

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Հ Ո Ւ Շ Ա Ր Չ Ա Ն Ն Ե Ր

Ε Ε Ν Ο Φ Ω Ν

ΚΥΡΟΥ ΑΝΑΒΑΣΙΣ

Μ Ε Τ Α Φ Ρ Α Σ Ι Σ
Σ Ι Μ Ω Ν Ο Σ Κ Ρ Κ Ι Α Σ Α Ρ Ι Α Ν

ΕΚΔΟΣΙΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
Ε Π Ι Σ Τ Η Μ Ω Ν Σ Σ Δ Α Ρ Μ Ε Ν Ι Α Σ
Ε Ρ Ε Β Α Ν 1970

A
R-91
h2

Ք Ս Ե Ն Ո Փ Ո Ն

Ա Ն Ա Բ Ա Ս Ի Ս

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ը
Ս Ի Մ Ո Ն Կ Բ Կ Յ Ա Շ Ա Ր Յ Ա Ն Ի

1595

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Ս Ս Հ
Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Ա Կ Ա Դ Ե Մ Ի Ա Յ Ի Հ Բ Ա Տ Ա Ր Ա Կ Չ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն
Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1970

«ԳՐԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ» ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ
ԽՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒԵՏԻԱ

Ա. Ռ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (նախագահ)
Ս. Տ. ՆՐԵՄՅԱՆ, Ա. Բ. ԿԱՐԻՆՅԱՆ,
Ռ. Վ. ԶԱՐՅԱՆ, Գ. Ն. ՀՈՎՆՍՆ
Գ. Ն. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (գլխ. ֆարուղար)

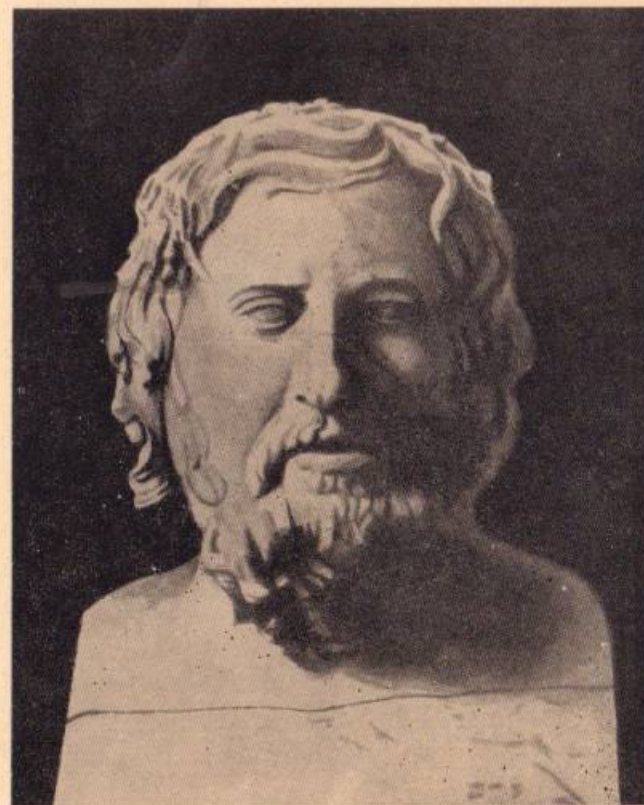
Պատասխանատու խմբագիր
ԳԱԳԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Մանրագրություններ
Ս. Մ. ԿՐԿՑԱՇԱՐՅԱՆԻ

КСЕНОФОНТ
АНАБАСИС

(на армянском языке)

Издательство АН Армянской ССР
Ереван — 1970

ՔՍԵՆՈՓՈՆ

Գ Ի Բ Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

1. Գարեհնն ու Պարխատիսը՝ ունեցան երկու որդի. ավագը՝ Արամսերեսես², իսկ կրտսերը՝ Կյուրոս³: Ու երբ Գարեհնը հիվանդացավ՝ և կանխագգաց, ըն մտապուտ է իր կյանքի վախճանը, ցանկացավ, որ իրեն ներկայանան իր երկու որդիները: (2) Պատահեց, որ ավագ որդին արդեն իր մոտ էր գտնվում: Իսկ Կյուրոսին կանչեց այն երկրից, որտեղ նրան սատրապ էր նշանակել⁵, միաժամանակ և ստրատեղոս հայտարարել այն բոլոր զորքերի, որոնք գումարվում են Կաստուրոսի դաշտում⁶: Եվ այսպիսով Կյուրոսը նանասարհվում է, վերցնելով իր հետ Տիսսափեռնեսին⁷ որպես ընկեր, ինչպես և հելլեններից 300 հուպիաների⁸, Քսենիսա պառասիացու հրամանատարությամբ:

(3) Իսկ երբ Գարեհնը վախճանվեց և թագավորության վրա հասատվեց Արամսերեսեսը, Տիսսափեռնեսը զրպարտում է Կյուրոսին նրա եղբոր առաջ, ըն իբր նա դավադրություն է նյութում նրա դեմ: Եվ սա, հավատալով, կալանավորում է Կյուրոսին, նրան սպանելու համար: Բայց մայրը ներումն աղերսելով, նորից հաշոյացրեց, որ նա ուղարկվի իր իշխանության գլուխ⁹: (4) Երբ այսպիսով Կյուրոսը մեկնեց վառեզված ու պառկազրկված, որոշեց այսուհետև երբեք չլինել իր եղբոր գերիշխանության տակ, այլ, հնարավորության դեպքում, թագավորել նրա փոխարեն: Իսկ մայրը, Պարխատիսը, ևս օգնում էր Կյուրոսին, քանի որ սրան առավել էր սիրում, քան թագավորող Արամսերեսեսին: (5) Արեայի մերձավորներից իր մոտ այցելողներին Կյուրոսն այնպես էր վերաբերվում, որ նրանք մեկնելիս ավելի դեպի իրեն էին տրամադրվում

բարեկամարար, քան զեպի արևան: Եւ հոգ էր տանում նաև այն մասին, որ իր իշխանության սահմաններում ապրող բարբարոսները¹⁰ տիրապետեն ռազմական արվեստին և միաժամանակ իր նկատմամբ բարչացական լինեն: (6) Իսկ հեղինական զորքը նա հավաքում էր ինչքան կարող էր առավել գաղտնի, որպեսզի արևային¹¹ ննարավորին չափ հանկարծակիի բերի:

Եւ իր ուժերը հավաքում էր հետևյալ կերպ: Քաղաքներում իր ունեցած բոլոր կայազորների բերդապահներից յուրաքանչյուրին հրաման ուղարկեց որքան կարելի է շատ և լավագույն պելոպոնեսցի ռազմիկներ հավաքել այն պատճառաբանությամբ, թե իբր Տիսսափեոնեսը արշավանք է ծրագրում իրենց քաղաքները դեմ: Խեղիքն այն է, որ Հոնիական քաղաքները¹² սկզբնապես արևայի կողմից արված լինելով Տիսսափեոնեսին, այդ ժամանակ բոլորը անցել էին Կյուրոսի կողմը, բացի Միլետից: (7) Տիսսափեոնեսը, նախազգալով, որ Միլետի բնակիչները ևս մտածում են հարել Կյուրոսին, նրանցից ոմանց սպանեց, ուրիշներին արտախեց: Իսկ Կյուրոսը վերցնելով վտարանդիներին իր մոտ, զորք հավաքեց ու պաշարեց Միլետը և՛ ցամաքից, և՛ ծովից, ու փորձեց արտաքսվածներին վերադարձնել քաղաք: Սա ևս իր համար զորք հավաքելու մի նոր առիթ եղավ: (8) Իսկ արևայի մոտ դեսպան ուղարկեց, պահանջելով իրեն եղբայր, որպեսզի այդ քաղաքները իրեն և ոչ Տիսսափեոնեսին տրվեն իշխելու համար: Մայրը ևս այս հարցում աջակցում էր նրան. ուստի արևան կասկած չուներ դավադրության մասին և կարծում էր, թե Կյուրոսը զորք էր վրա փող է ծախսում Տիսսափեոնեսի դեմ պատերազմ մղելու անշուքությամբ. այնպես որ նա բոլորովին դեմ չէր, որ նրանք իրար հետ պատերազմեն: Առավել ևս, որ Կյուրոսը Տիսսափեոնեսին պատկանած քաղաքներից սառցվող հարկերը ուղարկում էր արևային:

(9) Մի այլ բանակ ևս հավաքագրվում էր Աբյուդոսին¹³ հանդիպակաց Քերսոնեսում, հետևյալ կերպ: Կլեարխոս լակեդեմոնացին¹⁴ վտարանդի էր: Կյուրոսը հանդիպելով նրան, համակրեց ու ավելց 10 հազար դահեկան¹⁵: Իսկ սա, ստանալով ոսկին, դրամի մի մասով զորք հավաքեց ու Քերսոնեսից արշավելով, պատերազմում էր Հելլեսպոնտոսից վերև ապրող քրակիացիների դեմ, դրանով իսկ օժանդակելով հեղինակներին: Այդ իսկ պատճառով հելլեսպոնտյան քաղաքները ևս հոժարակամ նրան դրամ էին ուղարկում զինվորներին ունենիկ վճարելու: Այսպիսով, այս զորամասը ևս գաղտնապես պահվում էր Կյուրոսի համար:

(10) Գարձյալ, Արիստիպպոս բեսսալացին, որը կյուրասիրության սովորության համաձայն բարեկամացել էր Կյուրոսի հետ, իր հայրենիքում հակառակորդներից ներշնչելով գալիս էր Կյուրոսի մոտ ու խնդրում նրանից 2000

վարձկանի համար երեք ամսվա ոսկիկ, հուսալով այդ ձևով հաղթահարել իր հակառակորդներին: Իսկ Կյուրոսը նրան ավելց 4000 վարձկանի համար վեց ամսվա ոսկիկ և խնդրեց նրան հակառակորդների հետ չհաշտվել, նախքան իր հետ խորհրդակցելը: Ահա այսպես թեսալիայում ևս նրա համար գաղտնաբար զորք էր պահվում:

(11) Իսկ Պրոսպենոս բեովտացուն, որը կյուրասիրության սովորությամբ կապված էր իր հետ, Կյուրոսը պատվիրեց ննարավորին չափ շատ ռազմիկներ վերցնելով գալ իր մոտ, այն պատրվակով, թե ինքը ցանկանում է արշավել պիսիդիացիների¹⁶ դեմ, որովհետև պիսիդիացիները անհանգստացնում են իր երկիրը: Սոփայնետոս սալոմփալացուն ևս ու Սոկրատես աֆայացուն, որոնք նույնպես կյուրասիրության սովորությամբ կապված էին նրա հետ, պատվիրեց ննարավորին չափ շատ զինվորներ վերցնելով գան, որպեսզի պատերազմեն Տիսսափեոնեսի դեմ, միլետացի փախստականների հետ միասին: Սրանք այդպես էլ արեցին:

II. Երբ Կյուրոսին րվաց, թե հարմար ժամանակն է արդեն արշավանքն սկսելու, նա այդ բանը պատճառաբանեց, ասելով, թե իբր ցանկանում է պիսիդիացիներին ամբողջապես դուրս վանել իր հողերից, և իբր նրանց դեմ արշավելու նպատակով է, որ գումարեց և՛ բարբարոսական, և՛ հեղինական զորքերը: Այս ժամանակ էլ նա սուրհանդակ ուղարկեց, պատվիրելով և՛ Կլեարխոսին, որպեսզի սա վերցնի իր ամբողջ զորքը ու ժամանի, և՛ Արիստիպպոսին, որպեսզի սա համաձայնության գա իր այսոյանների հետ և ուղարկի իր հետ ունեցած ամբողջ զորքը: Պատվիրեց նաև Քսենիաս արկադիացուն, որը գլխավորում էր իրեն ենթակա քաղաքներում գտնվող վարձկաններին, որպեսզի ժամանի իր զորքերով, բացի նրանցից, ովքեր անհրաժեշտ էին բերդերի պաշտպանության համար: (2) Կանչեց նաև Միլետը պաշարողներին ու պատվիրեց վտարանդիներին արշավել իր հետ, խոստանալով նրանց, որ եթե իր արշավանքի հետապնդած նպատակը բարեհաջող իրականանա, ապա չի դադարեցնի ռազմական գործողությունները, մինչև նրանց չվերադարձնի իրենց տուն: Նրանք հոժարությամբ ենթարկվեցին, քանի որ հավատում էին նրան: Ուստի և զենքերը վերցնելով, ներկայացան Սարդես¹⁷:

(3) Այսպիսով, Քսենիասը, հավաքելով քաղաքների զորամասերը, մատավորապես 3000 հոգիներով ժամանեց Սարդես: Պրոսպենոսը ներկայացավ, իր հետ բերելով մոտ 1500 հոգի և 500 մեղք¹⁸, Սոփայնետոս սալոմփալացին՝ ևս 1000 հոգի, իսկ Սոկրատես աֆայացին՝ մատավորապես 500 հոգի: Պասիոն մեգարացին նույնպես ժամանեց, բերելով 300 հոգի և

300 պելտասս¹⁹: Վերջինս, ինչպես և Սոկրատեսը, Միլեսը պաշարողների քվում էր: Ահա՛ նրանք, ովքեր Սարգեսում ներկայացան Կյուրոսին:

(4) Իր կողմից Տրասափեոնեսը, այս բոլորի մասին տեղեկանալով և կռահելով, որ ռազմական այս պատրաստությունները ավելի մեծ են, քան անհրաժեշտ էր պիսիդիացիների դեմ արշավելու համար, հնարավորին շափ արագ ստրաց դեպի արևան 500 հեծյալի հետ միասին: (5) Ու երբ արևան լսեց Տրասափեոնեսից Կյուրոսի սպառազինման մասին, ինքը նույնպես սկսեց պատրաստվել պատերազմի:

Կյուրոսն ասածս զորքերով նանապարհ բնկավ Սարգեսից և անցավ Կյուրոսի վրայով 3 կայան²⁰ 22 փարսախ²¹, մինչև Մեանդրոս գետը: Մեա լայնքը երկու պլեթրոն է²², և այնտեղ կամուրջ կար յոթ նավի վրա կապած: (6) Անցնելով գետը, նա արշավեց Փոյուզիայի միջով մի կայան՝ ութ փարսախ նանապարհ, մինչև Կոլոսոսս, որը բազմամարդ, հարուստ ու խոշոր հաղախ էր: Այստեղ նա մնաց յոթ օր: Երա մոտ ժամանեց Մենոն թեսալացի²³, բերելով իր հետ 1000 հոպլիտ և 500 պելտասս՝ դոլոպներ, էնիաններ և օլինթացիներ²⁴: (7) Այստեղից առաջ ընթացավ երեք կայան՝ 20 փարսախ, մինչև Կելենե, Փոյուզիայի բազմամարդ, խոշոր և հարուստ հաղախը: Այստեղ Կյուրոսն ապարանք ուներ և ընդարձակ պարտեզ, վայրի գազաններով լեցուն, որոնց ինքը սրսում էր հեծյալ, ամեն անգամ, երբ ցանկանում էր մարզել իրեն և իր ձիերին: Պարտեզի միջով հոսում է Մեանդրոս գետը, իսկ նրա ափունքները ապարանքի ներսում էին: Գետը հոսում է նաև Կելենե հաղախի միջով: (8) Կելենեում զանգվում է նաև մեծ արևայի²⁵ ամբացված ապարանքը, միջնաբերդից ներքև՝ Մարսիաս գետի ափունքների մոտ: Սա ևս անցնում է հաղախի միջով ու քափվում Մեանդրոս գետը: Մարսիասի լայնքը 25 ոտ է: Ինչպես պատմում են, այստեղ է Ապոլլոնը մորթազերծ արել Մարսիասին²⁶, հաղթելով նրան երաժշտական մրցույթի մեջ և նրա մորթին կախել հարայում, որտեղ և գետի ափունքն է: Այդ իսկ պատճառով գետը կոչվում է Մարսիաս: (9) Պատմում են, թե իբր Քսերքսեսը²⁷ Հելլադայում կրած պարտությունից հետո վերադառնալիս կառուցել է այս ապարանքը և Կելենեի միջնաբերդը: Կյուրոսը այստեղ մնաց 30 օր: Այստեղ եկավ նաև վտարանդի կելարհոս լակեդեմոնացին, բերելով 1000 հոպլիտ, 800 քրակիացի պելտասս և 200 կրեոացի աղեղնավոր: Նույն ժամանակ ներկայացավ նաև Սոսիս սիրակուսացին 300 հոպլիտով և Սոփայնեսոս արկադիացին 1000 հոպլիտով: Եվ այստեղ, պարտեզում, Կյուրոսը զորատես կազմակերպեց և հաշվեց նելլեններին: Ներկա էր 11 հազար հոպլիտ և 2000 պելտասս:

(10) Այստեղից առաջ է ընթանում երկու կայան՝ 10 փարսախ, մինչև

Դանիկան (դարեկոս)՝ արեմենյան շրջանի պարսկական դրամ

Հույն ծանրազեն զինվոր (հոպլիտ). Ռին հունական վազայից

Պեղտե բազմամարդ ֆաղափր: Այստեղ երեք օր մնաց: Այս քերթացում Գե-
նիաս արկադիացին զոհարեռութիւն կատարեց, Լիկյան տոներ²⁸ և մրցումներ
կազմակերպեց: Մրցումների պարզները ոսկե ֆերիչներ կին²⁹: Մրցումները
դիտում էր նաև Կյուրոսը: Այստեղից առաջ քերթացավ երկու կայան՝ 12 փար-
սախ, մինչև Կերամոն-ագորա³⁰ կոչված մարդաշատ ֆաղափր, որը գտնվում
էր Մյուսիայի ծայր սահմանում: (11) Այստեղից առաջ է քերթանում երեք կա-
յան՝ 30 փարսախ, մինչև Կավսարուպեդիոն մարդաշատ ֆաղափր: Այստեղ
հինգ օր մնաց: Զինվորներին նա արդեն պարտ էր ավելի քան երեք ամսվա
ռոնիկ և նրանք բազմիցս եկել էին նրա դուռը և պահանջել իրենց վարձը:
Իսկ ինքը հուսադրելով նրանց, ետ էր ուղարկում և, ըստ երևույթին, վշտացել
էր, որովհետև նա սովոր չէր ունենալ ու շտալ: (12) Այստեղ Կյուրոսի մատ
եկավ Եպիստան, Կիլիկիայի Սյունենեսիս քաղաքի³¹ կիր: Եվ ասում էին,
թե նա Կյուրոսին շատ դժամ ավեց: Այնուհետև Կյուրոսը զորքին շուրս ամսը-
վա ռոնիկ վճարեց: Կիլիկոնիսն ուներ քիկնապահներ, բազկացած կիլիկեցի-
ներից և ասպենդացիներից: Նաև ասում էին, թե Կյուրոսը մտերմացավ
կիլիկոնու հետ:

(13) Այստեղից առաջ է քերթանում երկու կայան՝ 10 փարսախ, մինչև
Քյուրթիոն մարդաշատ ֆաղափր: Այնտեղ, հանապարհին մտախկ, աղբյուր
կար, որը կրում էր Փոյուգիայի քաղաքի Միդասի անունը: Պատմում են, թե
այստեղ Միդասը բռնեց Սատիրոսին՝ աղբյուրի ջրին գինի խառնելիս³²: (14)
Այստեղից առաջ է քերթանում երկու կայան՝ 10 փարսախ, մինչև Տյուրիայոն
մարդաշատ ֆաղափր: Այստեղ նա մնաց երեք օր: Պատմում են, թե իբր կի-
լիկոնին խնդրել էր Կյուրոսին ցույց տալ իրեն զորքը: Այսպիսով, Կյուրոսը,
ցանկանալով ցուցադրել նրան իր զորքը, դաշտավայրում հեղին և բարբառոս
ոռովիկների զորատես կազմակերպեց: (15) Կարգադրեց հեղիններին դասա-
վորվել ու շարվել այնպես, ինչպես նրանց մատ բնդունված էր հակառակա-
ռի ժամանակ, ընդ որում յուրաքանչյուր հրամանատար պետք է զլիսավորեր
իր զորագունդը: Նրանք դասավորվեցին շուրս կարգով: Այլ քեում Մենոնն էր
իր զորականներով, ձախում՝ Կլեարխոսը իր մարդկանց հետ, իսկ կենտրոնում՝
մյուս զորահրամանատարները: (16) Կյուրոսը նախ բարբառոսների ստուգա-
տես կատարեց: Սրանք անցնում էին ըստ չոկատների³³ և գնդերի: Այնուհետև
դիտեց հեղիններին, կառնով անցնելով նրանց շարքերի առջևով, իսկ կիլի-
կոնին անցնում էր ծածկած սալկառնով: Հեղիններից յուրաքանչյուրի գլու-
խին պղնձե սաղավարտ կար, հագին՝ ծիրանի խիտոն և կենմիսներ³⁴, իսկ
վանանները հանել էին պատյաններից: (17) Ու երբ բոլորի առաջով անցավ,
իր կառքը կանգնեցնելով ֆալանգոսի մեջտեղը, բարգման Պիզրեսին ուղար-

կեց հեղինակների գործարանների մոտ և հրամայեց զենքեր մեղացնել ու ամբողջ ֆալանգսով նետվել հարձակման: Նրանք հրամանը հաղորդեցին զինվորներին: Եվ ահա շեփորի ազդանշանով հեղինակները մեղացրին զենքեր և առաջ նետվեցին: Այնուհետև աղաղակելով սկսեցին ավելի ու ավելի արագ ֆալանգ, այնպես, որ ֆալանգի ինքնաբերաբար վերածվեց զինվորների վազի՝ դեպի վրանները: (18) Այս բոլորից բարբարոսները խիստ սարսափեցին. կիլիկոսներն փախավ իր ծածկած սալակառուով, իսկ շուկայում գտնվողները, լինելով իրենց ապրանքը, բաճակեցին³⁵: Մինչդեռ հեղինակները ծիծաղով վերադարձան իրենց վրանները: Կիլիկոսներն հիացավ, տեսնելով զորքի շեղուրյունը և կարգ ու կանոնը, իսկ Կյուրոսը հանդիմանում էր, տեսնելով հույների տեսից բարբարոսներին համակած սարսափը:

(19) Այստեղից առաջ ընթացավ երեք կայան՝ 20 փարսախս, մինչև Իկոնիոն, Փոյուգիայի վերջին սահմանային ֆաղաֆը: Այստեղ երեք օր մնաց: Այստեղից առաջ ընթացավ Լիկաոնիայի միջով հինգ կայան՝ 30 փարսախս: Նա բույլառեց հեղինակներին ասպատակել այս երկիրը որպես թշնամական³⁶:

(20) Այստեղից Կյուրոսը կիլիկոսներն ուղևորեց Կիլիկիա ամենակարև նանապարհով. նրա հետ միասին ուղևորեց նաև Մենոնին՝ իր զինվորներով: Իսկ Կյուրոսը մնացածների հետ առաջացավ Կապպադովկիայի միջով շուրս կայան՝ 25 փարսախս, մինչև Գանա մարդաշատ, խոշոր և բարգավաճ ֆաղաֆը: Այստեղ երեք օր մնաց: Այս ընթացքում Կյուրոսը սպանեց պարսիկ Մեզափեոնեսին, արհուրի ծիրանակրին³⁷, և իրեն ենթակա իշխանավորներից մեկ ուրիշին, մեղադրելով նրանց իր դեմ դավադրություն կազմակերպելու մեջ:

(21) Այստեղից նրանք փորձեցին ներխուժել Կիլիկիա: Մտախի մի կանոնի էր սուկ, խիստ գանդիքափ և զորքի համար անանց, երբ որևէ մեկը լսանգարեր: Ասում էին, թե Մյուսենեսիսը բարձունքների վրա է և պահպանում է իր երկրի մտախը. այդ իսկ պատճառով Կյուրոսը ամբողջ օրը մնաց հարավայրում: Հաջորդ օրը լրաբեր ժամանեց հայտնելով, որ Մյուսենեսիսը լինել է բարձունքները, իմանալով, որ Մենոնի գործխումբը արդեն Կիլիկիայում, լեռների այն կողմն է, ինչպես նաև լսելով, թե Հոնիայից Կիլիկիա է նավում Տամոսը լակեդեմոնական ու իր իսկ Կյուրոսի արիերաներով³⁸: (22) Այսպիսով, Կյուրոսը բարձրացավ լեռները առանց որևէ մեկի դիմադրության և տեսավ վրանները այնտեղ, որ նախապես պահապան էին կանգնել կիլիկեցիները: Այստեղից Կյուրոսը իջավ ընդարձակ ու զեղեցիկ, լավ սոսոկող ու բազմապիսի ծառերով և խաղողի այգիներով ծածկված մի հարթավայր: Հարթավայրը ապիս էր առատ ֆունդուս, հնդկացուհեն, ցորեն ու գարի: Բոլոր կողմերից, ծովից ծով, այն շրջափակված էր անմատուց և բարձր լեռներով: (23)

Կյուրոսը լեռներից իջավ ու այս հարթավայրով առաջ շարժվեց շուրս կայան՝ 45 փարսախս, մինչև Տարսոն, Կիլիկիայի խոշոր ու բարգավաճ ֆաղաֆը, որտեղ գտնվում էր Կիլիկիայի բազավար Մյուսենեսիսի ապարանքը: Քաղաքի միջով հոսում էր Կյուրոսն ու կոչվող գետը, որի լայնքը երկու պլեթրոն է: (24) Բնակիչները, բացի զինեալների տերերից, լինել էին ֆաղաֆ և Մյուսենեսիսի հետ ապաստանել լեռներում գտնվող անմատուցի մի վայրում: Տեղում էին մնացել նաև Սուլի և Խասոս³⁹ ծովափնյա ֆաղաֆների բնակիչները:

(25) Եպիստամոս, Մյուսենեսիսի կինը, Տարսոն հասավ Կյուրոսից հինգ օր շուրս, բայց լեռներով դեպի հարթավայրը իջնելիս, ոչնչացան Մենոնի գործխումբից երկու լոֆոս⁴⁰: Ոմանք պատմում էին, թե սրանք կտորվեցին կիլիկեցիների կողմից՝ ինչ-որ բայան անելիս. իսկ ուրիշները՝ թե իբր ետ էին մնացել յուրաքանչեքից ու շկարողանալով գտնել ոչ մնացած զորքը, ոչ էլ նանապարհը, մոլորվել էին ու կորել: Նրանք ընդամենը 100 հուպիս էին: (26) Մնացյալը Տարսոն հասնելով, իրենց գորակիցների կորստից գազազած, և՛ ֆաղաֆը, և՛ նրանում գտնվող ապարանքը կողոպտեցին: Երբ Կյուրոսը մտավ ֆաղաֆ, լրաբեր ուղևորեց պահանջելով, որ Մյուսենեսիսը ներկայանա իրեն: Սա պատասխանեց, որ ոչ նախկինում է որևէ անգամ իրենից հզորի ձեռքը հանձնվել, ոչ էս հիմա է ցանկանում զնալ Կյուրոսի մոտ, սակայն կինը նրան համոզեց և նա հավատարմության երաշխիք ստացավ: (27) Այս բոլորից հետո, երբ նրանք հանդիպեցին իրար, Մյուսենեսիսը շատ դժգոհ ավեց Կյուրոսին՝ նրա զորքի համար, իսկ Կյուրոսը նրան այնպիսի բնծաներ պարգևեց, որոնք համարվում են արքայի կողմից տրված պատիվ, այն է՝ ոսկեսանձ ձի, ոսկե մանյակ, ապարանջան, ոսկե ակիսակե⁴¹ և պարսկական տարազ⁴², ու խոստացավ այսուհետև երկիրը շկողոպտել: Իսկ հափշտակված գերիներին, երբ որևէ տեղ հայտնաբերվեն, վերադարձնել⁴³:

III. Կյուրոսը և նրա բանակը այստեղ ֆառն օր մնացին, որովհետև զինվորները ասում էին, թե այլևս առաջ չեն գնա: Նրանք արդեն կասկածում էին, թե արշավում են արքայի դեմ. իսկ իրենք, ինչպես ասացին, այդ նպատակով չէր, որ վարձվել էին: Առաջիկը Կլեարխոսն էր, որ ստիպում էր զինվորներին զնալ առաջ: Բայց երբ նա փորձեց առաջ շարժվել, զինվորներն սկսեցին ֆառն կոծել նրան և գամակայիներին: (2) Կլեարխոսը հագիվ կարողացավ ֆառն կոծվելուց փրկվել և հետո, համոզվելով, որ ի վիճակի չէր ստիպել, իր զինվորներին հավաքեց ժողովի: Սկզբում նա երկար կանգնած մնաց ու արտասովեց, մինչդեռ զինվորները զարմանում էին և լուռ: Այնուհետև նա խոսեց այսպես.

(3) «Արև զինվորներ: Մի գարմանաք, որ ծանր էմ տանում ստեղծված

դուրսյունը: Քանն այն է, որ Կյուրոսի նկատմամբ եւ մտերմացել եւմ հյուրընկալության առիթով, երբ եւս փախած էի հայրենիքից, նա ինձ պատվելոյց բայց 10 հազար զանեկան ավելց: Այդ բոլոր ստանալով, եւ ինձ համար չարանցի, ոչ իսկ մսխելցի զվարճանալու համար, այլ ծախսելցի ձեզ վրա: (4) Նախ, ուրեմն, պատերազմ մղեցի քրակիացիների դեմ, որով, հաճուն Հելլագայի, ձեզ հետ միասին պատժում էին նրանց, Բելլով Քերտեսից, Բանի որ նրանք ցանկանում էին այնտեղ ապրող հույներին գրկել հողից: Իսկ երբ Կյուրոսն ինձ հրավիրեց, ձեզ վերցնելով նանապարհ ընկա, որպեսզի, երբ նա որևէ բանի կարիք է գգում, օգնեմ նրան ի հատուցումն այն բոլորի, որ նա արել էր ինձ համար: (5) Բայց Բանի որ դուք չեք ցանկանում նրա հետ արշավել, ուստի եւս պետք է կամ դավանանելով ձեզ շարունակեմ վայելել Կյուրոսի բարեկամությունը, կամ նրան խարելով ձեզ հետ մնամ: Չգիտեմ, արդա՞ր եմ վարվում քե՛ս ոչ, բայց եւս գերադասում եմ ձեզ, և ձեզ հետ կկրեմ ամեն մի փորձություն: Ու երբեք ոչ ոք ինձ չի մեղադրի, քե՛ս եւս հելլեններին բերելով բարբառոսների մոտ, դավանանցի, գերադասելով բարբառոսների բարեկամությունը: (6) Բայց Բանի որ դուք չեք կամենում ինձ ենթարկվել, ապա եւս կհնտեմ ձեզ և կկրեմ ձեզ հետ ամեն մի փորձություն: Որովհետեւ եւս համոզված եմ, քե՛ս դուք ինձ համար ե՛ք հայրենիք եք, ե՛ք բարեկամ, ե՛ք դաշնակից. ու երբ ձեզ հետ մնամ, ապա եւս ամեն տեղ պատվի կարծանանամ. իսկ ձեզանից գրկվելով, եւս ի վիճակի չեմ լինի ո՛չ բարեկամներին օգտակար լինել, ո՛չ իսկ թշնամուն դիմագրավել: Ուստի համոզված եղեմ, որ ուր էլ գնամ, եւս կլինեմ ձեզ հետ»:

(7) Այսպես խոսեց. իսկ զինվորները, ե՛ք իր, ե՛ք մյուսները, լսելով նրա խոսքերը, որ իբր չի արշավելու արևայի դեմ, հավանեցին: Քսենիասի և Պասիտի ավելի քան երկու հազար զինվոր, վերցնելով իրենց զենքն ու զուսակը, բանակեցին Կլարոսի մոտ: (8) Այս ամենի հետևանքով Կյուրոսը, վարանած ու վշտացած, Կլարոսին կանչեց իր մոտ: Սա մերժեց գնալ, բայց զինվորներից գաղտնի բանքեր ուղարկեց նրա մոտ, ասելով, որ շանհանգստանա, որովհետեւ ամեն ինչ կդասավորվի ինչպես հարկն է: Նա պատվիրեց Կյուրոսին իր ետևից մարդ ուղարկել. իսկ ինքը, ասաց՝ չի գա:

(9) Այնուհետև հավաքելով իր սեփական զինվորներին, ինչպես նաև իր կողմն անցածներին և մյուսներին՝ ամեն ցանկացողին, խոսեց այսպես. «Աեք զինվորներ: Պարզ է, որ Կյուրոսի դուրսյունը մեր նկատմամբ այնպիսին է, ինչպիսին մեր դուրսյունն է նրա նկատմամբ: Արդեն մենք նրա զինվորները չենք, Բանի որ այլևս չենք հետևում նրան, իսկ ինքն էլ այսուհետև մեր վարձատուն չէ: (10) Եւս գիտեմ, որ նա իրեն մեր կողմից վիրավորված

է համարում. այդ իսկ պատճառով, քննեմ նա ինձ հրավիրեց, բայց եւս չեմ կամենում գնալ նրա մոտ, հատկապես ամոթի զգացումից, որովհետեւ գիտակցում եմ, որ ամեն ինչում խարեցի նրան. միաժամանակ վախենում եմ, որ նա կարող է ինձ բռնելով պատժել իրեն հասցված վիրավորանքի համար: (11) Ուստի բվում է ինձ, որ այժմ ժամանակը չէ, որ մենք բնենք ու անհոգ մնանք մեր գործերի նկատմամբ: Անհրաժեշտ է խորհրդակցել այս բոլորից հետո մեր անելիքի մասին: Ինձ բվում է, որ Բանի դեռ այստեղ ենք մնում, պետք է մտածենք մեր առավելագույն ապահովություն մասին: Իսկ երբ որոշենք վերադառնալ, ապա մտածենք առավել ապահովությամբ, անհրաժեշտ պարենով մեկնելու մասին, Բանի որ առանց դրան ոչ մի օգուտ չկա ոչ գորահրամանատարից, ոչ էլ զինվորից: (12) Իսկ Կյուրոսը անգնահատելի այր է բարեկամ լինելու դեպքում և շատ անավոր հակառակորդ՝ թշնամի լինելու դեպքում, Բանի որ նա զինված ուժեր ունի՝ ե՛ք հետևակ, ե՛ք հեծյալ, ե՛ք ծովային: Այդ մենք բոլորս տեսնում ենք և գիտենք, որովհետեւ մենք, կարծեմ, նրանից հեռու չենք իջևանել: Ուստի և ժամանակն է, որ ձեզանից ամեն մեկը արտահայտի իր կարծիքը մեր լավագույն անելիքի մասին»: Այս խոսքերով նա վերջացրեց:

(13) Այնուհետև սկսեցին արտահայտվել, ոմանք ինքնաբերաբար, ասելով այն, ինչ մտածում էին, իսկ ուրիշները Կլարոսի քելադրանքով: Սրանք մատանջում էին այն դժվարությունները, որոնց կմատակնին իրենք առանց Կյուրոսի համաձայնության, քե՛ս մնալու, քե՛ս հեռանալու դեպքում: (14) Արտահայտվողներից մեկը, ձեռնցնելով, քե՛ս իբր շտապում է հեռավորին չափ շուտ վերադառնալ Հելլագա, հույնիսկ առաջարկեց անհապաղ ընտրել նոր գորավորներ, երև Կլարոսը չի ցանկանում իրենց ետ տանել: Իսկ մրերը նա առաջարկեց գնել—չուկան բարբառոսների նամբարում էր—ու պատրաստվել մեկնելու: Այնուհետև գնալով Կյուրոսի մոտ, նրանից նավեր խնդրել ծովով վերադառնալու համար: Երբ նա շտա, ապա Կյուրոսից ուղեցույց առաջնորդ ուղել, որը իրենց կանցկացնի բարեկամ երկրի միջով: Իսկ երբ Կյուրոսը հրաժարվի առաջնորդ տրամադրել, այդ դեպքում շուտափույթ գինավառվել և ջոկատ ուղարկել առաջ, լեռնակառուները գրավելու համար, որպեսզի մեզ չկանխեն ոչ Կյուրոսը և ոչ կիլիկեցիները, որոնցից շատ մարդ և դրամ ենք հափշտակել: Այսպես խոսեց նա:

(15) Նրանից հետո Կլարոսը այսֆան խոսեց միայն. «Ձեզանից ոչ ոք բող չասի, քե՛ս եւս ձեր գորահրամանատարը կլինեմ այս արշավանքում, Բանի որ շատ պատճառներ եմ տեսնում, որոնց համար եւս չեմ կարող այդ անել: Բայց այն մարդուն, ում դուք կընտրեք, եւս կհնազանդվեմ ըստ կարելիության

առավել, որպեսզի համոզվեմ, թե ենթակվել գիտեմ ոչ պակաս, քան որևէ մեկ ուրիշ մարդ»։ (16) Նրանից հետո վեր կացավ մեկ ուրիշը և մատնանշեց միամտությունը նրա, ով խորհուրդ էր ապիս նավեր խնդրել, կարծես թե ինքը կյուրուսն էլ է վերադառնում. նա մատնանշեց նաև, թե «միամտությունը կլինե՞ր ուղեցույց խնդրել այն մարդուց, որի ձեռնարկումը ձախողում ենք։ Եթե նույնիսկ մենք հոժարենք վստահել այն ուղեցույցին, որին կյուրուսը մեզ կտրամադրե՞ր, ապա ի՞նչը կխանգարե՞ր կյուրուսին հրամայելու, որ մեզ կանխեն ու գրավեն բարձունքները։ (17) Ես ինքս չէի ցանկանա նրա տրամադրած նավերը նստել, վախենալով, որ մեզ տրիերաների հետ միասին ծովամույն կանի. ես կվախենայի նույնպես հետևել նրա տված ուղեցույցին, չլինի թե մեզ տանի այնպիսի վայր, որտեղից հնարավոր չլինի դուրս գալ։ Ես կուզեի, եթե կյուրուսի կամֆին հակառակ ենք գնալու, մեկնել նրանից գաղաճի. իսկ այդ բանը անհնարին է։ (18) Բայց այս ամենը, իմ կարծիքով, շաղակրատան է։ Ըստ իս, պետք է կյուրուսի մոտ այս գործին հարմար մարդիկ ուղարկենք՝ Կլեարխոսի հետ միասին, հարցնելու նրան, թե ի՞նչ բանի համար է մեզ օգտագործելու. և եթե նրա այս ձեռնարկումը նման է նրա նախորդ ձեռնարկումներին, որոնց համար նույնպես նա օգտագործում էր վարձկաններին, ապա մենք ևս հետևենք նրան և չլինենք ավելի վատքար նախկինում նրա հետ աշխատածներից։ (19) Իսկ եթե պարզվի, որ ներկա ձեռնարկումը նախորդից խոշոր է և ավելի տանջալից ու վտանգավոր, ապա պահանջենք նրանից, որ կամ մեզ համոզելով տանի իր հետ, կամ ինքը համոզվելով, բարեկամաբար մեզ բաց բողնի։ Այսպիսով, եթե հետևենք կյուրուսին, մենք կամովին կգնանք նրա հետ իբրև բարեկամներ, իսկ նրանից հեռանալու դեպքում՝ ապահով կմեկնենք։ կյուրուսի պատասխանը բոլոր այստեղ հրապարակվի, իսկ մենք այն լսելուց հետո խորհուրդ կանենք»։

(20) Այդպես էլ որոշվեց. և մարդկանց ընտրելով, Կլեարխոսի հետ միասին ուղարկեցին կյուրուսի մոտ. նրանք զորքի որոշման համաձայն հարցրին կյուրուսին։ Սա պատասխանեց, որ լսել է. թե իր քշնամի Աբրոկոմասը գրտնրվում է Եփրատ գետի մոտ, 12 կայան հեռավորության վրա։ Ասաց, որ իբր նպատակ ունի նրա դեմ աշխատելու։ Եվ եթե նա այնտեղ լինի, ապա նրան անհրաժեշտ պատիժը կտա, իսկ եթե, ասաց, նա փախչի, ապա մենք այդ մասին կխորհրդակցենք տեղում։ (21) Այս ամենը լսելով, պատգամավորները հաղորդեցին զինվորներին։ Սրանք, կասկածելով հանդերձ, որ կյուրուսն իրենց տանում է արևայի դեմ, որոշեցին հետևել նրան և միաժամանակ ավելի բարձր վարձ պահանջեցին։ կյուրուսը խոստացավ բոլորին վճարել մեկ և կես անգամ ավելի, քան առաջ, այսինքն՝ ամիսը մեկ դանկանի փոխարեն երեք

կես դանկան յուրաքանչյուր զինվորին։ Իսկ թե նրանց տանում էր արևայի դեմ, այդ ժամանակ էլ ոչ ոք այստեղ չլսեց, համենայն դեպս՝ բացահայտ կերպով։

IV. Այստեղից առաջ է ընթանում երկու կայան՝ 10 փարսախ, մինչև Փսարու գետը, որի լայնքը երեք պլեթրոն էր։ Այստեղից առաջ է ընթանում մեկ կայան՝ հինգ փարսախ, մինչև Պյուրամոս գետը, որի լայնքը մեկ սպարեզ էր⁴⁴։ Այստեղից առաջ է ընթանում երկու կայան՝ 15 փարսախ, մինչև Խսոս, Կիլիկիայի ամենաձայրամասային բաղաբը, որը մարդաշատ էր, խոշոր և բարգավաճ։ (2) Այստեղ երեք օր մնացին։ Եվ կյուրուսի մոտ ժամանեցին Պելոպոննեսից 35 նավեր, նավարխոս⁴⁵ Պյուրագորաս լակեդեմոնացու հրամանատարությամբ։ Եփեսոսից այս կողմ նրանց առաջնորդում էր Տամոս եգիպտացի, իր հետ ունենալով նաև կյուրուսի այն 25 նավերը, որոնցով պաշարել էր Միլետը, երբ այդ բաղաբը դեռևս Տիսապիեոնեսի կողմնակիցն էր, իսկ ինքը՝ կյուրուսի դաշնակիցը։ (3) կյուրուսի կարգադրությամբ այդ նավերով ներկայացավ նաև Խեյրիստոփոս լակեդեմոնացին, իր հետ բերելով 700 հոպլիտների, որոնց հրամանատարն էր նա կյուրուսի մոտ ծառայելու ժամանակ⁴⁶։ Նավերը խաբիսխ ձգեցին կյուրուսի վրանի դիմաց։ Այստեղ էլ Աբրոկոմասի մոտից հեղին վարձկանները՝ 400 հոպլիտ, փախչելով եկան կյուրուսի մոտ և միացան նրա աշխատակիցն արևայի դեմ։

1595

(4) Այստեղից նա առաջ է ընթանում մի կայան՝ հինգ փարսախ, դեպի Կիլիկիայի և Սիրիայի միջև գտնվող դարբասը⁴⁷։ Այս դարբասը բաղկացած էր երկու պարսպից, որոնցից մեկը՝ ներքինը, Կիլիկիայի կողմում էր և գտնվում էր Սյունենեսիսի ու Կիլիկիայի կայագործի ձեռքին, իսկ մյուսը՝ արտաքինը, Սիրիայի կողմում և, ասում էին, թե այն պաշտպանում է արևայի կայագործը։ Այս երկուսի միջև գետ է հոսում, որը կոչվում է Կարսոս, մեկ պլեթրոն լայնքով։ Պարսպների միջև եղած ամբողջ տարածությունը երեք սպարեզ է։ Այնտեղից բռնի անցնելը հնարավոր չէ, քանի որ անցումը նեղ է և պարխսպները մինչև ծով են հասնում, իսկ նրանցից վերև բարձրաբերձ ժայռեր են և երկու պարսպների վրա էլ աշտարակներ են բարձրանում։ (5) Այս անցման պատճառով էր հեղց, որ կյուրուսը նավեր կանչեց, որպեսզի հոպլիտներին ափ հանի դարբասի ներքին և արտաքին կողմերում, դուրս մղելու համար քշնամիներին, եթե նրանք պահպանում էին սիրիական դարբասը. իսկ կյուրուսը ենթադրում էր, որ Աբրոկոմասը, շատ զորք ունենալով, հենց այդպես էլ կանի։ Բայց Աբրոկոմասը այդ բանը չարեց, այլ, լսելով, որ կյուրուսը արդեն Կիլիկիայում է, Փյունիկիայից ետ վերադարձավ⁴⁸ ու մեկնեց արևայի մոտ, տանելով իր հետ, ինչպես ասում էին, 30 բյուր զորք։

(6) Այստեղից Կյուրոսը առաջ է շարժվում Սիրիայի միջով մեկ կայան՝ հինգ փարսախ, մինչև փյունիկեցիներով բնակեցված Մյուրիանդոս ծովափնյա ֆաղաֆ: Դա առևտրական վայր էր, որտեղ խարսխել էին բազմաթիվ բեռնանավեր: (7) Այստեղ նա յոթ օր մնաց: Քսենիաս արկադիացին ու Պասիոն մեգարացին նավ նստելով և իրենց քանկարժեք իրերը բարձելով մեկնեցին: Ինչպես շատերը ենթադրում էին, նրանք այդպես վարվեցին, իրենց վերավորված զգալով այն բանի համար, որ իրենց զինվորներին, որոնք Կլեարֆոսի մոտ էին անցել Հելլադա վերադառնալու, և ոչ թե արժայի դեմ արշավելու միտումով, Կյուրոսը քույլ տվեց մնալ Կլեարֆոսի հետ: Երբ նրանք տեսադաշտից անճետացան, լուր տարածվեց, թե Կյուրոսը հետապնդում է նրանց իր արիերաներով: Ոմանք մաղթում էին, որ նրանց, իբրև երկչոտների, բռնեին. իսկ մյուսները կարեկցում էին նրանց հավանական գերեվարման համար:

(8) Իսկ Կյուրոսը ժողովի կանչելով զորահրամանատարներին, ասաց. «Քսենիասը և Պասիոնը մեզ լվեցին: Բայց բոլոր նրանք լավ իմանան, որ նրանք ինձանից շեն խույս տվել, քանի որ ինձ ֆաջ հայտնի է, թե նրանք ի՞նչ ուղղությամբ շվեցին. նրանք շեն կարող ինձանից խուսափել, որովհետև ես արիերաներ ունեմ, որոնք կարող են բռնել նրանց նավը: Բայց աստվածները բռնող վկա լինեն, որ ես նրանց շեմ հետապնդի և ոչ ոք չի ասի, թե ես իբր՝ զգալով եմ մարդուց, ֆանի դեռ նա ինձ մոտ է, իսկ եթե նա ցանկանա մեկնել, ապա ձերբակալում եմ նրան, շարիֆ հասցնում և նրա ունեցվածքը խլում: Ուստի բոլոր գնան, իմանալով, որ նրանք մեզ հետ ավելի վատ վարվեցին, քան մենք նրանց հետ: Թեկուզև նրանց որդիներն ու կանայք իմ ձեռքում են և պահվում են Տրալլեսում⁴⁹, այնուամենայնիվ դրանցից շեն գրկվելու. դրանց կվերադարձնեմ, հանուն իմ նկատմամբ նրանց ունեցած նախկին ծառայությունների»: (9) Նա այսպես խոսեց: Իսկ հելլենները, եթե նույնիսկ մեկը անբարյացակամ էր արշավանքի հանդեպ, լսելով Կյուրոսի մեծահոգության մասին, հանույնով և առավել հոծարությամբ հետևեց նրան:

Այս բոլորից հետո Կյուրոսը առաջ ընթացավ շուրս կայան՝ ֆսան փարսախ, մինչև Խալոս գետը, մի պլեբրոն լայնեով, հարուստ խոշոր և ազնիվ ձրկներով, որոնց սիրիացիները աստվածներ են համարում և քույլ շեն տալիս ոչընչացնել դրանց, ինչպես և աղավնիներին⁵⁰: Գյուղերը, որոնցում նրանք բանակել էին, շնորհված էին Պարիսատիսին՝ գոտու համար⁵¹: (10) Այստեղից Կյուրոսն առաջ է ընթանում հինգ կայան՝ 30 փարսախ, մինչև Դարդաս գետի ակունքները, որի լայնքը մեկ պլեբրոն է: Այստեղ էր գտնվում Սիրիայի տիրակալ Բելեսիսի պալատը և շատ ընդարձակ ու գեղեցիկ պարտեզը, որը տարվա

բոլոր եղանակներին ծաղկուն է: Կյուրոսը կտրատեց պարտեզը և հրկիզեց պալատը: (11) Այստեղից առաջ է շարժվում երեք կայան՝ 15 փարսախ, մինչև Եփրատ գետը, որի լայնքը շուրս ասպարեզ է: Այստեղ ևս կար խոշոր և բարգավաճ ֆաղաֆ, Թափասկոս անունով: Այստեղ հինգ օր մնաց: Կյուրոսը ժողովի հրավիրելով հելլենների գորավարներին, հայտարարեց, որ իրենց արշավանքի ուղին կլինի մեծ արժայի դեմ, դեպի Բաբելոն⁵²: Եվ կարգադրեց նրանց այդ հաղորդել զինվորներին ու համոզել նրանց հետևել իրեն: (12) Զորավարները համաձոգով գումարելով այս ամենը հրապարակեցին: Իսկ զինվորները վրդովմունք հայտնեցին գորավարներին և մեղադրեցին, թե նրանք վաղուց են իմացել այդ ամենի մասին, բայց քաֆցրել են. հայտարարեցին, որ առաջ շեն գնալու, եթե իրենց այնքան շվեարեն, որքան նրանց, ովքեր Կյուրոսի հետ արշավել էին երկրի խորքը. Կյուրոսի հոր մոտ գնալու համար⁵³, մանավանդ. որ նրանք արշավել են ոչ թե պատերազմելու նպատակով, այլ Կյուրոսի հոր հրավերով: (13) Այս ամենը գորավարները հաղորդեցին Կյուրոսին: Իսկ սա խոստացավ յուրաքանչյուր զինվորին տալ հինգ արծաթ մնա⁵⁴, հենց որ իրենք Բաբելոն հասնեն և ոտնիկն իսկ լրիվ վճարել ընդհուպ մինչև հելլեններին վերստին Հոնիա բերելը: Այսպիսով, հելլենական զորքի մեծ մասը համաձայնվեց առաջ գնալ:

Իսկ Մենոնը, ֆանի դեռ պարզ չէր, թե ինչպես կվարվեն մնացած զինվորները, կհետևեն արդյոք Կյուրոսին, թե՛ ոչ. հավաքեց իր զորամասը մյուսներից անջատ և այսպես խոսեց. (14) «Արք զինվորներ. եթե լսեք իմ խորհուրդը, ապա առանց վտանգվելու և առանց մյուսներից ավելի աշխատանք քափելու, Կյուրոսի աչքում նախապատվություն ձեռք կբերեք: Ի՞նչ եմ խորհուրդ տալիս անել: Այժմ Կյուրոսին անհրաժեշտ է, որ հելլենները հետևեն իրեն արժայի դեմ: Ուստի ես պատվիրում եմ ձեզ Եփրատն անցնել նախքան հայտնի կլինի մնացած հելլենների պատասխանը Կյուրոսին: (15) Եթե նրանք որոշեն հետևել, ապա կրվա, թե դուր, առաջինը սկսելով գետն անցնել, եղել եմ այդպիսի որոշման պատճառը. և Կյուրոսը ձեզ շնորհապարտ կլինի, տեսնելով ձեր հոծարությունը. իսկ նա գիտե երախտապարտ լինել, որքան մեկ ուրիշը: Իսկ եթե մյուսները մեծեն Կյուրոսի առաջարկը, այնժամ բոլորս միասին ետ կվերադառնանք, իսկ ձեզ, որպես միակ հավատարիմների, Կյուրոսը կօգտագործի ոչ միայն իբրև կայազորայինների, այլև կդարձնի լուրացներ⁵⁵, և ընդհանրապես, ինչ որ նրանից խնդրեք, ես համոզված եմ, որ դուր, իբրև ընկերներ, կստանան նրանից»: (16) Այս լսելով զինվորները համոզվեցին և գետն անցան նախ քան մյուսները կպատասխանեին: Իսկ Կյուրոսը երբ լսեց, թե զորքը անցել է, ուրախացավ և նրանց մտա ուղարկեց Գլուսին⁵⁶,

ասելով. «Այժմ ես, ո՛վ զինվորներ, զովում եմ ձեզ. իսկ որպեսզի դուք ես ինձ զովեք, այդ մասին կհոգամ. հակառակ դեպքում ինձ Կյուրոս շկոշեք»: (17) Զինվորները մեծ հույսերով տարված, նրան բարեբախտություն էին մաղբում, իսկ Մենոնին, ինչպես պատմում են, մեծաշուք նվերներ ուղարկեց: Այսպես անելով, նա սկսեց անցնել գետը, իսկ մնացած ամբողջ զորքը հետևում էր նրան: Գեան անցնելիս և ոչ մեկը չբռնեց կրծքից վերև: (18) Քափսակոսի բնակիչները ասում էին, որ իբր այս գետը երբեք հետիոտն անցանելի չի եղել, բացի ավյալ դեպքից. այն անցնում էին նավերով, որոնք Աբրոկոմասը առաջ բնրանալիս այրել էր, որպեսզի Կյուրոսը չկարողանա անցնել: Նրանց քվաց աստվածային նշան, որ գետը նահանջեց Կյուրոսի առաջ, ապացույց այն բանի, որ նա պետք է բազավորի:

(19) Այստեղից առաջ է բնրանում Սիրիայի միջով 9 կայան՝ 50 փարսախ. և հասնում են Արաֆես գետը⁵⁷: Այստեղ շատ գյուղեր կային, առատ ցորենով ու զինով: Այստեղ նրանք մնացին երեք օր և պաշար վերցրին:

V. Այստեղից առաջ է բնրանում Արաֆայի միջով⁵⁸, եփրատ գետը ունենալով աչ կողմում, հինգ կայան՝ 35 փարսախ անապատ երկրներով: Այստեղ դաշտավայր է, ամբողջապես հարթ, ծովի նման, ծածկված օշինդրով. երև իսկ պատահում էր որևէ այլ բուսականություն, քփեր կամ եղեգնուտ, ամեն ինչ անուշաբույր էր օժանելիքի նման: (2) Այստեղ ոչ մի ծառ չկա, իսկ գազանները բազմապիսի են՝ մեծ քվով վայրի էշեր, բազմաթիվ ու խոշոր ջայլամներ. կային նաև խոշոր առուներ և վիթեր: Հեծյալները երբեմն քնկնում էին այս գազանների ետևից: էշերը, եթե նրանց հալածում էին, առաջ էին վազում ու կանգնում, ֆանի որ շատ ավելի արագավազ էին, ֆան ձիերը: Իսկ երբ ձիերը մոտենում էին նրանց, նրանք նորից նույնն էին կրկնում, այնպես որ հնարավոր չէր որսալ, բայց միայն այն դեպքում, եթե հեծյալները կանգնում էին տարբեր տեղեր և նրանց հալածում հերթականությամբ: Բրոնրված էշերի միսը նման էր եղնիկի մսի, բայց ավելի փափուկ էր: (3) Զայլամներից ոչ մի հատ չկարողացան որսալ: Գեանց հալածող հեծյալները շուտով դադարեցրին հետապնդումը, ֆանի որ փախչելիս նրանք շատ էին կարվում, վազելիս օգտագործելով ոտները, իսկ քները քափահարում էին առագաստի նման: Առուներին հնարավոր էր լինում բռնել, երև հանկարծակի վրա հասնելին, ֆանի որ նրանք քաշում են կարճ տարածության վրա և շուտ հոգնում. իսկ նրանց միսը շատ է համեղ:

(4) Առաջանալով այս երկրի միջով, հասան Մասկաս գետը, որի լայնքը մեկ պլեթրոն էր: Այստեղ կար ամայի, խոշոր մի ֆաղաֆ, Կուրստե կոչված. այս ֆաղաֆի շուրջը հոսում էր Մասկաս գետը: Այստեղ մնացին երեք օր և

Պարսիկ հեծյալի արձանիկ (V դ. մ. թ. ա.)

Աքեմենյան արքան (Դարեհ I-ը) և իր շրջապատը. քարձրաքանդակ Պերսեպոլից

պարենավորվեցին: Այստեղից առաջ բնթացավ 13 կայան՝ 90 փարսախ, ա-
նապատ երկրներով, եփրատ գետը աջ կողմում բողած, և հասավ Պյուլե⁵⁹:
Այս կայաններում լծկաններից շատերը կոտորվեցին սովից. քանի որ ոչ խոտ
կար և ոչ որևէ ուրիշ բույս, այլ ամբողջ երկիրը մերկ էր: Իսկ տեղի բնակիչ-
ները գետի մոտ աղուրիֆի ֆարեր են հանում և դրանք մշակելով, տանում Բա-
բելոն, այնտեղ վաճառում, փոխարենը հաց գնում և դրանով ապրում: (6) Ինչ
վերաբերում է զինվորներին, ապա նրանց հացը և սպասովեց, իսկ այն հնա-
րավոր չէր գնել այլ տեղ, քան միայն լյուպիական շուկայում⁶⁰, Կյուրոսի բար-
բարոսական զորքի մեջ, մեկ կապիթե ցորենի կամ գարու այլուր՝ չորս սիկո:
Սիկոյը հավասար է ատտիկյան յոթ և կես օբոլայի, իսկ կապիթեն տանում է
ատտիկյան երկու ֆոյնիկս⁶¹: Ուստի և զինվորները ապրում էին միս ուտելով:
(7) Այս անցումներից մի ֆանիսը Կյուրոսը շատ ձգում էր, հատկապես
այն դեպքում, երբ ցանկանում էր հասնել ջրի կամ արոտի:

Մի անգամ, երբ պատահեց մի նեղ, նահնտ անցում, որը դժվար էր սայ-
լերի համար, Կյուրոսը կանգ առավ իրեն շրջապատող երևելիների և ամենա-
հարուստների հետ. ու հրամայեց Գլուսին և Պիգրեսին, որպեսզի վերցնելով
բարբարոսական զորքի մի մասը, օգնեն սայլերը դուրս բերելու: (8) Երբ նրան
բվաց, թե այդ բանը նրանք դանդաղորեն են կատարում, նա զայրացած հրա-
մայեց ամենաերևելի պարսիկներին և օգնել սայլերի բնթացքը արագացնելու:
համար: Այստեղ կարելի էր տեսնել կարգապահության լավ օրինակ: Նրան-
ցից յուրաքանչյուրը, ուր որ կանգնած էր, դեն էր ձգում իր վրայից ծիրանի
կանդիսը⁶², առաջ նետվում, երբեմն նույնիսկ գառիբափից, ասես դեպի հաղ-
թանակ, իր քանկարձեկ խիտոնն ու խայտանամուկ անախիթիդը⁶³ հագին,
ոմանք մինչև իսկ մանյակը վզին և ապարանջանը՝ քեռին: Այս ամենով
նրանք իսկույն ցատկեցին ցեխի մեջ և սպասովածից արագ սայլերը բարձրացնե-
լով դուրս բերեցին: (9) Ընդհանրապես պարզ էր, որ Կյուրոսը ամբողջ նախա-
պարհին շտապում էր և կանգ էր առնում միմիայն զորքը պարենով ապահո-
վելու համար, կամ որևէ մի այլ անհրաժեշտության դեպքում, Ենթադրելով
որ ինչքան շուտ տեղ հասնի, այնքան արժանավերջ անպատրաստ կլինի պա-
տերազմի համար. իսկ ինչքան հապաղի, այնքան նա ավելի մեծ զորք կարող
է հավաքել: Ուշադիր դիտողը կարող էր նկատել, որ արժանի տերու-
րյունը հզոր էր իր բնդարձակությամբ և բնակչության բազմությամբ⁶⁴, բայց
նրա բույլ կողմն էր նախապարհների ձգվածությունը և քշեմու հանկարծա-
կի հարձակվելու դեպքում՝ ումերի ցրվածությունը:

(10) Եփրատ գետից այն կողմ, ամառի նախապարհների վրա, կար մի
խոշոր ու բարգավաճ ֆաղաֆ, Քարմանդե անունով: Այստեղ զինվորները պա-

րեն գնեցին, լաստերով գետը հետևյալ կերպ անցնելով: Մորքիները, որ օգտագործում էին իբրև ծածկոց, 1931-ին չոր խոտով, միացրին ու կարեցին այնպես, որ խոտը չըրկվի⁶⁵: Մրանցով նրանք անցնում էին ու ձեռք բերում պարեն՝ և՛ արմավենու պտուղներից պատրաստած գինի, և՛ կորեկի հաց, ֆանի որ այն առատորեն անում էր այս երկրում:

(11) Այստեղ Մենոնի զինվորներից մեկը ինչ-որ բանի շուրջ վիճեց Կլեարխոսի զինվորներից մեկի հետ, և Կլեարխոսը գործը բնեկելով, անարդարացի համարեց Մենոնի զինվորին և խփեց նրան: Սա էլ, գալով յուրայինների մոտ, պատմեց այդ մասին: Զինվորները, լսելով նրան, դժգոհեցին ու խիստ զայրացան Կլեարխոսի դեմ: (12) Այս նույն օրը Կլեարխոսը գալով գետանցի մաս և այնտեղ շուկան դիտելուց հետո, ձի հեծած իր փոխարքիվ մերձավորների հետ անցնում էր Մենոնի զորքերի միջով, ուղեորվելով դեպի իր վրանը: Կյուրոսը դեռևս չէր ժամանել. նա նոր էր տեղ հասնում: Մենոնի զինվորներից մեկը, որը փայտ էր չարդում, երբ տեսավ Կլեարխոսին անցնելիս, կացինը նետեց նրա վրա, բայց վրիպեց. իսկ մեկ ուրիշը փառ շարտեց, հետո մեկ ուրիշը ևս, հետո շատերը՝ աղմուկ-աղաղակով: (13) Կլեարխոսը ապաստանեց իր գործարար և իսկույն ի գեներալից: Իր հույլիտներին հրամայեց մնալ իրենց տեղերում, վահանները ծնկների առաջ պահած, իսկ ինքը վերցնելով քակիացիներին և հեծյալներին, ստանալ իր գործարարից աղմուկ և 40 հոգի էին, մեծ մասամբ դարձյալ քակիացիներ, և այլեք Մենոնի զորքի վրա. այնպես, որ սրանք և ինքը Մենոնը անարեկված վազեցին գեներալը վերցնելու. իսկ ոմանք կանգնել էին, ապշած կատարվածի համար: (14) Քայց Պրոսպերոսը—պատահեց, որ նա իրեն հետևող հույլիտներով վերջինն էր տեղ հասնում—իսկույն իր գործարար այդ երկուսի մեջտեղ մխրեցելով, գեներալ մերկացրեց և խնդրեց Կլեարխոսին այդպես շվարվել: Քայց Կլեարխոսը դժգոհում էր, ասելով, որ միշտև ինքը հազիվ էր փրկվել ֆարկոթվելով սպանվելուց, Պրոսպերոսը այդքան մեղմ է խոսում իր հետ պատահածի մասին, և հրամայեց նրան հեռանալ մեջտեղից: (15) Այդ պահին վրա հասավ նաև Կյուրոսը և իմանալով պատահածը, իսկույն նիզակները ձեռքը վերցրեց և իր մոտ գտնվող խորհրդականների հետ միասին գործարարի կենտրոնը հասնելով, այսպես խոսեց. (16) «Ով Կլեարխոսն և Պրոսպերոսն և այստեղ ներկա եղող մյուս հեղինակներ: Դուք չեք գիտակցում ձեր արարքը: Եթե դուք իրար միջև կոթիվ սկսեք, ապա իմացեք, որ նույն օրն իսկ ևս կկործանվեմ, իսկ դուք ինձանից ոչ շատ ուշ: Քանզի եթե մեր գործերը վատանան, ապա այս բոլոր բարբառուները, որոնց դուք տեսնում եք, մեզ ավելի բշտամի կլինեն, քան արևայի կող-

մում եղողները»: (17) Այս խոսքերը լսելով, Կլեարխոսը ուշքի եկավ ու երկու կողմերը գեներալը ցած դնելով, դադարեցրին իրենց վեճը:

VI. Այստեղից առաջ յնքաճալիս, հանապարհին նկատեցին ձիերի սրմբակների հետքեր և արք: Ենթադրվում էր, որ դրանք մոտ 2000 ձիու հետքեր էին: Հեծյալներն իրենց հանապարհին այրել էին և՛ խոտը, և՛ այն ամենը, ինչ կարող էր պիտանի լինել: Այս ժամանակ պարսիկ Օրոնտասը, որը արևայի ազգակիցն էր և, ինչպես ասում էին, պարսիկների ռազմական գործի լավագույն զիտակներից, դավադրում էր Կյուրոսի դեմ, ֆանի որ նախկինում ևս նրա հետ բշտաման էր ունեցել, բեպետև հետո հաշտվել էր: (2) Նա ասաց Կյուրոսին, որ եթե իրեն հազար հեծյալ տրամադրի, ապա ինքը դարձանակալելով կամ կոչնչացնի առաջից գնացող և ամեն ինչ հրկիզող հեծյալներին, կամ էլ նրանցից շատերին գերի վերցնելով, կխանգարի նրանց առաջանալ այրելով, և որ դրանով իրեն կհաջողվի արգելել նրանց արևային որևէ տեղեկություն հաղորդել Կյուրոսի զորքերի մասին: Կյուրոսը լսելով նրան, այդ բոլոր օգտավետ համարեց. և հրամայեց Օրոնտասին յուրաքանչյուր գորահրամանատարից վերցնել մի շուկա: (3) Իսկ Օրոնտասը ենթադրելով, որ հեծյալներն արդեն պատրաստ են իր համար, նամակ է գրում արևային, հայտնելով, որ ինքը գալիս է հեռավորին շափ մեծաքիվ հեծյալներով. միաժամանակ խնդրում էր արևայից, որ իր հեծյալներին պատվիրի իրեն ընդունել իբրև բարեկամի: Նամակում կար նաև հիշատակություն նախկին բարեկամության և հավատարմության: Այս նամակը հանձնում է իր կարծիքով հավատարիմ մարդու, իսկ սա վերցնելով այն, հանձնում է Կյուրոսին: (4) Կյուրոսը այն կարդալուց հետո կալանավորեց Օրոնտասին և իր վրանը հրավիրեց իր մերձավոր ազնվականներից յոթ պարսիկներին⁶⁶, իսկ հեղինակների գորահրամանատարներին պատվիրեց բերել հույլիտներին և գեներալ ձեռքներին տեղավորել իր վրանի շուրջ: Նրանք կատարեցին այս, բերելով շուրջ 3000 հույլիտ:

(5) Քայց Կլեարխոսին ևս հրավիրեց իր վրանը որպես խորհրդական, ֆանի որ և՛ իրեն Կյուրոսին, և՛ մյուսներին բավում էր, թե նա ամենահարգվածն է հեղինակների մեջ: Դուրս գալով վրանից, Կլեարխոսը հաղորդեց իր ընկերներին, թե ինչպես կայացավ Օրոնտասի դատը, ֆանի որ դա գաղտնիք չէր: (6) Նա ասաց, թե Կյուրոսը հետևյալ կերպ սկսեց իր խոսքը. «Բարեկամներ, ևս ձեզ հրավիրեցի խորհրդակցելու և աստվածային ու մարդկային օրենքների համաձայն դատավերի ընդունելու Օրոնտասի նկատմամբ, և այն ի կատար ածելու: Այս մարդուն առաջին անգամ հայրս է ինձ տվել իբրև հպատակի: Այդ ժամանակ սա, ինչպես ինքն է ասում, եղբորս հրամանով իմ դեմ պատերազմ սկսեց, ձեռքի տակ ունենալով Սարգեսի միջնաբերդը. ևս

րեն գնեցին, լաստերով գետը հետևյալ կերպ անցնելով: Մօրքիները, որ օգտագործում էին իբրև ծածկոց, լցրին չոր խոտով, միացրին ու կարեցին այնպես, որ խոտը չբացվի⁶⁵: Մրանցով նրանք անցնում էին ու ձեռք բերում պարեն՝ և՛ արմավենու պտուղներից պատրաստած գինի, և՛ կորեկի հաց, ֆանի որ այն առատորեն անում էր այս երկրում:

(11) Այստեղ Մենոնի զինվորներից մեկը ինչ-որ բանի շուրջ վիճեց Կլեարխոսի զինվորներից մեկի հետ, և Կլեարխոսը գործը բնեկելով, անարդարացի համարեց Մենոնի զինվորին և խփեց նրան: Սա էլ, գալով յուրայինների մոտ, պատմեց այդ մասին: Զինվորները, լսելով նրան, դժգոհեցին ու խիստ զայրացան Կլեարխոսի դեմ: (12) Այս նույն օրը Կլեարխոսը գալով գետանցի մաս և այնտեղ շուկան դիտելուց հետո, ձի հեծած իր փոքրաքիվ մերձավորների հետ անցնում էր Մենոնի զորքերի միջով, ուղեորվելով դեպի իր վրանը: Կյուրոսը դեռևս չէր ժամանել. նա նոր էր տեղ հասնում: Մենոնի զինվորներից մեկը, որը փայտ էր չարդում, երբ տեսավ Կլեարխոսին անցնելիս, կացինը նետեց նրա վրա, բայց վրիպեց. իսկ մեկ ուրիշը ֆար շարեց, հետո մեկ ուրիշը ևս, հետո շատերը՝ աղմուկ-աղաղակով: (13) Կլեարխոսը ապաստանեց իր զորամասը և իսկույն ի զեն կոչեց: Իր հուպիտաններին հրամայեց մնալ իրենց տեղերում, վահանները ծնկների առաջ պահած, իսկ ինքը վերցնելով քրակիացիներին և հեծյալներին, սրունք իր զորամասում ավելի քան 40 հոգի էին, մեծ մասամբ դարձյալ քրակիացիներ, ֆայլեց Մենոնի զորքի վրա. այնպես, որ սրանք և ինքը Մենոնը անարեկված վազեցին զենքեր վերցնելու. իսկ ոմանք կանգնել էին, ապշած կատարվածի նամար: (14) Քայց Պրոսպենոսը—պատահեց, որ նա իրեն հետևող հուպիտաններով վերջինն էր տեղ հասնում—իսկույն իր զորամասը այդ երկուսի մեջտեղ մխրնելով, զենքը մերկացրեց և խնդրեց Կլեարխոսին այդպես չվարվել: Քայց Կլեարխոսը դժգոհում էր, ասելով, որ միևնչյեռ ինքը հագիվ էր փրկվել ֆարկոծվելով սպանվելուց, Պրոսպենոսը այդքան մեղմ է խոսում իր հետ պատահածի մասին, և հրամայեց նրան հետևող մեջտեղից: (15) Այդ պահին վրա հասավ նաև Կյուրոսը և իմանալով պատահածը, իսկույն նիզակները ձեռքը վերցրեց և իր մոտ գտնվող խորհրդակալների հետ միասին զորամասի կենտրոնը հասնելով, այսպես խոսեց. (16) «Ով Կլեարխոս և Պրոսպենոս և այստեղ ներկա եղող մյուս հեղինակներ: Դուք չեք գիտակցում ձեր արարքը: Եթե դուք իրար միջև կռիվ սկսեք, ապա իմացեք, որ նույն օրն իսկ ևս կկործանվեմ, իսկ դուք ինձանից ոչ շատ ուշ: Քանզի եթե մեր զորքերը վատանան, ապա այս բոլոր բարբարոսները, որոնց դուք տեսնում եք, մեզ ավելի քանամի կլինեն, քան արքայի կող-

մում եղողները»: (17) Այս խոսքերը լսելով, Կլեարխոսը ուշփի եկավ ու երկու կողմերը զենքերը ցած դնելով, դադարեցրին իրենց վեճը:

VI. Այստեղից առաջ ընթանալիս, նախապահին նկատեցին ձիերի սրմբակների հետքեր և աղբ: Ենթադրվում էր, որ դրանք մոտ 2000 ձիու հետքեր էին: Հեծյալներն իրենց նախապահին այրել էին և՛ խոտը, և՛ այն ամենը, ինչ կարող էր պիտանի լինել: Այս ժամանակ պարսիկ Օռոնտասը, որը արքայի ազգակիցն էր և, ինչպես ասում էին, պարսիկների ռազմական գործի լավագույն գիտակներից, դավադրում է Կյուրոսի դեմ, ֆանի որ նախկինում ևս նրա հետ քչնամանք էր ունեցել, քեպետև հետո հաշտվել էր: (2) Նա ասաց Կյուրոսին, որ եթե իրեն հազար հեծյալ տրամադրի, ապա ինքը դարանակալելով կամ կոչնչացնի առաջից գնացող և ամեն ինչ հրկիզող հեծյալներին, կամ էլ նրանցից շատերին գերի վերցնելով, կխանգարի նրանց առաջանալ այրելով, և որ դրանով իրեն կհաջողվի արգելել նրանց արքային որևէ տեղեկություն հաղորդել Կյուրոսի զորքերի մասին: Կյուրոսը լսելով նրան, այդ բոլորը օգտավետ համարեց. և հրամայեց Օռոնտասին յուրաքանչյուր զորահրամանատարից վերցնել մի շուկատ: (3) Իսկ Օռոնտասը ենթադրելով, որ հեծյալներն արդեն պատրաստ են իր համար, նամակ է գրում արքային, հայտնելով, որ ինքը գալիս է հնարավորին շափ մեծաքիվ հեծյալներով. միաժամանակ խնդրում էր արքայից, որ իր հեծյալներին պատվիրի իրեն ընդունել իբրև բարեկամի: Նամակում կար նաև հիշատակություն նախկին բարեկամության և հավատարմության: Այս նամակը հանձնում է իր կարծիքով հավատարիմ մարդու, իսկ սա վերցնելով այն, հանձնում է Կյուրոսին: (4) Կյուրոսը այն կարողություն հետո կալանավորեց Օռոնտասին և իր վրանը հրավիրեց իր մերձավոր ազնվականներից յոթ պարսիկներին⁶⁶, իսկ հեղինակների զորահրամանատարներին պատվիրեց բերել հուպիտաններին և զենքը ձեռքներին տեղավորել իր վրանի շուրջ: Նրանք կատարեցին այս, բերելով շուրջ 3000 հուպիտ:

(5) Քայց Կլեարխոսին ևս հրավիրեց իր վրանը որպես խորհրդակալ, ֆանի որ և՛ իրեն՝ Կյուրոսին, և՛ մյուսներին րվում էր, քե նա ամենահարգվածն է հեղինակների մեջ: Դուրս գալով վրանից, Կլեարխոսը հաղորդեց իր ընկերներին, քե ինչպես կայացավ Օռոնտասի դատը, ֆանի որ դա զաղտնիք չէր: (6) Նա ասաց, քե Կյուրոսը հետևյալ կերպ սկսեց իր խոսքը. «Բարեկամներ, ևս ձեզ հրավիրեցի խորհրդակցելու և աստվածային ու մարդկային օրենքների համաձայն դատավիճի ընդունելու Օռոնտասի նկատմամբ, և այն ի կատար ածելու: Այս մարդուն առաջին անգամ հայրս է ինձ տվել իբրև հպատակի: Այդ ժամանակ սա, ինչպես ինքն է ասում, եղբորս հրամանով իմ դեմ պատերազմ սկսեց, ձեռքի տակ ունենալով Սարգեսի միջնաբերդը. ևս

նրա դեմ պատերազմեցի և ինձ հաշոգվեց զաղաւթնեցի իմ դեմ սկսված պատերազմը և ես բռնեցի նրա աչ ձեռքը, ինքն էլ իմը: (7) Այդ բոլորից նետո, — շարունակեց Կյուրոսը, — ո՛վ Օրոնտաս, ես էո դեմ որեւէ անարդարություն գործե՛լ եմ»: Նա պատասխանեց թե՛ ոչ: Գարձյալ Կյուրոսը հարցրեց. «Գու չէ՞իր, որ հետագայում, ինչպես ինձ ևս խոստովանում, ինձնից ոչ մի վիրավորանք չկրելով, լինեցիր ինձ ու անցար մյուսիացիների կողմը և հնարավորին շափ վնաս էիր հասցնում իմ երկրին»: Օրոնտասը հաստատեց: «Գու չէ՞իր որ, — ասաց Կյուրոսը, — երբ զգացիր էո ուժերի քաղաքությունը, եկար Արտեմիսի տաճարը և զոչում հայտնեցիր ինձ, իսկ ես խնայեցի ինձ, որից նետո, դու չէ՞իր դարձյալ, որ սկսեցիր ինձ համոզել և հավատարմության երդում տվեցիր և նույնը փոխադարձաբար ստացար ինձանից»: Օրոնտասը այս ևս խոստովանեց: (8) «Ուրեմն, — ասաց Կյուրոսը, — ի՞նչ անարդարության ես դու ենթարկվել իմ կողմից, որ հիմա էլ երրորդ անգամ ինձ դավանանեցիր»: Երբ Օրոնտասը պատասխանեց, որ ոչ մի անարդարության չի ենթարկվել, Կյուրոսը հարցրեց նրան. «Ուրեմն դու խոստովանո՞ւմ ես, որ իմ նկատմամբ անիրավ ես եղել»: «Պետք է համաձայնվեմ», ասաց Օրոնտասը: Այնուհետև Կյուրոսը կրկին հարցրեց. «Գուցե հիմա՞ ևս դու կդառնաս իմ եղբոր թշնամին, իսկ իմ հավատարիմ բարեկամը»: Եվ նա պատասխանեց. «Եթե իսկ ես էո բարեկամը դառնամ, ո՛վ Կյուրոս, ինչ այդպիսին չեմ թվալու»: (9) Այնժամ Կյուրոսը ասաց ներկաներին. «Այսպիսին ես եղել մարդու գործերը, և այսպիսին ես նրա խոսքերը: Ձեզանից առաջինը դու, ով Կլեարխոս, արտահայտիր ինձ նիշտ թվացող կարծիքը: Իսկ Կլեարխոսը այսպես ասաց. «Ես խորհուրդ կտամ վերացնել այս մարդուն ինչքան հնարավոր է շուտ, որպեսզի հետագայում երբեք հարկ չլինի նրանից պաշտպանվելու և որպեսզի մենք հնարավորություն ունենանք մեզ հավատարիմ մնացող մարդկանց շնորհակալ լինել»: (10) Նա ասաց, որ նույն կարծիքը հայտնեցին նաև մյուսները:

Այս ամենից հետո, պատմեց նա, Կյուրոսի հրամանով բոլորը, նույնիսկ Օրոնտասի ազգակիցները, վեր կացան ու բռնեցին նրա գոտուց. այդ նշան էր Օրոնտասին մահվան դատապարտելու⁶⁷: Այնուհետև նրան դուրս բերեցին այն մարդիկ, ում հրամայվել էր: Երբ նրան նկատեցին այն մարդիկ, ովքեր նախկինում նրան երկրպագում էին, այնժամ ևս երկրպագեցին, իմանալով հանդերձ, որ նա դեպի մահ էր առաջնորդվում⁶⁸: (11) Իսկ երբ նրան տարան Արտապատեսի վրանը, որը Կյուրոսի սենեկապետներից ամենավստահելին էր⁶⁹, այնուհետև ոչ ոք Օրոնտասին չտեսավ ոչ կենդանի, ոչ մեռյալ, և ոչ ոք անգամ չէր կարող հաստատապես ասել, թե նա ինչպես սպանվեց. այս մա-

սին տարբեր ենթադրություններ կային: Մինչև իսկ նրա գերեզմանը երբեք հայտնի չեղավ:

VII. Այստեղից Կյուրոսը առաջ բերացավ Քաբեյոնիայի միջով երեք կայան՝ 12 փարսախ: Երրորդ կայանում Կյուրոսը հելլենների և բարբարոսների զորատես կազմակերպեց զիշերվա կեսին բաց դաշտում: Նա ենթադրում էր, որ հաշորդ օրը, արշավույսին, արհան կհայտնվի իր զորով նահատամարտ տալու: Եվ հրամայեց Կլեարխոսին առաջնորդել աչ թևը, Մենոնին՝ ձախ թևը: Ինքը ևս դասավորեց իր զորամասը: (2) Զորատեսին հաշորդած օրը Կյուրոսի մոտ ժամանեցին փախստականներ մեծ արհայի զորից ու տեղեկություններ հայտնեցին արհայի բանակի մասին:

Կյուրոսը իր մոտ հրավիրեց հելլենների զորահրամանատարներին և լուրագներին ու խորհրդակցեց նրանց հետ, թե ի՞նչպես մղի նահատամարտը, և ինքը նրանց ֆաշալերեց հեռեկյալ խոսքերով. (3) «Հելլեն ռազմիկներ. բարբարոսական զորք չունենալու պատճառով չէ, որ ես ինձ հետ տանում եմ ձեզ իբրև դաշնակից, այլ այն համոզմունքով, որ դուք շատ ու շատ բարբարոսներից ավելի հզոր եք և անվեհեր. այդ իսկ պատճառով ձեզ վերցրի ինձ հետ: Ուրեմն ֆաշարի՛ եղեք, արժանի այն ազատության, որը դուք նվաճել եք և որի համար ես ձեզ երանի եմ տալիս: Ու լավ իմացեք, ես ազատությունը կգերադասեի այն ամենից ինչ ունեմ և նույնիսկ ավելի: (4) Եվ որպեսզի դուք իմանաք, թե ինչպիսի կովի եք գնում, ես ձեզ կհայտնեմ, ֆանի որ այդ լավ գիտեմ: Թշնամու զորքը մեծարիվ է և հարձակվում է բարձր աղաղակելով: Եթե դուք այդ բանին դիմանաք, ապա մնացյալի մասին ես կարծում եմ. որ ինձ համար անհարմար է պատմել, թե ինչպիսին կրվան ձեր դեմ դուրս եկած այս երկրի մարդիկ: Եթե դուք արի լինեք և իմ գործերը բարեհաջող ելք ունենան, ապա ձեզանից տուն վերադառնալ ցանկացողներին ես այնպես նախապահ կդնեմ, որ տանը եղողների նախանձը շարժեն. բայց ես վստահ եմ, որ ձեզանից շատերը կգերադասեն ինձ մոտ ծառայելը տուն վերադառնալուց:

(5) Այնժամ այստեղ ներկա գտնվող Գավլիտեսը, որը փախստական էր Մամուսից և դարձել էր Կյուրոսի վստահելին, ասաց. «Այսուհանդերձ, ո՛վ Կյուրոս, ոմանք ասում են, թե դու այժմ շատ ես խոստանում, որովհետև գտնվում ես վերահաս վտանգի առաջ. իսկ եթե գործերը հաջողությամբ պսակվեն, ապա դու չես նիշի էո խոստումները. իսկ ոմանք ասում են, որ եթե նույնիսկ նիշես էո խոստումները և ցանկանաս դրանք կատարել, ապա ի վիճակի չես լինի լրիվ կենսագործելը»: (6) Այս լսելով Կյուրոսն ասաց. «Ով գիտորեն, մեր հայրենական տերությունը տարածվում է հարավում մինչև այն վայրերը, որտեղ մարդիկ չեն կարողանում ապրել տապի պատճառով, իսկ հյուսի-

սում մինչև այն վայրերը, որտեղ չեն կարողանում ապրել ցրտի պատճառով: Իսկ սրանց միջև եղած բոլոր երկրներում սատրապություն են անում իմ եղբոր մերձավորները: (7) Երև մենք հաղթենք, ապա պարտավոր ենք մեր մերձավորներին այդ երկրներում տիրակալ դարձնել: Ուստի ես վախճանում եմ ոչ թե այն բանից, որ հաղթանակի ղեպում իմ բոլոր մերձավորներին նվիրելու բավականաչափ պարգևներ չեմ ունենա, այլ այն բանից, որ այնքան շատ ընկերներ չեմ ունենա, որպեսզի պարգևներ շնորհեմ: Իսկ ձեզ, հեղինակներ: յուրաքանչյուրին, կպարգևեմ նաև ոսկե պսակ»⁷⁰: (8) Այս խոսքերը լսողները կ'իրենք դարձան ավելի հոժարակամ, և՛ դրանք հաղորդեցին մնացյալ հեղինակներին: Այնժամ նրա մոտ եկան նաև մնացյալ հեղինակներից ոմանք, խրեղ-րելով իմանալ, թե իրենք ի՞նչ կստանան հաղթելու ղեպում: Նա բոլորի ցանկությունը բավարարելով նախապահեց: (9) Բոլոր նրա հետ զուգորդները համոզում էին նրան անձամբ շմասնակցել նահատամարտին, այլ դիրքավորվել իրենց ետևում: Եվ այնժամ Կեարհոսը այսպիսի հարց ուղղեց Կյուրոսին. «Դու, ով Կյուրոս, կարծո՞ւմ ես, որ եղբայրդ քո դեմ կպատերազմի»: «Ղևար վկա, — պատասխանեց Կյուրոսը, — եթե նա Գարեհի և Պարիսատիսի որդին է և իմ եղբայրը, ապա ես այս բազավորությունը առանց պատերազմի ձեռք չեմ բերի»:

(10) Այստեղ զինավառված հեղինակների թիվը հետևյալն էր. մի բյուր և 400 վահանակիր (հուլիտ—Ս. Կ.) և 2500 պելտաստ⁷¹. Իսկ Կյուրոսի հետ եղող բարբարոսների թիվը՝ տասը բյուր և շուրջ հասն մանգաղակիր ռազմական⁷²: (11) Ասում էին, թե ընդամու զորքը բաղկացած էր 120 բյուր զինվորից և 200 մանգաղակիր ռազմականից⁷³: Կար նաև վեց հազար հեծյալ, որոնց առաջնորդում էր Արտագրեստը. սրանք դասավորվում էին անմիջապես արևայից առաջ: (12) Արևայի բանակը ուներ չորս զորահրամանատար, որոնցից յուրաքանչյուրը ղեկավարում էր 30 բյուր զինվոր. նրանք էին՝ Աբրոկոմասը, Տիսսափեռոնեսը, Գորբիասը և Արբակեսը: Կովի ժամանակ սրանցից մասնակցեցին 90 բյուր մարդ և 150 մանգաղակիր ռազմական, քանի որ Աբրոկոմասը Փյունիկիայից գալու նախապահին հինգ օր ուշացավ: (13) Այսպես հայտնեցին Կյուրոսին մեծ արևայի մոտից ժամանած փախստականները. իսկ հետագայում կոպում վերցված զերիները նույն բանը հաստատեցին:

(14) Այստեղից Կյուրոսը առաջ ընթացավ մեկ կայան՝ Լեւք փարսախ, ամբողջ զորքը՝ և՛ հունականը, և՛ բարբարոսականը, ռազմական վիճակում դասավորած: Նա ենթադրում էր, որ այդ նույն օրը տեղի կունենա նահատամարտը արևայի հետ, քանի որ այստեղ նախապահին խրամատ էր փորված

հինգ գրկաչափ լայնքով և երեք գրկաչափ խորությամբ⁷⁴: (15) Խրամատը ձգվում էր հարթավայրով դեպի վեր 12 փարսախ, մինչև Մեդական պարիսպ⁷⁵: (Այստեղ են գտնվում Տիգրիս գետից հոսող չրանցքները, որոնք չորսն են: Դրանց լայնքը մեկ պլեթրոն է և մեծ խորություն ունեն, այնպես, որ նրանցում լողում են հացատար նավեր: Չրանցքները բաժնվում են եփրատ գետը և գտնվում իրարից մեկական փարսախ հեռավորության վրա, իսկ նրանց վրա կամուրջներ կան)⁷⁶: Եփրատի մոտ գետի և խրամատի միջև նեղ անցում կար, մոտ հասն ռոնաչափ լայնությամբ: (16) Այս խրամատը կառուցել էր մեծ արևան որպես ամրություն, լսելով, որ Կյուրոսը արշավում է իր դեմ: Այս ևս Կյուրոսն իր զորքի հետ անցավ ու հասավ խրամատի ներքին կողմը: (17) Այդ օրը արևան շրոնվեց կովի, սակայն նկատվում էին նախնաչող ձիերի և մարդկանց բազմաթիվ հետքեր: (18) Այստեղ Կյուրոսն իր մոտ կանչեց գուշակ Սիրահոս ամբրակիացուն և նրան պարզեց երեք հազար դահեկան այն բանի համար, որ նա դեռևս 11 օր առաջ զոհաբերություն կատարելով հայտնել էր իրեն, թե արևան դեռ 10 օր նահատամարտ չի տալու: Կյուրոսն այնժամ ասել էր. «Ուրեմն նա բոլորովին չի կովի, եթե այդ օրերի ընթացքում կովի չսկսի: Եթե քո գուշակությունը իրականանա, ապա եթե խոստանում եմ վաքսուն տաղանդ»: Այդ ոսկին էլ նա պարզեց նրան, երբ տասը օրն անցավ: (19) Եվ քանի որ արևան շխանգարեց Կյուրոսի զորքին խրամատն անցնելու ժամանակ, ապա և՛ Կյուրոսին, և՛ մյուսներին քվաց, որ արևան հրաժարվել է պատերազմ մղելուց: Ուստի և հաջորդ օրը Կյուրոսը առաջ ընթացավ առավել ևս անհոգ: (20) Իսկ երբոր օրը նա ընթանում էր իր կտուրը նստած, մինչդեռ իրենից առաջ գնում էր փոխաբիվ մի չոկատ, իսկ զորքի մեծ մասը շարժվում էր անկանոն և զորականների զենքի խոշոր մասը տանում էին կռոփելով և բեռնակիր անասունների վրա բարձած:

VIII. Արդեն այն ժամն էր, երբ շուկան բազմամարդ է դառնում և մուր էր կայանք, որտեղ Կյուրոսը մտադիր էր իջևանել, երբ Պատեգյուսասը, Կյուրոսի մերձավորներից երևելի մի պարսիկ, քոնաքոր ձիու վրա ամբողջ արագությամբ հայտնվելով, սկսեց բոլոր հանդիպողներին բարձրաձայն գոռալ և՛ բարբարոսների լեզվով, և՛ հունարեն, թե արևան մեծաթիվ զորքով մոտենում է, ամբողջովին պատրաստ պատերազմելու⁷⁷: (2) Այնժամ մեծ շփոթություն ծագեց, քանի որ հեղինակները, ինչպես մնացած բոլորը, իսկույն ևեք ենթադրեցին, թե հարձակման կենթարկվեն դեռևս ռազմական կարգ չընդունած: (3) Կյուրոսը կռոփից ցած բռնելով գրանը հագավ և իր ձին հեծնելով, նիզակները ձեռքն առավ և հրաման հղեց բոլորին զինավառվել և ռազմաշարժում գրավել յուրաքանչյուր իր տեղը: (4) Զորքերը հապշտապ դասավոր-

վեցին. Կլեարֆոսը դիրքավորվեց դեպի եփրատ գետը, գրավելով այլ քեր. նրան հաջորդում էր Պրոֆսենոսը, սրան՝ մյուսները, մինչդեռ Մենոնը և նրա զորամասը գրավում էր հելլենական զորների ձախ քեր⁷⁶: (5) Բարբարոսական զորից հազար հեծյալ պափլագոնացիներ, ինչպես նաև հելլեն պելոաստները, կանգնած էին Կլեարֆոսի մոտ այլ քում. իսկ ձախ քում կանգնած էր Կյուրոսի անդակալ Արիաոսը⁷⁷ և բարբարոսական մնացյալ զորքը, մինչդեռ ինքը Կյուրոսը, իր շուրջ եղած վեց հարյուր հեծյալներով, որոնք բոլորը, բացի Կյուրոսից, պատած էին գրանով, կոնֆեռներով ու սաղավարտներով, գրավեց կենտրոնը: Կյուրոսը կովի էր գնում զույսը շծածկած: (Ասում են, թե պարսիկներն ընդհանրապես համարձակվում են կովել շծածկած զլխով)⁸⁰: Իսկ բոլոր ձիերին Կյուրոսի չոկատում հագցրել էին նակատակապ և լանջապանակ: Հեծյալները զինված էին նաև հելլենական քերով:

(8) Արդեն կեսօր էր, բայց թշնամին դեռևս չէր հայտնվում: Երեկոյան փոշի երևաց, սպիտակ ամպի նման, իսկ էիչ անց դաշտում հեռվից ինչ-որ սև ամպ բարձրացավ: Երբ թշնամին ավելի մոտեցավ, սկսեցին փայլատակել պղնձե ինչ-որ մասեր և նիզակներ, ու թշնամու շարքերը նկատելի դարձան: (9) Թշնամու ձախ քում սպիտակագրան հեծյալներն էին. ասում էին, թե նրանց առաջնորդում է Տիսսափեռոնեսը: Նրանց կողմին հյուսված վահաններ կրող ռազմիկներն էին, այնուհետև՝ մինչև սաները հասնող փայտե վահաններով զինված հուպիաները: Ասում էին, թե իբր սրանք եգիպտացիներ են: Այնտեղ կային նաև տարբեր անասկի հեծյալներ և աղեղնավորներ: Այս բոլորը առաջ էին շարժվում բաժանված ըստ ազգությունների. իսկ յուրաքանչյուր ազգություն դասավորված էր մարդկանցով կազմված բաժանումներով: (10) Նրանցից առաջ իրարից բավական հեռավորության վրա կանգնած էին մանգաղակիր կոշված կռուները: Դրանց մանգաղները քեֆուրյամբ ամրացված էին անիվների առանցքին և հատու սալերը դեպի գետին, այնպես, որ կտրատեին այն ամենը. ինչ կհանդիպեր իրենց հանապառենին: Պարսիկների նպատակն էր խրվել հելլենների շարքերի մեջ և դրանք մասնատել: (11) Ինչ վերաբերում է Կյուրոսի այն խոսքերին, երբ զորածողովում հելլեններին պատվիրեց շվախենալ բարբարոսների աղաղակներից, ապա դրանք սխալ դուրս եկան: Ռեովենտն ոչ թե աղաղակելով, այլ հեռավոր լուրջությամբ պահպանելով, նրանք հանգիստ և դանդաղ առաջ էին շարժվում:

(12) Այդ պահին Կյուրոսը բարձրանալով Պիգրեոսի և ուրիշ երեք թե չորս հագու հետ մոտենալով, կարգադրեց Կլեարֆոսին իր զորամասը վառել թշնամու կենտրոնի վրա, քանի որ արևան այնտեղ էր գտնվում: «Նվ երե, — շարունակեց նա, — մենք նրան հաղթենք, ապա ամեն ինչ ավարտված կլինի»: (3) Բայց

Պարսիկ հեծյալ

Պարսիկ և հույն զինվորների՝ մենամարտելիս (աքեմենյան շրջանի կնիքներ)

Կեանքնոր տեսնելով թշնամու կենտրոնի խտությունը և իմանալով Կյուրոսից, որ արքան գտնվում է հելլենների զորքի ձախ քեփց այն կողմ—արքայի զորքը բազմությամբ այնքան էր գերազանցում, որ նրա կենտրոնը ձգվում էր Կյուրոսի զորքերի ձախ քեփց էլ այն կողմ—չցանկացավ աչ քեր կտրել գեփց, վախենալով երկուստեք շրջապատումից: Ուստի և պատասխանեց Կյուրոսին, թե ինքը կհոգա, որպեսզի ամեն ինչ լավ լինի:

(14) Մինչ այդ բարբարոսական զորքը⁸² կանոնավոր կերպով առաջանում էր, իսկ հելլենականը տեղում կանգնած իր շարքերն էր համալրում դեռևս նոր տեղ հասնող ռազմիկներով: Եվ Կյուրոսը ոչ շատ հեռվից անցնելով իր զորքերի առջևից, նայում էր այս ու այն կողմ, դիտելով և՛ թշնամուն, և՛ յուրայիններին: (15) Հելլենական զորամասից Քսենոփոնը արբենացիներ⁸³ նկատելով նրան, ընդառաջ եկավ ու հարցրեց, թե որևէ բան չի՞ հրամայի արդյոք: Պահելով իր ձին, Կյուրոսը խոսեց Քսենոփոնի հետ, պատվիրելով նրան հաղորդել բոլորին, որ և՛ կանխանշաններն են բարենպաստ, և՛ զոհաբերությունները⁸⁴: (16) Այս ասելու պահին Կյուրոսը ազմուկ լսեց, որը գալիս էր շարքերի միջից, և հարցրեց, թե դա ի՞նչ բան է: Քսենոփոնը պատասխանեց, թե կարգախոս են հաղորդում, որը արդեն երկուրդ անգամ է, ինչ անցնում է շարքերով: Կյուրոսը զարմացավ, թե ո՞վ է կարգախոս ավել և հարցրեց, թե ինչպիսի՞ն է այն: Ու Քսենոփոնը պատասխանեց. «Չևս-Փրկիչ»⁸⁵ և հաղթանակ»: (17) Կյուրոսն այս լսելով ասաց. «Ես այդ ընդունում եմ, և թող այդպես էլ լինի»: Այս ասելով նա վերադարձավ իր դիրքերը:

Հակառակորդ զորասյուններ իրարից բաժանում էր արդեն երեք թե չորս ասպարեզից էլ քիչ տարածություն, երբ հելլենները պեան երգելով⁸⁶ քայլեցին թշնամու դեմ: (18) Երբ հարձակման ժամանակ ֆալանգսի մի մասը ինչ որ շափով առաջ անցավ, ապա մնացած մասն սկսեց վազել, և միաժամանակ բոլորն սկսեցին աղաղակել ի պատիվ էնիպիոսի⁸⁷ և առաջ վազել: Ասում են նաև, որ իբր ոմանեք նիզակներով հարվածում էին վահաններին, ձիերին վախեցնելու նպատակով: (19) Եվ նախքան նետերը կհասնեին նրանց, բարբարոսներն ընկրկեցին ու փախան⁸⁸: Այնժամ հելլեններն սկսեցին նրանց հալածել ամբողջ քափով, բայց միաժամանակ իրար ձայն էին տալիս, որ ոչ թե վազեն, այլ հետապնդեն թշնամուն ռազմական շարքերով: (20) Ռազմակառքերի մի մասը բշտում էր թշնամու իսկ շարքերի միջով, մյուս մասն էլ, առանց կառապանների, հելլենների ռազմաշարքերի միջով⁸⁹: Բայց հելլենները զբառն տեսնելով, նանապարհ էին տալիս: Եղան նաև ոմանեք, որ սարսափեցին, ինչպես ձիարշավարանում, բայց, ինչպես պատմեցին, նույնիսկ այդ ժամանակ սրանցից որևէ մեկը չվնասվեց և, ընդհանրապես, հելլեններից և ոչ մեկը այս

նակատամարտի ընթացքում ոչնչով շտուժեց, բացի մեկից աչքում, որը ինչպես ասացին, նետահարվել էր:

(21) Կյուրոսը տեսնելով, որ հելլենները հաղթեցին իրենց դեմ կանգնածներին ու հետապնդում են նրանց, հրեվեց. իսկ իրեն մոտիկ եղողները սկսեցին երկրպագել նրան որպես արքայի: Այսուհանդերձ ինքը չհրապուրվեց թշնամուն հալածելու մտքից, այլ պահպանելով իր վեց հարյուր հեծյալների ռազմական դասավորությունը, հետևում էր, թե արքան ինչ է անելու, քանի որ իրեն հայտնի էր, որ արքան գրավում է պարսկական բանակի կենտրոնը: (22) Քարբառուների բոլոր զորահրամանատարներն իրենց զորքերն առաջնորդում են մնալով կենտրոնում, մտածելով, որ այդ կերպ իրենք, երկուստեք զինվորական ուժերով պաշտպանված, առավել ապահով կլինեն, իսկ եթե անհրաժեշտություն զգացվի որևէ հրաման տեղ հասցնելու, ապա բանակն այն կստանա պահանջվող ժամանակի կեսում: (23) Այդ պահին արքան, թեպետև զբաղեցնում էր իր բանակի կենտրոնը, գտնվում էր Կյուրոսի ձախքից դուրս: Ու քանի որ ոչ ոք չէր գալիս նակատելու նրա դեմ կամ նրա առաջ դասավորվածների դեմ, ապա նա թեև իր զորաւյունը, թշնամուն շրջապատելու նպատակով:

(24) Այնժամ Կյուրոսը երկյուղ կրելով, որ հելլենական զորքը կարող է թիկունքից շրջանցվել ու մասնատվել, նետվեց թշնամու դեմ: Եվ իր վեց հարյուր հեծյալների հետ հարձակում գործելով, հաղթեց արքայի առաջ դասավորված վեց հազարանոց զորամասը, փախուստի մատնեց և, ասում են, իր իսկ ձեռքով սպանեց նրանց առաջնորդ Արաագբեստին: (25) Իսկ երբ փախուստն սկսվեց, Կյուրոսի վեց հարյուրը, հալածելով թշնամուն, ցրվեցին, բացի շատ ֆշերից, որոնք շիբեցին Կյուրոսին, այն է՝ համարյա միայն նրա այսպես կոչված սեղանակիցներից⁹⁰: (26) Սրանց հետ եղած ժամանակ նա նկատեց արքային և նրա շուրջ գտնվող բազմությունը. ուստի շհամբերեց և իսկույն գոչեց. «Նա տեսնում էմ այրին» ու առաջ նետվելով արքայի վրա, հարվածեց նրա կրծքին ու խոցեց զրահի միջով, ինչպես պատմում է բժիշկ Կտեսիասը⁹¹, որն, իր ասելով, բուժել է նրա վերքը:

(27) Մինչ Կյուրոսը հարվածում էր արքային, ինչ որ մեկը իր նիզակը ուժգին նետելով, հարվածեց Կյուրոսին աչքից փոքր-ինչ ցած: Քե քանիսը արքայի կողմնակիցներից սպանվեցին այստեղ, երբ արքան ու Կյուրոսը և նրանց շուրջ եղողները կազմում էին, պատմել է Կտեսիասը, քանի որ նա արքայի հետ է եղել: Ինքը Կյուրոսը սպանվեց և նրա հետ ընկան իր ամենահայտնի մեծավորներից ուր մարդ: (28) Պատմում են, թե Արտապատեսը, մեկը Կյուրոսի ամենահավատարիմ մականակիրներից ու նրա սենեկապետը.

տեսնելով որ Կյուրոսն ընկավ, ձիուց ցած նետվեց և իրեն ցցեց նրա դիակի վրա: (29) Ոմանք ասում են, թե արքան կարգադրեց ինչ-որ մեկին սպանել նրան Կյուրոսի դիակի վրա, ուրիշները՝ թե նա իրեն սպանեց իր ակինակեով. նա ուներ այդպիսիներ, որը ոսկուց էր պատրաստած: Նա մանյակ էր կրում, ապարանջան և այլ զարդեր, ինչպես ազնվական պարսիկները, քանի որ Կյուրոսը նրան պատվում էր նրա նվիրվածության ու հավատարմության համար:

IX. Այսպես մահացավ Կյուրոսը, մարդ, որը, ինչպես վկայում են նրան բոլոր մոտիկից նաեառողները, Կյուրոս Մեծից հետո ծնված բոլոր պարսիկներից ամենից արքայավայել էր և արժանավորագույնը գահակալելու⁹²: (2) Նախ, երբ նա, դեռևս մանուկ, դաստիարակվում էր իր եղբոր և այլ երեխաների հետ, ամեն ինչում համարվում էր բոլորից բնդունակը: (3) Քանզի ազնվական պարսիկների բոլոր երեխաները դաստիարակվում են արևունի դռանը⁹³: Այնտեղ մարդ կարող է սովորել խելամուտություն և ոչինչ վատբար բան ոչ կտեսնի, ոչ ևս կսի: (4) Երեխաներն այնտեղ ականատես և ականջալուր են լինում, թե արքան ո՞ւմ է պատիվ շնորհում և ո՞ւմ պատվագրվում: Ուստի և մանուկ հասակից նրանք սովորում են և՛ իշխել, և՛ ուրիշի իշխանության տակ լինել: (5) Կյուրոսն այստեղ առաջին հերթին համարվում էր իր հասակակիցների մեջ համեստագույնը և առավել հնազանդը իրենից ավագների հանդեպ, քան իրենից համեստ ծագում ունեցողները: Այնուհետև՝ նա բոլորից ավելի ձիասեր էր և լավագույնս օգտվում էր ձիերից: Նա համարվում էր նաև ամենահետաքրքրասերը և շանասերը ռազմական գործի, նետածությունների և նիզակի նետման մեջ: (6) Երբ քակոխեց համապատասխան տարիք, նա դարձավ նաև որսի մեծ սիրահար և գազանների վտանգի հանդեպ բոլորից անվեհեր⁹⁴: Մի անգամ, երբ արջը հարձակվեց նրա վրա, նա շվախեցավ, այլ ձիուց ցած նետվելով, արջի հետ գետինը թավալվեց և, ճիշտ է, վնասվածք ստացավ, որի հետևանքը մնաց, բայց ի վերջո սպանեց գազանին: Եվ իրեն օգնության հասած առաջին մարդուն նա շատերի աչքին երանելի դարձրեց:

(7) Իսկ երբ հայրը նրան ուղարկեց իբրև սատրապ Լյուդիայի և Մեծ Փոյուզիայի և Կապպադոկիայի, միաժամանակ նաև ստրատեգոս նշանակեց այն բոլոր զորքերի վրա, որոնք գումարվում էին Կաստոլոսի դաշտում, նա անհապաղ հայտարարեց, թե ամեն ինչից առավել կարևոր է համարում այն, որ եթե դաշն է կնքում և կամ որևէ խոստում տալիս, ապա ոչ մի դեպքում չխաբել: (8) Այդ իսկ պատճառով նրան հավատում էին հպատակ ֆաղաֆները, հավատում էին նաև մարդիկ: Նույնիսկ եթե որևէ մեկը թշնամի էր եղել և

Կյուրոսի հետ հաշտություն էր կնքում, ապա վատան էր, որ հաշտության պայմաններին հակառակ էրբեք չի տուժելու: (9) Ուտի և Երբ նա պատերազմեց Տիսսափեռնեսի դեմ, բոլոր ֆաղաֆները, բացի Միլետից, հոծառական նախընտրեցին Կյուրոսին Տիսսափեռնեսի փոխարեն: Իսկ Միլետի բնակիչները վախենում էին Կյուրոսից այն պատճառով, որ նա չէր ցանկացել փախստականներին հանձնել: (10) Նա և՛ գործով էր ցույց տալիս, և՛ հայտարարում, որ էրբեք նրանց չի լքի, քանի որ մի անգամ նրանց բարեկամն է դարձել, երբ նույնիսկ նրանց քիվը նվազի և դուրսընթաց անավել վատթարանա:

(11) Նկատելի էր ամեն մեկին գերագանցելու նրա ձգտումը քե՛ իր հանդեպ բարեբարություն անելու դեպքում, քե՛ վնաս պատճառելու դեպքում: Ոմանք նույնիսկ պատմում են, քե նա մաղթում էր իրեն ռայնան ապրել, մինչև կարողանար լրիվ հատուցել և՛ իր բարեկամներին, և՛ իրեն վնաս պատճառողներին: (12) Եվ այդ էր պատճառը, որ շատերը ցանկացան ժամանակակիցներից միայն նրան վստահել և՛ իրենց ունեցվածքը, և՛ ֆաղաֆները, մինչև իսկ իրենց կյանքը: (13) Այսուհանդերձ, ոչ ոք չէր կարող ասել, թե նա հանդուրժում էր շարագործ և վատ մարդկանց շարախնդությունը, քանի որ նրանց ավելի դաժանորեն էր պատժում, քան մեկ ուրիշը: Բանուկ նանապարհների վրա հանախ կարելի էր տեսնել սոֆերից ու ձեռքերից և աչքերից զրկված մարդկանց: Եվ Կյուրոսի տիրույթներում ամեն մի հեղինակամ բարբարոս, երբ ոչ մի վատ արար էր գործել, կարող էր աներկյուղ նանապարհորդել իր ունեցվածքով որտեղ կամենար:

(14) Բոլորի վկայությամբ, նա պատերազմում ֆաշություն ցուցաբերողներին առավել էր պատվում: Առաջինը նա կովեց պիսիդիացիների և մյուսիացիների դեմ: Ինքն անձամբ արշավելով այս երկրների դեմ, նվաճված վայրերի կառավարիչ նշանակեց այնպիսիներին, որոնք չէին խուսափում իրենց անձը վտանգի ենթարկելուց, իսկ հետագայում նրանց պատվեց այլ նվերներով ևս: (15) Այսպիսով, կտրիները արժանի դարձան ամենայն բարեկեցության, իսկ վատերին վիճակվեց դառնալ նրանց ստրուկները: Ուտի և նրա մոտ միշտ լինում էին մեծ քվով մարդիկ, որոնք կամովին դիմագրավում էին վտանգը, երբ իմանային, որ այդ բանը հայտնի կդառնա Կյուրոսին: (16) Երբ որևէ մեկը հռչակվում էր իր արդար գործով, ապա այն օրինակելի դարձնելու նպատակով, Կյուրոսը նրան հնարավորություն էր տալիս ապրելու ավելի նոսր, քան այն մարդիկ, որոնք հարստացել էին անարդար գործերով: (17) Ուտի և նա իր ձեռքի տակ ուներ և՛ հավատարմորեն ծառայող մեծ քվով օգնականներ, և՛ իրոք հուսալի բանակ: Բանն այն է, որ գորավարներն ու վաշտապետները, որոնք դրամի համար էին ծովն անցնելով եկել

Մարտի տեսարաններ: (ճին հունական վազաներից)

իր մտտ, համոզվեցին, որ առավել շահավետ է Կյուրոսին լավ ծառայելը, քան
 քե պարզապես ամենամսյա շահը: (18) Եվ երբ որևէ մեկը նրա հանձնարա-
 ռությունը լավ էր կատարում, Կյուրոսը երբևէ նրա հոծառության հանդեպ ան-
 շնորհակալ չէր լինում: Այդ իսկ պատճառով, ինչպես պատմում են, ամեն մի
 գործի համար լավագույն օգնականները Կյուրոսի մաս էին գտնվում:

(19) Եվ երբ նա նկատեւ որևէ կառավարչի, որը իրեն վստահված երկի-
 րը արդարությունը էր ղեկավարում և եկամուտները ավելացնում էր շահավետ
 արտադրությանը, ապա Կյուրոսը նրան երբևէ ոչնչից չէր զրկում, այլ, քնդ-
 հակառակը, ավելին էր հատուցում. այնպես, որ նման մարդիկ հաճույնով էին
 աշխատում և համարձակորեն ունեցվածքի ձեռք բերում, և հարստություն կու-
 տակելուց հետո, բոլորից էիչ Կյուրոսից էին այն բախցնում: Նա չէր նախան-
 ձում բացահայտ կերպով հարստացողներին, բայց ձգտում էր օգտվել բախ-
 ցրված գանձերից:

(20) Բոլորը վկայում են, որ ընկերների նկատմամբ նա ցուցաբերում էր
 և՛առկապես մեծ հոգատարություն, երբ նրանք, իր կարծիքով, անկեղծ էին
 իր հանդեպ և կարող էին իր հետ գործակցել իր մտածած ամեն բնույթի ձեռ-
 նարկումների ընթացքում: (21) Եվ մտածելով, որ իր համար ևս ընկերները
 անհրաժեշտ են որպես գործակիցներ, ինքը նույնպես ձգտում էր ընկերների
 համար դառնալ լավագույն գործակից, երբ զգում էր, որ որևէ մեկը դրա կա-
 րիքն ուներ: (22) Կարծում եմ, որ Կյուրոսն ինքը առավել քան մեկ ուրիշը
 նվերներ էր ստանում և բազմաթիվ առիթներով⁶⁶: Այս ամենը մեծ մասամբ
 նա պարգևում էր իր ընկերներին, նկատի ունենալով նրանցից յուրաքանչյու-
 րի կենցաղավարությունը և հաշվի առնելով ամեն մեկի պահանջմունքները:
 (23) Եվ ինչքան որ շատ նվերներ էին ուղարկում իրեն, որպեսզի իր վրա կրի
 և՛ պատերազմի ժամանակ, և՛ պենսնեի համար, պատմում են, որ այդ բո-
 լորի մասին էլ ասում էր, քե իր մարմինը չի տեղավորի այդքան շատ զար-
 դարանք. իսկ, իր կարծիքով, լավ հազնված ընկերները մարդու մեծագույն
 զարդարանքն են: (24) Չարմաճալի չէ, որ նա բարեգործության մեջ գերա-
 զանցում էր իր ընկերներին, քանի որ նա առավել հզոր էր: Բայց այն հան-
 զամանքը, որ նա գերազանցում էր նրանց նաև ընկերների նկատմամբ ցու-
 ցաբերած հոգատարությամբ և նրանց օգտակար հանդիսանալու պատրաս-
 տակամությամբ, ինձ հիացության արժանի է քվում: (25) Այսպես, Կյուրոսը,
 երբ ստանում էր հատկապես ընտիր գինի, հանախ էր իր ընկերներին կիսատ
 փարչեր ուղարկում և պատվիրում հաղորդել, որ «երկար ժամանակ է, ինչ
 իրեն բախտ չի վիճակվել այդպիսի ընտիր գինի ունենալ. ուստի և Կյուրոսը
 այս ուղարկեց քեզ և խնդրեց այն այսօր իսկ խմել այն մարդկանց հետ,

որոնց դու ես լավագույնը բնկերներն ես համարում»: (26) Հանախ էլ նա կես սագ կամ կես հաց և նման բաներ էր ուղարկում, պատվիրելով տանողին ասել հետևյալը. «Կյուրոսը նաշակեց սրանցից. և նա կամենում է, որ դու ևս նաշակես սրանք»: (27) Ու երբ որևէ տեղ խոտը հազվագյուտ էր լինում, մինչդեռ ինքը բազմաքիվ սպասավորներ և մեծ հնարավորություններ ունենալով, կարող էր այն մրերել, խոտը ուղարկում էր իր բնկերներին և պատվիրում այն տալ իրենց տանող ձիերին, որպեսզի իր բնկերները շգնային անոթի ձիերին նստած: (28) Ուղևորության ժամանակ, երբ շատերն էին ցանկանում նրան տեսնել, նա իր մտա կանչելով բնկերներին, գոուցում էր կարևոր գործերի մասին, որպեսզի հայտնի դառնար, թե որո՞նց է ինքը պատվում: Ուստի և նա, դատելով իմ լսածներից, կարծում եմ, որ ոչ մեկը ո՛չ հելլեններից, ո՛չ բարբարոսներից այդպես սիրված չի եղել այդքան շատ մարդկանց կողմից: (29) Այդ բանի սպացույցն է նաև հետևյալը: Թեև Կյուրոսը ծառա էր⁹⁶, ոչ ոք նրան լինելով չգնաց արքայի մտա, բայց միայն Օրոնտասը այդպիսի փորձ արեց: Սակայն սրա կապակցությամբ ևս, որին արքան իր հանդեպ հավատարիմ էր համարում, շուտով համոզվեց, որ ավելի հակված է դեպի Կյուրոսը, քան դեպի իրեն: Մինչդեռ արքայի մտքից շատերն անցան Կյուրոսի կողմը, երբ սրանք բռնամացան իրար, և այդ արեցին այն մարդիկ, որոնք առավել սիրված էին արքայի կողմից, Ենքադրելով, որ Կյուրոսի մեծավորները դառնալով առավել բարձր պատվի կարժանանան, քան արքայի մտա մնալով: (30) Կյուրոսի կյանքի վախճանին տեղի ունեցածը ևս խոշոր սպացույց էր նրա առախնայության, ինչպես նաև իր նկատմամբ հավատարիմ, բարյացակամ և հուսալի եղողների հանդեպ նրա ունեցած արդարադատության: (31) Քանզի երբ նա մահացավ, բոլոր նրա մեծավորները, բնկերները և սեղանակիցները, բացի Արիայոսից, սպանվեցին, կոկելով հանուն Կյուրոսի: Իսկ Արիայոսը գտնվում էր ձախ քեռում և առաջնորդում էր հեծելագործը: Ըսելով Կյուրոսի բնկեկը, նա փախավ, տանելով իր առաջնորդած ամբողջ զորամասը:

X. Այնժամ այստեղ կարեցին Կյուրոսի գլուխը և աչ ձեռքը: Իսկ արքան հետապնդելիս, ներխուժեց Կյուրոսի ռազմական նամբարը: Արիայոսի հետ եղողները, այլևս չզիմանալով, փախուստի դիմեցին իրենց նամբարի միջով մինչև այն կայանը, որտեղից առավոտը մեկնել էին. ասում էին, թե այդ տարածությունը չորս փարսախս էր: (2) Իսկ արքան և նրա հետ եղողները շատ բան խլեցին և միաժամանակ գերեվարեցին Կյուրոսի փոկայունի հարճին⁹⁷, որի մասին ասում էին, թե իմաստուն էր և գեղանի: (3) Իսկ ավելի երիտասարդ միլետոմոն, որին բռնել էին արքայի զինվորները, հաշտվեց առանց

վերնազգեստի՝ ետ փախչել հելլենների մտա, որոնք զինված գտնվում էին գրաստների մտա, և դիմադրելով, կողոպտիչներից շատերին սպանեցին. սպանվեցին նաև իրենցից ոմանք: Սակայն նրանք չփախան ու փրկեցին և՛ միլետոմոն, և՛ մնացած այն ամենը, ինչքան որ այնտեղ հարստություն կար ու մարդ. ամենը փրկեցին:

(4) Այնժամ արքան և հելլենները գտնվում էին իրարից գրեթե երեսուն սասարեզ հեռավորության վրա և սրանք հետապնդում էին իրենց դիմաց կանգնած բռնամոն, կարծելով, թե բնդհանրապես հաղթում են, իսկ նրանք կողոպտում էին, որպես թե արդեն բոլորին հաղթել են: (5) Երբ հելլենները զգացին, որ արքան իր զորով գրաստների մտա է, իսկ արքան ևս իր հերթին լսեց Տրասափեռնեսից, թե հելլենները հաղթել են իրենց դիմաց կանգնած գորամասերին և հալածելով նրանց, առաջ են շարժվում, այնժամ, որեմն, արքան գումարեց իր ուժերը ռազմական շարժելով, իսկ կլեարքոսը կանչելով Պրոսպեռոսին, որը իրեն մոտիկ էր, խորհուրդ արեց նրա հետ, զորքի մի մասը ուղարկել՝ արդյոք նամբարին օգնություն ցույց տալու համար, թե՛ իրենք բոլորը միասին զնան այնտեղ: (6) Այդ պահին նորից հայտնվեց արքան, հարձակվելով, ինչպես իրենց թվաց, թիկունից: Այնժամ հելլենները շրջվելով պատրաստվեցին նակատելու, ենթադրելով, որ արքան կշարժվի իրենց դեմ: Իսկ արքան իր զորքն այդ կողմով շարժավ, այլ քաջեց դեպի Կյուրոսի դեմ: Իսկ արքան իր զորքն այդ կողմով շարժավ, այլ քաջեց դեպի Կյուրոսի գորամասի ձախ քեից այն կողմ. որտեղից և սկսել էր հարձակումը, իր հետ վերցնելով նաև նրանց, ովքեր նակատամարտի ընթացքում փախել էին դեպի հելլենները, ինչպես նաև Տրասափեռնեսին և նրա հետ եղողներին: (7) Քանզի Տրասափեռնեսը չէր նահանջել առաջին ընդհարման ժամանակ, այլ գետի եզերքով առաջ էր անցել դեպի հելլեն պելուստները: Հելլենների մոտով անցնելիս նա ոչ ոքի չէր սպանել. իսկ հելլենները տեղի տալով նետահարել և նիզակահարել էին նրանց: Պելուստներին առաջնորդում էր Նախսթենես ամփիպոլսեցին, որի մասին ասում էին, թե խելամիտ է: (8) Տրասափեռնեսը կորուստներ կրելով հեռացել էր, բայց ետ չէր վերադարձել, այլ հասնելով հելլենների ռազմական նամբարը, այնտեղ պատահել էր արքային. իրենց զորքերը միասին դասավորելուց հետո, նորից առաջ շարժվեցին:

(9) Երբ նրանք հայտնվեցին հելլենների ձախ քեռում, հելլենները վախճան, շլինի թե իրենց վրա հարձակվեն քեից և երկուստեք նեղելով, բնաջնջեն: Ու նրանք որոշեցին տարածել քեք, գետը իրենց թիկունում բողնելու նպատակով: (10) Մինչ նրանք այդ մասին էին խորհրդակցում, արքան արդեն նրանց մոտով առաջ շարժվելով, իր զորքը դասավորեց նույն կարգով, ինչ այն կանգնած էր նակատամարտի սկզբում: Հելլենները երբ տեսան նրանց

այնքան մտախի և արդեն մարտական դասավորությամբ, իսկույն պեան երգելով հարձակվեցին նրանց վրա առավել քափով, քան առաջ: (11) Քարբարոսները դարձյալ շղիմացան և փախան երբ դեռևս առավել մեծ տարածություն էր (նրանց բաժանում հեղեղներից), քան առաջին (ընդհարման) ժամանակ. իսկ հեղեղները հետապնդեցին նրանց մինչև ինչ-որ գյուղ: (12) Հեղեղներն այստեղ կանգ առան, քանի որ գյուղից վերև բարձրանում էր մի հողաբլուր, որտեղ և բարձրացան արևայի շուրջ եղողները, որոնց մեջ չկային հետևակներ. բլուրը լցվեց այնքան բազմաքանակ հեծյալներով, որ հնարավոր չէր հասկանալ այնտեղ կատարվածը: Ասացին, թե այնտեղ տեսնում են արևունի զինանշանը՝ ոսկե արծիվ՝ նիզակի կոթառին հագցրած⁹⁸: (13) Քայց երբ հեղեղներն սկսեցին դեպի այնտեղ ևս առաջանալ, հեծյալները այս բլուրը նույնպես լիցեցին, բայց արդեն ոչ համախմբված, այլ այս ու այն կողմ ցրվելով. այնպես, որ բլուրը մաքրվեց հեծյալներից և ի վերջո բոլորը հեռացան: (14) Սակայն Կեարհոսը զորքը շրարձացրեց բլուր, այլ կանգնեցնելով այն ստորոտին, կյուկիոս սիրակուսացուն և ուրիշ մեկին ուղարկեց բլրի գագաթը, պատվիրելով նրանց դիտարկել բլրի այն կողմը և հաղորդել իրեն, թե ի՞նչ կա այնտեղ: (15) Եվ կյուկիոսը մագլցելով ու դիտելով հաղորդեց, որ արագորեն փախչում են: Գրեթե այդ ժամանակ արևը մայր մտավ:

(16) Այստեղ հեղեղները կանգ առան, զենքերը հանեցին և սկսեցին հանգրստանալ: Միաժամանակ նրանք զարմանում էին, թե Կյուրոսը ոչ մի տեղ չի երևում և նրա մտից ոչ ոք չի գալիս իրենց մոտ: Քանզի նրանք չգիտեին նրա մահվան մասին, այլ ենթադրում էին, թե նա կամ հեռացել է, հալածելով թշնամուն, կամ էլ առաջ է անցել որևէ դիրք գրավելու համար: (17) Ու նրանք սկսեցին խորհրդակցել՝ տեղում մնալով, գումակը և՛ս այստեղ բերել, թե՛ վերադառնալ նամբար: Ռոշեցին վերադառնալ. և վրանների մոտ հասան ընթրիքի ժամին: (18) Այդ օրն այդպես վերջացավ: Նրանք տեսան, որ իրենց ունեցվածքի մեծ մասը կողոպտված է, ինչպես նաև ամբողջ ուտելիքն ու խմիչքը և այլուր ու գինի բարձած այն սայլերը, որ Կյուրոսը պատրաստել էր խիստ կարիքի դեպքում հեղեղներին բաժանելու համար. իսկ այդպիսի սայլերի թիվը, (ինչպես ասույթ են), չորս հարյուր էր. արևայի զորքը հափրչտակել էր այս սայլերը ևս: (19) Այսպիսով հեղեղների մեծ մասը մնաց առանց ընթրիքի: Ոմանք մնացին նույնիսկ առանց նախանաշի. քանի որ արևան ավելի շուտ էր հայտնվել, քան զորքը կարձակվեր նախանաշի: Այս գիշերը նրանք այսպես անցկացրին:

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

I. [Թե ինչպես Կյուրոսը հեղեղներից զորք հավաքեց իր եղբայր Արտախեստեսի դեմ արշավելիս, և ինչ կատարվեց արշավանքի ժամանակ, և ինչպես նակատամարտը տեղի ունեցավ, և ինչպես Կյուրոսը վախճանվեց, և ինչպես հեղեղները, գալով նամբար, բնեցին, կարծելով, թե լիովին հաղթել են և Կյուրոսը ողջ է, խոսվել է նախորդ գրքում]:

(2) Լուսաբացին գորավարները ի մի ժողովվելով զարմանում էին, որ Կյուրոսը ոչ ոքի չի ուղարկում իրենց մոտ հետագա անելիքների մասին հրամաններով, ոչ էլ ինքն է հայտնվում: Ուստի և նրանք որոշեցին հավաքել ունեցած-չունեցածը և զինավառվելով առաջ շարժվել, մինչև որ կմխանան Կյուրոսին: (3) Արևածագին, երբ նրանք արդեն պատրաստ էին մեկնելու, եկան Տեքրանիայի տիրակալ Պրոկլեսը, որը լակոնիացի Դեմարատոսի սերունդից էր², և Տամոսի որդի Գլուսը: Մրանք պատմեցին, թե Կյուրոսը սպանված է և թե Արիայոսը մնացած բարբարոսների հետ փախել է և գտնվում է այն կայանում, որտեղից նախորդ օրը իրենք մեկնել էին, և ասել է, թե այդ օրվա ընթացքում կսպասի հեղեղներին, եթե սրանք ցանկանան գալ իր մոտ, իսկ հաջորդ օրը կմեկնի Հոնիա, որտեղից որ եկել էր: (4) Այս լսելով գորավարները, ինչպես նաև մնացած հեղեղները այդ խմանալով, մեծապես տխրեցին: Այնժամ Կեարհոսն ասաց. «Մ՛, եթե Կյուրոսը կենդանի լիներ: Քայց քանի որ նա վախճանվել է, ապա հաղորդեք Արիայոսին, թե մենք հաղթել ենք արևային և, ինչպես տեսնում եք, այլևս ոչ ոք մեր դեմ չի կռվում. և եթե դուք

եկած շինեիք, մեծ կշարժվեինք արհալի դեմ: Մենք խոստանում ենք Արիա-
յոսին, որ երե աշտեղ գա, ապա մենք նրան արհալական գահին կնստեց-
նենք. քանի որ պատերազմում հաղթողին է պատկանում իշխելու իրավուն-
ք»: Այս խոսքերով նա եւ ուղարկեց դեսպաններին և նրանց հետ լակոնիա-
ցի Խելիստիսին և Մենոն քեսապացուն. ինքը Մենոնն այդ ցանկացավ.
Բանգի Արիայոսի ընկերն էր և կապված էր նրա հետ հյուրընկալության կա-
պերով:

(6) Նրանք հեռացան, իսկ Կեարհոսը սպասում էր: Եվ զորք իր համար
ուսեստ էր հայրալքում ինչպես կարող էր, լծկան անասուններից եզներին ու
էջերին մորթելով: Փոքր-ինչ առաջ անցնելով ռազմաշարքերից դեպի այն վայ-
րը, ուր տեղի ունեցավ նակատամարտը, նրանք իրեն վառելիք օգտագործե-
ցին մեծ քանակությամբ այնտեղ ընկած նետերը, որ հեղինակների քելադրան-
քով շարժել էին արհալի մտքից փախածները, ինչպես նաև եզրիպատկան
հյուսված ու փայտե վահանները: (7) Այնտեղ կային մեծ քվով քերթ վահան-
ներ և լվված սայլեր: Այս բոլորից օգտվելով նրանք այդ օրը միս կփեցին և
սնվեցին:

Արդ այն ժամն էր, երբ շուկան բազմամարդ է դառնում, և ահա արհալի
ու Տիսսափեոնեսի կողմից դեսպաններ եկան, բոլորը բարբարոսներ, իսկ
նրանց մեջ նաև մի հեղինակ Փալիսոսը, որը Տիսսափեոնեսի մոտ էր լինում և
մեծ պատվի էր արժանացել. քանզի նա իրեն ներկայացնում էր որպես ռազ-
մավարության մասնագետ և հմուտ ծանրագետ: (8) Մրանք ժամանելով և
հեղինակների հրամանատարներին զուգարելով հայտնեցին, թե արհալ հրամա-
յում է հեղինակներին, քանի որ ինքը հաղթել է և սպանել Կյուրոսին, զենքերը
հանձնել, ներկայանալ արհալի դուռ և այնտեղ, երբ հաշտվի, ողորմաձու-
րյուն հայցել իրենց նկատմամբ: (9) Այսպես խոսեցին արհալի դեսպանները:
Հեղինակները դառնությամբ լսեցին այդ խոսքերը, բայց Կեարհոսը ասաց
միայն, թե հաղթողները չէ, որ զենքերը հանձնում են. «Բայց դուք, զորավա-
րներ,—ասաց նա,—ավել սրանց ձեր լավագույն և ամենից արժանի համարած
պատասխանը. իսկ ես իսկույն կգամ»: Որովհետև ծառաներից մեկը կանչեց
նրան, որպեսզի սա զենք մատուցված զոհի փորձաքննի. քանզի Կեարհոսն
այդ պահին զոհ էր մատուցում:

(10) Այնժամ Կեանոր արկադիացին, լինելով ավագագույնը զորավա-
րներից, պատասխանեց, թե իրենք ավելի շուտ կմեռեն, քան կհանձնեն զեն-
քերը: Իսկ Պրոֆեսեսոս քերթացին ասաց. «Բայց ես, ո՞վ Փալիսոս, տարակու-
սում եմ. արհալ մեր զենքերը որպես հաղթող է պահանջում, թե՛ խնդրում
է դրանք որպես բարեկամական պարգև ստանալ: Երբ որպես հաղթող, ապա

ինչո՞ւ է նա խնդրում, այլ չի գալիս անձամբ վերցնելու: Երբ ցանկանում է
մեզ համոզելով զենքերն ստանալ, ապա հայտնիք մեզ, թե զինվորներն ի՞նչ
կատանան զենքերը նրան պարգևելու դեպքում»: (11) Փալիսոսը դրան պա-
տասխանեց. «Արհալ իրեն հաղթող է համարում, քանի որ սպանել է Կյուրո-
սին: Եվ ո՞վ հիմա կարող է նրանից վիճարկել բազմաօրական իշխանություն-
ը: Նա ենթադրում է, որ դուք ևս նրա իշխանության տակ եք, քանի որ զրա-
նրվում եք նրա երկրում, անանցանելի գետերի միջև, և նա կարող է մարդ-
կանց այնպիսի բազմություն հանել ձեր դեմ, որին դուք չեք կարող կոտորել,
երբ նույնիսկ նրանց ձեր ձեռքը հանձնելու լինի»: (12) Նրանից հետո խոսեց
Թեոպոմպոս արքեպիսկոպոսը. «Ո՞վ Փալիսոս. արդ, ինչպես տեսնում ես,
մեզ համար ոչ մի այլ բարիք չի մնացել զենքից և արիությունից բացի: Չենք
ուներնալով մենք համոզված ենք, որ ի վիճակի կլինենք օգտվելու մեր արիու-
րյունից, իսկ երբ հանձնենք զենքերը, մենք մեր կյանքից իսկ կզրկվենք:
Ուստի շտաժես, որ ձեզ կհանձնենք մեր ձեռքում մնացած միակ բարիքը,
այլ դրանցով մենք դեռևս կկոտորենք ձեր դեմ նաև ձեր բարիքների համար»: (13)
Այս խոսքերը լսելով Փալիսոսը ծիծաղեց և ասաց. «Փիլիսոփայի նման
ես խոսում, ո՞վ պատանի, և ես խոսքերը շնորհագուրդ չեմ: Բայց զիտցիր,
որ դու անմիտ ես, երբ կարծում ես, որ ձեր արիությունը կզերազանցի ար-
հալի հզորությանը»: (14) Պատմում են, թե ոմանք հանդես եկան, փորձելով
մեղմել վիճակը, և նշեցին, թե իրենք ինչպես հավատարիմ են մնացել Կյու-
րոսին, այնպես էլ արհալին կարող էին շատ օգտակար լինել, երբ նա ցան-
կանում է իրենց բարեկամը դառնալ: Իսկ երբ նա ցանկանա իրենց օգտագոր-
ծել որևէ մի այլ ձեռնարկման համար, դիցուք ներկայանալի դեմ արշավելու՝
ապա իրենք սիրով կաջակցեն նրան:

(15) Այդ պահին եկավ Կեարհոսը և հարցրեց, թե արդեն պատասխանե՞լ
են, թե ոչ: Փալիսոսը ասաց. «Այս մարդիկ, ո՞վ Կեարհոս, տարբեր կարծիք-
ներ հայտնեցին. դու էլ ես խոսքն ասա»: (16) Եվ նա ասաց. «Ես, ո՞վ Փալի-
սոս, ուրախացա լեզ տեսնելիս, և կարծում եմ, թե մնացած բոլորը նույնպես.
Բանգի դու ևս հեղինակ ես, ինչպես և մենք բոլորս, ում դու տեսնում ես: Այժմ
զանվելով ներկա պայմաններում, մենք ես խորհուրդն ենք հարցնում, թե ինչ-
պե՞ս վարվենք ես առաջարկների կապակցությամբ: (17) Ուստի դու, աստ-
վածների առաջ, տուր մեզ ես կարծիքով լավագույն և ազնվագույն խորհու-
րը, որը և ապագայում լեզ պատիվ է բերելու, երբ պատմեն, թե Փալիսոսը
երբեք արհալի կողմից հեղինակների մոտ զենքերը հանձնելու առաջարկով դես-
պան ուղարկվելով, համատեղ խորհրդակցության ընթացքում այդպիսի խոր-
հուրդ ավելց նրանց: Քանզի դու գիտես, որ ես տված խորհրդի մասին անպայ-

ման կիսուսն Հելլադայում»: (18) Կլեարհոսն այդպես ասաց այն հույսով, թե ինքը՝ արհայի կողմից որպես ղեկավար ուղարկվածը ևս խորհուրդ կտա շահնձնել զենեքը, և դրանով իսկ հելլենները առավել ևս կհուսադրվեն: Քայց հակառակ նրա ենթադրության, Փալիևոսը նարպարեն խուսանավելով, պատասխանեց. (19) «Եթե նույնիսկ բյուր հույսի դիմաց ձեր փրկության միակ հույսը արհայի դեմ կովելը լիներ, ապա խորհուրդ կաայի շահնձնել զենեքը: Իսկ եթե ի հեճուկս արհայի կամփի, ձեզ համար ոչ մի փրկություն չկա, ապա ընտրե՛ք հեճուրդ միակ եղանակը»: (20) Իսկ Կլեարհոսը պատասխանեց նրան. «Սակայն այդ դո՛ւ ես ասում: Իսկ մեր կողմից գնա հաղորդի, թե մեր կարծիքով, եթե պետք է արհայի բարեկամները դառնան, ապա ավելի արժեքավոր են զինված բարեկամները, քան զենեքը ուրիշին հանձնածները. քանզի եթե մենք հարկադրված լինենք պատերազմելու, ապա ավելի լավ է պատերազմել զենեք ձեռներին, քան թե այն ուրիշին հանձնած»: (21) Իսկ Փալիևոսը ասաց. «Այդ բոլորը ես կհաղորդեմ: Սակայն արհան հրամայեց հայտնել ձեզ նաև այն, որ եթե մնա՛ք ձեր տեղում, ապա ձեզ հետ դաշինք կկնքի, իսկ եթե առաջ շարժվե՛ք կամ ետ նահանջե՛ք, ապա պատերազմ կսկսի: Արդ, ուրեմն, պատասխանե՛ք այս հարցին. մնում ե՛ք այստեղ և դա՛շն կրնո՛ւմ, թե՛ ձեր անունից հայտնե՛մ, որ պատերազմ է՞»: (22) Կլեարհոսը պատասխանեց. «Այդ մասին հաղորդի արհային, որ մենք ևս նույն կարծիքին ենք, ինչ արհան»: «Այդ ի՞նչ է նշանակում», ասաց Փալիևոսը: Կլեարհոսը պատասխանեց. «Եթե մնանք, ապա դաշինք կլինի. իսկ եթե մեկնենք կամ առաջադրանք՝ պատերազմ»: (23) Փալիևոսը դարձյալ հարցրեց. «Հաղորդե՛մ դաշինք, թե՛ պատերազմ»: Կլեարհոսը դարձյալ նույնը պատասխանեց. «Եթե տեղում մնանք՝ դաշինք. եթե նահանջենք կամ առաջանանք՝ պատերազմ»: Իսկ թե ինչ էր նա մտադիր անելու, չհայտնեց:

II. Փալիևոսը մեկնեց իր ուղեկիցների հետ: Իսկ Արիայոսի մտախոհ մանեցին Պրոկլեսը և Խեյրիսոփոսը. Մենոնը մնացել էր Արիայոսի մոտ: Նրանք հաղորդեցին Արիայոսի խոսքերը, թե իրենից ավելի ազնվական շատ պարսիկներ կան, որոնք չէին հանդուրժի նրա քաղաքը դառնալը: Քայց եթե դուք ցանկանում եք միասին նահանջել, ապա նա պատվիրում է ձեզ գիշերն իսկ գնալ իր մոտ: Եթե ոչ, այդպես ասում է, թե վաղն առավոտյան ինքը կհեռանա: (2) Իսկ Կլեարհոսը ասաց. «Պետք է այսպես անել. եթե մենք եկանք, այնժամ կլինի ձեր ասածի համաձայն: Իսկ եթե ոչ, ապա վարվե՛ք ինչպես ձեզ շահավետ է»: Իսկ իր անելիքի մասին սրանց ևս ոչինչ չասաց:

(3) Այս բոլորից հետո, երբ արևը մայր էր մտնում, Կլեարհոսը իր մոտ կանչելով զորավարներին ու վաշտապետներին, այսպես խոսեց. «Զինվորներ՛:

երբ ես գոհ էի մատուցում արհայի դեմ արշավելու առիթով, նշանները բարենպաստ չէին: Եվ արդարացի կերպով էր այդպես: Ինչպես այժմ ես իմացա, մեր և արհայի միջև գտնվում է նավարկելի Տիգրիս գետը, որը չենք կարող անցնել առանց նավերի. իսկ մենք նավեր չունենք: Միաժամանակ, սակայն, չենք կարող այստեղ մնալ, քանի որ հնարավոր չէ պարենավորվել. իսկ Կյուրոսի բարեկամների մոտ գնալու մասին զոհաբերման նշանները բարենպաստ էին: (4) Հեռաբար պետք է այսպես անել. ցրվել և ընթրել յուրաքանչյուրն իր ունեցածով: Երբ եղջյուրները հանգիստ շեփորեն, կհանդերձավորվե՛ք. երկրորդ շեփորումով սայլերը կբարձնե՛ք. երրորդ շեփորումից հետո կհետևե՛ք առաջ գնացողին, զբաստները պահելով գետի կողմը, իսկ հույլիները կդասավորվեն արտափն կողմում»: (5) Այս լսելուց հետո զորավարներն ու վաշտապետները հեռացան և անցան գործի: (6) Այնուհետև Կլեարհոսը հրամայում էր, իսկ ~~մյուսները~~՝ հնազանդվում, ոչ թե նրան ընտրած լինելու համար, այլ որովհետև համոզվել էին, թե միայն նա է դատում հրամանատարին վայել կերպով, մինչդեռ մյուսները անփորձ էին:

[Հունիական եփեսոսից մինչև հակառակորդի վայրը նրանց անցած նահապարհի երկարությունը կազմում էր 93 կայան՝ 535 փարսախ՝ 16050 ասպարեզ. իսկ հակառակորդի վայրից մինչև Բաբելոն, ինչպես պատմում էին, 360 ասպարեզ էր]:

(7) Երբ գիշերը վրա հասավ, Միլտոկյուրես քրակիացին իր հաասուն հեծյալներով և շուրջ երեք հարյուր հետևակ քրակիացիներով այստեղից անցավ արհայի կողմը: (8) Կլեարհոսը առաջնորդում էր մյուսներին, արված հրահանգներին համաձայն. իսկ սրանք հետևում էին: Եվ գիշերվա կեսին նրանք հասան առաջին կայանը՝ Արիայոսի և նրա զորքի մոտ: Մինչդեռ զորքը կանգնած էր մարտաշարքով, հելլենների զորավարներն ու վաշտապետները Արիայոսի մոտ հավաքվեցին խորհրդի: Այնժամ և՛ հելլենները, և՛ Արիայոսն ու նրա հետ երկու բարձրաստիճան ազնվականները իրար երդվեցին շրվառանակել և լինել դաշնակիցներ: Բարբարոսները երդվեցին նաև առաջնորդել անխարդախ: (9) Նրանք այսպես երդվեցին վահանի վրա մտրելով ցուլ և վարագ և խոյ, որոնց արշան մեջ հելլենները քարախեցին սուր, իսկ բարբարոսները՝ նիզակ: (10) Երդում տալուց հետո Կլեարհոսն ասաց. «Այժմ, ո՛վ Արիայոս, քանի որ և՛ ձեր, և՛ մեր նահապարհը նույնն է, հայտնի՛ր քո կարծիքը ուղերթի մասին. արդյո՞ւք հեռանանք մեր եկած նահապարհով, թե՛ դու կարող ես առավել հարմար նահապարհ մտածել»: (11) Իսկ նա պատասխանեց. «Եթե վերադառնանք մեր եկած նահապարհով, ապա ամբողջովին կկտորվենք սովից. քանզի այժմ մենք ոչ մի պարեն չունենք: Նույնիսկ այստեղ

գալու ճանապարհին, մտապահ տասնյոթ կայաններում մենք ոչինչ չկարողացանք երկրում ձեռք բերել. իսկ երբ ինչ-որ բան էլ որևէ տեղ կար, ապա արշավելիս մենք բոլոր սպանեցինք: Այժմ մատուցվում ենք ավելի երկար ճանապարհով գնալ, որտեղ, սակայն, մենք պարենավորման դժվարություն չենք կրի: (12) Այժմ առաջին անցումները պետք է հնարավորին չափ ավելի երկար անենք, որպեսզի առավել կտրված լինենք արևայի բանակից: Եվ երբ մի անգամ երկու կամ երեք օրվա ճանապարհ հեռանանք, ապա արևան այլևս չի կարող մեզ հասնել: Քանզի փոքրաբիվ գործով ես չի համարձակվի հետապնդել մեզ, իսկ մեծաբիվ բանակն էլ չի կարող արագ շարժվել: Բացի այդ, գուցե և պարենի պակաս զգա: Ահա իմ կարծիքը», — սասց նա:

(13) Ռազմական այս ծրագիրը ուրիշ բան չէր նշանակում, քան քաղաքում և փախչելու. բայց դիպվածը ավելի լավ ծրագիր բնական: Երբ օրը բացվեց, նրանք ճանապարհվեցին, արևն աչ կողմում պահած: Նրանք ենթադրում էին արևը մայր մտնելու պահին հասնել բարեկույան երկրի գյուղերը, և դրանում շուտախաբվեցին: (14) Բայց դեռ աղջամուղջին նրանց քվաց, քե բշտամի հեծյալներ են տեսնում. և այն հեղինակներ, որոնք այդ պահին գործարարից դուրս էին գտնվում, իսկույն շարժում իրենց տեղերը գրավեցին, իսկ Արիայոսը, որը վիրավորված լինելու պատճառով սայլի վրա էր ճանապարհ գնում, ցած իջավ և զբաղ հագավ. նույնն արեցին նաև նրա մեծավորները: (15) Մինչդեռ նրանք իրենց գեներալներն էին կապում, առաջ ուղարկված դիտորդները եկան ու հայտնեցին, քե հեծյալներ չեն, այլ լծկան անասուններ են արածում: Եվ իսկույն բոլորն իմացան, որ արևան այնտեղ մտակայքում է բանակել. քանզի մտակա գյուղերից բարձրացող ծուխ էր երևում:

(16) Կեարժոսը գործը շարժավ բշտամու դեմ, քանզի գիտեր, որ գիներները հոգնած են ու քաղցած և, բացի այդ, արդեն ուշ էր: Նա միաժամանակ ճանապարհից էլ շեղվեց, գգույանալով, որ շքվա քե փախչում է, այլ գործը տարավ ուղիղ, և արևը մայր մտնելու պահին առաջինը ինքը բանակեց գյուղերին հույ մտակի, որտեղ արևայի գործերը կողոպտել էին ամեն ինչ, նույնիսկ տների անասունայուրը: (17) Ոստի առաջապահները դեռ ինչ-որ ձևով բանակեցին, մինչդեռ վեջինները մուր ժամանակ տեղ հասնելով, տեղավորվեցին ամեն մեկն ինչպես պատահեց, և իրար ձայն տալով այնքան աղմուկ բարձրացրին, որ բշտամին կարող էր լսել. մինչև իսկ բշտամիներից մտակի կողմերը դուրս վազեցին վրաններից: (18) Այս բանը հայտնի դարձավ հետևյալ օրը, երբ մտակայքում արդեն չէր երևում ոչ լծկան անասուն, ոչ նամբար, ոչ իսկ ծուխ: Ըստ երևույթի ինքը արևան ևս անարևկվել էր գործի մտնելուց: Այդ բանը նա դրսևորեց իր հաշորդ օրվա գործերակերպով:

(19) Այսուհանդերձ այդ գիշերվա ընթացքում հեղինակներն ևս սարսափը համակեց, և աղմուկ ու շփոթ առաջացավ, որպիսին պատահում է խուճապի մատնվելիս: (20) Իսկ Կեարժոսը այդ պահին իր մտա գտնվող Տոլմիդես էլեացուն, որը լավագույն ֆառոգներից էր, հրամայեց բոլորին լուրջուն պանելու կողմնել և հայտարարել, քե հրամանատարները մեկ տաղանդ վարձարություն են խոստանում նրան, ով ցույց կտա էլք գործերի մեջ բաց բողած մարդուն: (21) Այս հայտարարությունից հետո գիներները համոզվեցին, որ վախենալն իզուր է և որ հրամանատարներն անվնաս են մնացել: Լուսաբացին Կեարժոսը հրամայեց հեղինակներին մարտականորեն դասավորվել և գիներավանդել, ինչպես նակատամարտի ժամանակ:

III. Այն, ինչ գրել եմ գործերի մտնելու ժամանակ արևայի անարևկվելու մասին, հայտնի դարձավ հետևյալ կերպ: Երբ նախորդ օրը նա դեսպան էր ուղարկել, պահանջելով գեներալ հանձնել, ապա այժմ, արևածագին, լարերներ ուղարկեց դաշինք կնքելու մասին: (2) Մրանք, հասնելով առաջավոր պահակակետերը, ուզեցին հանդիպել առաջնորդներին: Պահակներն այդ մասին տեղեկացրին, իսկ Կեարժոսը, որն այդ պահին գործարարներն էր դիտում, պատվիրեց հաղորդել լարերներին, որպեսզի սպասեն մինչև ինքը ազատ լինի: (3) Երբ գործը դասավորեց մարտական շարժում, այնպես, որ ֆալանգսը բոլոր կողմերից խիտ էր քվում և հույլաններից բացի ոչ ոք չէր երևում, կանչեց պատգամավորներին, ինքն իսկ նրանց ընդառաջ եկավ, իր հետ վերցնելով բոլորից լավ գեներալ և ամենից գեղատես գիներներին, և նույնը պատվիրեց անել նաև մյուս գործարարներին: (4) Մտնելուց պատգամավորներին, նա հարցրեց, քե ի՞նչ են ցանկանում: Նրանք սասցին, քե ժամանակ են դաշինք կնքելու, լիազորված լինելով արևայի պայմանները հարգող հեղինակներին, և հեղինակների պայմանները՝ արևային: (5) Եվ նա պատասխանեց. «Ուրեմն հայտնեցե՛ք նրան, քե նախապես պատերազմ կլինի. քանի որ մենք նախանաչ չունենք, և չկա մեկը, որը համարձակվի հեղինակներին դաշինքի մասին խոսել, մինչև նրանց համար նախանաչ չհայրալքի»: (6) Այս լսելով դեսպանները հեռացան և շուտով ետ վերադարձան, որից պարզ եղավ, քե այնտեղ մտակի գտնվում է արևան, կամ ինչ-որ մեկ ուրիշը, որին հանձնարարված էր բանակցելու գործի մասին: Նրանք հայտնեցին, քե հեղինակների ասածները արևան իրավացի է համարում, իսկ իրենք էկել են հետները բերելով ուղեցույցներ, որոնք, դաշինք կնքելու դեպքում, հեղինակներին կառաջնորդեն այնտեղ, որտեղ մքեր կա: (7) Կեարժոսը հարցրեց, քե դաշինքը ուժի մեջ է միայն նրանց համար, ովքեր պետք է գնան ու վերադառնան, քե՞ այն վերաբերում է մյուսներին ևս: Նրանք պատասխանեցին.

«Քոլորին, քանի դեռ ձեր պայմանները արժանի չեն հաղորդվել»: (8) Նրանց այս խոսքերից հետո Կեարժոսը հեռացրեց դեսպաններին և խորհուրդ գումարեց: Ու որոշեցին անհապաղ դաշինք կնքելով հանգիստ գնան ու պարեն վերցնեն: (9) Իսկ Կեարժոսն ասաց. «Ինձ ևս այդպես է քվում, բայց այդ մասին ես իսկույն չեմ հայտնի, այլ կձգձգեմ մինչև այն ժամանակ, երբ դեսպաններն անհանգստանան, որ մենք կարող ենք հրաժարվել դաշինք կնքելուց: Իմ կարծիքով,—չարունակեց նա,—մեր զինվորներին ևս նույն վախը կհամակի»: Երբ նրան քվաց, որ արդեն ժամանակն է, նա հայտարարեց, թե կնքում է դաշինքը և հրամայեց իսկույն զորքը առաջնորդել պարենավորվելու:

(10) Նրանք առաջ ընկան, իսկ Կեարժոսը, թեպետև դաշինք էր կնքել, այնուամենայնիվ նաևնապարհ ընկավ զորքը դասավորած մարտական շարքերով, ինքն էլ գտնվում էր վերջապահ զորամասում: Ճանապարհին պատահում էին առուներ և ջրանցքներ, ջրով լի, որոնք անհնար էր անցնել առանց կամրջի⁷: Նրանք գետանցներ էին պատրաստում արժավի ծառերից, որ այնտեղ ընկած էին, հանախ իրենք ևս կտրատում էին դրանք: (11) Այստեղ իսկ կարելի էր տեսնել Կեարժոսին, թե ինչպես էր նա աշխատանքը վերահսկում, ձախ ձեռնում նիզակը բռնած, իսկ աչում՝ զավազանը. և երբ նկատեր աշխատանքը կատարելու սահմանվածներից որևէ մեկին դանդաղելիս կամ հեշտ աշխատանքի վազելիս, խփում էր նրան և ինքն իսկ ցեխը մտնելով, օգնում. այնպես, որ բոլորի համար ամոքալի էր լինում համատեղ ջանք շրափելը: (12) Այս աշխատանքի համար ընդգրկվեցին երեսնամյա հասակ ունեցողները. բայց երբ առավել ավագները տեսան Կեարժոսին ջանասիրությամբ աշխատելիս, իրենք ևս մասնակցեցին: (13) Կեարժոսը շտապում էր հատկապես, որովհետև նա կասկածում էր, թե առուները միշտ չէ, որ այդպես ջրով լցված են լինում, քանզի դեռևս դաշտերը ջրելու ժամանակը չէր: Նա կասկածում էր, որ արժան է ջրերը բաց բողբլ, ցանկանալով ցույց տալ հեղեղներին, թե ինչքան դժվարություններ են սպասում նրանց նաևնապարհին:

(14) Առաջ գնալով, նրանք հասան այն գյուղերը, որտեղից, ինչպես ասել էին ուղեկցողները, պետք է պարեն վերցնեին: Այնտեղ առատ հաց կար և արժավի գինի, ինչպես նաև նույն արժավից պատրաստած ֆացախ: (15) Այնպիսի արժավները, որոնց նմանը Հելլադայում ևս կարելի է հանդիպել, առանձնացնում են ծառաների համար, իսկ տերերի համար պահ դրվածները բնախը էին, սփռելի իրենց գեղեցկությամբ ու մեծությամբ և նրանց տեսքը սարից չէր տարբերվում: Դրանց մի մասը չորացնում են և պահում որպես ֆաղցրավենիք՝ օգտագործելու համար: Դրանից պատրաստված բմպելին հանելի համ ուներ, բայց գլխի ցավ էր պատճառում: (16) Այստեղ էլ զինվոր-

ներն առաջին անգամ հաշակեցին արժավենու ուղեղը և շատերը զարմացան և՛ դրա տեսքով, և՛ յուրահատուկ համով. բայց սա ևս ուժեղ գլխացավ էր պատճառում: Իսկ արժավենին, որից հանում էին ուղեղը, ամբողջովին շորանում էր:

(17) Այստեղ նրանք երեք օր մնացին: Ու մեծ արժանի կողմից նրանց մոտ եկան Տիսասփեռները և արժանի կնոջ եղբայրը, ինչպես նաև ուրիշ երեք պարսիկ: Նրանց հետևում էին մեծ քվով ստրուկներ: Երբ հեղին գորավարները նրանց դիմավորեցին, առաջինը Տիսասփեռները թարգմանչի միջոցով խոսեց այսպես. (18) «Ո՛վ հեղիններ. ես Հելլադայի հարևանությամբ եմ ապրում և երբ տեսա, թե ինչպիսի ծանր և անելանելի կացություն մեջ եմ ընկել, ինձ համար հանելի առիթ ներկայացավ խնդրելու արժանից, որպեսզի ինձ բույլ տա ձեզ անվճար Հելլադա հասցնել: Եվ ես վստահ եմ, որ դուք և ամբողջ Հելլադան ինձանից անշնորհակալ չեմ լինի դրա համար: (19) Այսպիսի խորհրդածություններով խնդրեցի արժանի և ասացի, որ նա արդար կվարվի ինձ այդ շնորհը անելով, քանի որ երբ Կյուրոսը արշավեց իր դեմ, առաջինը ես այդ հաղորդեցի իրեն և միաժամանակ իմ զորքով ներկայացա իրեն օգնելու. և միայն ես էի հեղինների դեմ հակառուցներից, որ չփախա, այլ առաջ անցնելով միացա արժանի զորագեղին ձեր իսկ նամբարում, որտեղ, Կյուրոսին սպանելուց հետո, հասել էր արժան, որից հետո նա Կյուրոսի հետ եղող բարբարոսներին հալածեց այն մարդկանց օգնությամբ, ովքեր այժմ ներկայացել են ինձ հետ և ովքեր արժանի ամենահավատարիմ անձնավորություններն են: (20) Եվ արժան խոստացավ մտածել այդ մասին. միաժամանակ ինձ հրամայեց գալ ձեզ մոտ և հարցնել, թե ինչո՞ւ դուք արշավեցիք նրա դեմ: Ես խորհուրդ եմ տալիս ձեզ համեստ պատասխանել, որպեսզի ինձ համար ավելի հեշտ լինի արժանից ձեր օգտին նպաստավոր վեճի ստանալը»:

(21) Հեղինները առանձնացան և իրար հետ խորհրդակցելուց հետո պատասխան տվեցին. այն հաղորդեց Կեարժոսն այսպես. «Մենք հավաքվել ենք ոչ արժանի դեմ պատերազմելու համար, ոչ էլ արշավել ենք արժանի վրա: Կյուրոսը բազում պատրվակներ էր հնարում, ինչպես ինքն էր և լավ գիտես, որպեսզի ձեզ անակնկալի բերի և մեզ այստեղ առաջնորդի: (22) Իսկ երբ նրան տեսանք դժվարին դրության մեջ, ամաչեցինք աստվածների և մարդկանց առաջ դավանանել այն մարդուն, որը անցյալ ժամանակներում մեզ համար շատ բարի է կատարել: (23) Այժմ քանի որ Կյուրոսը մահացել է, արդեն մենք չենք պայտարում արժանի դեմ հանուն իշխանության, ոչ էլ ցանկանում ենք արժանի երկրին շարիք հասցնել, ոչ իսկ իրեն՝ արժանի սպանել: Մենք կվերադառնանք մեր երկիրը, երբ որևէ մեկը մեզ չնեղացնի. իսկ երբ

մեզ վնաս պատճառեն, ապա մենք, աստվածների գնորյամբ, կպաշտպանվենք: Բայց երբ որևէ մեկը մեր նկատմամբ բարոյուն գործի, մենք լավորյամբ փոխհատուցելու գործում չենք զիջի»: (24) Ես այսպես ասաց. իսկ Տիսասփեռնեսը լսելով նրան, պատասխանեց. «Արամենը ևս կհնազորդեմ արհային, իսկ ձեզ էլ՝ նրա պատասխանը: Մինչև իմ վերադարձը դաշինք մնում է ուժի մեջ. իսկ մենք ձեզ շուկա կտրամարտենք»:

(25) Հաշորդ օրը նա շհայտնվեց, ուստի և հեթեններն սկսեցին անհանգրստանալ: Բայց երկրորդ օրը նա գալով հայտնեց, թե իրեն հաշորդի է արհայի համաձայնությունն ստանալ հեղեղներին փրկելու մասին, թեպետև շատերը հակաճանաչ են, թե իբր արհային արժանավար չէ բաց բողոքել նրանց, ովքեր արշավել էին իր դեմ: (26) Ի վերջո նա ասաց. «Այժմ ձեզ մնում է մեզանից հավաստիացում ստանալ այն մասին, որ մենք ձեզ, մեր երկրով անցնելիս, բարեկամաբար կվերաբերվենք և առանց խաբեություն ձեզ ետ Հելլադա կհասցնենք, մքեր գնելու հնարավորություն բնականաբար: Իսկ այնտեղ, ուր հնարավոր չէ մքեր գնել, մենք բույլ կտանք այն վերցնել տեղում՝ մեր երկրից: (27) Բայց դու ևս պետք է մեզ երբմ տաք, որ կընթանաք բարեկամաբար, առանց վնաս պատճառելու, պարենի ըմպելիք կվերցնենք այն դեպքում, եթե հնարավոր չլինի շուկայում գնել. իվ երբ մենք շուկա տրամադրենք, ապա դու մքերքը ձեռք կբերես գնելու միջոցով»: (28) Այսպես որոշեցին ու երդվեցին, Տիսասփեռնեսը և արհայի ինչ եղբայրը իրենց աչքով երկրի հեղեղների գորավարներին, իրենք ևս վերցրին նրանց աչք: (29) Այնուհետև Տիսասփեռնեսն ասաց. «Այժմ ես կվերադառնամ արհայի մոտ և անհրաժեշտ պատրաստություններ տեսնելուց հետո կգամ ու պատրաստ և ձեզ Հելլադա կառաջնորդեմ, ինքս էլ կվերադառնամ իմ սեփական իշխանության երկիրը»:

IV. Այս բոլորից հետո հեղեղները և Արիայոսի բարձր մոտիկ բանակած, սպասեցին Տիսասփեռնեսին ավելի քան քսան օր: Կը ընթացում Արիայոսի մոտ եկան նրա եղբայրը և ուրիշ ազգականներ, իսկ իր զինակիցների մոտ՝ մի քանի պարսիկ: Նրանք հուսադրում էին և արհայի կողմից հավաստիացնում, թե արհան անհիշաչար կլինի նրանց հանդեպ՝ Կյուրոսի հետ իր դեմ արշավելու, և՛ անցյալում պատահած որևէ այլ բանի համար: (2) Այս դեպքից հետո Արիայոսը և նրա մերձավորները սկսեցին պակաս ուշադրություն դարձնել հեղեղների վրա: Հեղեղներից շատերին արհանը հանելի չթվաց, և նրանք գալով Կլեարհոսի մոտ, ասացին նրան և նրա գորավարներին: (3) «Ինչո՞ւ ենք դանդաղում: Մի՞թե չենք հասկանում, որ արհան ամեն ինչից առավել ցանկանում է մեզ ոչնչացնել, որպեսզի մեզած հեղեղները ևս վա-

խենան արհայի դեմ արշավելուց: Այժմ նա ցանկանում է ստիպել մեզ սպասել, քանի որ իր զորքը ցրված է: Բայց երբ նա վերահավաքի իր զորքը, անկասկած է, որ կհարձակվի մեզ վրա: (4) Գուցե և ինչ-որ տեղ խրամա է փորում, կամ պարիսպ է բարձրացնում, մեր ճանապարհը անանցանելի դարձնելու համար: Քանզի նա երբևք հոժարակամ չի ցանկանա, որպեսզի մենք Հելլադա վերադառնալով հայտնենք, թե ինչպես մենք, փոքրաթիվ լինելով հանդերձ, հաղթեցինք արհային իր իսկ դուռը և ծիծաղելով նրա վրա, վերադարձանք»: (5) Այդպես խոսողներին Կլեարհոսը պատասխանեց. «Ես ևս այդ բոլորը նկատի ունեմ: Բայց կարծում եմ, որ երբ հիմա մենք հեռանանք, ապա կմտածեն, թե մենք հեռանում ենք կովելու նպատակով և դաշինքի պայմաններն ենք դրժում: Այդ դեպքում ոչ ոք մեզ շուկա չի տրամադրի և մենք ոչ մի տեղից մքերք չենք կարող ձեռք բերել. և բացի այդ, մենք ուղեցույց առաջնորդ չենք ունենա: Երբ այդպես վարվենք, ապա Արիայոսը իսկույն կլի մեզ. այնպես, որ մեզ համար ոչ մի բարեկամ չի մնա, այլև մեր նախկին բարեկամները մեզ թշնամի կդառնան: (6) Ես չգիտեմ, կա՞ արդյոք մեր ճանապարհին ուրիշ գետ ևս, որը մենք պետք է անցնենք: Բայց մենք տեսանք Նիբատը և գիտենք, որ անհնար է այն անցնել թշնամու հարձակման դեպքում: Իսկ երբ կովելու անհրաժեշտություն ծագի, ապա մենք արդյո՞ք ունենք դաշնակից հեծելազոր. մինչդեռ թշնամու հեծելազորը բազմաթիվ է և ունի բազում արժանիքներ: Ուստի հաղթելու դեպքում մենք ինչքան մարդ կարող ենք սպանել, մինչդեռ պարտվելու դեպքում մեզանից ոչ ոք չի փրկվի: (7) Ինձ համար անհասկանալի է, թե իր տրամադրության տակ այսքան միջոցներ ունեցող արհան, երբ իր ցանկանար մեզ կործանել, ապա ինչո՞ւ կերդվեր և իր աչք կտար և դրանով իսկ աստվածների առաջ երդմանցանց կդառնար, իսկ հեղեղների և բարբարոսների մոտ իր վայելած վստահությունը կփոխեր անվստահության»: Նա նման շատ բաներ ասաց:

(8) Այդ ընթացում ժամանեց Տիսասփեռնեսը իր սեփական զորամասով, բայց երևույթին տուն վերադառնալու մտադրությամբ, ինչպես նաև Օռոնտասը՝ իր սեփական զորամասով: Նա իր հետ բերել էր նաև արհայադուսեր, որին կնություն էր վերցրել: (9) Այստեղից նրանք արդեն ճանապարհ ընկան Տիսասփեռնեսի առաջնորդությամբ, որը նաև պարեն գնելու հնարավորություն էր ստեղծում: Արիայոսը ևս վաղելով Կյուրոսի բարբարոսական զորքը, ընթանում էր Տիսասփեռնեսի և Օռոնտասի հետ և նրանց հետ էլ բանակում: (10) Իսկ հեղեղները այդ բանը կասկածանքով էին դիտում և ինքնուրույն ընթանում, ունենալով իրենց ուղեցույցները: Նրանք միշտ բանակում էին մեկ կամ ավելի փարսախ հեռավորության վրա: Երկու կողմերն էլ զգուշանում էին

իբարից, ասես բշնամիներ լինեին. ու այս պարագան ևս կասկած էր հարուցում: (11) Իսկ երբեմն նույն վայրում վառելիք կամ անասնակեր և նման բաներ հավաքելիս կովում էին իբար հետ. այնպես, որ սա ևս բշնաման էր ծնում:

(12) Անցնելով երեք կայան, նրանք հասան Մեղական կոչված պարիսպը և անցան դրա ներքին կողմը: Այն կառուցված էր բրձված աղյուսով՝ կուպրի հետ շարված: Կայնքը քսան ոտնաչափ էր, բարձրությունը՝ հարյուր, իսկ երկարությունը, ինչպես ասում էին, քսան փարսախ էր: Այն շատ հեռու չէր Բարեղունից: (13) Այստեղից առաջ ընթացան երկու կայան՝ ուր փարսախ և անցան երկու ջրանցք, մեկը կամրջի վրայով, մյուսը՝ յոթ նավերից պատրաստված գետանցով: Այդ ջրանցքները սկիզբ էին առնում Տիգրիս գետից. իսկ ջրանցքներից բաժանվում էին խրամաաներ ամբողջ երկրով. սկզբում մեծ, ապա ավելի փոքր առուներ, ինչպիսիք լինում են Հելլադայում՝ կորեկի դաշտերում:

Եվ նրանք հասան Տիգրիս գետը, որի մոտ գտնվում էր խոշոր և մարդաշատ քաղաք, Սիտտակե կոչվող, գետից տասնհինգ ասպարեզ հեռավորության վրա: (14) Հելլենները վրան զարկեցին քաղաքի շուրջ, մեծ, գեղեցիկ և բազմապիսի ծառերով ստվերախիտ մի պարտեզի մոտ, իսկ բարբարոսները անցել էին Տիգրիսը. և դրանով իսկ անհետացան տեսադաշտից: (15) Ընթրիքից հետո Պրոֆսենոսը և Քսենոփոնը գրոսնում էին ռազմաշարքերի առաջ, երբ ինչ-որ մարդ մտանալով հարցրեց առաջապահներին, թե որտե՞ղ կարող է տեսնել Պրոֆսենոսին կամ Կլեարհոսին: Մենոնի մասին չհարցրեց նա, թե պետև եկել էր Արիայոսի մոտից, որի հետ Մենոնը կապված էր հյուրընկալման օրենքով: (16) Երբ Պրոֆսենոսն ասաց թե «ես նա եմ, ում փնտրում ես», այդ մարդն այսպես խոսեց. «Ինձ ուղարկել են Արիայոսը և Արտառզոսը, որոնք հավատարիմ են մնացել Կյուրոսին և ձեր նկատմամբ բարյացակամ են եղել: Նրանք պատվիրում են ձեզ զգուշանալ, որ չլինի բարբարոսները գիշերով հարձակվեն, քանի որ մտապա պարտեզում մեծ թվով զորք է կուտակվել: (17) Նրանք խորհուրդ են տալիս նաև պահակախումբ ուղարկել Տիգրիս գետի կամուրջը, քանի որ Տիսսափեոնեսը մտադիր է գիշերը քանդել այն, երբ հնարավոր լինի, որպեսզի դուք չկարողանաք այն անցնել և դրանով իսկ մնաք գետի ու ջրանցքի միջև»: (18) Այս լսելով, նրանք այդ մարդուն տարան Կլեարհոսի մոտ և կրկնեցին նրա ասածները: Իսկ Կլեարհոսը, լսելով, խիստ վրդովվեց ու վախեցավ:

(19) Այնտեղ ներկա եղող մի երիտասարդ՝ խորհրդածելով ասաց, թե այդ երկուսը, այն է՝ հարձակումը և կամուրջի ավերումը, իբար բացառում են:

Արքայական սպասավորներ
(բարձրաբանդակներ Պերսեպոլից)

Պարսիկ մեծատոմարիկներ

Քանի որ հարձակվողները կամ պետք է հաղթեն, կամ պարտվեն: Ուրեմն, եթե հաղթեն, ապա ինչո՞ւ նրանք պետք է կամուրջը փակեն: Չէ՞ որ եթե մինչև իսկ շատ կամուրջներ լինեն, մենք դարձյալ չէինք կարող փախչելով փրկվել: (20) Իսկ եթե մենք հաղթենք, ապա կամուրջը փակված լինելու դեպքում նրանք ոչ մի տեղ չեն կարող փախչել. իսկ գետի մյուս ափին կանգնած զորքից, ինչքան էլ այն բազմաթիվ լինի, և ոչ մեկը չի կարող, կամուրջը փակված լինելու դեպքում, օգնության հասնել:

(21) Այս լսելուց հետո Կլեարֆոսը հարցրեց լրաբերին, թե ինչքան է մեծ Տիգրիսի և ջրանցքի միջև ընկած երկիրը. սա պատասխանեց, թե այնտեղ կան շատ գյուղեր ու բազմամարդ քաղաքներ: (22) Այնժամ արդեն պարզ դարձավ, որ բարբարոսները այդ մարդուն ուղարկել էին երկյուղ կրելով, որ հեղինակները փակված կամուրջը, կմնան կղզու վրա, որպես պաշտպանական գիծ ունենալով մի կողմից Տիգրիս գետը, մյուս կողմից ջրանցքը: Իսկ պարեն նրանք կատանան այդ ընդարձակ և բարեբեր երկրից, որտեղ կային նաև աշխատող մարդիկ: Այնուհետև այդ վայրը կդառնար ապաստան ամեն մեկի համար, ով կամենար վնասել արքային:

(23) Գրանից հետո հեղինակները զնային հանգստանալու, բայց միաժամանակ պահակախումբ ուղարկեցին կամուրջը պաշտպանելու համար: Սակայն, ինչպես պահակները հաղորդեցին, ոչ ոք ոչ մի կողմից չհարձակվեց և ոչ իսկ թշնամիներից որևէ մեկը մտաեցավ կամուրջին: (24) Առավոտյան հեղինակները 37 նավերից կազմված կամուրջով սկսեցին անցնել մեծ զգուշավորությամբ, քանի որ Տիսասպիեոնեսի հետ եղող հեղինակներից ոմանք հայտնեցին, որ իբր նա պատրաստվում է հարձակվելու գետանցի ժամանակ: Բայց այս լուրը սուտ դուրս եկավ: Միայն գետանցի ժամանակ այլոց հետ հայտնվեց Գլուսը, հետևելով, թե իրո՞ք հեղինակները կանցնեն գետը: Եվ երբ այդ տեսավ, նա հեռացավ:

(25) Տիգրիսից նրանք առաջ ընթացան շուրջ կայան՝ Բան փարսախս, մինչև Փյուսկոս գետը, որի լայնքը մի պլեթրոն էր, վրան էլ կամուրջ կար: Այստեղ էր հիմնված Օպիս անունով խոշոր քաղաքը. սրա մտակալում հեղինակներին հանդիպեց Կյուրոսի և Արտասերեսեսի ապօրինի եղբայրը, որը Սուսայից և Եկրատանայից մեծաթիվ զորք էր բերում արքային օգնելու համար: Նա կանգնեցնելով իր զորքը, սկսեց դիտել իր մոտով անցնող հեղինակներին: (26) Իսկ Կլեարֆոսը զորքը զույգ-զույգ դասավորեց ու մերթ շարժվում էր առաջ, մերթ էլ կանգ էր առնում: Այդպիսով, ինչքան որ առաջամասը կանգ էր առնում, նույնքան ևս զորքը ստիպված էր կանգ առնելու, այնպես որ նույնիսկ հեղինակների աչքին իրենց զորքը մեծաքանակ քվաց, իսկ իրենց

դիտող պարսիկը գարմացավ: (27) Այստեղից առաջ ընթացան Մեղիայի¹² միջով վեց անմարդաբնակ կայան՝ Երեսուն փարսախ, մինչև Կյուրոսի և արժայի մօր՝ Պարսաստիսին պատկանող գյուղերը: Տիսսափեռները, Կյուրոսին ծանակելու նպատակով, բուլլատրեց հեկլեններից կողոպտել ամեն ինչ, բացի ստրուկներից: Իսկ այնտեղ շատ հաց կար և ոչխար և այլ հարստություն: (28) Այստեղից անապատով առաջացան չորս կայան՝ Բան փարսախ, Տիգրիս գետն իրենց աջ կողմը պահելով: Գետից այն կողմ առաջին կայանի վրա կար խոշոր և բարգավաճ ֆաղափ՝ Կայնայ անունով, որտեղից բարբարոսները կաշվե լաստերի վրա¹³ բերեցին հաց, պանիր, գինի:

V. Այնուհետև նրանք հասան Չապատաս գետը¹⁴, որի լայնքը չորս պլեթրոն էր, և այստեղ մնացին երեք օր: Այդ օրերին իրոք որ կասկածներ կային, բայց ոչ մի բացահայտ շարժումություն չնկատվեց: (2) Ուտի և Կեարֆոսը որոշեց հանդիպել Տիսսափեռներին և, երբ հնարավոր լինեք, վերջ դնել կասկածանքներին, քանի դեռ այդ պատճառով կոխի շէր սկսվել: Նա մարդ ուղարկեց հայտնելու, թե ցանկանում է հանդիպել իրեն, և Տիսսափեռները հոժարությամբ Կեարֆոսին հրավիրեց իր մոտ:

(3) Երբ հանդիպեցին, Կեարֆոսն այսպես խոսեց. «Ո՛վ Տիսսափեռնես, ես գիտեմ, որ մեզ երզումներ են տրվել և աջ ենք փոխանակել, իբրև չվնասելու խոստումով: Բայց ես տեսնում եմ, որ դու քեզ պաշտպանում ես մեզանից, ասես մենք թշնամիներ լինենք, իսկ մենք ես այդ տեսնելով նույնպես պաշտպանում ենք մեզ: (4) Բայց քանի որ ուշադիր քննելուց հետո ես չնկատեցի, որ դուք փորձելիք շարիք նյութել մեր դեմ, իսկ ես հաստատ համոզված եմ, որ մենք ևս նման ոչինչ չենք մտածում ձեր նկատմամբ, ուստի և վրեժնեցի քեզ հետ բանակցություններ վարել, որպեսզի վերացնենք մեր միջից փոխադարձ անվստահությունը: (5) Քանզի ես գիտեմ, որ մարդիկ, զբաղաւորյան կամ կասկածանքի պատճառով իբրեւ լախնալով, հանախ շտապել են միջոցներ ձեռք առնելու և հարվածել են, հարվածից վախենալով. և դրանով իսկ անուղղելի վնաս հասցրել մարդկանց, որոնք ոչ ցանկացել են շարիք հասցնել, ոչ իսկ այդպիսի մտադրության են ունեցել: (6) Արդ, համոզված լինելով, որ նման քյուրիմացություններին կարելի է առավելապես վերջ տալ համատեղ զբույցի միջոցով, ես եկել եմ ապացուցելու, որ մեր հանդեպ քո ունեցած անվստահությունը արդարացի չէ: (7) Առաջին և ամենակարևորը, աստվածների առաջ մեր ալված երզումները արգելում են մեզ իբրև նկատմամբ թշնամի լինել. և ես երբեք չեմ նախանձի այն մարդուն, որը զիտակցաբար դժուր է երզումները: Քանզի աստվածների դեմ կովելու դեպքում չգիտեմ մարդ ինչպիսի՝ արագությամբ և որտե՞ղ պետք է փախչի փրկվելու

համար, կամ որպիսի՝ խավարի մեջ կարող է քաֆնվել, կամ ամբացված ինչպիսի՝ վայրում կարող է ապաստան գտնել: Չէ՞ որ ամենուր ամեն ինչ աստվածներին է ենթակա և բոլորի վրա աստվածներն իշխում են հավասարապես:

(8) Այս է իմ կարծիքը աստվածների և երզումների մասին, որոնց միջոցով մենք հաստատել ենք մեր բարեկամությունը: Իսկ ինչ վերաբերում է մարդկայինին, ապա, ներկա դեպքում, ես կարծում եմ, թե դու մեզ համար մեծագույն բարիք ես: (9) Որովհետև քեզ հետ մեզ համար ամեն մի ճանապարհ մատչելի է, ամեն մի գետ՝ անցանելի, և մենք պարենի պակաս չենք զգա: Իսկ առանց քեզ ամեն մի ճանապարհ մթին է, քանի որ մեզ անհայտ է ուղին. ամեն մի գետ՝ դժվարանցանելի, ամեն մի ամբոխ՝ սարսափելի. իսկ առավել անհարկու է անապատը, քանի որ դժվարությունները շատ են: (10) Իսկ երբ մոլեգնելով մենք, այնուամենայնիվ, որոշեինք ոչնչացնել քեզ՝ մեր բարեբարին, մի՞թե մենք դրանով որևէ այլ բան կնվանեինք, քան պատերազմը նոր, ուժեղագույն՝ հակառակորդի՝ արժայի դեմ¹⁵: Իսկ թե ինչպիսի մեծ հույսերից ես կզրկվեի քեզ որևէ շարիք պատճառելով, այժմ ես կհայտնեմ քեզ: (11) Ես ցանկացա Կյուրոսի բարեկամը դառնալ, կարծելով, որ նա այդ ժամանակ բոլորից առավել ի վիճակի է բարություն անել իր ցանկացած մարդուն: Իսկ այժմ քո մեջ եմ տեսնում Կյուրոսի իշխանությամբ օժտված մարդուն, որը տիրում է նրա երկրին, միաժամանակ պահելով իր սեփականը. արժայի գորհրն էլ, որը թշնամի էր Կյուրոսին, քո դաշնակիցն է: (12) Քանի որ այդպես է, ապա ո՞վ այնքան խելացնոր կլինի, որ քո բարեկամությունը չցանկանա: Այժմ, սակայն, ես կնշեմ նաև այն հանգամանքները, որոնք ինձ հուսադրում են, թե դու ևս ցանկանում ես մեր բարեկամը լինել: (13) Ես գիտեմ, որ մյուսիսիցները ձեզ տհաճություններ են պատճառում և կարծում եմ, որ իմ տրամադրության տակ եղած ուժերով նրանց կարող եմ հնազանդեցնել: Նույնը կասեմ նաև պիսիդիացիների մասին: Ես լսել եմ, որ ուրիշ շատ ժողովուրդներ ևս նույն դերում են հանդես գալիս և կարծում եմ, որ նրանց ևս կարող եմ հարկադրել շխանգարելու ձեր բարեկեցությունը: Ինչ վերաբերում է եգիպտացիներին, որոնց հանդեպ, ինչպես ինձ հայտնի է, դուք առավել եք զայրացած, ապա ես չգիտեմ, թե ինձ հետ եղող զորքից բացի էլ ո՞ւմ օգնությամբ դուք կկարողանաք պատժել նրանց: (14) Ու դարձյալ, երբ մենք քեզ ծառայեցինք, ապա քո շրջակա հարևանների համար դու կդառնաս հզորագույն բարեկամը, իսկ երբ որևէ մեկը քեզ անախորժություն պատճառի, դու կարող ես դառնալ նրա տերը: Եվ մենք քեզ կժառայենք ոչ միայն հաճուն ոտնիկի, այլև իբրև շնորհակալության նշան քո հանդեպ՝ մեզ փրկելուդ համար: (15) Այս

բոլորը նկատի ունենալով, Բո անվտանգությունը մեր նկատմամբ այնքան զարմանալի է քվում ինձ, որ ես մեծ հանույժով կլսեի այն մարդու անունը, որն այնքան պերճախոս է և կարողացել է և՛ և՛ կարողացել է և՛ և՛ համոզել, քե մենք դավեր ենք նյութում Բո դեմ»: Կլեարֆոսն այսպես խոսեց. իսկ Տիսսափեռնեսը այսպես պատասխանեց:

(16) «Ես հրեմում եմ, ով Կլեարֆոս, Բո խելամիտ խոսքեր լսելով, Բանգի ինձ քվում է, քե դու հասկացել ես, որ էրե ինձ շարիք ցանկանաս, դրանով իսկ դու և՛ և՛ հանդեպ ես շարիք գործում: Իսկ այժմ լսիր ինձ, որպեսզի իմանաս, քե իրավացի չես արժայի և իմ նկատմամբ ունեցած կասկածներիդ մեջ: (17) Երբ մենք ուզեցանք ձեզ կործանել, ապա, Բո կարծիքով, մենք բավականաչափ հեծյալներ կամ հետևակ, կամ զենք չէինք ունենա, որով կարողանայինք ձեզ վնասել, առանց փոխադարձ վտանգի երթարկվելու: (18) Կամ քոցն կարծում ես, քե մենք հարձակվելու համար հարմար վայրեր չէինք գտնի: Մի՛քե բազում դժվարություններով չեք անցնում անհամար դաշտերը, քեպետև դրանք ձեզ բարեկամական են¹⁶: Չե՛ք տեսնում, քե ինչպիսի լեռներ պետք է դուք անցնեք, որոնք էրե մենք նախապես գրավեցինք, ձեզ համար անմատչելի կլինեն: Մի՛քե շկան այնպիսի գետեր, որոնց մոտ մենք կարող էինք որոշել, քե ձեզ Բանի՞ մասի բաժանեմք ու ոչնչացնենք: Կան նաև այնպիսի գետեր, որոնք դուք բոլորովին էլ չեք կարողանա անցնել, էրե մենք ձեզ շօժանդակենք: (19) Երբ այս բոլորի մեջ ձախողվեցինք իսկ, այսուհանդերձ կրակն առավել հզոր է, Բան քեքր, մենք կարող էինք այն հրդեհելով ձեզ դեմ հանդիման կանգնեցնել սովին, որք դուք չէիք կարող հաղթահարել, ինչքան էլ որ արի լինեիք: (20) Ուտի և ինչո՞ւ, ձեր դեմ կովելու այսքան շատ հնարավորություններ ունենալուց հետո, որոնցից ոչ մեկը մեզ համար վտանգավոր չէ, մենք պետք է ընտրենք այն միակ միջոցը, որք անարգանք է աստվածների նկատմամբ և ուխտադրժում՝ մարդկանց հանդեպ: (21) Ամբողջովին անգոր են, անհարակ, ծայր աստիճան թշվառ, միևնչև իսկ շար, այն մարդիկ, որոնք կամենում են աստվածների հանդեպ երդմնագրանց ու մարդկանց նկատմամբ անհավատարիմ գտնվելու միջոցով որևէ բան կատարել: Իսկ մենք, ո՞վ Կլեարֆոս, այդպիսին չենք. մենք ոչ անխոհեմ ենք և ոչ քուպմիտ: (22) Իսկ ինչո՞ւ, ձեզ ոչնչացնելու հնարավորություններ ունենալով, մենք այդպես չարեցինք: Քաջ իմացիր, որ դրա պատճառը հելլենների վտանգությունը վայելելու իմ բուռն ձգտումն է. այնպես որ վարձկան այն գործերով, որոնց հետ Կյուրոսը արշավեց, վտանգ իր առատ վարձատրության վրա, ես ցանկանում եմ ետ իջնել ծովափ, հույս ունենալով իմ բարեգործության հանդեպ նրանց ունենալիք երախտագիտության վրա: (23) Գու արդեն նշեցիր, քե ինչ ծառա-

յություններ դուք կարող եք ինձ մատուցել. բայց ես գիտեմ նաև դրանցից ամենակարևորը. միայն արժան ունի իրավունք գլխին ուղիղ տիրա (խույր) դնելու¹⁷, իսկ ձեր աշակցությամբ այդ ցանկությունը ունեցող մեկ ուրիշը ես այդպիսին կարող է իր գլխին դնել»:

(24) Երբ նա այսպես ասաց, Կլեարֆոսին քվաց, քե նա անկեղծ է խոսում, ուտի և պատասխանեց. «Մի՛քե նրանք, ովքեր հակառակ բարեկամության համար առկա այսպիսի պատճառների, փորձում են զրպարտանքների միջոցով մեզ թշնամացնել, արժանի չեն ծանրագույն պատիժների»: (25) «Ինչ վերաբերում է ինձ, ասաց Տիսսափեռնեսը, էրե և՛ գորավարները, և՛ վաշտապետները ցանկանան զալ ինձ մոտ, ես բացահայտ կտամ այն մարդկանց անունները, ովքեր ինձ հայտնել են, քե դու դավեր ես նյութում իմ դեմ»: (26) «Ես, պատասխանեց Կլեարֆոսը, բոլորին կրեմ և ինձս իմ հերթին կհայտնեմ քեզ, քե որտեղից եմ լսել ես Բո մասին»:

(27) Այս խոսքերից հետո Տիսսափեռնեսը նրան բարեկամաբար խնդրեց մնալ իր մոտ և ընթրակից դարձրեց: Հաջորդ օրը, էր Կլեարֆոսը վերադարձավ համբար, բացահայտ էր, որ հավատում էր Տիսսափեռնեսի բարեկամական հավաստիացումներին, և նրա խոսքերը հելլեններին հաղորդելով, ասաց նաև, քե Տիսսափեռնեսի մոտ պետք է գնան նրանք, ում նա հրավիրել է. և էրե հելլեններից որևէ մեկը բռնվի զրպարտության հանցանքի մեջ, ապա նա կպատժվի որպես դավաճան և հելլենների հանդեպ շարամոզ: (28) Նա կասկածում էր, որ զրպարտողը Մենոնն է, Բանգի իմացել էր, քե նա Արիստոսի ներկայությամբ տեսակցել էր Տիսսափեռնեսի հետ, և քե նա ըմբոստանում էր իր դեմ և դավեր նյութում՝ ամբողջ գործը իր ձեռքը վերցնելու և դրանով իսկ Տիսսափեռնեսի բարեկամը դառնալու նպատակով: (29) Կլեարֆոսը նույնպես ձգտում էր ամբողջ գործը գրավել իր կողմը և չեզոքացնել իր հակառակորդներին: Իսկ զինվորներից ոմանք առարկում էին նրան, համարելով, քե պետք չէ, որ բոլոր վաշտապետները և գորավարները գնան, և ոչ իսկ կարելի է հավատ ընծայել Տիսսափեռնեսին: (30) Բայց Կլեարֆոսը համառորեն պնդեց, միևնչև որ հաշովեց նրան որոշում ընդունել՝ հինգ գորավարների և Բան վաշտապետների ուղարկել Տիսսափեռնեսի մոտ: Շուկա գնալու պատրվակի տակ նրանց ընկերակցեցին նաև զինվորներից շուրջ երկու հարյուր մարդ:

(31) Երբ նրանք հասան Տիսսափեռնեսի դռների առաջ, ներս հրավիրվեցին գորավարներ Պրոսպեսոս բեռվախցին, Մենոն քեսալախցին, Ագիաս արկաղիախցին, Կլեարֆոս լակոնախցին, Սոկրատես արալախցին, իսկ վաշտապետները մնացին դռների առաջ: (32) Ոչ շատ ժամանակ անց, միևնույն ազդանշանով, ներսում եղածները կալանավորվեցին, իսկ դրսում մնացածները

սպանվեցին: Դրանից հետո բարբարոսների հեծյալներից ոմանք արշավեցին դաշտ, սպանելով հանդիպող բոլոր հելլեններին, ստրուկ լինե, քե ագամ: (33) Իսկ նամբարից դիտող հելլենները զարմանում էին տեսնելով ձիարշավը ու չցիտեին ի՞նչ անել, մինչև որ փորից վիրավոր նիկարոս արկադիացին ալիքները ձեռքերով բռնած, փախչելով հասավ ու պատմեց կատարվածի մասին: (34) Այնժամ հելլենները բոլորը միասին սարսափած վազեցին զինվելու, կարծելով, քե բարբարոսները իսկույն կրափվեն իրենց նամբարի վրա:

(35) Բայց բոլորը չէ, որ Եկան դեպի նամբար, այլ միայն Արիայոսը, Արտառզոսը և Միքրադատեսը, որոնք առավել հավատարիմ էին Կյուրոսին: Իսկ հելլենների բարգմանը ասաց, որ նրանց հետ տեսնում և նանաչում է նաև Տիսասփեոնեսի եղբորը: Նրանց հետևում էին նաև զրահ հագած շուրջ երեք հարյուր պարսիկ: (36) Երբ նրանք արդեն մոտեցան, առաջարկեցին դուրս գալ զորավարներին ու վաշտապետներին, էթե հելլենների քվում դեռևս այդպիսիները կան, որպեսզի իրենք հայտնեն արհայի հրամանները: (37) Այնժամ պահակախմբի ուղեկցությամբ դուրս եկան հելլենների զորավարներ Կլեանոր օրհոմենացին և Սոփայենտոս ստյուսփալացին. նրանց հետ նաև Քսենոփոն արևնացին, որպեսզի իմանար Պրոսպենոսի մասին: Խելիքսոփոսը պատահաբար բացակայում էր, ուրիշների հետ պարեն վերցնելու համար ինչ-որ գյուղ գնացած լինելու պատճառով: (38) Երբ նրանք կանգնեցին լսելի հեռավորության վրա, Արիայոսն այսպես խոսեց. «Ո՛վ հելլեններ, Կլեարհոսը եղմնագանց և ուխտադրուս գտնվելով, իր դատաստանը գտավ ու սպանվեց. իսկ Պրոսպենոսը և Մենոնը նրա դավերը մեր առաջ բացահայտելու համար մեծ պատվի արժանացան մեզ մոտ: Իսկ ձեզանից արհան պահանջում է զենքը հանձնել. քանզի, ասում է նա, այն պատկանում է իրեն, քանի որ նախկինում պատկանում էր Կյուրոսին, իր ստրուկին¹⁸: (39) Այս խոսքերին հելլենները ավեցին հետևյալ պատասխանը, որը հաղորդեց Կլեանոր օրհոմենացին: «Ո՛վ Արիայոս, ստորագույնը մարդկանց մեջ, և դուր բոլորը, Կյուրոսի նախկին ընկերներ: Մի՛քե դուր չեք երկյուղում ո՛չ աստվածներից, ո՛չ մարդկանցից. դուր, որ երդվեցիք մեզ ունենալ ընդհանուր բարեկամներ ու բշտամիներ, իսկ հիմա ամեն ինչ դրժելով, պմենատեստված և ամենանենց Տիսասփեոնեսի հետ համատեղ ոչնչացրիք այն նույն մարդկանց, որոնց փոխադարձ երդումներ էիք տվել. մեզ ևս մատնելով, հիմա բշտամու հետ եկել եք մեզ վրա»: (40) Իսկ Արիայոսը պատասխանեց. «Քացահայտվեց, որ առաջինը Կլեարհոսն էր դավեր նյութել Տիսասփեոնեսի և Պրոնտասի, ինչպես նաև նրանց հետ եղող մեր բոլորիս դեմ»: (41) Այս խոսքերին Քսենոփոնը պատասխանեց. «Ուրեմն Կլեարհոսը, էթե իրոք հակառակ տրված երդումներին, ուխտադրուս

գտնվեց, արդարացի պատիժ է ստացել. քանզի արդարությունը պահանջում է երդմնագանցներին ոչնչացնել: Ինչ վերաբերում է Պրոսպենոսին և Մենոնին, ձեր բարեկամներին ու մեր զորավարներին, ապա նրանց ուղարկեք այստեղ: Ակներև է, որ նրանք երկու կողմերին էլ բարեկամ լինելով, կաշխատեն և՛ ձեզ, և՛ մեզ լավագույն խորհուրդներ տալ»: (42) Այս խոսքերից հետո բարբարոսները երկար խորհրդակցեցին իրար միջև ու հեռացան առանց պատասխանելու:

VI. Այս միջոցով բռնված զորավարները տարվեցին արհայի առաջ և, զլխատվելով, սպանվեցին: Նրանցից Կլեարհոսը, բոլոր նրան մոտիկից ծանոթների միահամուտ խոստովանությամբ, և՛ հմուտ ռազմագետ, և՛ վերին աստիճանի ռազմասեր մարդ էր: (2) Այսպես օրհնակ, քանի դեռ լակեդեմոնացիները պատերազմում էին արևնացիների դեմ¹⁹, նա մնում էր իր հայրենիքում. իսկ երբ հաշտություն կնքվեց, նա համոզեց իր պետությանը, որ քրակիացիները վնասում են հելլեններին²⁰, և հնարավոր բոլոր միջոցները գործադրելով, վերցրեց էֆորներին²¹ համաձայնությամբ և նավերով մեկնեց Քերոսոնեսից այն կողմ բնակվող քրակիացիներին պատժելու: (3) Իսկ էֆորները ինչ-որ պատճառով փոխեցին իրենց որոշումը, երբ նա արդեն Իսթմոսն անցել էր²², և փորձեցին նրան ետ վերադարձնել, բայց Կլեարհոսը նրանց շեքարկվեց ու շարունակեց նավել դեպի Հելլեսպոնոս: (4) Այդ իսկ պատճառով նա, որպես անհնազանդ, մահվան դատապարտվեց Սպարտայում իշխանության զուգի կանգնածների կողմից: Արդեն որպես վտարանդի, նա եկավ Կյուրոսի մոտ: Քե ինչպես նա Կյուրոսին համոզեց իրեն 10 հազար դահեկան տալ, ուրիշ առիթով գրել ենք: (5) Եվ նա ստանալով դրամը, անգործության շմտեցվեց, այլ այդ փողերով գուր հավաքաբեց ու պատերազմեց քրակիացիների դեմ: Նրանց հաղթելուց հետո կողոպտում ու ավերում էր նրանց երկիրը, մինչև որ զորքը Կյուրոսին պետք եղավ: Այնժամ նա հեռացավ, որպեսզի Կյուրոսի հետ համատեղ նոր պատերազմ մղի:

(6) Իմ կարծիքով այս գործերը ռազմասեր մարդուն են հատուկ. մինչև նա կարող էր խաղաղ, առանց ստորանալու և առանց վնաս կրելու ապրել, նա գերադասում է պատերազմը. զվարճանալու փոխարեն նա կամենում է աշխատել, այսինքն՝ պատերազմել. իր ունեցվածքը ապահով պահելու փոխարեն նախընտրում է այն ծախսել ռազմական նպատակներով: Նա իր փողերը ծախսում էր պատերազմ մղելու վրա, ինչպես կծախսեին սիրային կամ այլ բավականության համար: Անհա քե ինչքան ռազմասեր էր նա: (7) Իսկ ռազմական արվեստում նրան համարում էին հմուտ, քանի որ նա չէր փախչում վտանգից և ցերեկ քե գիշեր հարձակվում էր բշտամու վրա և դժվար պահե-

րին խելամիտ էր, ինչպես միաբերան վկայում են ամեն տեղ նրա հետ եղողները: (8) Պատմում էին նույնպես, թե նա լավագույն զորամրամանատար էր, ինչքան որ այդ հնարավոր էր նրա բնավորությունն ունեցող մարդու համար: Այսպես, նա ավելի քան ուրիշը կարողանում էր միջոցներ գտնել իր զորքը պարենով ապահովելու համար, ինչպես և կարողանում էր իր հետ եղողներին հավատարմություն ներշնչել իրեն՝ Կլեարհոսի նկատմամբ: (9) Այդ ամենը նա ձեռք էր բերում իր խստության շնորհիվ: Նրա տեսքը մոայլ էր և ձայնը կոպիտ. նա պատժում էր դաժանորեն, երբեմն ցասումով. այնպես որ հաճախ ինքն իսկ զոչում էր: (10) Եվ նա պատժում էր գիտակցաբար, քանի որ, նրա կարծիքով, այն բանակը, որում պատիժ չկա, պիտանի լինել չի կարող: Պատմում են նաև, թե իբր նա ասել է, որ զինվորը, եթե նրանից պահանջվում է պահակ կանգնել կամ սիրելիներից հեռանալ, կամ անառակելիորեն հարձակվել թշնամու վրա, պետք է ավելի շատ վախենա իր հրամանատարներից, քան թշնամուց: (11) Ուստի զժվարին պայմաններում զինվորները պատրաստ էին բացարձակապես նրան լսելու և չէին ցանկանում ուրիշ ոչ մեկին հրամանատար ընտրել: Ռոպինեռ, ասում էին նրանք, նրա մոայլությունը փոխվում էր պայծառության, իսկ դաժանությունը ուղղվում էր թշնամու դեմ այնպես, որ այն դառնում էր փրկարար ու դադարում անարկու թվալուց: (12) Իսկ երբ վառնգից դուրս էին գալիս, և հնարավորություն էր ստեղծվում անցնել ուրիշ զորավարի հրամանատարության տակ, շատերը լինում էին նրան, քանի որ նա հրապարիչ ոչինչ չունեւ, այլ միշտ կոպիտ էր ու դաժան. այնպես, որ զինվորները նրա հանդեպ զգում էին այն, ինչ երեսնաները ուսուցչի հանդեպ: (13) Ուստի և նրան երբեք չեն հետևել բարեկամությունից ու բարյացակամությունից մղված. իսկ ովքեր նրան ենթարկվել էին պետության որոշմամբ կամ կարիքից ստիպված և կամ որևէ այլ հանգամանքի բերումով, նա պահում էր նրանց դաժան հպատակության մեջ: (14) Երբ զինվորներն սկսում էին նրա հրամանատարության տակ հաղթել թշնամուն, արդեն նրանց համակում էր սխրանքներ գործելու բուն ցանկությունը. այնժամ թշնամու դեմ արիության էին ցուցաբերում և Կլեարհոսի կողմից պատժվելու երկյուղը նրանց դարձնում էր կարգապահ: (15) Այսպիսի հրամանատար էր Կլեարհոսը. և, ինչպես պատմում են, նա այնքան էլ չէր սիրում ծառայել ուրիշի հրամանատարության տակ: Մահանալիս նա շուրջ հիսուն տարեկան էր:

(16) Պրոֆսենոս բեռլտիացին, երբ դեռևս մանուկ էր, երգում էր դառնալ մեծագործություններ կատարելու ընդունակ մարդ. և հանուն այդ ցանկության, նա դրամ վճարեց Գորգիաս լեոնտիճացուն²³: (17) Նրա մոտ որոշ ժամանակ սովորելուց հետո, երբ արդեն իրեն ընդունակ համարեց հրամա-

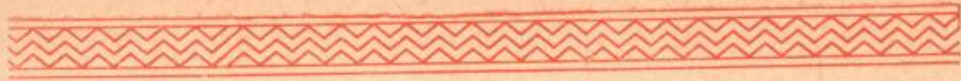
նատար դառնալու և լավագույնների հետ ընկերություն անելու, ինչպես և իր բարեբաններին պարտական շննալու, Պրոֆսենոսը եկավ միանալու Կյուրոսի ձեռնարկումներին. և ենթադրում էր, թե այդպիսով ինքը մեծ համբավ ձեռք կբերի, մեծ հեղինակություն և շատ հարստություն: (18) Այս բոլորը խիստ ցանկանալով հանդերձ, միաժամանակ և բացահայտ էր, որ այդ ամենը նա չէր կամենում անարդար եղանակով ձեռք բերել, այլ մտածում էր միայն արդարությամբ և արիությամբ տիրանալ բարիքներին. բայց ոչ առանց այդ առաքինությունների: (19) Նա կարող էր գլխավորել արի և ազնիվ մարդկանց. բայց նա չէր կարողանում իր զինվորներին ոչ հարգանք, ոչ իսկ սարսափ ներշնչել, այլ ավելի շուտ ինքն էր ամաչում զինվորներից, քան իր ենթականերն իրենից. և նա ավելի շատ վախենում էր զինվորներին ասելի դառնալուց, քան թե նրանք կվախենային իրեն շեքարկվելուց: (20) Նրա կարծիքով, հրամանատարի համար բավական է, երբ նա գովում է լավ գործ անողին, իսկ անարդար վարվողին չի գովում: Այդ իսկ պատճառով իր զինակիցներից ազնիվներն ու արիները համակում էին նրան, իսկ խաղախները նրա դեմ դավեր էին նյութում, քանի որ հեշտ էր նրան խաբելը: Երբ նա մահաշավ, շուրջ երեսուն տարեկան էր:

(21) Հայտնի էր, որ Մենոն քեսալացին, մեծապես տենչալով հարստանալ, ձգտում էր իշխանության հասնել, որպեսզի առավել ստանա, ձգտում էր պատվի, որպեսզի կարողանա առավել շահ ձեռք բերել: Նա ձգտում էր նաև ամենանգործների բարեկամությունը շահել. որպեսզի անարդարություն գործելիս պատիժներ չկրի: (22) Իր ձգտումները իրականացնելու ամենակտրուկ նախապարհը նա համարում էր երգմնագանց լինելը. ստելը և խաբելությունը, մինչդեռ պարզությունը և նշմարտությունը նա համարում էր անմիտներին վայել բաներ: (23) Ոչ ոքի բացահայտ չէր սիրում, իսկ եթե որևէ մեկին վրստանեցնում էր իր բարեկամության մասին, ապա պարզ էր, որ նա դավեր էր նյութում նրա դեմ: Նա երբեք չէր ծաղրում թշնամուն, բայց իր մերձավորների մասին միշտ հեզմանով էր խոսում: (24) Նա երբեք չի մտածել թշնամու ունեցվածքը ձեռք բերելու մասին. քանի որ, նրա կարծիքով, զժվար է վերցնել այն, ինչ մարդիկ պահպանում են. իսկ իր կարծիքով միայն ինքը գիտեր, որ ընկերների ունեցվածքը ավելի հեշտ է ձեռք բերել. քանի որ այն չի պահպանվում: (25) Նրանցից, ում ինքը նախաձեռնում էր որպես ուխտադրուժ և օրինագանց, նա վախենում էր, ինչպես լավ պաշտպանված մարդկանցից, մինչդեռ նշմարտությամբ գործող և ազնիվ մարդկանց նա փորձում էր շահագործել որպես բույլերի: (26) Ինչպես որ մեկը հպարտանում է իր երկյուղածությամբ, նշմարտափրությամբ և արդարությամբ, այնպես և Մենոնը

պարծենում էր խարելու, ստեր հորինելու, ընկերներին հեզներու իր ընդունակությամբ. իսկ խորամանկությունից զուրկ մարդկանց նա միշտ անուսում էր համարում: Եվ երև ցանկանաւ որեւէ մեկի առաջին ընկերը դառնալ, ապա շարախոսում էր նրա լավագույն ընկերների մասին, մտածելով, որ այդպիսով կարող է հասնել իր նպատակին: (27) Զինվորների հնազանդությունը մտածում էր ապահովել նրանց վատ աւարտներին մասնակից դառնալու նախապահով: Նա պահանջում էր իրեն պատվել ու ծառայել, ակնարկելով, որ կարող է, ցանկության դեպքում, մեծ վնաս հասցնել: Երբ որեւէ մեկը հեռանում էր նրանից, նա ասում էր, թե ինքը մեծ բարեգործություն է արել շսպանելով նրան, քանի դեռ օգտվում էր նրա ծառայություններից:

(28) Նրա անհայտ գործերի մասին խոսելիս կարելի է սխալվել. բայց անհա թե ինչ է հայտնի բոլորին: Արիստիպպոսի մոտ նա, դեռևս փոքրոց պատանի, դարձավ վարձկանների գորավար. իսկ բարբարոս Արիայոսի հետ, որը գեղատես պատանիների սիրահար էր, շատ մտերմացավ. և ինքը ևս, անմորտի լինելով հանդերձ, մորտավոր սիրեկան ուներ, Քարիպաս անունով: (29) Երբ նրա ընկեր գորավարները սպանվեցին, որովհետև Կյուրոսի հետ արշավել էին արևայի դեմ, ինքը նույնն արած լինելով հանդերձ, չսպանվեց: Բայց նա սպանվեց հետագայում արևայի կողմից՝ մյուս գորավարների սպանությունից հետո, բայց ոչ թե Կլեարխոսի ու մյուս գորավարների նման զրլխատվելով, որ համարվում է մանկան ամենաարագ ձեր, այլ, ինչպես պատմում են, ամբողջ մի տարի տանջանքների ենթարկվելուց հետո, և այդպիսով իր կյանքն ավարտեց որպես շահագործ:

(30) Ազգիս արկաղիացին ու Սոկրատես ախայացին նույնպես սպանվեցին: Ոչ ոք նրանց չժանակեց իբրև պատերազմում վախեցողների և ոչ ոք նրանց չմեղադրեց ընկերներին դավանանելու մեջ: Նրանք երկուսն էլ շուրջ երեսունհինգ տարեկան էին:

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Ր Ո Ր Գ

I. [Այն, ինչ հեղինակները կատարեցին Կյուրոսի արշավանքի ժամանակ մինչև նակատամարտը, և այն, ինչ տելի ունեցավ Կյուրոսի մեռնելուց հետո, երբ հեղինակները սկսեցին նահանջել Տիսսափեռնեսի հետ միասին՝ նրա հետ պայման կապելուց հետո, պատմվել է նախորդ գրքում]:

(2) Զորավարների կալանավորվելուց և վաշտապետների ու նրանց ուղեկցող զինվորների ոչնչացումից հետո հեղինակները բնական շատ դժվարին դուրքյան մեջ, մտածելով, որ իրենք գտնվում են արևայի դռների առաջ, իսկ շրջապատում կան բազմաթիվ բշտամի ցեղեր և քաղաքներ, և որ այսուհետև ոչ ոք իրենց պարեն չի տրամադրելու. մյուս կողմից նրանք Հելլադայից հեռու էին ոչ պակաս քան տասը հազար ասպարեզ, և նախապարհի համար առաջնորդ չունեին, իսկ նրանց տուն դարձի նախապարհը կտրում էին անանցանելի գետեր. նրանց դավանանել էին նաև Կյուրոսի հետ արշավանքի ելած բարբարոսները և իրենք մնացել էին մեծ-մեծակ, առանց որեւէ հեծյալ դաշնակցի, ուստի և պարզ էր, որ հաղթելու դեպքում իրենք ոչ ոքի չէին կարող ոչնչացնել, իսկ պարտվելու դեպքում իրենցից և ոչ մեկը կենդանի չէր մնալու: (3) Այս ամենի մասին մտածելով ու ննչված տրամադրությամբ, նրանցից էշերը միայն երկույան հաց ճաշակեցին և էշերն էլ կրակ վառեցին. իսկ առավել շատերը այդ գիշեր չվերադարձան իրենց նամբարը, այլ ամեն մեկը պակեց հանգստանալու ուր պատահեց, բայց չէին կարողանում բնել ախուրյունից, ինչպես նաև հայրենիքի, ծնողների, կանանց ու երեխաների նկատ-

մամբ զգացած կարոտից, կարծելով, թե նրանց այսուհետև երբեք չեն տեսնելու: Այս մտածմունքներով նրանք պառկեցին հանգստանալու:

(4) Քանակում կար մի մարդ՝ Քսենոփոն արևնացի², որը ո՛չ գորավար էր, ո՛չ վաշտապետ, ո՛չ իսկ զինվոր, բայց ուղեկցում էր զորեերին: Նրան հայրենի երկրից հրավիրել էր Պրոսպենոսը, իր վաղեմի բարեկամը, որը խոստացել էր իրեն, եթե գալու լինե, բարեկամացնել Կյուրոսի հետ, որին, ինչպես ասում էր, ինքը իր հայրենիքից քանկ էր գնահատում: (5) Քսենոփոնը կարդալով նրա նամակը, խորհրդակցեց Սոկրատես արևնացու³ հետ իր ուղեվորուքյան մասին: Եվ Սոկրատեսը, կասկածելով, որ Կյուրոսի հետ մտերմությունը կարող է պետության ձեռքին պատրվակ հանդիսանալ Քսենոփոնին մեղադրելու համար, քանի որ կարծիք կար, թե Կյուրոսը ետանդացին օգնել էր լակեդեմոնացիներին Արևելի դեմ պատերազմելիս⁴, խորհուրդ տվեց Քսենոփոնին գնալ Գելլի⁵ և աստծու պատգամն իմանալ այդ ուղևորության մասին: (6) Գալով Գելլի, Քսենոփոնը հարցրեց Ապոլլոնին, թե աստվածներից ո՞ր մեկին գոհ մատուցի և աղոթի, որպեսզի լավագույնս և առավել հաջող ի կատար ածի իր նպատակագրած ուղևորությունը և բարեհաջող վերադառնա հայրենիք: Եվ Ապոլլոնը հայտնեց նրան, թե որ աստվածներին նա պետք է գոհաբերություն կատարի: (7) Գելլիից վերադառնալով, Քսենոփոնը հայտնեց պատգամը Սոկրատեսին: Լսելով Քսենոփոնին, Սոկրատեսը սկսեց կշտամբել նրան, որ աստծուն հարցրել է ոչ թե իր գնալու կամ չգնալու մասին, այլ ինքը նախապես գնալ որոշելով, հարցրել է ուղևորությունը լավագույնս ի կատար ածելու մասին: «Բայց քանի որ,—ասաց նա,—դու այդպես ևս հարցր դրել, ուստի և պետք է կատարել աստծու հրամանը»: (8) Եվ այսպես, Քսենոփոնը, մատուցելով աստծու սահմանած գոհերը, նավով մեկնեց: Սարդեսում նա հասավ Պրոսպենոսին ու Կյուրոսին, որոնք արդեն պատրաստվում էին արշավել դեպի երկրի խորքը, և ներկայացվեց Կյուրոսին: (9) Քանի որ Պրոսպենոսը համոզում էր Քսենոփոնին, ապա Կյուրոսը ևս սկսեց համոզել նրան մնալու, ավելացնելով, որ արշավանքն ավարտելուց անմիջապես հետո նրան ետ կուղարկի. իսկ արշավանքը, ինչպես ասվում էր, պիսիդիացիների դեմ էր ձեռնարկվում: (10) Այսպիսով, նա արշավանքին մասնակցեց խաբված, բայց ոչ Պրոսպենոսի կողմից. քանզի ոչ նա, ոչ իսկ հելլեններից որևէ մեկը, բացի Կլեարխոսից, չգիտե, որ արշավում են արևայի դեմ. բայց երբ հասան Կիլիկիա, բոլորի համար պարզ դարձավ, որ արշավանքը արևայի դեմ էր: Հելլենները սկսեցին վախենալ ուղևորությունից. բայց շատերը, քնապետ ակամա, շարունակեցին արշավանքը. ամաշելով և՛ իրարից, և՛ Կյուրոսից: Նրանցից մեկն էր և Քսենոփոնը:

(11) Երբ արդեն ծանր վիճակ ստեղծվեց, Քսենոփոնը ևս տխրեց մյուսների հետ և չկարողացավ բնել. բայց մի փոքր մտախելով նա երազ տեսավ: Նրան երևաց, թե որտեղ ու կայծակ ընկավ իր հայրենի տան վրա, որից այն ամբողջովին բացավաղեց: (12) Սարսափած, նա իսկույն վեր բռավ, և երազը նրան մի կողմից բարենշան քվաց, քանի որ մինչդեռ ինքը դժվարությունների և վտանգների մեջ էր, Ջևից նառագայրող լույս տեսավ. մյուս կողմից սարսափեց, մտածելով, որ երազը ուղարկել է Ջևս-արհան⁶. քանզի քվաց, թե ինքը շրջապատված է բացավաղող կրակով, ուստի և չի կարողանալու դուրս գալ արևայի երկրից, այլ բոլոր կողմերից պետք է կաշկանդվի ինչ-որ դժվարություններով: (13) Իսկ թե ինչ իմաստ կարող էր ունենալ այդպիսի երազ տեսնելը, կարելի է կռահել երազին հաջորդող դեպքերից: Ու կատարվեց այսպես: Զարբնելուց անմիջապես հետո նա սկսեց մտածել. «Ինչո՞ւ եմ պառկել: Գիշերն անցնում է. իսկ լուսաբացին, հավանաբար, բշտամին կհայտնվի: Եթե մենք ընկնենք արևայի ձեռքը, ապա ի՞նչը կխանգարի, որ մենք, ամեն տեսակ դժվարություններ նաշակելուց և ամենածանր փորձությունների ենթարկվելուց հետո, անարգված մեռնենք: (14) Մինչդեռ ոչ ոք հոգ չի տանում և չի պատրաստվում պաշտպանության, այլ պառկել ենք, ասես մեզ քույլատրելի է հանգիստ լինել: Իսկ ե՞ս. ո՞ր փառքից եմ սպասում այն գորավարին, որը պետք է այդ ամենն անի: Ու էս իմ ո՞ր տարիքն եմ սպասում: Անշուշտ էս հետ այսու ավելի մեծ տարիքի չեմ հասնի. եթե այսօր ինձ մատնեն բշտամու ձեռքը»:

(15) Այնժամ նա վեր կացավ ու նախ իր մոտ կանչեց Պրոսպենոսի վաշտապետներին: Երբ հավաքվեցին, նա ասաց. «Ես, վաշտապետներ, ոչ կարող եմ բնել, ոչ իսկ պառկած մնալ, և կարծում եմ, որ դուք ևս չեք կարող, տեսնելով այն վիճակը, որում այժմ գտնվում ենք: (16) Ինչ վերաբերում է քրշնամիներին, ապա պարզ է, որ նրանք մեր դեմ չսկսեցին պատերազմը, մինչև չհամոզվեցին, թե ամեն ինչ լավ են նախապատրաստել. իսկ մեզանից ոչ ոք հակամիջոց չի մտածում, որպեսզի լավագույնս կռվենք: (17) Եվ եթե մենք ենթարկվենք և ընկնենք արևայի ձեռքը, ապա ի՞նչ կլինի մեր բախտը: Նա իր արգանդակից եղբորը, քեկուզև սպանված, գլխատելուց և ձեռքերը կտրելուց հետո խաչեց: Իսկ մեզ, որ ոչ մի հովանավոր պաշտպան չունենք և արշավեցինք նրա դեմ, որպեսզի նրան քաղաքից վերածենք ստրուկի և, եթե կարողանանք, սպանենք, ի՞նչ տանջանքներ են սպասում: (18) Մի՞թե նա ամեն ինչ չի անելու, որպեսզի մեզ հետին տանջանքների ենթարկելով, բոլոր մարդկանց սարսափ ներշնչի, որ նրանք երբեք չարշավեն իր դեմ: Ուստի մենք հնարավոր ամեն ինչ պետք է անենք, նրա ձեռքը չընկնելու համար: (19) Ինչ

վերաբերում է ինձ, ապա երբ դեռևս մեր դաշինքն ի գորտ էր, ես դարձյալ չէի դադարում մեզ խղճալուց, և երանի էի ապիս արքային և նրա մերձավորներին, տեսնելով թե ինչ ընդարձակ և բարեբեր երկիր ունեն, ինչքան առատ պարեն, ինչքան ծառաներ, ինչքան անասուն, ոսկի և հանդերձ: (20) Եվ մտածում էի մեր զինվորների մասին, թե այս բոլոր բարիքներից և ոչ մեկին հաղորդակից չեն դառնում, բայց միայն գնումների միջոցով: Իսկ ինձ հայանի է, որ մեզանից էլ երբ հնարավորություն ունեն գնելու և ուրիշ ի՞նչ նախապահով մենք կարող էինք պարենավորվել, եթե ոչ գնումների միջոցով, քանի որ մեզ կաշկանդում էին դաշինքի պայմանները: Այս բոլորի մասին մտածելով ես ավելի շատ դաշինքից էի վախենում, քան այժմ պատերազմից: (21) Մինչդեռ հիմա, երբ իրենք են պայմանները դրժել, ինձ բվում է, որ դրանով իսկ վերջ տրվեց նրանց մեծամտությամբ և մեր անել վիճակին: Այժմ այդ բարիքները իբրև մրցանակ դրված են անա լավագույն ուղիներով համար: Իսկ մրցանակ սահմանողները (ագոնոթետները)⁸ իրենք աստվածներն են, որոնք, իհարկե, մեզ հետ կլինեն: (22) Քանզի իրենք են, որ երդմնագանց գտնվեցին աստվածների առաջ: Մինչդեռ մենք բազում բարիքներ տեսնելով մեր առաջ, համառորեն դրանցից հեռու մնացինք, հանուն աստվածներին տված մեր երդման, ուստի մենք կարող ենք մրցման գնալ ավելի մեծ վստահությամբ, քան նրանք: (23) Բացի այդ, մեր մարմիններն ավելի ընդունակ են ցուրտը, տաքը և զովարությունները տանելու, քան նրանցը, և մեր հոգիները, աստվածների շնորհիվ, ավելի կորովի են, քան նրանցը: և նրանք ավելի խոցելի են ու սպանվելու ենթակա, քան մենք, եթե աստվածները, ինչպես նախկինում, մեզ հաղթանակ շնորհեն: (24) Առդ, գուցե ուրիշները ևս այդպես են մտածում: Բայց, հանուն աստվածների, չսպասենք, որ ուրիշները գան և մեզ կոչեն սխրագործությունների: Այլ մենք ինքնուսուցանենք և մյուսներին էլ մղենք արիության: Յույց ավել, որ դուք լավագույններն եք վաշտապետներից և ավելի արժանի զորավար լինելու, քան իրենք զորավարները: (25) Իսկ ես, եթե դուք որոշեք ինքներդ խթանել այս գործերը, սիրով կհետևեմ ձեզ: Բայց եթե դուք որոշեք, որ ես դառնամ առաջնորդ, ապա ես պատճառ չեմ բերի իմ երիտասարդ տարիք, քանի որ ինձ արդեն համարում եմ շարիք հեռացնել կարողանալու ծաղկուն հասակում»:

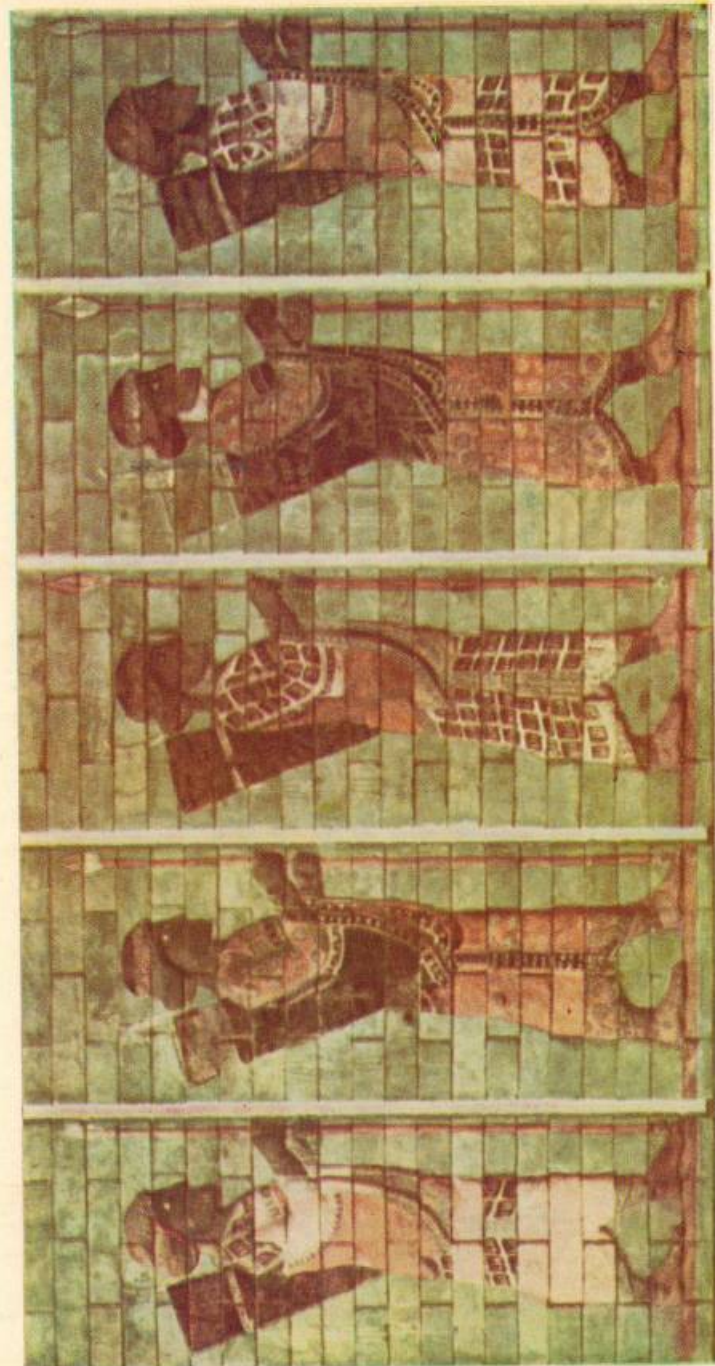
(26) Նա այսպես խոսեց և հրամանատարները, լսելուց հետո, բոլորը խնդրեցին նրան դառնալ առաջնորդ, բացի ոմն Ապոլլոնիդեսից, որը խոսում էր բեովաթական բարբառով: Նա ասաց, թե դատարկախոս է այն մարդը, ով պնդում է, թե մեզ համար փրկության որևէ այլ նախապահ կա, քան արքային ենթարկվելը, եթե այդ հնարավոր լինի. և նա սկսեց բվել ստեղծված դրժ-

վարությունները: (27) Իսկ Քսենոփոնը ընդհատելով նրան, այսպես ասաց. «Ո՛վ ամենագարմանալի մարդ. դու ետեսածները չես հասկանում և ետեսածները չես հիշում: Դու, անշուշտ, այս մարդկանց մեջ չէիր գտնվում, երբ արքան, Կյուրոսի մահից հետո, այդ առիվով մեծամտանալով, դեսպաններ ուղարկեց և պահանջեց գնե՛ք հանձնել: (28) Իսկ երբ մենք հրաժարվեցինք հանձնել և սպառազինվելով գնացինք ու բանակեցինք նրան մոտիկ, այնժամ ինչե՛ր չարեց. և՛ դեսպաններ ուղարկեց, և՛ դաշինք առաջարկեց, և՛ պաշտեն խոստացավ, մինչև հաշտվեց նրան մեզ հետ դաշինք կնքել: (29) Երբ, այսուհանդերձ, զորավարներն ու վաշտապետները, ինչպես դու ես առաջարկում, հավատարով դաշինքի պայմաններին, առանց գնե՛ք գնացին նրա մոտ բանակեցելու, մի՛թե նրանք չձեռվեցին, շանարգվեցին և խեղճներ չէին կարողանում մեռնել, բեև, կարծում եմ, խիստ ցանկանում էին այդ: Եվ այս բոլորը իմանալով հանդերձ, պաշտպանվել առաջարկողներին դու դատարկախոս ես անվանում և առաջարկում ես գնալ ու հնազանդություն հայտնել: (30) Առաջարկում եմ, ով այրեք, այսուհետև այս մարդուն չըողնել մեր միջավայրում և վաշտապետությունից նրան զրկելով, ուսերին հանդերձանք դնել և օգտագործել իբրև բեռնակիր: Նա խայտառակում է և՛ իր հայրենիքը, և՛ համայն Հելլադան. քանզի հելլեն լինելով հանդերձ, նա այսպիսի մարդ է»:

(31) Այնժամ խոսք վերցրեց Ագասիաս ստյուսիալացին և ասաց. «Այս մարդն իրոք որ ոչինչ վայել չունի ոչ Թեովաթային, և ոչ իսկ հանուր Հելլադային. քանզի ես նկատել եմ, որ նրա գույք ականչին ծակեր կան⁹, ինչպես լյուպիացիների մոտ»: Եվ իրոք այդպես էր. ուստի և նրան դուրս արեցին: Իսկ մյուսները այցելելով դասակները¹⁰, որտեղ ողջ մնացած զորավարի հանդիպեցին, հրավիրեցին. իսկ որտեղ այդպիսին չկար՝ ենթազորավարին. և եթե կար կենդանի մնացած վաշտապետ, ապա վաշտապետին: (32) Երբ բոլորը հավաքվեցին, նստեցին համբարի առաջ: Ու հավաքված զորավարները և վաշտապետները շուրջ հարյուր մարդ եղան: Այդ ժամանակ արդեն գիշերվա կեսն էր մոտենում: (34) Այնժամ Հիերոնիմոս էլեացին, որպես ավագագույնը Պրոսպետոսի վաշտապետներից, սկսեց այսպես խոսել. «Ո՛վ զորավարներ և վաշտապետներ. ստեղծված ներկա պայմաններում մեզ նպատակահարմար բվաց հավաքվել ու ձեզ հրավիրել, որպեսզի, եթե հնարավոր է, ընդունենք լավագույն որոշումը: Այժմ կրկնիր, Քսենոփոն,—ասաց նա,—այն, ինչ մեզ ես ասել»:

(35) Այնժամ Քսենոփոնը խոսեց այսպես. «Մենք բոլորս լավ գիտենք, որ արքան ու Տիսսափեռնեսը ձերբակալեցին մերոնցից ում կարողացան, իսկ մնացյալների դեմ դավեր են նյութում, որպեսզի նրանց ևս ոչնչացնեն: Ուս-

տի եւ կարծում եմ, ամեն ինչ պետք է անել, երբեք բարբարոսներին չեն-
 քարկվելու համար և, ընդհակառակը, նրանց պետք է մեզ ենթարկենք: (36)
 Համոզված եղեք, որ այժմ այսպեսով հավաքվելով այստեղ, մեծագույն հնա-
 րավորություններ ունեք, քանզի բոլոր զինվորները ձեզ են նայում. եթե ձեզ
 տեսնեն հուսահատ, ապա բոլորը վախկոտ կդառնան. իսկ եթե նրանք տես-
 նեն, որ դուք պատրաստվում եք կռվելու և ինքներդ եք գնում թշնամու դեմ,
 մյուսներին ևս պայքարի կոչելով, լավ իմացեք, որ նրանք ևս կձգտեն ձեզ
 նմանվել: (37) Գուցե և իրավացիորեն դուք պետք է ինչ-որ բանով տարբեր-
 վեք նրանցից: Որովհետև դուք զորավարներ եք, տախարհուսներ՝ և վաշ-
 տապետներ. և քանի դեռ խաղաղություն էր, դուք նրանցից և՛ ավելի շատ
 դրամ էիք ստանում, և՛ ավելի պատիվների արժանանում. իսկ հիմա, երբ
 պատերազմ է, ձեզանցից պահանջվում է ավելի բարձր լինել, քան ամբոյսը.
 և խորհուրդներ տալ նրանց ու ավելի շատ տխնել, երբ անհրաժեշտությունն
 զգացվի: (38) Այժմ առաջին հերթին կարծում եմ, որ դուք զորքին մեծա-
 գույն օգուտ կտայիք, եթե հոգ տանեիք, որ սպանվածների փոխարեն անհա-
 պաղ զորավարներ ու վաշտապետներ նշանակվեին: Քանզի առանց առաջ-
 նորդների ընդհանրապես ոչ մի ասպարեզում հաջողություն չի լինում, իսկ
 ռազմական գործերում՝ ամենևին: Որովհետև կարգապահությունը, քվում է,
 փրկարար է, իսկ անկարգությունը արդեն շատերին է կործանել: (39) Մեզ
 անհրաժեշտ եղող բոլոր առաջնորդներին բնորելուց հետո, մնացած բոլոր
 զինվորներին ևս հավաքելով եթե քաջալերեք, ապա կարծում եմ, այդ ճիշտ
 ժամանակին կատարված գործ կլինի: (40) Հավանաբար դուք ինքներդ էլ
 նկատեցիք, թե ինչքան անտրամադիր եկան նրանք համբար և ինչքան ան-
 տրամադիր գնացին պահակ կանգնելու. և քանի որ այդպիսի վիճակում են,
 ապա շփտեմ, արդյո՞ք որևէ մեկը նրանց կարող է անհրաժեշտության դեպ-
 քում օգտագործել, լինի գիշեր թե ցերեկ: (41) Իսկ եթե նրանց մտերը հե-
 դաշրչենք և հասկացնենք ոչ միայն այն վտանգը, որ նրանց սպառնում է,
 այլև բացատրենք, թե ինչ կարող են անել, ապա նրանք առավել առույգ կլի-
 նեն: (42) Դուք գիտեք, որ ոչ քվական գերագանցությունը, ոչ իսկ ուժը չեն
 պատերազմում հաղթանակ տվողները, այլ մեծ մասամբ հակառակորդը չի
 դիմանում նրանց առաջ, ովքեր նետվում են թշնամու դեմ արիացած ոգով և
 աստվածների օգնությամբ: (43) Ես ինքս նկատել եմ, ո՞վ այրեր, որ այն
 մարդիկ, ովքեր ձգտում են ամեն կերպ կենդանի մնալ պատերազմում, մեծ
 մասամբ վատ և ամոքալի մահվան են մատնվում. իսկ ովքեր մահը համա-
 րում են բոլոր մարդկանց համար ընդհանուր և անխուսափելի վիճակ, ուստի
 և ձգտում են արիաբար դիմագրավել մահվան, նրանք, ինչքան ես նկատել եմ,

Արևմտյան արքայի թիկնապախները, որմնակար Եղից (Աուգա)

առավել շափով են ծերության հասնում և կյանքը ավելի երջանիկ են անցկացնում: (44) Այս բոլորը հիմա մենք պետք է լավ իմանանք, քանի որ այնպիսի ժամանակում ենք, երբ և՛ մենք ինքներս քաջարի ուղիները պետք է լինենք, և՛ ուրիշներին պետք է մղենք այդպիսիք լինելու»: (45) Այսպես խոսելով նա նստեց:

Նրանից հետո Խելիսոփոսն ասաց. «Ես նախկինում, ո՛վ Քսենոփոն, ուրիշներից լսելով, այն գիտեի լուր, որ դու արեւնացի ես. իսկ այժմ քեզ կգովեմ և՛ քո խոսքերի, և՛ քո գործերի համար ու կցանկանայի, որ քեզ նմանները շատ լինեին. քանզի այդ բոլորիս համար բարիք կլինեք: (46) Իսկ այժմ, — շարունակեց նա, — չհապաղենք, ո՛վ այլեր, այլ գնացե՛ք և, որտեղ անհրաժեշտ է, հրամանատարներ ընտրե՛ք, և ընտրելուց հետո եկե՛ք նամբարի մեջտեղը, ձեզ հետ բերելով ընտրվածներին: Այնուհետև մենք կհավաքենք այնտեղ բոլոր զինվորներին. ձեզ հետ բոլ գա նաև քառոց Տոմիդեսը»¹²: (47) Այս ասելով նա վեր կացավ, որպեսզի անհապաղ կատարի անհրաժեշտը: Այնժամ հրամանատարներ ընտրվեցին Կլեարխոսի փոխարեն՝ Տիմաստիոն դարձնացի, Սոկրատեսի փոխարեն՝ Քսանթիկլես աֆայացի, Ագասիաս արկադիացու փոխարեն՝ Կլեանոր օրֆոմենացի¹³, Մենոնի փոխարեն՝ Փիլեստոս աֆայացի, իսկ Պրոսենոսի փոխարեն՝ Քսենոփոն արեւնացի:

II. Օրը գրեթե լուսանում էր, երբ վերջացրին ընտրությունները, և հրամանատարները հավաքվելով նամբարի մեջտեղը, որոշեցին պահակակետեր հաստատել և ժողովի հրավիրել զինվորներին: Երբ արդեն բոլոր զինվորները հավաքվեցին, առաջինը վեր կացավ Խելիսոփոս լակեդեմոնացին և այսպես խոսեց. (2) «Ո՛վ զինվորներ. մեր վիճակն այժմ վատ է, քանի որ մենք զրկվեցինք այնպիսի զորավարներից, վաշտապետներից և զինվորներից ու, բացի այդ, Արիստոսի զորքը, որը նախկինում մեր դաշնակիցն էր, դավանանք մեզ: (3) Քայց ներկա պայմաններում պետք է մեզ պահենք ինչպես վայել է քաջարի մարտիկներին և չհուսալվենք, այլ աշխատենք ամեն ջանք ի գործ դնել, փայլուն հաղթանակ տանելով փրկվելու համար: Հակառակ դեպքում՝ փառքով մեռնենք և երբեք կենդանի չընկնենք թշնամու ձեռքը: Քանզի ես կարծում եմ, որ այդ դեպքում մենք կենթարկվենք այնպիսի փորձությունների, որպիսիք ես մաղթում եմ, որ աստվածները բափեն մեր թշնամու վրա»:

(4) Այնուհետև վեր կացավ Կլեանոր օրֆոմենացին և խոսեց այսպես. «Դու՛ր, զինվորներ, տեսնում եմ արեւայի երդմնազանցությունը և սրբապղծությունը. տեսնում եմ Տիսսափեռոնեսի անհավատարմությունը, որն ասաց, թե Հելլադայի հարևանն է և ամեն ինչ կանի մեզ փրկելու համար, ու երգվելով իր աչք տվեց, բայց ինքն իսկ մեզ խաբելով կալանավորեց զորավարներին

ու շամաշեց մինչև իսկ Ջև-հյուրընկալից¹⁴, այլ Կեարփոսի հետ սեղանակից դառնալով, խաբէց այդ մարդկանց ու կոտորեց: (5) Իսկ Արիայոսը, որին մենք ցանկանում էինք արժա դարձնել, և որի հետ փոխադարձ պայման կապեցինք իրար չղավանանելու խոստումով, նա ևս չվախեցավ աստվածներից ու շամաշեց սպանված Կյուրոսից, մինչդեռ երբ Կյուրոսը կենդանի էր, մեծ պատիվներ էր տալիս Արիայոսին, որը հիմա անցնելով նրա բշտամիների կողմը, աշխատում է մեզ, Կյուրոսի բարեկամներին, շարիֆ հասցնել: (6) Բայց աստվածները բող հատուցեն նրանց. իսկ մենք, որ այդ բոլորին ակա՛նատես եմք եղել, այսուհետև այդ ամենից շխարվենք, այլ մեր ամբողջ ուժով կռվենք և դիմագրավենք այն ամենին, ինչ աստվածները նախատեսել են մեզ համար»:

(7) Այնժամ վեր կացավ Քսենոփոնը, գորդարված իր լավագույն ռազմական հանդերձներով: Նա մտածում էր, որ եթե աստվածները իրենց հաղթանակ շնորհեն, ապա հաղթության համար վայել կլինի ամենաշքեղ հարդարանքը. իսկ եթե վիճակված է մեռնել, ապա նա, ով իրեն արժանի է համարում ամենաշքեղ զգեստների, պետք է դրանց մեջ էլ դիմավորի մահը. և նա այսպես սկսեց իր խոսքը. (8) «Քարբարոսների երդմնագանցության և անհավատարմության մասին Կեանորը խոսեց. դուք ինքներդ ևս, բվում է, լավ գիտեք այդ բոլորը: Հետևաբար, եթե մենք որոշենք նորից դիմել նրանց բարեկամության առաջարկով, ապա մեծապես կհիասթափվենք, քանի որ մեր աչքի առաջ են այն փորձությունները, որ կրեցին նրանց վստահած և հոժարակամ հանձնված մեր զորավարները. իսկ եթե մենք վնոենք կատարվածի համար մեր իսկ զենքերով դատաստան տեսնել նրանց հետ և այսուհետև նրանց դեմ պատերազմի գնանք, ապա, աստվածների օգնությամբ, մեր փրկության շատ ու լավ հույսեր կունենանք»:

(9) Երբ նա այսպես խոսում էր, ինչ-որ մեկը փոշտաց¹⁵: Այդ լսելով բոլոր գինվորները մի քափով երկրպագեցին աստծուն, իսկ Քսենոփոնն ասաց. «Ո՛վ գինվորներ. մինչ ևս խոսում էի մեր փրկության մասին, հայտնվեց Ջևս փրկչի նշանակը. ուստի և ևս կարծում եմ, որ պետք է ուխտենք այդ աստծուն զոհունակության զոհեր մատուցել, հենց որ հասնենք բարեկամական մի երկիր: Միաժամանակ զոհ մատուցել մյուս աստվածներին ևս, մեր հնարավորության համեմատ: Ով այս բոլորին համաձայն է, ասաց նա, բող ձեռք բարձրացնի»: Եվ բոլորը բարձրացրին: Այնուհետև մաղթանք արեցին և պեան երգեցին: Երբ աստվածներին վերաբերող զործերը հաջող ավարտվեցին, Քսենոփոնը նորից սկսեց այսպես խոսել.

(10) «Նա ասում էի, բե փրկության շատ ու լավ հույսեր ունենք: Նախ,

որ մենք հաստատ եմք պահում աստվածներին տված մեր երդումը, մինչդեռ բշտամիները երդմնագանց եղան և դաշինքին հակառակ, պայմանները դրո՛ժեցին: Եթե այդպես է, ապա աստվածները մեր բշտամիներին դեմ կլինեն, իսկ մեզ՝ դաշնակից: Իսկ աստվածները, եթե կամենան, կարող են արագ կերպով հզորներին դարձնել բույլ. իսկ բույլերին հեշտությամբ փրկել, եթե նույնիսկ նրանք ամենադժվարին պայմանների մեջ են գտնվում: (11) Այնուհետև, ևս ձեզ կհիշեցնեմ նաև մեր նախնիների դիմագրաված վտանգները, որպեսզի տեսնեք, բե անհրաժեշտ է, որ դուք ևս փաշարի լինեք, քանզի փաշարիները աստվածների օգնությամբ փրկվում են առավել ծանր փորձանքներից: Այսպես, երբ պարսիկները և նրանց դաշնակիցները բազմամբոխ զորով արշավեցին Աքեմեթը ոչնչացնելու մտադրությամբ, արքեևացիներն իրենք համարձակվեցին դիմագրավել նրանց ու հաղթեցին¹⁶: (12) Եվ Արտեմիսին ուխտեցին զոհաբերել այնքան այծ, ինչքան մարդ կոտորեն բշտամիներից, ու քանի որ նրանք չկարողացան այդքան մեծ քանակությամբ այծեր նարել¹⁷, որոշեցին ամեն տարի զոհաբերել հինգ հարյուր այծ: Այդ զոհաբերությունը կատարվում է մինչև այսօր: (13) Այնուհետև Քսերեսը անքիվ զորք գումարելով¹⁸ արշավեց Հելլադա, այդ ժամանակ ևս մեր նախնիները հաղթեցին նրանց նախնիներին և՛ ցամաքի վրա, և՛ ծովում¹⁹: Այդ հաղթանակների ապացույցներն են հաղթության հուշարձանները, բայց դրանց առավել մեծ վկայությունը այն պետությունների ազատությունն է, որոնցում դուք ծնվել եք ու սնվել. քանզի դուք ոչ մի մահկանացու մարդու չեք ենթարկվում, այլ աստվածներին եք երկրպագում: Ահա այդպիսի նախնիներից եք դուք սերվել:

(14) Գրանով, սակայն, ևս չեմ ուզում ասել, որ դուք արժանի չեք նրանց. դեռ շատ օր չի անցել, երբ դուք դիմագրավելով այդ նույն պարսիկների հետևորդներին, հակառակ որ ձեզանից բազմապատիկ էին, աստվածների օգնությամբ հաղթեցիք նրանց: (15) Այն ժամանակ դուք արիություն ցուցաբերեցիք հանուն Կյուրոսի քաղաքության, մինչդեռ այժմ, երբ պայքարը ձեր իսկ փրկության համար է, անհրաժեշտ է, որ լինեք առավել փաշ ու խիզախ: (16) Այժմ դուք ավելի համարձակորեն կարող եք դիմակայել բշտամուն: Քանզի այդ ժամանակ նրանց հանդեպ դեռևս անփորձ լինելով, իսկ նրանց բազմությունը անհամար տեսնելով հանդերձ, դուք համարձակվեցիք ձեր հայրերի սգեհորությամբ նետվել բշտամու վրա. իսկ այժմ, երբ ինքներդ սեփական փորձով տեսաք, բե նրանք, բազմապատիկ լինելով հանդերձ, չեն կարողանում ձեր քափը կասեցնել, էլ ինչո՛ւ վախենալ նրանցից:

(17) Ոչ իսկ մտածեք, որ այժմ վատքար վիճակում եք այն պատեհանով,

որ Արիայոսի գործը, որը նախապես մեզ հետ էր, այժմ հեռացել է: Չէ՞ որ նրանք ավելի վախկոտ են, քան մեր կողմից պարտվածները: Նրանք փախան բշտամու մտ, լինելով մեզ. իսկ փախուստի սկիզբը դեռևս ցանկացողներին ավելի լավ է բշտամու շարժում տեսնել, քան թե մեր բանակում:

(18) Եթե ձեզանից որևէ մեկը մտահոգված է, որ մենք հեծյալներ չունենք, իսկ բշտամին շատ ունի, ապա հաշվի առեք, որ մի բյուր ձիավորը ոչ այլ ինչ է, քան մի բյուր մարդ: Քանզի ոչ ոք երբևէ պատերազմում չի մահացել ոչ ձիու կծելուց, ոչ էլ նրա սմբակների հարվածից. պատերազմում տեղի ունեցող ամեն մի գործողություն մարդիկ են կատարում: (19) Առավել ևս, մենք ապահովագույն հիմքի վրա ենք շարժվում, քան հեծյալները, քանզի նրանք կախված են ձիերի վրա, վախենալով ոչ միայն մեզանից, այլև վայրենիներից. մինչդեռ մենք հողի վրա քայլելով, ավելի ուժգին կարող ենք հարվածել մեզ վրա եկողին և ավելի դիպուկ նետահարել ում ցանկանանք: Հեծյալները միայն մի առավելություն ունեն՝ նրանց փախուստը ավելի ապահով է, քան մերը: (20) Գուցե դուք պատրաստ եք պատերազմի գնալ, բայց անհանգստանում եք, որ Տիսսափեռները մեզ չի առաջնորդում և արքան մեզ չուկա չի տրամադրում: Բայց մտածե՛ք. ո՞րն է ավելի լավ. առաջնորդ ունենալ Տիսսափեռների՞ն, որը բացահայտ կերպով դավեր է նյութում մեր դեմ, թե՛ այն մարդկանց, որոնց մենք կվերցնենք ու կհրամայենք մեզ առաջնորդել. մարդիկ, որոնք լավ են գիտենալու, որ եթե սխալվեն մեր հանդեպ, ապա դա կլինի սխալ նաև իրենց հոգու և կյանքի հանդեպ: (21) Ինչ վերաբերում է պարեն հայրայրելու հարցին, ապա ո՞րն է ավելի լավ. այն զենք մեզ տրամադրվող շուկաներում, մեծ փողի դիմաց փոքր շափով, իսկ հիմա փող էլ չունենե՞ք, թե՛ այն վերցնել հաղթանակից հետո, օգտագործելով ինչպիսի շափ որ յուրաքանչյուրը ցանկանա:

(22) Եթե դուք ընդունում եք, որ այս վերջինը ավելի լավ է, բայց միաժամանակ գետերը անանցանելի եք պատկերացնում և կարծում եք, որ դրանց անցումը կործանիչ սխալ կլինի, ապա մտածե՛ք, արդյո՞ք սա ևս բարբարոսների հերյուրած անմտությունը չէ՞ միթե: Քանզի բոլոր գետերը, թեկուզև սկունքներին հեռու. անանցանելի լինեն, ապա սկունքներին մոտենալիս դրանք կարելի է անցնել առանց ձեկներն իսկ քրչելու:

(23) Եվ եթե նույնիսկ գետերը խոչընդոտեն մեզ, իսկ ոչ մի ուղեցույց առաջնորդ էլ չհայտնվի, մենք դարձյալ չպետք է հուսահատվենք: Քանզի մեզ հայտնի է, որ մյուսիցիները, որոնց մասին չենք կարող ասել, թե մեզանից առավել ֆաշարի են, բնակվում են արքայի երկրում գտնվող բազմաթիվ բարգավաճ և խոշոր ֆաղափներում. հայտնի է, որ պիսիդիացիները նույնպես, իսկ

լիկաոնացիներին մենք ինքներս տեսնե՛ք, որ դաշտավայրերում ամբողջած կետերը վերցնելով իրենց ձեռքը, վայելում են պարսիկների երկրի բերքը²⁰: (24) Ուստի ես կարծում եմ, որ մենք դեռևս չպետք է բացահայտենք տուն վերադառնալու մեր մտայնությունը, այլ պետք է ձեռքները, իբր պատրաստված ենք բնակվել այստեղ: Իմ կարծիքով, արքան մյուսիցիներին, եթե նրանք ցանկանալիս երկրից հեռանալ, շատ առաջնորդներ կտար և շատ պատանդներ, որպես գրավական նրանց անվտանգ մեկնելու քույրավորյան, և նույնիսկ նրանց համար ֆառաձի կառերի նանապարհներ կկառուցեր: Ես համոզված եմ, որ նա եռապատիկ հոծարությամբ նույնը կաներ, եթե տեսներ, որ մենք պատրաստվում ենք մնալ այստեղ: (25) Բայց ես վախենում եմ, որ շլիների թե մի անգամ ծուլը կյանքին ստվորելով և առատության մեջ ապրելով ու մեղացիների և պարսիկների գեղեցիկ ու փարթամ կանանց ու աղջիկների հետ շփվելով, մենք, լուսասկեռների նման²¹, մոռանանք հայրենիքի նանապարհը: (26) Ուստի և ավելի նիշա ու արդարացի է թվում ինձ աշխատել վերադառնալ Հելլադա մեր հարազատների մոտ և ցույց տալ հելլեններին, որ իրենք կամովին են չհավոր ապրում, քանի որ նրանք կարող են այնտեղ դաժան կյանք ունեցողներին փոխադրել այստեղ և նրանց հարուստ տեսնել²²:

(27) Բայց այս բոլոր բարիքները, ո՞վ զինվորներ, պարզ է, որ հաղթողներին կպատկանեն: Ուստի և այժմ պետք է խոսել այն մասին, թե ինչպե՞ս ավելի ապահով ուղևորվենք և եթե անհրաժեշտ լինի կովել, ինչպե՞ս լավագույնս կովենք: Նախ,—շարունակեց նա,—ինձ թվում է, որ պետք է այրել մեր ունեցած սալերը, որպեսզի ոչ թե գումակը մեզ թելադրի, այլ մենք կարողանանք ազատ ուղևորվել այնտեղ, ուր շահավետ է զորքի համար: Այնուհետև՝ այրենք նաև վրաները. քանի որ դրանք փոխադրելը ևս դժվարություն է հարուցում, բայց ոչնչով չի օգնում կովելու, ոչ էլ պարեն հայրայրելու հարցում: (28) Նաև պետք է դեն նետենք ավելորդ ամեն ինչ, բացի այն իրերից, որոնք անհրաժեշտ են պատերազմելու, պարենավորվելու և բնակելիք ձեռք բերելու համար. այնպես. որ մեզանից հնարավորին շափ ավելի մեծ թվով մարդիկ զինված լինեն և ֆշերը միայն բեռներ կրեն²³: Քանզի լավ գիտե՛ք, որ պարտվողի ամեն ինչը յուրացվում է. իսկ եթե հաղթենք, ապա բշտամիներին կարող ենք դիտել որպես մեր բեռնակիրների:

(29) Ինձ մնում է խոսել ամենակարևոր հարցի մասին: Տեսնում եք, որ բշտամիները չհամարձակվեցին մեր դեմ պատերազմ սկսել, նախքան կներբակալին մեր զորավարներին, ենթադրելով, որ քանի դեռ մենք զորավարներ ունենե՛ք և հնազանդվում ենք նրանց, ապա կարո՞ղ ենք պատերազմում

հաղթել իսկ գորավարներին կարճավորելով նրանք կարծում էին, քե ան-
խշխանությունը և անկարգապահությունը մեզ պետք է կործանեն: (30) Ուստի
և ներկայիս հրամանատարները պետք է ավելի եռանդուն լինեն, քան նա-
խորդներն էին, իսկ երթարկվողները՝ ավելի կարգապահ և ավելի հնազանդ
հրամանատարներին, քան նախկինում: (31) Պետք է որոշում ընդունել, որ
երբ որևէ մեկը անհնազանդ գտնվի, ապա այդ բանը նկատողը իրավունք ու-
նենա իր հրամանատարի հետ նրան պատժելու: Այսպիսով, թշնամիները մե-
ծապես հուսախաբ կլինեն. քանզի նրանք այդ օրը մեկի փոխարեն կտեսնեն
մի բյուր կլեարհաս²⁴, որոնք շեն հանդուրժելու որևէ մեկին վառ զինվոր լի-
նել: (32) Բայց արդեն գործելու ժամն է. քանզի գուցե թշնամիները ուր
և կհայտնվեն: Ուստի նա, ով գտնում է, որ այս առաջարկները ճիշտ են, բող
շուտափույթ այն վավերացնի, որպեսզի սկսենք գործադրել: Իսկ երբ որևէ
մեկը, քեկուզ նա հասարակ զինվոր լինի, ուրիշ, ավելի լավ առաջարկ ունի,
քան իմն է, ապա բող համարձակ հայտնի այն. քանզի բոլորս ձգտում ենք
ընդհանուր փրկություն»:

(33) Այնուհետև խնդրափոխ ստաց. «Երբ Քսենոփոնի ասածներից բա-
ցի որևէ այլ բանի կարիքը զգացվի, ապա այն կարող ենք փնտրել իր ժա-
մանակին: Իսկ այն մասին, ինչ ինքը այժմ առաջարկեց, ես կարծում եմ, որ
պետք է իսկույն որոշենք: Ով համամիտ է նրան, բող ձեռք բարձրացնի»: Եվ
բոլորը բարձրացրին:

(34) Քսենոփոնը նորից հանդես գալով ասաց. «Ով զինվորներ. լսե՛ք
քե ինչ եմ մտածում: Պարզ է, որ մենք պետք է ուղևորվենք այնտեղ, ուր
հնարավոր է պարենամքեք ձեռք բերել: Ես լսել եմ, որ այստեղից ոչ ավելի
քան քսան ասպարեզ հեռավորություն վրա լավ գյուղեր կան. (35) մենք շենք
զարմանա, երբ թշնամիները, վախկոտ շների նման, որոնք հետապնդում են
անցորդներին և, երբ կարողանան, խածնում են նրանց, իսկ իրենց հետա-
պրնդողների առաջ փախչում, մեզ հետապնդեն երբ մենք մեկնենք: (36) Ուս-
տի ավելի ապահով կլինեք, երբ ուղևորության ընթացքում հուպիտները փա-
ռակուսի կազմեն, որպեսզի գումակը և ամբոխի բազմությունը պաշտպա-
նության տակ լինեն: Եվ երբ այժմ իսկ որոշենք, քե ով պետք է փռակու-
սին առաջնորդի և առաջապահ զորքին հրամայի, ովքեր առաջնորդեն երկու
քեները, և ով վերջապահ զորամասը, ապա կարիք չի լինի, որ մենք խորհուրդ
գումարենք թշնամու հայտնվելու դեպքում, այլ մենք կկարողանանք անմի-
ջապես գործի դնել արդեն իսկ դասավորված զորքը: (37) Երբ որևէ մեկը
ավելի լավ բան առաջարկի, այդպես էլ կանենք: Իսկ երբ ոչ, ապա բող խն-
դրափոխ առաջնորդի զորքը, քանզի նա լակեղեմունացի է²⁵. քեներից յուրա-

հանչուրի հոգները բող ստանձնեն ավագազույն երկու զորավար, իսկ վեր-
ջապահ զորամասում կգտնվենք երիտասարդներս՝ ես ու Տիմասիոնը: (38)
Հետագայում մարտական այս կարգը գործնականում ստուգելով, ամեն ան-
գամ կարող ենք որոշել այն, ինչ ավելի դեպքում մեզ ավելի հարմար կըլ-
ծի: Երբ որևէ մեկը ուրիշ ավելի լավ բան է նկատում, բող ասի»: Քանի որ ոչ
ոք չհակահանց, Քսենոփոնը շարունակեց. «Ով համամիտ է, բող ձեռք բար-
ձրացնի»: Այդպես էլ որոշվեց: (39) «Այժմ, — շարունակեց նա, — պետք է ցրվել
և կատարել որոշումները: Եվ ձեզանից նա, ով ցանկանում է իր հարազատե-
րին տեսնել, բող հիշի, որ պարտավոր է ֆաջարի լինել, քանզի այլ կերպ չի
կարող դրան հասնել. իսկ նա, ով ցանկանում է ապրել, պետք է ձգտի հաղթել.
քանզի հաղթողն ինքն է սպանում, իսկ պարտվողը՝ սպանվում: Եվ երբ որևէ
մեկը ցանկանում է հարստանալ, ապա բող ձգտի հաղթել, քանի որ հաղթող-
ներին հատուկ է և՛ իրենց ունեցածը պահպանել, և՛ պարտվածների ինչքը
ստանալ»:

III. Այս խոսքերից հետո վեր կացան և ցրվելով, սկսեցին սայլերն ու
վրանները այրել. ավելորդ իրերը իրար հետ փոխանակեցին, ում ինչ անհրա-
ժեշտ էր, մնացածը նետեցին կրակը: Այս գործը վերջացնելով, նստեցին նա-
խանաչի: Մինչդեռ նախանաչում էին, դեպի բանակատեղին եկավ Միքրա-
դատեսը²⁶, շուրջ երեսուն հեծյալով, և հեղին զորավարներին կանչելով մինչև
լսելի հեռավորություն, սկսեց այսպես խոսել. (2) «Ով հեղիններ. ես և՛ կյու-
րոսին հավատարիմ էի. ինչպես ինքներդ գիտեք, և՛ հիմա ձեր նկատմամբ
բարյացակամ եմ. այժմ այստեղ հայտնվելով իսկ ես մեծ վտանգի եմ են-
թարկվում: Եվ երբ իմանայի, քե դուք փրկության որևէ միջոց եք պատկե-
րացնում, ապա ես կմիանայի ձեզ իմ բոլոր ենթակաների հետ միասին: Ուս-
տի հայտնեցե՛ք ինձ, որպես բարեկամի և ձեզ համակրողի, որն ուզում է
միանալ ձեզ այս արշավանքի ընթացքում. ի՞նչ եք ծրագրել ձեր մտքում»: (3)
Չորավարները առյուծ գումարելով, որոշեցին այսպես պատասխանել. ու
խոսեց խնդրափոխ. «Մենք որոշել ենք, երբ որևէ մեկը շխանգարի մեզ տուն
վերադառնալ, ապա արժայի երկրի միջով անցնել ինչքան հեռավոր է նվազ
վնաս պատճառելով. իսկ երբ որևէ մեկը ճանապարհին մեզ խոչընդոտի, ա-
պա որոշել ենք կռվել նրա հետ մեր բոլոր ուժով»: (4) Այս լսելով, Միքրա-
դատեսը փորձեց ցույց ապա, քե անհնար է փրկվել արժայի կամփին հակա-
ռակ: Այստեղ իսկ պարզ դարձավ, որ նա դիտավորյալ էր ուղարկված. առավել
ևս, որ ապահովության համար նրան հետևում էր Տիսսափեռնեսի մտերիմ-
ներից մեկը: (5) Ուստի զորավարները որոշեցին, որ ավելի լավ է առանց նա-
խազգուշացնելու անխնա պատերազմ սկսել, քանզի դեռ գտնվում են թշնա-

մական երկրում: Առավել ևս, քանի որ բարբարոսները մտնենալով, սկսեցին կաշառել զինվորներին. նրանց հաշոտվեց կաշառել վաշտապետ Նիկարոս արկադիացուն, որը շուրջ քսան զինվորով գիշերը հեռացավ:

(6) Այնուհետև նախանշելուց և Չապատաս գետն անցնելուց հետո նրանք մարտաշարքերով ուղևորվեցին, գումակը և ամբոխը մեջտեղը դասավորած: Նրանք դեռևս շատ առաջ չէին գնացել, երբ Միքայիլը դարձյալ հայտնվեց, շուրջ 200 հեծյալով և 400 աղեղնավորով ու պարաստիկավորով, որոնք շատ քերական էին ու նարպիկ: (7) Եվ նա մերձենում էր, ասես նեյլենների բարեկամը լինե: Քայց երբ մտնեցավ, հանկարծ և՛ հեծյալները, և՛ հետևակները սկսեցին նետահարել, իսկ մյուսները՝ պարաստիկներով քաշեցին նետով ու վիրավորել: Հեյլենների վերջապահ շոկատը ծանապես տուժում էր, իսկ փոխարենը ոչինչ չէր կարողանում ձեռնարկել: Քանզի նույնիսկ կրետացիները²⁷ ավելի կարճ տարածության վրա էին նետահարում քան պարսիկները և, բացի այդ, մերկ լինելու պատճառով²⁸, կրետացիները ապաստանեցին հուպիտների դասավորության մեջ. իսկ նիզակ նետողները չէին կարողանում այնքան հեռու նետել, որ հասցնեին պարաստիկավորներին: (8) Ուստի Քսենոփոնը որոշեց հետապնդել թշնամուն: Հետապնդումն սկսեցին այն հուպիտներն ու պելոսստները, որոնք իր հետ վերջապահ գործառնում էին գտնվում. բայց հալածելիս թշնամիներից և ոչ մեկին չկարողացան բրոնել: (9) Քանզի հեյլենները ձիավորներ չունեին, մինչդեռ հետիոտն էղողները արդեն նախապես փախուստի դիմած հետիոտն թշնամիներին չէին կարողանում կարճ տարածության վրա հասնել. իսկ թշնամուն հալածելով ամբողջ բանակից շատ հեռանալը վտանգավոր էր: Բարբարոսների հեծյալները փախչելիս ևս խոցում էին, նետահարելով ձիերի ընթացքին հակառակ. և հետապրնդող հեյլեններն ստիպված էին կռիվ մղելով վերադառնալ այնքան տարածություն, ինչքան նրանք անցել էին թշնամուն հետապնդելիս: (11) Այսպիսով, ամբողջ օրվա ընթացքում նրանք զնացին ընդամենը քսանհինգ ասպարեզից ոչ ավելի, և միայն երեկոյան հասան գյուղերը²⁹:

Այստեղ նրանք նորից վճատվեցին: Եվ Նեյրիստիոսն ու ավագագույն գորավարները մեղադրում էին Քսենոփոնին, թե նա հետապնդեց թշնամուն, հեռանալով զորքից, որով ինքը վտանգի ենթարկվեց, իսկ թշնամուն չկարողացավ ոչ մի լուրջ վնաս հասցնել: (12) Քսենոփոնը լսելով այդ պատասխանեց, թե իրեն ճիշտ են մեղադրում և այդ բանը հաստատում է գործը ինքնին: «Քայց ես, — ասաց նա, — ստիպված էի հետապնդել. քանզի նկատեցի, որ տեղում կանգնած մնալով մենք ավելի ենք տուժում, իսկ փոխարենը ոչինչ չենք կարողանում անել: (13) Հետապնդման վերաբերյալ դուք ճիշտ եք ասում.

մենք, իրոք որ, չկարողացանք թշնամուն լուրջ վնաս հասցնել, մինչդեռ մեծ դժվարությամբ ևս նահանջեցինք: (14) Գոհանալով աստվածներից, որ թշնամին մեծ ուժերով չեկավ, այլ փոքր չոկատով. ուստի և չկարողացան մեծ վնաս պատճառել մեզ, բայց նրանք մեր աչքին բացահայտեցին մեր կարիքները: (15) Այսպես, թշնամիներն այժմ աղեղներով ու պարաստիկներով ավելի հեռուն են հարվածում, քան կրետացիները, որոնք աղեղներով պաշտպանվելիս չեն կարողանում հարվածը հասցնել թշնամիներին. նրանց չեն հասնում նաև նիզականները: Իսկ նրանց հալածելիս հեռավոր չէր շատ առաջանալ ու հեռանալ զորքից, և փոքր տարածության վրա հետիոտն զինվորը, ինչքան էլ նարպիկ լինի, չի կարող հետիոտն թշնամուն հասնել, եթե վերջինս արդեն գտնվում է մի նետընկեց հեռու: (16) Ուրեմն, եթե մենք ցանկանում ենք այսուհետև նրանց հեռավորություն շտալ մեր ընթացքի ժամանակ մեզ վնասելու, ապա շուտափույթ պետք է մեզ համար պարաստիկավորներ ու հեծյալներ նախնային: Ես լսել եմ, որ մեր բանակում կան հողոսցիներ, որոնցից շատերի մասին պատմում են, թե հմուտ պարաստիկավորներ են և նրանց նետումը կրկնակի ուժեղ է, քան պարսկական պարաստիկների նետումը: (17) Պարսկականների նետումը կարճ է լինում, քանի որ դրանցում օգտագործում են միայն ափաշափ քարեր. իսկ հողոսցիները գիտեն օգտագործել նաև կապարե գնդիկներ: (18) Արդ, եթե մենք որոշենք, թե նրանցից ո՞վքեր պարաստիկներ ունեն և դրանց փոխարեն նրանց արծաթ վճարենք, իսկ նոր պարաստիկներ հյուսել ցանկացողներին դարձյալ արծաթով հատուցենք, և այն զինվորներին, որոնք կցանկանան պարաստիկավոր դառնալ, ինչ-որ հավելյալ վարձատրություն սահմանենք, հավանաբար կհայտնվեն մարդիկ, որոնք մեզ օգտակար հանդիսանան: (19) Ես գիտեմ նաև, որ բանակում ձիեր կան, մի քանիսն ինձ մոտ, մյուսները մնացել են Կլեարոսի շոկատում³⁰, և ուրիշներ, որ գերեվարել ենք և օգտագործում ենք բռնեք փոխարենը համար: Եթե նրանց միջից մենք ընտրություն կատարենք և փոխարենը լրացնենք գումակից, և ձիերը հանդերձավորենք հեծյալների համար, ապա, հավանաբար, նրանք ևս կարող են ինչ-որ շափով խանգարել փախչողներին»: (20) Այդպես էլ որոշեցին: Եվ այդ գիշերն իսկ պատուհասվեցին մոտ երկու հարյուր պարաստիկավորներ, իսկ հաշորդ օրը փորձարկվեցին շուրջ հիսուն ձի և ձիավոր, որոնց համար կաշվե լանջապանակներ ու գրաններ հայրաքյեցին և նրանց վրա հիպպարոսոս նշանակվեց Պոլիստրատոսի որդի կյուկիոս արենացին:

IV. Այդ օրը նրանք հանգստացան, իսկ հետևյալ օրը կանուխ վեր կենալով, ուղևորվեցին: Նրանք պետք է կիրճով անցնեին և վախենում էին, որ

բշնամին կհարձակվի իրենց վրա կիրեն անցնելիս: (2) Երբ արդեն կիրեն անցել էին, դարձյալ հայտնվեց Միքրադատեսը, իր հետ ունենալով հագար հեծյալ և շուրջ շուրս հագար աղեղնավոր ու պարսառիկավոր: Քանզի նա այդֆան էր խնդրել Տիսասփեռնեսից և ստացել: խոստանալով, որ այդֆան գորֆ ունենալու դեպքում նա հեղեղներին կհանձնի Տիսասփեռնեսի ձեռքը: Նա քերականատում էր հեղեղներին, քանի որ նախորդ ընդհարման ժամանակ փոքրաքիվ չոկատով ոչ մի վնաս չկրեց, բայց, ինչպես ինքն էր ենթադրում, մեծ վնաս պատճառեց հեղեղներին: (3) Երբ հեղեղները կիրեն անցնելուց հետո արդեն առաջացել էին շուրջ ուր ասպարեզ, Միքրադատեսը ևս իր գորֆով անցնում էր կիրեն: Այնժամ հեղեղները որոշեցին, թե պելտաստներից և հոպլիտներից ովքեր պետք է հալածեն բշնամուն, իսկ հեծյալներին պատփրեցին աներկյուղ հետապնդել, քանի որ նրանց պետք է ընդհուպ հետևեր զինվորական բավական մեծ ուժ: (4) Երբ Միքրադատեսը հասավ իրենց և արդեն պարսառիկներն ու նետերը հասնում էին քիրախին, հեղեղների համար շեփոռով ազդանշան արին, և իսկույն կովի նետվեցին նրանք, ում հանձնարարված էր, և հեծյալները առաջ սուրացին: Թշնամին շղիմացավ, և փախավ դեպի կիրեն: (5) Այս հետապնդման ընթացքում բարբարոսների հետևակից շատերը սպանվեցին և կիրենում կենդանի վերցվեցին մոտ 18 հեծյալ: Սպանվածներին հեղեղները, իրենց նախաձեռնությամբ, այլակերպեցին, որպեսզի դրանց տեսքը ավելի ահաբեկի բշնամուն:

(6) Թշնամին գործի այդպիսի վախճանից հետո հեռացավ. իսկ հեղեղները օրվա մնացած մասը ապահով առաջ ընթացան և հասան Տիգրիս գետը: (7) Այստեղ էր գտնվում ամայացած խոշոր մի ֆաղաֆ, կարիսսա կոչված³¹: Հնում այն բնակեցրել էին մեղացիները: Քաղաֆի պարիսպների լայնքը երկարությունը՝ երկու փարսախ: Այն կառուցված էր քրծված աղյուսից, որի տակ կար ֆարե հիմք՝ ֆան ոտնաշափ բարձրությամբ: (8) Պարսից արֆան³² այն ժամանակ, երբ պարսիկները իշխանությունը վերցրին մեղացիներից, պաշարեց այս ֆաղաֆը, բայց ոչ մի կերպ չկարողացավ նվաճել: Բայց արևը ծածկվելով ամպերի տակ, անհետացավ³³, մինչև որ բնակիչները լիեցին ֆաղաֆը և այսպիսով այն գրավեց: (9) Այս ֆաղաֆին մոտիկ կար ֆարե բարձր մի բուրգ³⁴, որի լայնքը մի պլեթրոն էր, իսկ բարձրությունը՝ երկու: Այս բուրգի վրա մեծ թվով բարբարոսներ կային, որոնք այստեղ էին ապաստանել մոտակա գյուղերից:

(10) Այստեղից առաջ ընթացան մեկ կայան՝ վեց փարսախ, մինչև հըսկա մի պարիսպ, որը գտնվում էր ավերակ վիճակում: Քաղաֆի անունն էր

Մասպիլա. այն մի ժամանակ բնակեցրել էին մեղացիները³⁵: Հիմքը կառուցված էր առաջած խեցաֆարով. լայնքը հիսուն ոտնաշափ էր. բարձրությունը՝ եոբից հիսուն: (11) Իսկ դրա վրա կառուցված է եղել աղյուսե պարիսպ, որի լայնքը հիսուն ոտնաշափ էր, բարձրությունը՝ հարյուր. իսկ պարիսպի շրջագծի երկարությունը՝ վեց փարսախ: Ասում են, թե այստեղ է ապաստանել արֆայի կին Մեդեան, երբ պարսիկները տապալեցին մեղացիների տերությունը: (12) Այս ֆաղաֆը, որեմն, պաշարելով, պարսից արֆան չկարողացավ այն գրավել ո՛չ երկարատև պաշարումով, ո՛չ էլ գեների միջոցով. բայց Չևսը բնակիչներին կայծակնահար արեց և դրանով ֆաղաֆը գրավեց:

(13) Այստեղից ուղևորվեցին մեկ կայան՝ շուրս փարսախ: Այս կայանում հայտնվեց Տիսասփեռնեսը, իր հետ ունենալով և՛ իր հեծյալներին, և՛ արֆայադատես ամուսինը Օրոնտասի գորֆը, և՛ բարբարոսական այն գորֆերը, որոնց հետ կյուրոսն էր արշավել, և՛ նրանց, ում արֆայի եղբայրը բերել էր արֆային օգնության, և՛ այս բոլորից բացի նաև արֆայի կողմից իրեն տրամադրված գորֆերը. այնպես որ նրա բանակը շատ մեծ թվաց: (14) Երբ արդեն մոտեցել էր, նա իր շարքերի մի մասը դասավորեց հեղեղների գորֆի ետևը, մյուս մասերը տարավ թևերի դիմաց, բայց չհամարձակվեց հարձակվել, իր բանակը շվտանգելու համար, այլ հրամայեց նետումներ կատարել աղեղներով ու պարսառիկներով: (15) Բայց երբ հողոսցիները դասավորվելով սկսեցին պարսառիկներով ֆարե նետել և աղեղներով նետահարել, ապա նրանց ոչ մի նետումը չէր վրիպում, քանզի ցանկության դեպքում իսկ դժվար կլինեք վրիպել³⁶. ուստի Տիսասփեռնեսը արագ հեռացավ նետահարվող տարածությունից. հեռացավ նաև մնացած ամբողջ գորֆը:

(16) Օրվա մնացած մասը մի գործմասը առաջ էր շարժվում, իսկ մյուսը՝ հետևում. և արդեն բարբարոսները շեփե կարողանում իրենց նետումներով վնասել. քանզի հողոսցիները ավելի հեռու էին հարվածում, քան պարսառիկավորներն ու աղեղնավորները: (17) Բայց պարսիկների աղեղները ևս մեծ էին. ուստի և դրանցից խվածները պիտանի էին դառնում կրեաացիներին, որոնք օգտագործում էին բշնամու աղեղները և նետահարման վարժություններ կատարում, նետապալները մեծ բարձրության վրա արձակելով: Դյուղերում գտնվում էին մեծ ֆանակությամբ ձգաններ ու կապար պարսառիկների համար: (18) Այդ օրը, երբ հեղեղներն արդեն բանակել էին իրենց պատահած գյուղերում, բարբարոսները հեռացան, քանի որ նրանց նետումները ավելի կարևոր տարածություն էին կարում: Հետևյալ օրը հեղեղները մնացին այնտեղ ու պարենավորվեցին. քանզի գյուղերում շատ ցորեն կար: Իսկ

մյուս օրը ուղեորվեցին դաշտավայրերով, և Տիսսափեռները հետևում էր նրանց փոխադարձ նետահարումներով:

(19) Այստեղ հեղեղները համոզվեցին, որ զորքի հավասարակող ֆառակուսի դասավորությունը վատ է, երբ բշտամին հետապնդում է: Որովհետև անհրաժեշտ էր լինում ֆառակուսու քեերը կծկել նանապարհի նեղուրյան կամ լեռների պատնառով, կամ կամրջից անցնելու դեպքում, և դրանով իսկ հայրիաները խոնվում էին ու դժվարությամբ առաջանում, առավել ևս երբ ճրճվում էին բշտամու կողմից և խառնվում շարքերը, ուստի և նրանք անկարգության մեջ անպետքանում էին: (20) Իսկ երբ քեերը կրկին ձգվում էին, ապա շարքերից արտամղվածները անխուսափելիորեն ցրվում էին, որի հետևանքով քեերի մեջտեղը դատարկվում էր և այդ վիճակում գտնվող զինվորները վհատվում էին, երբ բշտամին հետևում էր նրանց: Ու երբ անհրաժեշտ էր լինում անցնել կամրջով կամ որևէ այլ անցումով, ապա ամեն մեկը շտապում էր առաջինը հասնելու. և այս հանգամանքն էլ նպաստում էր բշտամու հարձակմանը: (21) Երբ զորավարներն այդ նկատեցին, վեց վաշտ կազմեցին, յուրաքանչյուրը հարյուր զինվորից, ու նրանց վրա նշանակեցին վաշտապետներ, իսկ ուրիշներին՝ հիսնապետներ և էնոմոտարհներ³⁷: Երբ ընթացքի ժամանակ քեերը կծկվում էին, այս շտակառուները ետ էին մնում, որպեսզի շխանգարեն քեերի շարժումը, և ընթանում էին առանձին՝ քեերից դուրս: (22) Իսկ երբ ֆառակուսու կողմերը ձգվում էին, ապա նրանք լցնում էին միջանկյալ տարածությունը, նեղ լինելու դեպքում՝ ըստ վաշտի, ավելի լայն լինելու դեպքում՝ հիսունական, իսկ շատ լայն լինելու դեպքում՝ ըստ էնոմոտարի: այնպես, որ մեջտեղը միշտ լրացված էր լինում: (23) Իսկ երբ անհրաժեշտ էր լինում անցնել որևէ կիրճ կամ կամուրջ, ապա շէին խոնվում, այլ ամեն մի վաշտ անցնում էր իր հերթով. իսկ երբ զորքի որևէ մասում որևէ բանի կարիք էր զգացվում, ապա այս վաշտերը պատրաստ ներկա էին լինում: Այս ձևով հեղեղները առաջացան շուրս կայան:

(24) Հինգերորդ կայանն անցնելիս, նրանք ինչ-որ ապարանք տեսան և նրա շուրջը՝ շատ գյուղեր. իսկ դեպի այնտեղ տանող նանապարհը անցնում էր բարձր բլուրների վրայով, որոնք ձգվում էին մինչև լեռը, որի վրա այդ գյուղերն էին գտնվում: Հեղեղները ուրախացան, տեսնելով բլուրները, քանի որ նրանց բշտամիները հեծյալներ էին³⁸: (25) Քայց երբ նրանք առաջանալով դաշտից բարձրացան առաջին բլուրը և իջան, հաջորդը բարձրանալու համար, այնժամ բարբարոսները հարձակվեցին նրանց վրա, մտրակների հարվածների ապ³⁹ սկսեցին բարձրից ֆառեր գլորել, պարսառիկներով շարժել և աղեղներից նետահարել, (26) որով շատերին խոցեցին և հեղեղների մերկ-

րին գերազանցելով, նրանց բշտեցին հուպիտների դասավորության մեջ. ուստի և այդ ամբողջ օրը պարսառիկավորները և աղեղնավորները գտնվելով ամբողջի մեջ, պիտանի չեղան: (27) Իսկ երբ հեղեղները, սեղմված լինելով, փորձեցին բշտամու հարձակել, ապա ծանր զենքեր ունենալու պատճառով նրանք դանդաղորեն հասան գագաթը, մինչդեռ բշտամին արագորեն նահանջեց: (28) Երբ հուպիտները կրկին վերադառնում էին դեպի մնացած զորք, նորից նույնանման հարձակման ենթարկվեցին. և երկրորդ բլրի վրա նույնը կատարվեց. ուստի և երրորդ բլուրը հասնելով, որոշեցին զինվորներին առաջ շարժել, նախքան ֆառակուսու աչքից պելտաստներին լեռ բարձրացնելը: (29) Եվ երբ սրանք հայանվեցին հետևող բշտամուց վերև, ապա վերջիններս այլևս չէին հարձակվում իշող հեղեղների վրա, վախենալով, որ շիներ քե կտրվեն և երկու կողմից պաշարվեն բշտամուց: (30) Այսպես, օրվա մնացած մասը նրանք առաջ ընթացան. կեսը բլուրների վրայով անցնող նանապարհով, կեսը զուգահեռաբար լեռան վրայով, մինչև հասան գյուղերը. և ուր բժիշկ նշանակեցին. քանզի վիրավորները բազմաթիվ էին:

(31) Այստեղ մնացին երեք օր և՛ վիրավորների պատնառով, և՛ որովհետև այստեղ շատ պարեն կար՝ այլուր, գինի, ձիերի համար կուտակված մեծ քանակությամբ գարի: Այս բոլորը կուտակվել էին երկրի սատրապի համար: Չորրորդ օրը իջան դաշտ: (32) Քայց երբ Տիսսափեռները իր զորքով հասավ նրանց ետևից, ապա կարիքը պարտադրեց նրանց նամբար դնել առաջին իսկ պատահած գյուղում և կովելով շընթանալ. քանզի շատերը արդեն ի վիճակի չէին կովելու, և՛ վիրավորները, և՛ նրանց փոխադրողները, և՛ վերջիններս զենքերը կրողները: (33) Երբ արդեն բանակեցին, իսկ բարբարոսները մտանալով գյուղին, փորձեցին նետահարել, հեղեղները մեծապես գերազանցեցին. քանզի առավել գերադասելի է պաշտպանվել դիրավորվելուց հետո, քան կովել ընթացքի ժամանակ հետևող բշտամու դեմ:

(34) Երբ երեկոն իջավ, արդեն բշտամու հետևալու ժամանակը հասավ: Քանզի բարբարոսները երբև նամբար չէին դնում հեղեղներին ավելի մոտ, քան վաքսուն ասպարեզ հետավորությամբ, վախենալով, որ հեղեղները գիշեր ժամանակ կհարձակվեն իրենց վրա: (35) Քանզի գիշեր ժամանակ պարսկական զորքը անպետքանում էր: Իրենց ձիերը պարսիկները կապում էին և, բացի այդ, նրանց մեծ մասի ոտքերն իրար էին միացնում, որպեսզի կապերը ֆանդիլուց իսկ չկարողանային փախչել: Ուստի և որևէ տագնապի դեպքում պարսիկ զինվորը պետք է ձին քամբեր ու սանձեր և, զրահ հագնելով, հեծներ: Այս բոլորը դժվար է գիշերվա ընթացքում տագնապի ժամանակ կատարել: Այդ իսկ պատնառով նրանք հեղեղներից հեռու էին բանակում:

(36) Երբ հեղինակները նկատեցին, որ նրանք որոշել են հեռանալ և այդ հրամանը հաղորդում են իրար, ապա փարձաբեր հայտարարեց հեղինակներին, որ պետք է բոլորը պատրաստվեն մեկնելու այնպես, որ այդ լսելի լինեք թշնամուն: Եվ ահա բարբարոսները որոշ ժամանակ հեռաձգեցին իրենց մեկնումը. իսկ երբ արդեն իրիկուն էր, նրանք հեռացան, ֆանի որ շինեց ցանկանում գիշերով հավաքվել ու մեկնել. և տեղ հասնելով բանակել: (37) Եվ երբ հեղինակները տեսան, որ նրանք իրակաճում մեկնեցին, իրենք ևս նամբարը վերցնելով նախապահ ընկան և անցան շուրջ վարսուն ասպարեզ: Այսպիսով երկու բանակների միջև այնքան տարածություն եղավ, որ հետևյալ օրը թշնամին չէր նկատվում, ոչ էլ երբորդ օրը: Քայց շորբորդ օրը բարբարոսները գիշեր ժամանակ առաջ անցնելով, գրավեցին նախապահի աջ կողմում գտնվող բարձրադիր մի գյուղ լեռան կատարին, որի մոտով հեղինակները պետք է անցնեին, հարթավայր իջնելու համար:

(38) Խեղճությունը տեսնելով, որ բարձունքը արդեն գրավվել է թշնամու կողմից, Քսենոփոնը վերջապահ շոկատից կանչեց իր մոտ և պատվիրեց՝ վերցնելով իր պելտաստներին, անցնել առաջամաս: (39) Քայց Քսենոփոնը չբերեց պելտաստներին, ֆանգի նկատել էր, որ Տիսսափեռնեսը հայտնվել է ամբողջ բանակով. իսկ ինքը գալով առաջ, հարցրեց Խեղճությունին. «Ինչո՞ւ ես ինձ կանչում»: Եվ նա պատասխանեց, «Դա բոլորովին պարզ է: Նրանք գրավել են մեր վայրէջքի նախապահին իշխող բլուրը և հեռավոր չէ այնտեղով անցնել, եթե նրանց շարժումը ես: (40) Իսկ ինչո՞ւ չբերեցիր պելտաստներին»: Քսենոփոնը պատասխանեց, թե իրեն նիշտ չըզգաց դատարկ քողնել վերջամասը, ֆանի որ թշնամին արդեն հայտնվել էր: «Այնուամենայնիվ, — պատասխանեց Խեղճությունը, — պետք է որոշել, թե ինչպե՞ս նրանց հեռացնենք բլրից»: (41) Այնժամ Քսենոփոնը նկատեց լեռան գագաթը, որը բարձրանում էր իրենց գործարար գլխավերևում, ու նախապահը, որը տանում էր այնտեղ՝ դեպի թրջնամիները, ուստի ասաց, «Մեզ համար, ով Խեղճություն, բոլորից լավն այն է, որ ինչքան հեռավոր է շտապ բարձրանանք գագաթը: Եթե մենք այն վերցնենք, ապա մեր նախապահը փակողները չեն կարող դիմանալ: Եթե կամենում ես, դու մնա գործի հետ, իսկ ես գնամ առաջ. բայց եթե դու ես այդ ցանկանում, ապա ինձ գնա դեպի լեռը, իսկ ես կմնամ այստեղ»: (42) Խեղճությունը ասաց, «Ղեկավարությունը ես լեզ եմ քողնում»: Քսենոփոնը պատասխանեց, թե ինքը ավելի կրտսեր լինելով, գերադասում է առաջանալ, բայց խնդրում է Խեղճությունին, որպեսզի իր հետ առաջամասի շոկատից զինվորներ տա, ֆանի որ երկար ժամանակ կխլեր վերջամասից զինվորներ վերցնելը: (43) Եվ Խեղճությունը նրա հետ ուղարկեց առաջամասի պելտաստներին և

դրանց փոխարեն վերցրեց ֆառակուսու կենտրոնում եղողներին. միաժամանակ առաջամասում գտնվող այն երեք հարյուր զինվորներին, որոնք իր շոկատում էին, նա նույնպես հրամայեց հետևել Քսենոփոնին:

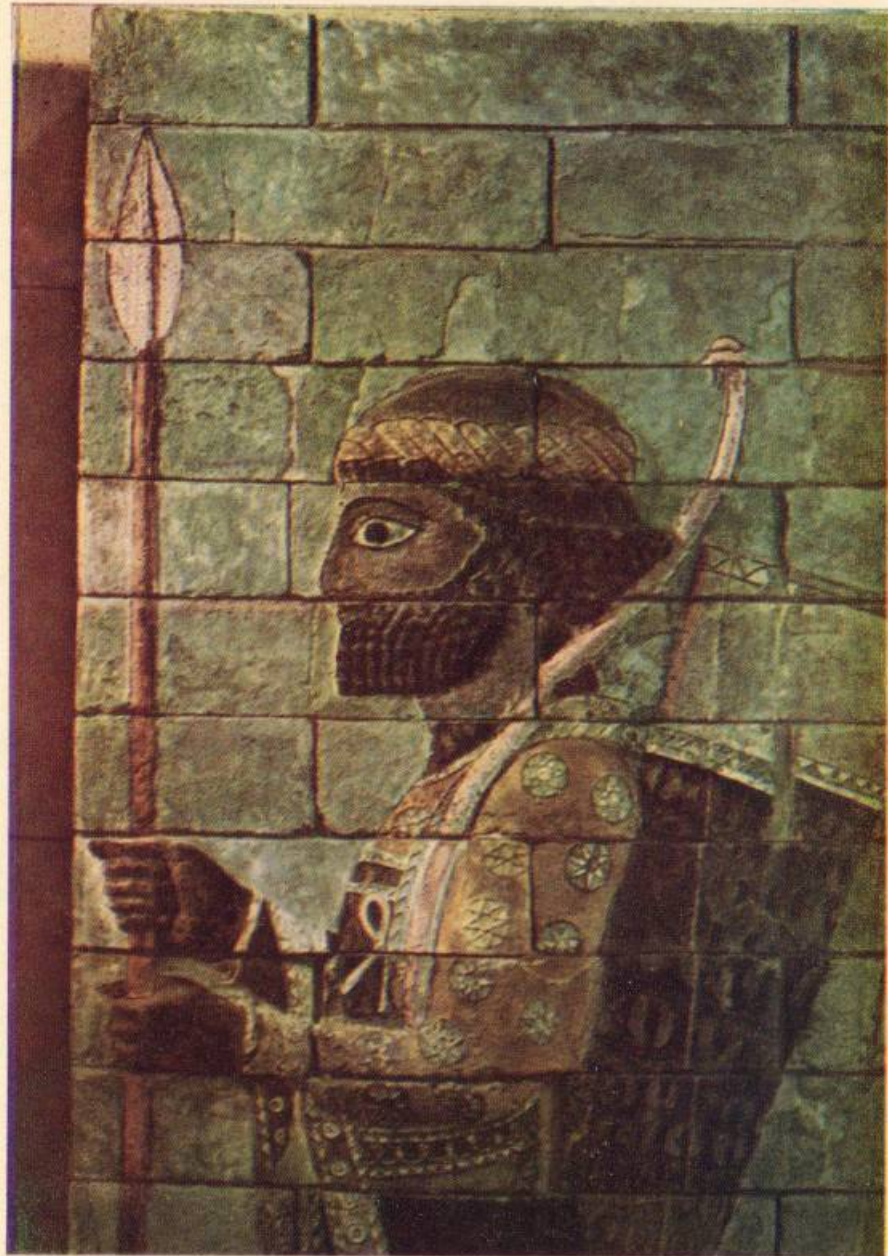
(44) Ահա նրանք առաջ շարժվեցին ինչքան կարող էին ավելի արագ: Իսկ բլրի վրա կանգնած թշնամիները, երբ հասկացան, որ հեղինակները դիմում են դեպի բարձունքը, իսկույն իրենք ևս նետվեցին առաջ՝ դեպի բարձունքը, մրցելով հեղինակների հետ: (45) Այնժամ մեծ աղաղակ բարձրացավ հեղինակների գործարանակում, որոնք ֆաշվերում էին յուրայիններին, և նույնպիսի մեծ աղաղակ՝ Տիսսափեռնեսի բանակում, յուրայիններին ֆաշվերելու նպատակով: (46) Իսկ Քսենոփոնը ձի հստած անցնում էր շարքերի առաջով ու կոչ անում. «Ով ֆաշե՞ր. մտածե՛ք, որ այժմ դուք մրցում եք Հելլադա վերադառնալու համար, ձեր որդիների և կանանց մոտ, և որ այժմ փոքր ջանք քափելով մենք մնացած նախապահը առանց պատերազմի կընթանանք»: (47) Իսկ Սոտերիդաս սիկիոնացին ասաց, «Մենք, ո՞վ Քսենոփոն, հավասար պայմաններում չենք. ֆանգի դու ձիու վրա ես գնում, մինչդեռ ես դժվարությամբ եմ իմ վահանը կրում»: (48) Այս լսելով, Քսենոփոնը իջավ ձիուց, նրան շարքից դուրս հրեց և նրա վահանը վերցնելով, առաջ ֆայլեց ինչքան կարող էր ավելի արագ. բայց նրա հագին հեծյալի զբառ ևս կար. ուստի և նա նեշվում էր: Թեպետև ինքը դժվարանում էր հետևել, այսուամենայնիվ կարգադրեց առաջից գնացողներին շտապել, իսկ հետևողներին՝ ետ շմնալ: (49) Իսկ մյուս զինվորները խփում էին, հրմշտում և անարգում Սոտերիդասին, մինչև որ սաստիպված եղավ նորից իր վահանը վերցնելով, առաջանալ: Իսկ Քսենոփոնը նստելով ձիւն, հեծյալ ընթացավ մինչև այնտեղ, ուր հեռավոր էր, իսկ եթե հեծյալ անցնելը հեռավոր չէր, ապա ձիւն լինելով առաջ էր շտապում հետիոտրն: Այսպիսով, գագաթ հասան թշնամուց առաջ:

V. Այնժամ բարբարոսները շրջվելով փախուստի դիմեցին, ով որտեղ կարող էր, և հեղինակները գրավեցին գագաթը: Իսկ Տիսսափեռնեսի և Արիստոսի զորքերը շեղվեցին ուրիշ նախապահ ու հեռացան: Մինչդեռ Խեղճությունը գործարար բլրից իջնելով, բանակեց գյուղում, որտեղ առատորեն ամեն բարի կար: Այս դաշտավայրում, Տիգրիս գետի մոտ, բարիքներով լեցուն բազմաթիվ ուրիշ գյուղեր ևս կային: (2) Քայց երբ երեկոն իջավ, թշնամիները անակնկալ հայտնվեցին դաշտում և սպանեցին մի ֆանի հեղինակների, որոնք ցրվել էին դաշտում և կողոպուտով էին զբաղված. նրանք մեծ թվով անասուններ էին խլել, որոնց անց էին կացնում գետով: (3) Այնժամ Տիսսափեռնեսը և իր զորքը փորձեցին հրի մատնել գյուղերը: Հեղինակներից ոմանք ընկրեցին, մտածելով, որ եթե գյուղերը հրկիզվեն, ապա իրենք այլևս չեն

կարողանա պարեն նարել: (4) Մինչ այդ խելիսուփոսի հետ օգնության գնացած շոկատը վերադարձավ. իսկ Քսենոփոնը իջնելով բարձունքից, սկսեց շարժերի առջևով անցնել ու հանդիպելով օգնությունից վերադարձող հեյլեններին, ասաց. (5) «Նկատեցի՜ք, ո՛վ հեյլեններ, որ նրանք երկիրն արդեն մերն են համարում: Քանզի երբ մեզ հետ դաշինք էին կնքում, նրանք պայման էին դնում չհրկիզել արևայի երկիրը, մինչդեռ այժմ իրենք են այրում այն, որպես ուրիշի: Եվ եթե նրանք որևէ վայրում իրենց համար պարեն են բողել, ապա մեզ ևս կտեսնեն այնտեղ ուղևորվելիս: (6) Սակայն, ով խելիսուփոս,—շարունակեց նա,—իմ կարծիքով, մենք պետք է պաշտպանենք այս երկիրը հրկիզողներից, ինչպես կպաշտպանեինք մեր սեփականը»: Իսկ խելիսուփոսը պատասխանեց. «Ես այդ կարծիքին չեմ: Եկեք մենք ևս այրենք. այդպիսով նրանք իսկույն կդադարեն հրկիզելուց»:

(7) Երբ հասան իրենց վրանները, զինվորներն սկսեցին հոգալ պարենի մասին, իսկ զորավարները և վաշտապետները նստեցին խորհրդակցելու: Գրությունը շատ ծանր էր: Մի կողմից բարձրաբերձ լեռներ էին, մյուս կողմից այնքան խորունկ գետ, որ նույնիսկ նիզակները չէին մնում ջրից դուրս, երբ փորձեցին դրանցով ստուգել խորությունը: (8) Մինչ նրանք շվարած խորհուրդ էին անում, հռոդոսցի մի զինվոր մտանալով ասաց. «Ես, ո՛վ ռազմիկներ, կարող եմ անցկացնել չորս հազար հոպլիտ միանգամից, եթե ինձ ապահովեք անհրաժեշտ պիտույքով և մեկ տաղանդ վարձ վճարեք»: (9) Երբ նրան հարցրին, թե ի՞նչ բանի կարիք է զգում, պատասխանեց. «Ինձ պետք են երկու հազար տիկ: Այստեղ բազմաթիվ ոչխարներ, այծեր, եզներ և էջեր կան, որոնք մաշկելու և փշելու դեպքում մենք կարող ենք հեշտությամբ գետն անցնել: (10) Ինձ պետք կզան նաև այն փոկերը, որոնցով կապում եք ձեր բեռնատար անասուններին: Գրանցով տիկերը իրար կկապեմ, յուրաքանչյուր տիկից քար կախելով որպես խարիսխ, կայուն կդարձնեմ ջրի մեջ, այնուհետև տիկերը կձգեմ գետի լայնքով ու երկու ծայրերը կամրացնեմ գետափերին. որից հետո վրան խոփով կծածկեմ ու հող կփռեմ: (11) Որ դուք չեք սուզվի, այդ բանում իսկույն կհամոզվեմ, քանզի յուրաքանչյուր տիկ առանց սուզվելու կարող է երկու մարդ պահել, իսկ խոփվն ու հողը բույլ չեն տա, որ մարդիկ սահեն»: (12) Այս գաղափարը զորավարներին բանական թվաց, բայց դրա կատարումը՝ անհնար. քանի որ գետի այն կողմում մեծ թվով հեծյալներ կային, որոնք կխանգարեին այդ կատարել և առաջին անցնողներին իսկ կարգելեին որևէ բան անել:

(13) Այստեղից նրանք հաջորդ օրը ետ մեկնեցին հակառակ ուղղությամբ, դեպի շայրված գյուղերը, կրակի մատնելով այն գյուղերը, որտեղից դուրս

Պարսիկ զինվոր. որմնանկար Շոշից (Սուգա)

էին եկել: Ոստի և բշնամիներ շէին մտնեում, այլ դիտում էին և ասես տարակուսում, թե հեղիններ ղեպի ո՞ր կողմն են շրջվելու և ի՞նչ են մտադիր անելու: (14) Այնուհետև զինվորները սկսեցին հագալ պարենի մասին. իսկ գորավարները դարձյալ ի մի եկան խորհրդի և, հավաքելով գերի վերցվածներին, հարցախնդրեցին նրանց շրջակա բոլոր երկրների մասին: (15) Գերիները պատմեցին, թե ղեպի հառավ նանապարհը տանում է Բարելուն և Մեդիա. այդ նանապարհով էլ հեղինները եկել են. ղեպի արևելք նանապարհը տանում է Սուսա և Եկրատան⁴⁰, որտեղ, ինչպես ասացին, արքան անց է կացնում ամառները. գետն անցնելուց հետո ղեպի արևմուտք նանապարհը տանում է Լյուդիա և Հոնիա, իսկ լեռների միջով ղեպի հյուսիս նանապարհը տանում է կարդուխների երկիրը: (16) Ասում էին, որ սրանք ապրում են լեռներում և ռազմատենչ են ու չեն հպատակվում արքային: Այսուհանդերձ, մի անգամ սրանց վրա արշավել էր արքայական զորքը, թվով տասներկու բյուռ մարդ, բայց այդ զորքից և ոչ մեկը ետ չէր վերադարձել երկրի դժվարանցանելիության պատճառով: Բայց երբ կարդուխները պայման են կնքում դաշտային երկրի սատրապի հետ, ապա հազորակցվում են թե՛ իրենք նրանց հետ, թե՛ նրանք իրենց հետ:

(17) Այս լսելով, գորավարները նիստ արեցին առանց այն մարդկանց, որոնք պնդում էին, թե բոլոր կողմերի տեղանքը իրենց ծանոթ է, և ոչինչ չհայտնեցին, թե ո՞ր ուղղությամբ են իրենք ընթանալու: Զորավարները որոշեցին, որ պետք է իջնել լեռների միջով ղեպի կարդուխների երկիրը. քանզի ասել էին, թե նրանց երկրով անցնելուց հետո կհասնեն Արմենիա, որին իշխում էր Օռոնտասը և որը մեծ էր ու հարուստ: Այստեղից, ասում էին, հեշտ է գնալ ցանկացած ուղղությամբ: (18) Այնուհետև նրանք զոհ մատուցեցին, որպեսզի պատեն ժամանակին պատրաստ լինեին նանապարհ ընկնելու⁴¹. Բանզի նրանք երկյուղ էին կրում, թե լեռանցքը կարող է գրավվել նախասպես բշնամիների կողմից: Ու հրահանգեցին՝ ընթրելուց հետո բոլորը պատրաստվեն արշավանքի և հանգստանան ու առաջին իսկ հրամանով երթի դուրս գան:

Գ Ի Բ Ք Չ Ո Ր Ր Ո Ր Գ

I. [Այն մասին, թե ինչ տեղի ունեցավ արշավանքի ժամանակ մինչև նակաամարտը. և ինչ տեղի ունեցավ նակաամարտից հետո, երբ դաշինք կնքվեց արքայի և Կյուրոսի հետ արշաված հելլենների միջև, և թե Տիսասպիեոնեսի՝ դաշինքը դժեկուց հետո ինչ ռազմական գործողություններ տեղի ունեցան հելլենների դեմ նրանց հետևող պարսկական զորքերի կողմից, պատմը վերջ է նախորդ գրքում: (2) Երբ հասան այնտեղ, ուր Տիգրիս գետը ընդհանրապես անանցանելի էր իր խորության ու լայնքի պատճառով, իսկ գետեզրով էլ ոչ մի նրբանցք չկար, քանի որ կարդուխյան լեռները կտրուկ կախվում էին անմիջապես գետի վրա, զորավարները որոշեցին առաջանալ լեռների միջով: (3) Նրանք գերի վերցվածներից լսել էին, որ Եթե անցնեն կարդուխյան լեռները, կնասնեն Արմենիա, որտեղ և, Եթե ցանկանան, կարող են անցնել Տիգրիս գետի ակունքները, իսկ եթե չցանկանան, կարող են գետը շրջանցել: Ասում էին, թե Եփրատի ակունքները ևս Տիգրիսից հեռու չէին. և այդպես էլ կար': (4) Եվ հելլենները ներխուժեցին կարդուխների երկիրը, ձգտելով աննկատելի մնալ, միաժամանակ և թշնամուց առաջ հասնել և զրավել բարձունքները]:

(5) Երբ արդեն վերջին պահն էր² և դեռ գիշերվանքից բավականին ժամանակ էր մնացել դաշտը մթով անցնելու համար, նրանք, բաց հրամանի, վեր կացան և, նանապարհ ընկնելով, լուսաբացին հասան լեռան մոտ: (6) Այստեղ Խեյրիսուփոսն էր գնում զորքի առաջից, ունենալով իր զորամասը ու

բոլոր մեկերին, իսկ Քսենոփոնը վերջապահ հասլիտներով հետևում էր՝ առանց մեկերի: Քանզի քվում էր, որ թիկունքից վտանգ չի սպառնում լեռը բարձրացողներին: (7) Եվ Խեյրիսուփոսը բարձրացավ գագաթը, նախանքը ընամիներից որևէ մեկը կնկատեր իրեն: Այնուհետև դանդաղորեն առաջացավ և շարունակ գագաթն անցնող զորամասերը հետևում էին նրան դեպի գյուղերը, որոնք գտնվում էին լեռների կիրճերում և հովիտներում: (8) Արդ՝ կարգուխները լինելով իրենց տները և վերցնելով կանանց ու երեխաներին, փախչում էին դեպի լեռները: Այստեղ առնա պարեն կար վերցնելու, իսկ տները կահավորված էին բազմաբանակ պղնձե ամաններով, որոնցից հելլենները ոչինչ չվերցրին, ոչ իսկ մարդկանց հավածեցին, այլ նրանց խնայեցին այն նկատառումով, որ գուցե կարդուխները իրենց բույլ տան անցնելու այդանդով որպես բարեկամական երկրով, քանի որ նրանք ևս արքային թշնամի էին: (9) Իսկ ով ինչ պարեն գտնում էր, վերցնում էր, քանզի անհրաժեշտ էր. բայց կարդուխները ոչ նրանց կանչին արձագանքեցին, ոչ էլ որևէ կերպ իրենց բարեկամությունն արտահայտեցին: (10) Երբ հելլեններից վերջինները լեռնագագաթից իջնում էին գյուղերը, արդեն մթնել էր, — քանզի նանապարհը նեղ լինելու պատճառով բարձրանալը և իջնելը նրանցից ամբողջ մի օր էր խլել, — կարդուխներից ոմանք համախմբվելով հարձակվեցին նրանց վրա և մի քանիսին քարերով ու նետահարությամբ սպանեցին և վիրավորեցին. նրանք փոքրաթիվ էին, քանզի հելլենական զորքը հանկարծակի մտավ նրանց երկիրը: (11) Եվ եթե այդ ժամանակ ավելի մեծ քվով կարդուխներ հավաքված լինեին, ապա զորքի մի մեծ մասը կոչնչանար: Եվ այդ գիշերը նրանք այդպիսով օրհանեցին գյուղերում. իսկ կարդուխները շրջակա լեռների վրա շատ կրակներ էին վառում և իրար ձայնակցելով ազդանշան տալիս:

(12) Երբ լուսացավ, հելլենների զորավարները և վաշտապետները ժողով գումարեցին և որոշեցին առաջ շարժվել, իրենց հետ վերցնելով բեռնատար զրաստներից միայն ամենաանհրաժեշտները և ամենազորեղները, և լինել մյուսները, ինչպես նաև ազատ արձակել վերջին օրերի ընթացքում գերեվարված ու զորքի մեջ եղած բոլոր ստրուկներին: (13) Քանզի զրաստները և գերեվարվածները շատ լինելով, դանդաղեցնում էին առաջընթացը. շատ էին նաև դրանց վրա հսկիչ նշանակվածները, որոնք անմարտունակ էին դառնում, բացի այդ, մարդկանց շատ լինելը անհրաժեշտ էր դարձնում կրկնապատիկ պարենի մթերումն ու փոխադրումը: Այս որոշումը քանզի միջոցով հաղորդեցին բոլորին:

(14) Նախանաշելուց հետո նանապարհվեցին, մինչդեռ զորավարները կանգնեցին նանապարհի նեղ մասում, ու եթե նկատում էին լվելու ենթակա

որևէ բան, ապա վերցնում էին այն, իսկ զինվորները հնազանդվում էին բացի այն դեպքերից, երբ որևէ մեկին հաջողվում էր բախցնել իր հավանած գեղատեսիլ տղայի կամ կնոջ: Այդ օրը նրանք առաջ ընթացան մերք կոխվ մղելով, մերք հանդարտ: (15) Իսկ հետևյալ օրը ուժեղ փոքրիկ եղավ, բայց անհրաժեշտ էր առաջ շարժվել, քանի որ եղած պարենը չէր բավականացնի: Առաջից գնում էր Նեյրիսոփոսը, միեղդեա Քսենոփոնը վերջապահ զորամասում էր: (16) Եվ թշնամիները ուժեղ հարձակում գործեցին, ու որովհետև հանապարհը անցնում էր նեղ տեղով, ապա նրանք մոտենալով նետահարում էին ու պարսառիկներով նետում: Ուստի նեյրենները ստիպված էին լինում նրանց հետապնդել և վերադառնալ, որի պատճառով էլ ընթացքը դանդաղում էր: Քսենոփոնը ևս հանախ էր պատվիրում կանգ առնել, քանի որ թշնամիները ուժեղ ենչում էին: (17) Նեյրիսոփոսը, երբ նրան այդ մասին հաղորդում էին, հանախ կանգ էր առնում, իսկ այս անգամ կանգ շառավ, այլ շտապ առաջ անցավ ու պատվիրեց հետևել իրեն. պարզ եղավ, որ արտակարգ դեպք է կատարվել: Բայց ժամանակ չեղավ առաջ գնալով դրա պատճառն իմանալու. այնպես, որ վերջապահ զորամասի առաջընթացը նմանվեց փախուստի: (18) Այստեղ էլ սպանվեցին քաջարի Առնիմոս լակոնացի, Վահանի և կաշվե լանջապանակի միջով կողից նետահարված, և Բասիաս արկաղիացի, գլխից զարկված:

(19) Երբ հասան կայանելու վայրը, Քսենոփոնն իսկույն գնաց Նեյրիսոփոսի մոտ և սկսեց նրան հանդիմանել այն բանի համար, որ չէր սպասել, այլ ստիպել էր իրենց միաժամանակ վազել ու կովել: «Եվ անա սպանվեցին երկու լավագույն և քաջարի մարդիկ, որոնց դիակները ոչ կարողացանք տանել, ոչ իսկ բաղել հողում»: (20) Նեյրիսոփոսը պատասխանեց. «Նայիր լեռներին և համազվիր, քե ինչքան դրանք բոլորը անանցանելի են: Տեսնո՞ւմ ես, միայն մի վերձիգ ճանապարհ է, և վրան դու ևս կարող ես նկատել մարդկանց մեծ բազմություն, որոնք գրավել են անցումը և պահպանում են այն: (21) Ահա քե ինչու ես, առանց ղեգ սպասելու, շտապեցի այն հույսով, որ անցմանը կհասնեմ ավելի շուտ, քան այդ կգրավեին թշնամիները. իսկ մեր ուղեցույցներն ասում են, քե ուրիշ ճանապարհ չկա»: (22) Եվ Քսենոփոնն ասաց. «Իմ ձեռքին երկու մարդ կա: Բանն այն է, որ երբ թշնամին մեզ խիստ անհանգստացնում էր, մենք դարանակալեցինք. այդ բանը մեզ հնարավորություն տվեց հանգստանալու և միաժամանակ թշնամիներից ոմանց սպանելու, իսկ ուրիշներին կենդանի բռնելու, որպեսզի նրանց օգտագործենք իբրև երկրին ծանոթ ուղեցույցների»:

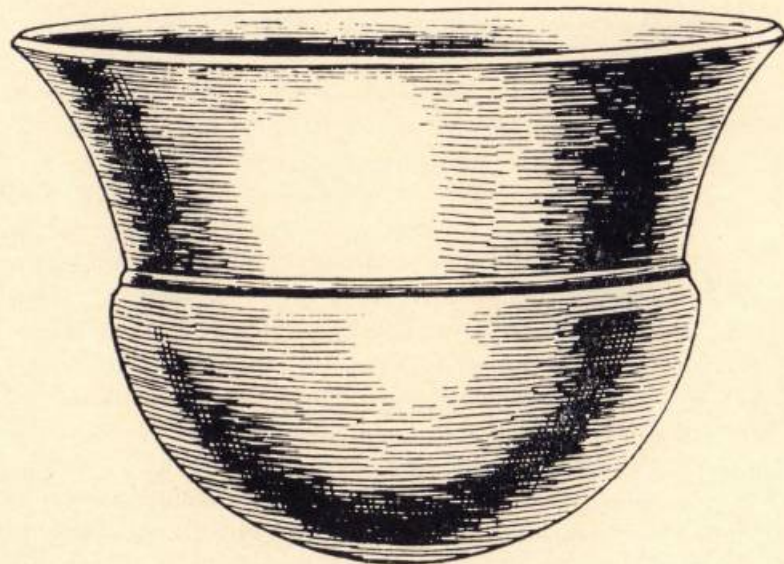
(23) Եվ իսկույն այդ մարդկանց բերելով, սկսեցին առանձին-առանձին

Տիրիբազուսի արծաթյա դրամը
(IV դ. մ. թ. ա.)

Օրոնտաս սատրապի ոսկյա դրամը
(IV դ. մ. թ. ա.)

Արծաթյա անոթ՝ Հայաստանից (V դ. մ. թ. ա.)

հարցաֆնենէլ, թե շգիտե՞ն արդյո՞ք այս երևացող ճանապարհից բացի մեկ ուրիշը: Երանցից մեկը, հակառակ բազում սպառնալիքների, ոչինչ չհայտնեց. ու քանի որ նա օգտակար բան չսաց, նրան խողխողեցին մյուսի աշֆերի առաջ: (24) Իսկ մյուսն ասաց, թե սա հայտարարեց իբր ճանապարհը շգիտի այն պատճառով, որ այնտեղ ամուսնացած դուստր ուներ. մինչդեռ ինֆը, իր ասելով, հեղեղներին կտանի այնպիսի ուղիով, որը մատչելի է նաև բեռնատար անասուններին: (25) Երբ նրան հարցրին, թե այդ ճանապարհին կա՞ արդյո՞ք դժվարանցանելի որևէ վայր, նա պատասխանեց, թե կա մի գագար, որը երբ հախապես չգրավվի, ապա հնարավոր չէ ճանապարհն անցնել:

(26) Այնժամ որոշեցին ժողովի հրավիրել վաշտապետներին և պելասատներին և հուպիտներից ոմանց, հաղորդել ներկա իրադրության մասին և հարցնել, թե կա՞ արդյո՞ք նրանց մեջ որևէ մեկը, որը ցանկանում է իր քաջությունը ցույց տալ և կամավոր մեկնել այս գործին մասնակցելու համար: (27) Հուպիտներից ներկայացան Արիստոնիմոս մեթիդրացին և Ագասիաս սալումֆալացին, իսկ Կալլիմախոս պատասխացին հակադրվեց նրանց, ասելով, թե ինքը ցանկանում է ուղևորվել, իր հետ վերցնելով կամավորներ ամբողջ գորֆից: «Քանզի ես գիտեմ,—ասաց նա,—որ Երիտասարդներից շատերը կհետան ինձ, երբ իմանան, որ ես եմ առաջնորդը»: (28) Այնժամ հարցրին, թե մերկերի տախարհոսներից որևէ մեկը ևս չի՞ ցանկանում միասին գնալ: Ներկայացավ Արիստեսա ֆիոսցին, որը այսպիսի դեպքերում շատ հաճախ էր գորֆին օգտակար եղել:

II. Արդեն երեկո էր, ուստի հրամայեցին կամավորներին ճաշել ու ճանապարհվել: Ուղեցույցին էլ կապելով հանձնեցին նրանց և պայմանավորվեցին, որ երբ գրավեն բարձունքը, ապա գիշերվա ընթացքում այն կախեն և առավոտյան շեփորով կազդարարեն այդ մասին. և այնժամ բարձունքը գրաված զինվորները կգնան երևացող անցումը պահող բշնամիների դեմ, իսկ իրենք արագ դուրս կգան ու կօգնեն նրանց: (2) Այսպես պայմանավորվելուց հետո նրանք, մոտ երկու հազար մարդ, ճանապարհվեցին. երկնից ուժեղ անձրև էր քափվում. իսկ Քսենոփոնը վերջապահ գործմասն իր հետ վերցնելով, շարժվեց դեպի երևացող անցումը, որպեսզի բշնամիներն իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնեին այդ ուղու վրա, իսկ շրջանցիկ ճանապարհով գնացողները ըստ հնարավորին անեկատ մնային: (3) Քայց երբ վերջապահ գործմասը հասավ ձորը, որի միջով անցնելուց հետո պետք է վերձիգ բարձրանային, բարբառոսներն սկսեցին այնպիսի խոշոր ֆարեր գլորել, որոնց ամեն մեկը բավական էր մի սայլ բեռնելու համար, և ավելի խոշոր ու ավելի մանր, որոնք ընկնելով ժայռերի վրա, զարնվում էին դրանց ու շարժվում

բոլոր ուղղութիւններով. այնպէս որ բոլորովին անհետ էր մտանալ թեկուզ ձորի մտափին: (4) Վաշտապետներից ոմանք, չկարողանալով այստեղով անցնել, փորձեցին ուրիշ տեղով: Եվ այսպէս շարունակեցին մինչև մթնելը: Երբ նրանք համոզվեցին, թէ իրենց հետանալը անհեշտ կմնա, հետացան ընթերլու. քանզի կային զինվորներ, որոնք նույնիսկ չէին նախանշել: Իսկ թշնամիները ամբողջ գիշեր շղաղարեցին քարեր գորելուց. այդ մասին կարելի էր եզրակացնել դրոշմներից:

(5) Մինչ այդ, իր հետ ուղեցույց ունեցող չոկատը շրջանցիկ նանապարհով գնալիս, հանդիպեց պահակախմբի, որը նստած էր կրակի շուրջ: Թշնամիներից ոմանց սպանելով, մյուսներին հալածելով, իրենք այստեղ էին մնացել, ենթադրելով, որ բարձունքը գրավել են: (6) Սակայն իրականում այն չէին գրավել, քանի որ նրանցից վերև բարձրանում էր մի բլուր, որտեղից էլ անցնում էր պահակախմբի պահպանած նեղ նանապարհը: Այստեղից նրանք կարող էին մտանալ թշնամու չոկատին, որը պահպանում էր երևացող նանապարհը: (7) Հեղինները գիշերը այստեղ անցկացրին, իսկ լուսաբացին անաղմուկ, ռազմական շարքերով առաջացան դեպի թշնամիները. և քանի որ մշուշ էր իջել, ապա նրանք անհետանալի մտեցան: Երբ արդեն իրար նկատեցին, շեփոքը հեշեց և ռազմական աղաղակներով նետվեցին թշնամու վրա: Թշնամիները շղիմացան, և լինելով նանապարհը, փախան. նրանցից էշերը սպանվեցին, քանզի շատ նարպիկ էին: (8) Իսկ խելիստոփոսի գործարար լսելով շեփոքը, իսկույն սկսեց բարձրանալ նկատելի նանապարհով: Մյուս գործարարները ևս առաջ շարժվեցին, յուրաքանչյուրը իր գտնված տեղից, շտաբով անցնելով, և մազլցելով լեռը ով ինչպէս կարող էր, իրար վերև էին քաշում նիզակների օգնությամբ: (9) Նրանք առաջինը միացան բարձունքը գրավածներին:

Քսենոփոնը վերջապահ գործարար մի կեսի հետ շարժվեց այն նանապարհով, որով գնում էր ուղեցույց ունեցող չոկատը, քանի որ այն առավել հարմար էր գրաստների համար: Իսկ մյուս կեսը նա դասավորեց գրաստներից հետո: (10) Առաջ գալով, նրանք նանապարհին պատահեցին թշնամիների կողմից գրավված մի բլրի. անհրաժեշտ էր կամ ոչնչացնել նրանց, կամ կտրվել մյուս հեղիններից: Իրենք գուցե կարողանային առաջ գնալ այն նույն նանապարհով, ինչ-որ մյուսները, բայց գրաստների համար ուրիշ նանապարհ չկար բացի այդ մեկից: (11) Այնժամ իրար քաշակելով, նրանք վաշտերի ուղիղ դասավորությամբ⁵ նետվեցին դեպի բլուրը, բնդ որում ոչ թէ շրջապատելով, այլ թշնամիներին նահանջի նանապարհ թողնելով, երբ նրանք որոշեին փախչել: (12) Մինչ հեղինները մազլցում էին ով ինչպէս կարող էր,

բարբարոսները սկսեցին նետահարել ու քարեր շարել և երբեք չբողեցին հեղիններին մտանալ իրենց, այլ փախչելով լինեցին այդ կեսը ևս: Այն անցնելով հեղինները իրենց առաջ տեսան ևս մի բլուր, որը գրավել էր թշնամին, ու որոշեցին իսկույն գրանել այն: (13) Իսկ Քսենոփոնը մտածելով, որ շլինի թէ արդեն գրավված բլուրը լինու դեպում թշնամին նորից վերցնի այն և հարձակվի մտիկից անցնող գումակի վրա, որը նանապարհի նեղ լինելու պատճառով ընթանում էր մեծ տարածության վրա ձգված, բլրի վրա թողեց վաշտապետներ՝ Կեփիստոփոնի որդի Կեփիստոփոս արևնացուն և Ամփիդեմոսի որդի Ամփիկրատես արևնացուն և Արգոսից վտարանդի Արգոսաթին, իսկ ինքը մյուսների հետ առաջացավ դեպի երկրորդ բլուրը ու այն ևս վերցրեց նույն եղանակով:

(14) Մնում էր դեռևս գրավել երրորդ բլուրակ ու առավել վերձիգ բլուրը, որ բարձրանում էր կամավորների կողմից գիշերը գրավված կրակի շուրջը գտնվող պահակներից վերև: (15) Երբ հեղինները մտեցան բլրին, բարբարոսները, առանց կռվի բռնվելու, լինեցին այն: Այդ բլուրի համար գործարարի քվաջ և ենթադրեցին, թէ բարբարոսները այդպէս վարվեցին երկյոտ կրելով, որ շլինի շրջապատվեն և ընկնեն պաշարման մեջ: Մինչդեռ նրանք բարձունքից տեսնելով, թէ ինչ էր կատարվում բլրի ետևում, բոլորը միասին դիմեցին վերջապահ գործարարի վրա: (16) Եվ Քսենոփոնը իր առավել երիտասարդ զինվորների հետ մազլցեց բարձունքը, իսկ մյուսներին կարգադրեց դանդաղորեն առաջ գնալ, որպեսզի վերջին վաշտերը հասնելով միանային նրանց և դուրս գալով նանապարհի վրա, կանգնեին դաշտում:

(17) Այդ ժամանակ հայտնվեց փախուստով փրկված Արգոսաթի արգոսացին և հայտնեց, որ իրենք ետ շարժվեցին բլրից և որ սպանվեցին Կեփիստոփոսը և Ամփիկրատեսը և բոլոր մյուսները, որոնք չկարողացան ցատկել ժայռի վրայից և հասնել մինչև վերջապահները: (18) Այս գործողություններից հետո բարբարոսները բարձրացան բլուրակ բարձունքի դիմաց գտնվող բլուրը. և Քսենոփոնը բարգմանի միջոցով նրանց հետ բանակցություններ սկսեց դաշինք կնքելու մասին ու պահանջեց սպանվածների դիակները⁶: (19) Նրանք հոժարեցին վերադարձնել, պայմանով, որ հեղինները չհրկիզեն աները: Քսենոփոնը համաձայնվեց այդ պայմանին: Մինչդեռ այսպէս բանակցում էին և մնացած ամբողջ գործը ավարտում էր իր անցումը, բոլոր թշնամիները այդ վայրերից հավաքվեցին այստեղ: (20) Ու երբ հեղիններն սկսեցին իջնել բլուրակ բարձունքից, դաշտում կանգնած ամբողջ գործարարին միանալու համար, թշնամիները մեծ բազմությամբ ու աղաղակով նետվեցին նրանց վրա: Ու հասնելով բլրի գագաթը, որտեղից իջնում էր Քսենոփոնը, սկսեցին քարեր

զորել: Մեկի սրունքը շարղեցին, իսկ Քսենոփոնը մնաց առանց զինակրի, որը իր վահանն էր տանում: (21) Բայց եվրիլոֆոս լուսիացին նրան մտաիկ վազեց և սկսեց նահանջել, իր վահանով երկուսին միասին պաշտպանելով. մյուսները ևս ետ ֆաշվեցին դեպի այն գորամասը, որը կանգնած էր ազմական դասավորությամբ:

(22) Այնուհետև հելլենական ամբողջ զորքը միացավ ու բանակեց այստեղ գտնվող բազմաքիվ ու բարեշեն տներում, որտեղ առատ պարեն կար: Այնքան մեծ ֆանալությամբ գինի կար այնտեղ, որ այն պահում էին ձեփված հորերում: (23) Քսենոփոնը և Նեյրիսոփոսը պայմանավորվեցին թշնամիների հետ և ստացան սպանվածների դիակները, փոխարենը ազատ արձակելով ուղեցույցին: Եվ մատուցեցին սպանվածներին այդ հանգամանքներում հեռավոր եղած բոլոր հարգանքները, ինչ ընդունված է մատուցել ֆաջարի ռազմիկներին:

(24) Հաջորդ օրը նրանք ուղեորվեցին առանց ուղեցույցի. իսկ թշնամիները կռվում էին, և նախօրոք գրավելով ճանապարհին գտնվող ամեն մի նեղ կիրճ, խոչընդոտում անցումները: (25) Երբ նրանք խանգարում էին առաջիններին, ապա Քսենոփոնը փորձում էր հակառակ կողմից լեռը մագլցել առաջընթացին խանգարող թշնամիներից ավելի բարձր, և այդպիսով վերացնում էր խոչընդոտը: Իսկ երբ նրանք հարձակվում էին վերջապահների վրա, այնժամ Նեյրիսոփոսն էր մագլցում, փորձելով ավելի բարձրանալ, քան խանգարողները և դրանով իսկ վերացնում էր վերջապահների անցումը խոչընդոտող արգելիք: Եվ այսպես, նրանք միշտ օգնում էին իրար և շատ հագասար էին իրար նկատմամբ: (27) Պատահում էր նաև, որ բարբարոսները շատ նեղություններ էին պատճառում նույնիսկ նրանց, ովքեր մագլցել էին և հասցնում էին նորից իջնել: Նրանք այնքան հարսիկ էին, որ անգամ մտաիկ լինելիս կարողանում էին փախչելով ազատվել. քանզի նրանք ուրիշ ոչինչ չէին կրում. բացի արգելիքից ու պարսատիկներից: (28) Նրանք գերազանց նետաձիգներ էին, ունեին համարյա երեք կանգուն երկարությամբ արղեղներ և ավելի քան երկու կանգուն երկարությամբ նետեր: Նետարձակման ժամանակ նրանք լարը ձգում էին, ձախ ոտը դնելով արղեղի ցածի ծայրի վրա: Նրանց արձակած նետերը ծակում էին վահաններն ու լանջապանակները: Հելլենները, երբ այդպիսի նետերը ձեռք էին բերում, ապա կաշվե փոկեր հարմարեցնելով դրանց, օգտագործում էին անզի փոխարեն: Այս վայրերում բոլորից պիտանի հանդիսացան կրետացիները. նրանց առաջնորդն էր Սարատոկլես կրետացին:

III. Այդ օրը հելլենները դարձյալ մնացին գյուղերում, որոնք գտնվում էին Կենտրիտես գետի⁷ հարթավայրից վերև: Գետի լայնքը համարյա երկու

պլեբրոն է. այն սահման է Արմենիայի և կարդուսների երկրի միջև: Հելլեններն այստեղ ուրախացած շունչ ֆաշեցին դաշտ տեսնելով: Գետը վեց կամ յոթ ասպարեզ հեռու էր կարդուսների լեռներից: (2) Այնժամ նրանք մեծ գոհունակությամբ բանակեցին, և՛ պարեն ունենալով, և՛ անցած շատ նեղություններ վերհիշելով: Քանզի այն յոթ օրը, որ նրանք անցան կարդուսների երկրի միջով, միշտ ստիպված էին եղել կռվելու և ենթարկվել էին այնքան մեծ արկանների, որքան չէին պատճառել արքան ու Տիսսափեոնեսը միասին վերցրած: Այժմ՝ ազատված այդ ամենից, նրանք հանույժով գնեցին:

(3) Լուսարացին գետի այն կողմը նրանք նկատեցին սպառազինված հեծյալների, որոնք պատրաստ էին խոչընդոտելու գետանցը, իսկ հեծյալներից վերև, բյուրների վրա շարվել էին հետևակ զորքեր, որոնք պետք է արգելեին հելլեններին Արմենիա դուրս գալ: (4) Մրանք Օրոնտասի և Արտուսասի արմեններն էին և մարդերն ու խալդայները՝ վարձկան⁸: Ասում էին, թե խալդայները ազատ են և խիզախ. նրանք զինված էին հյուսիսեց երկայն վահաններով և նիզակներով: (5) Բյուրները, որոնց վրա նրանք դասավորված էին, գետից երեք թե չորս պլեբրոն հեռու էին գտնվում: Տեսանելի միակ մի նանապարհ կար, որը վեր էր տանում և կարծես ձեռակերտ լիներ: Հելլենները փորձեցին այստեղ իսկ գետն անցնել: (6) Երբ փորձեցին այդ, չուր հասավ նրանց կրծքից բարձր, իսկ գետը մոլեգին էր, խոշոր ու լարձուն ֆալերով, և հեռավոր չէր ջրի մեջ վահաններով առաջ գնալ. հակառակ դեպքում գետը բշտում տանում էր դրանք. իսկ եթե որևէ մեկը փորձեր վահանը տանել գլխից վերև պահած, ապա նրա մարմինը անպաշտպան էր մնում սլաֆների և այլ նետամեծների դեմ. ուստի և հելլենները ետ վերադարձան ու բանակեցին գետի մոտ: (7) Իսկ այնտեղ, ուր նախորդ գիշերը իրենք անց էին կացրել լեռներում, այժմ հավաքված տեսան բազմաքիվ զինված կարդուսների: Այնժամ հելլեններին խոր վհատություն համակեց, տեսնելով գետի անանցանելիությունը, անցումը խանգարողներին, ինչպես նաև կարդուսներին, որոնք պատրաստ էին անցման ժամանակ իրենց քիկունից հարվածելու:

(8) Այդ օրն ու գիշերը հելլենները մնացին տեղում խիստ վարանման մեջ: Իսկ Քսենոփոնը երազ տեսավ. նրան քվաց, թե ինքը շղրաներով կապկրպված էր, բայց շղրաները ինքնաբերաբար ընկան, այնպես, որ ինքը ազատվեց և արդեն ի վիճակի եղավ ինչքան ցանկանալու բախերը շարժել: Արշալույսին Քսենոփոնը եկավ Նեյրիսոփոսի մոտ և ստաց նրան, թե ինքը հուսով է, որ լավ կլինի, և նրան պատմեց իր երազը: (9) Սա ուրախացավ և օրը բացվելուն պես ներկա բոլոր գորավարները զոհ մատուցեցին: Առաջին իսկ մատուցման ժամանակ նշանները բարենաշոյ ստացվեցին, և գոհաբերություն

նից հետո զորավարներն [ու վաշտապետները] հրամայեցին զորքին նախանշել:

(10) Եվ մինչ Քսենոփոնը նախանշում էր, նրան մտ վազեցին Երկու պատանի. Բանգի բոլորը գիտեին, քե ամեն մեկը կարող էր գալ նրա մտ կ' նախանշելիս, կ' նաշելիս, կ' Բեաժ ժամանակ նրան արքնացնել, Երկ պատերազմական զործերին վերաբերող որևէ բան ունենար հաղորդելու: (11) Այնժամ պատանիները պատմեցին, քե մինչ իրենք կրակի համար ցախ էին հավաքում, մյուս ափին, մինչև գետը ձգվող ժայռերի մեջ նկատեցին մի ծերունու և մի կնոջ ու աղջիկների, որոնք հավանաբար զգեստի կապոցներ էին բախցնում Բարալի մեջ: (12) Այդ տեսնելով, նրանք ենթադրեցին, որ այստեղ գետի անցումը անվտանգ կլինի, Բանգի թշնամու հեծյալներին այս վայրը անմատչելի է: Պատմեցին, քե իրենց զգեստները, ինչպես լողանալիս, հանելով, նրանք մեկ, բայց դաշույնները պահած, սկսեցին գետն անցնել: Եվ առաջ գնալով, մյուս ափն անցան առանց անգամ սեռական օրգանները քրջելու. և այն կողմն անցնելով նրանք վերցրին զգեստներն ու ետ դարձան:

(13) Քսենոփոնն իսկույն ինքը հեղում կատարեց¹¹ ու պատանիներին ևս քելադրեց լցնել բաժակները և մաղրանք անել երազները և գետանցը հայտնաժամ աստվածներին ու ցանկալ, որ իրենց բոլոր ձեռնարկումները բարեհաջող վախճան ունենան: Հեղելուց հետո պատանիներին իսկույն տարավ խելիստիփոսի մոտ, ու նրանք նույնը պատմեցին: խելիստիփոսը լսելով նույնպես հեղում կատարեց: (14) Այս մաղրանքից հետո նրանք հրամայեցին զինվորներին արշավի պատրաստվել. իսկ իրենք խորհրդի հրավիրեցին զորավարներին, որոշելու համար, քե ինչպե՞ս լավագույնս իրագործեն անցումը, ինչպե՞ս հաղթեն առջևում կանգնած թշնամիներին և ինչպե՞ս խուսափեն քիկունում գտնվող թշնամիների հարձակումից: (15) Նրանք որոշեցին, որ խելիստիփոսը առաջնորդելով զորքը, գետը անցնի զորքի կեսի հետ, իսկ մյուս կեսը դեռևս մեա Քսենոփոնի հետ, գումակն ու ամբոխն էլ անցնի այս երկուսի միջև:

(16) Երբ ամեն ինչ լավագույնս կարգավորվեց, նրանք նախապահվեցին: Նրանց առաջնորդում էին պատանիները, գետը ձախ կողմում ունենալով: Մինչև գետանցը մտ շոքս ասպարեզ էր: Մինչ նրանք գնում էին, հակառակ ափով նրանց հետևում էին հեծյալների շարքերը: Հասնելով գետանց, հեղինները սպառազինվեցին և առաջինը ինքը խելիստիփոսը գլխին պսակ դրեց¹², զգեստները հանեց, գնեքները վերցրեց և հրամայեց մյուս բոլորին ևս նույնն անել. իսկ վաշտապետներին կարգադրեց վաշտերը տանել ուղիղ դասավորությամբ, մի մասին իր ձախով, մյուս մասին իր աջով: (18) Մինչ այդ, գու-

շակները զոն մատուցեցին գետի վրա¹³, իսկ թշնամիները սլախներ էին արձակում ու նետում պարսառիկներով, բայց նպատակին չէին հասցնում: (19) Քանի որ զոնաբերման նշանները բարենպաստ եղան, բոլոր զինվորները պետև երգեցին ու ռազմական աղաղակ բարձրացրին. նրանց հետ աղաղակում էին նաև բոլոր կանայք. Բանգի զորքի մեջ կային մեծ թվով հետերաներ:

(20) Այնժամ խելիստիփոսն ու իր զորամասը մտան գետը, իսկ Քսենոփոնը վերջապահ զորամասից ամենաբերքներին վերցնելով իր հետ, ամբողջ քափով ետ վազեց նորից դեպի այն նախապահը, որը տանում էր վեր դեպի հայկական լեռները, ձևացնելով, որ իբր ցանկանում է այնտեղով գետն անցնել և քիկունից կտրել գետի մոտ կանգնած հեծյալներին: (21) Թշնամիները նկատելով, որ խելիստիփոսի զորամասը հաջողությամբ է անցնում գետը, իսկ Քսենոփոնի չոկատը շտապում է դեպի ետ, վախեցան շրջապատվելուց և արագ կերպով վազեցին դեպի գետից վեր տանող նախապահը, և հասնելով այնտեղ, բարձրացան լեռը: (22) Կյուկիոսը, հեծյալ չոկատի հրամանատարը, և Էսփինեսը, խելիստիփոսի զորամասի պելտաստների չոկատի հրամանատարը, տեսնելով թշնամու շտապ փախուստը, սկսեցին հետապնդել: Իսկ զինվորները ձայն էին տալիս նրանց ու կոչ անում ետ շմնալ, այլ հալածելով թշնամուն բարձրանալ լեռը: (23) Իսկ խելիստիփոսը անցնելով գետը, շխալածեց հեծյալներին, այլ իսկույն ուղղվեց դեպի գետի մոտ գտնվող բլուրները, վերևում կանգնած թշնամիների դեմ: Իսկ վերևում գտնվողները նկատելով իրենց հեծելագործի փախուստը, ինչպես և նրանց վրա հարձակվող հուպիստներին, լեռնից գետից վերև բարձրացող բլուրները:

(24) Քսենոփոնը տեսնելով, որ գետի մյուս ափին ամեն ինչ լավ է ընթանում, ինքը շտապեց ետ, դեպի գետն անցնող զորամասը. Բանգի նկատելի էր, որ կարգույսները արդեն դաշտ են իջնում, վերջին մնացողների վրա հարձակվելու համար: (25) Մինչ այդ խելիստիփոսը գրավեց բարձունքը, իսկ կյուկիոսը փոքրաքիվ չոկատով ձեռնամուխ եղավ թշնամու հետապնդմանը և ձեռք բերեց զբաստների մնացած մասը, դրանց հետ նաև գեղեցիկ զգեստ և ըմպանակներ¹³: (26) Արդ՝ Բանգի որ հեղինների գումակը և ամբոխը արագորեն անցնում էր, Քսենոփոնը շրջվելով դեպի կարգույսները, մարտական դիրք ընդունեց և կարգադրեց վաշտապետներին, որ յուրաքանչյուրն իր վաշտը դասավորի ըստ դասակների, տանելով դասակը դեպի ձախ¹⁴, այնպես, որ ֆալանգսի դասավորություն ստացվեր: Այնժամ վաշտապետներին ու դասակապետներին հրամայեց գնալ կարգույսների վրա, իսկ ետի չոկատների հրամանատարներին՝ մնալ գետի մոտ: (27) Կարգույսները նկատելով, որ ամբոխին պաշտպանող վերջապահ զորամասը նուստանում է և արդեն փոքրաքիվ

է երևում, արագ նետվեցին առաջ, ինչ-որ երգեր երգելով: Իսկ խելիստփոսը, ֆանի որ իր դուրսյունն արդեն ապահով էր, Քսենոփոնի մտա ուղարկեց պետաստներին և պարսատիկավորներին և աղեղնավորներին, պատվիրելով կատարել ինչ որ նա կհրամայի:

(28) Քսենոփոնը տեսնելով, որ նրանք սկսում են գետը նորից անցնել, լրատար ուղարկեց, պատվիրելով, որ առժամանակ տեղում, գետի մոտ մնան, ու այն շանցենեն, իսկ երբ իր զորամասը կսկսի գետն անցնել, այնժամ դիմացից մտնեն գետը անցնողների աջ ու ձախ կողմից, իբր քե մտադիր են անցնել հակառակ ափը. բնդ որում նիզակավորները ձեռքերը նիզակի կաշվե փոկին անցկացրած լինեն, իսկ աղեղնավորները՝ նետը աղեղի լարին պահած. բայց գետում շատ շխորհան: (29) Իսկ իր զինվորներին հրամայեց, որ երբ բշնամու պարսատիկներից նետումները հասնեն իրենց և վահանները զբնգան, իրենք պեան երգելով վազեն բշնամիների վրա, իսկ երբ բշնամիները ետ դառնան ու շեփորահարը գետի կողմից ռազմի ազդանշանը տա, շրջվեն դեպի աջ¹⁵, վերջապահները առաջ բնկնելով բոլորը միասին վազեն դեպի առաջ և հնարավորին չափ արագ անցնեն գետը, առանց շարժերը խախտելու, որպեսզի իրար չխանգարեն. և նա, ով առաջինը կանցնի գետի մյուս ափը, կհամարվի գերազանցը բոլորից:

(30) Կարգովսները նկատելով, որ տեղում մնացածները արդեն փոքր քիվ են կազմում—ֆանգի նույնիսկ շատերը նրանցից, ում հրամայված էր մնալ, գնացել էին, ոմանք՝ բեռնատար անասուններին խնամելու, ուրիշներ՝ իրերի և մյուսները՝ հետերաների մասին հոգալու—համարձակ կերպով հարձակվեցին և սկսեցին նետեր արձակել ու պարսատիկներով ֆաբեր նետել: (31) Իսկ հելլենները պեան երգելով, վազով նետվեցին նրանց վրա: Թշնամիները շղիմացան. ֆանգի նրանք, որպես լեռնականներ, լավ էին զինված հարձակվելու և նահանջելու համար, մինչդեռ ձեռնամարտի համար նրանց զինվածությունը չէր բավականացնում: (32) Այստեղ էլ շեփորահարը ազդանշան տվեց. և բրշնամիները առավել ևս արագությամբ փախան, իսկ հելլենները ետ դառնալով, շտապեցին անցնել գետը: (33) Այդ բանը նկատելով, բշնամիներից ոմանք նորից վազեցին դեպի գետը և նետաձգություն սկսելով մի ֆանիսին վիրավորեցին. սակայն նրանց մեծ մասը, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ հելլենները արդեն անցել էին մյուս ափը, շարունակում էր փախչել: (34) Իսկ հելլեններից նրանք, ովքեր գալիս էին գետն անցնողներին բնդառաջ, ոգևորվելով շատ առաջ էին անցել, ֆան իրենց հրամայված էր. ուստի Քսենոփոնի զորքերի անցումից հետո ետ վերադարձան: Նրանցից ոմանք նույնպես վիրավորված էին:

IV. Գետն անցնելուց հետո հելլենները կեսօրվա շուրջ դասավորվեցին ու

Հայերը տարր են տանում արևմտյան ափը: Բարձրագույնական Պարսկաստանից

նանապարհ ընկան Արմենիայի միջով. և ամբողջ ժամանակ դաշապալարով ու հողաբլուրներով գնալով. անցան ոչ պակաս քան հինգ փարսախ: Քանզի կարգութենքի դեմ կոխման պատճառով գետի մոտ գյուղեր չկային: (2) Այն գյուղը, ուր նրանք հասան, մեծ էր և ուներ ապարանք սատրապի համար, իսկ տների մեծագույն մասի վրա կային աշտարակներ¹⁶: Այստեղ նաև պարենն առատ էր: (3) Այստեղից առաջ գնացին Երկու կայան՝ տասը փարսախ, մինչև անցան Տիգրիս գետի ափունքը: Այնուհետև գնացին Երեք կայան՝ տասնհինգ փարսախ, մինչև Տելեբոաս գետը¹⁷: Այն գեղեցիկ էր, բայց ոչ մեծ. իսկ գետի մոտակայքում կային շատ գյուղեր: (4) Այս վայրը կոչվում էր արևմտյան Արմենիա: Նրա հյուսիսարևուն էր Տիրիբագոսը¹⁸, որը լինելով արևայի բարեկամը, երբ ինքը ներկա էր գտնվում, ուրիշ ոչ ոք արևային ձի չէր նստեցնում: (5) Սա հեծյալների ուղեկցությամբ մոտեցավ ու քարգման ուղարկելով ասաց, թե ցանկանում է բանակցել հրամանատարների հետ: Զորավարները որոշեցին լսել նրան. ուստի մոտենալով մինչև լսելի տարածություն, հարցրին, թե ի՞նչ է կամենում: (6) Նա ասաց, թե ցանկանում է պայմանավորվել, որպեսզի ոչ ինքը վնասի հելլեններին, ոչ էլ նրանք այրեն տները. իսկ պարեն կարող են վերցնել ինչքան անհրաժեշտ է: Զորավարները համաձայնվեցին այդ բոլորին և այդպիսի պայման կնքեցին:

(7) Այստեղից ընթացան Երեք կայան դաշապալարի միջով՝ տասնհինգ փարսախ. և Տիրիբագոսը իր զորքով հետևում էր նրանց մոտ տասը ասպարեզ հեռավորության վրա: Եվ նրանք հասան ապարանքի մոտ, որի շուրջը բազմաթիվ գյուղեր կային, լի զանազան պարենով: (8) Երբ արդեն բանակել էին, գիշերը առատ ձյուն էկավ. ուստի և լուսաբացին որոշեցին զորաշարերը և զորավարներին տեղավորել գյուղերում, քանի որ ոչ մի քշեամի չէր երևում և կարծում էին, թե իրենք ապահով են ձյան առատության պատճառով: (9) Այստեղ նրանք արդեն ունեին անհրաժեշտ բոլոր տեսակի պարենի և բարիքների առատություն. մորթելու անասուններ, հաց, անուշահոտ հին գինիներ, չամիչ, ամեն տեսակ ընդեղեն: Բայց ոմանք, որ բանակից դուրս գալով քափառել էին, պատմում էին, թե իբր գիշերը իրենք տեսել էին փայլող բազմաթիվ կրակներ: (10) Ուստի զորավարները վտանգավոր համարեցին տներում ցրված մնալը և որոշեցին զորքը դարձյալ ի մի հավաքել: Ուստի և բոլորը հավաքվեցին. մանավանդ, որ բվում էր, թե եղանակը պարզվում է: (11) Մինչ նրանք այստեղ գիշերում էին, այնքան առատ ձյուն տեղաց, որ ծածկեց և՛ զենքերը, և՛ պառկած մարդկանց. ձյունը կաշկանդեց նաև անասունների ոտները ու շատ դժվար էր վեր կենալը. քանզի եկած ձյունը, քանի դեռ չէր հալվել, տափացնում էր պառկածներին: (12) Իսկ երբ Քսենոփոնը համարձակվեց

մերկ վեր կենալ ու փայտ շարդել, իսկույն մեկ ուրիշը ևս վեր կենալով, վերցրեց կացիներ նրա ձեռքից և սկսեց ինքը շարդել: Այնուհետև վեր կացան նաև ուրիշները և կրակ վառեցին ու յուր ֆավեցին¹⁹: (13) Քանզի այստեղ յուրիշառ տեսակներ կային, որ գործածում էին ձիբայուղի փոխարեն. խոզանարայ և ֆեշուրի և դառն նշի և բեկկնի յուր: Կար նաև սրանցից պատրաստված մոնն:

(14) Այնուհետև որոշվեց դարձյալ տեղավորվել [գյուղերի] տներում: Այնժամ զինվորները մեծ աղմուկով և ուրախությամբ դիմեցին դեպի բնակարաններն ու պարեկամքերը: Իսկ նրանք, ովքեր նախապես հեռանալիս անմտաբար այրել էին տները, պատժվեցին նրանով, որ վատ տեղավորվեցին: (15) Այնուհետև գիշերով Գեմոկրատես տեմնոսացուն մի ջոկատ հանձնեցին և ուղարկեցին դեպի լեռները, որտեղ, ինչպես պատմել էին բանակից զուրս քափառած զինվորները, նկատել էին կրակներ. ֆանզի Գեմոկրատեսը նախկինում ևս այդպիսի տվյալներ ստուգել էր, եղածը՝ որպես եղած, իսկ չեղածը՝ որպես չեղած: (16) Սա գնաց, և վերադառնալով հայտնեց, թե կրակներ չի տեսել. սա իր հետ բերեց իր բռնած մարդուն, որը կրում էր պարսկական աղեղ, կապարե և երկաշարի տապար, ինչպիսին ունեն ամազոնոսիները²⁰: (17) Երբ սրան հարցրին, թե ո՞րտեղացի է, պատասխանեց, թե պարսիկ է ու գալիս է Տիրիբագոսի բանակից, պաշար վերցնելու համար: Հեղեկները հարցրին նաև, թե ինչքան է գորբը և ի՞նչ նպատակով է հավաքված: (18) Նա ասաց, որ Տիրիբագոսն է, որն ունի և՛ իր գորբը, և՛ վարձկան խալյուրներ ու տառխներ. և նա պատրաստվում է, շարունակեց պարսիկը, հեղեկների վրա հարձակվել լեռն անցնելու ժամանակ կիրենքում, որտեղ և գտնվում է միակ նանապարհը:

(19) Այս լսելով, զորավարները որոշեցին զորածողով գումարել. այնուհետև պահակախումբ բողնելով ու մնացողների վրա Սոփայնետոս ստյուսիսլացուն զորապետ նշանակելով, իսկույն մեկնեցին, ուղեցույց ունենալով գերված մարդուն: (20) Երբ նրանք անցնում էին լեռները, պելտաստները առաջ գնալով ու նկատելով զորակայանը, չսպասեցին հուպիտների հասնելուն, այլ աղաղակելով վազեցին դեպի զորակայանը: (21) Իսկ բարբարոսները աղմուկը լսելով, շղիմացան ու փախան: Բայց բարբարոսներից ոմանք սպանվեցին, և ձեռք բերվեց մոտ ֆան ձի, միաժամանակ գրավվեց Տիրիբագոսի վրանը և նրա մեջ արծաթե ռաֆերով մանիքներ և քմպանակներ, ինչպես նաև մարդիկ, որոնք ասացին, թե հացարարներ են ու մատովակներ: (22) Այս իմանալուց հետո հուպիտների զորավարները որոշեցին որքան կարելի է շուտ վերադառնալ զորակայան, որպեսզի այնտեղ մնացածների վրա որևէ հարձակում չկա-

տարվի: Եվ իսկույն շեփարը նահանջի ազդանշան տվեց ու վերադառնալով հույն օրը հասան բանակատեղի:

V. Հաշորդ օրը որոշեցին ուղևորվել ինչքան հեռավոր է արագ, նախքան բշնամու նորից հավաքվելը և կիրենքը գրավելը: Հեղեկները պատրաստվելով նաևապարհվեցին խոր ձյան միջով, ունենալով շատ առաջնորդներ: Եվ հույն օրն իսկ նրանք անցնելով լեռնագագաթը, որտեղ Տիրիբագոսը մտադրվել էր հարձակում գործել, բանակեցին: (2) Այստեղից առաջ անցան երեք կայան ամալի տարածություններով՝ տասնհինգ փարախ, մինչև եփրատ գետը, և այն անցան քրշվելով մինչև պորար: Պատմում էին, թե սկուսները հեռու չլին:

(3) Այստեղից գնացին խոր ձյան ու դաշտի միջով երեք կայան՝ տասներեք փարախ: Դեպի երրորդ կայան նանապարհը շատ ծանր եղավ. ֆանզի փշում էր հյուսիսային հակառակ ֆամի, որն ամեն ինչ ստոնցնում էր և ցրտահարում մարդկանց: (4) Այնժամ գուշակներից մեկն ասաց, թե անհրաժեշտ է զոն մատուցել ֆամուն, և մատուցեցին. ու բոլորը պարզօրեն զգացին, որ դադարեց ֆամու ուժգնությունը: Իսկ ձյան խորությունը մեկ գրկաշափ էր. այնպես, որ բեռնատար անասուններից ու ստրուկներից շատերը կորստի մատնվեցին, ինչպես նաև երեսուն հոգի զինվորներից: (5) Նրանք գիշերեկ անցկացրին վառած կրակների շուրջ. կայանում շատ փայտ կար, բայց օրվա վերջին հասնողները առանց փայտի մնացին: Ուստի շուտ եկողները, որոնք կրակ էին վառել, ուշ եկողներին չէին բողնում մոտենալ կրակին, մինչև նրանցից չէին ստանում ցորեն կամ ուտելու որևէ այլ բան: (6) Այնժամ սկսեցին իրար միջև փոխանակել այն, ինչ յուրաքանչյուրն ուներ: Այնտեղ ուր կրակ էր վառվում, ձյան հարվելու հետևանքով գոյացել էին մեծ փոսեր մինչև գետին. և այնտեղ հեռավոր էր չափել ձյան խորությունը:

(7) Այստեղից հետևյալ ամբողջ օրը նրանք գնում էին ձյան միջով և շատերը մարդկանցից տանջվում էին սաստիկ ֆաղցից: Քսենոփոնը վերջապահների առաջնորդը լինելով, պատահում էր վայր բնկած մարդկանց և շփտեր, թե ինչ ախտ էր այդ: (8) Բայց երբ փորձառուներից մեկը նրան ասաց, թե մեռնեմ, հավանաբար, սովահար եմ և եթե մի բան ուտեն, ապա վեր կկենան. Քսենոփոնը շրջելով գրաստների միջև, որտեղ ուտելու բան տեսնում էր, ինքը բաժանում էր կամ ուղարկում տարբեր կողմեր այնպիսի մարդկանց միջոցով, որոնք կարող էին հասնել մինչև սովահարները: (9) Ուրևէ բան ուտելուց հետո հիվանդները ռաֆի էին կանգնում և գնում:

Մինչև առաջ էին ընթանում, Խեյրիստոփոսը աղջամուղջին հասավ մի գյուղ և ամբողջան առաջ, աղբյուրի մոտ պատահեց գյուղի կանանց և աղջիկների, որոնք ջուր էին տանում: (10) Սրանք հարցրին հեղեկներին, թե ովքե՞ր են: Իսկ

բարգմանք պարսկերեն ասաց, որ բազավորի կողմից գնում են սատրապի մոտ²¹: Եվ կանայք պատասխանեցին, քե նա այստեղ չէ, այլ գտնվում է գրեթե մեկ փարսախ հեռու: Այնժամ, Բանի որ ուշ էր, հեղինակները ջուր տանողներին հետ մտան ամրությունից ներս՝ գեղջավազի մոտ²²: (11) Այսպիսով, խեղճփուփուր և զինվորներից նրանք, ովքեր կարողացան, բանակեցին այստեղ. իսկ մյուսները, որոնք չէին կարողացել նանապարհը մինչև վերջը գալ, գիշերեցին անսնունդ և անկրակ. այնժամ ևս զինվորներից ոմանք մահացան:

(12) Իսկ թշնամիների մի մասը, հավաքվելով, հետևում էին և ուժասպառ անասուններին հափշտակում ու սրանց պատնառով կոզում էին իրար միջև: Ետ էին մնում նաև այն զինվորները, որոնց ռաֆերի մատները ցրտից սառել էին: (13) Աչքերի համար ձյունից պաշտպանվելու մի միջոց էր, երբ մեկը գնում էր աչքերի առաջ որևէ սև բան ունենալով. իսկ ռաֆերի համար՝ երբ մեկն անդադար շարժվում էր, իսկ գիշերը հանում ռաֆամանները: (14) Ովքեր ռաֆամաններով էին ֆնում, կապերը խրվում էին ռաֆերին և ռաֆամանները սատռում էին. Բանգի դրանք, Բանի որ հին կոշիկները մաշվել էին, գեղջկական էին, պատրաստված եզան նոր ֆերթած կաշուց:

(15) Ահա այս կարիքներից ստիպված, զինվորներից ոմանք ետ էին մնում. և տեսնելով ինչ-որ սև տեղ, որն առաջացել էր ձյան վերանալու պատճառով, նրանք ենթադրեցին, քե ձյունը հալվել է. և իրոք այն հալվել էր մոտիկ անտառածորում գտնվող աղբյուրի հետևանքով, որը գոլորշի էր արձակում: Նրանք շեղվելով նանապարհից, նստեցին այստեղ և ասացին, քե առաջ չեն գնա: (16) Իսկ Քսենոփոնը վերջապահների հետ, երբ նկատեց այդ բանը, ամեն կերպ ու հնարանքով համոզում էր շանջատվել բանակից, ասելով, քե շատ թշնամիներ ի մի հավաքված հետևում են իրենց, և վերջում սկսեց գայրանալ. իսկ նրանք խնդրում էին սպանել իրենց, Բանգի չէին կարող առաջ գնալ: (17) Այնժամ որոշեցին, որ ամենից լավն է, հնարավորության դեպքում, վախեցնել հետևող թշնամիներին, որպեսզի չհարձակվեն ուժասպառների վրա: Եվ արդեն մուր էր, երբ թշնամիները մեծ աղմուկով մոտեցան, վիճելով իրենց ձեռք բերած ավարի պատճառով: (18) Այնժամ վերջապահներից առողջ մնացածները վեր կենալով նետովեցին թշնամիների վրա, իսկ ուժասպառները որքան կարող էին ուժեղ աղաղակ բարձրացրին ու սկսեցին նիզակները վահաններին խփել: Իսկ թշնամիները անարեկված փախան ձյան միջով դեպի անտառները, և այլևս ոչ ոք ոչ մի տեղ չէր աղմկում:

(19) Քսենոփոնը և նրա հետ եղողները հիվանդներին ասելով, քե հաջորդ օրը մարդիկ կգան նրանց տանելու, առաջ շարժվեցին. բայց դեռևս չորս ասպարեզ շանցած, նանապարհին պատահեցին զինվորների, որոնք ծածկված,

հանգստանում էին ձյան վրա. և ոչ մի պահակ չէր կարգված. նրանց վեր կացրին: Նրանք ասացին, քե առջևում եղողները առաջ չեն շարժվում: (20) Քսենոփոնը առաջ գնալով պելոասոններից ամենամեղներին ուղարկեց, պատվիրելով իմանալ, քե ի՞նչն էր խոչընդոտում: Նրանք հաղորդեցին, քե ամբողջ զորքը այդպես էր հանգստանում: (21) Այնժամ Քսենոփոնի նեա եղողները ևս տեղավորվեցին նույն վայրում բացօթյա, առանց կրակի և առանց ընթրելու, և պահակներ կարգեցին ինչքան կարող էին: Երբ արդեն օրը բացվում էր, Քսենոփոնը հիվանդների մոտ ուղարկեց ամենաբիտախաղներին և հրամայեց վեր կացնել նրանց ու ստիպել առաջ գնալու:

(22) Մինչ այդ խեղճփուփուր գյուղում եղողներից ոմանց ուղարկեց իմանալու, քե ի՞նչ վիճակում են ետևում եղողները: Վերջինները տեսնելով նրանց, ուրախացան և հիվանդներին նրանց հանձնեցին գորակայան տանելու համար. իսկ իրենք առաջ գնալով, Բասն ասպարեզ շանցած, հասան այն գյուղը, որտեղ իջևանել էր խեղճփուփուր: (23) Երբ բոլորը հավաքվեցին իրար մոտ, որոշեցին, որ ապահով կլինի գորամասերը գյուղերում տեղավորել: Եվ խեղճփուփուր մնաց այնտեղ, իսկ մյուսները վիճակահանությամբ բաժանեցին իրենց տեսած գյուղերը և յուրաքանչյուրը այնտեղ մեկնեց իր գորամասի հետ: (24) Այնժամ վաշտապետ Պոլյուկրատես արհեստցի խնդրեց թույլ տալ իրեն առաջ գնալ, ու վերցնելով իր հետ արագաշարժներին, վազեց դեպի այն գյուղը, որը վիճակով ստացել էր Քսենոփոնը, ու գերեվարեց այնտեղ գտնված բոլոր գյուղացիներին և գեղջավազին, նաև բազավորին որպես տուրք սնուցվող տասնյոթ մտրուկների, ինչպես և գեղջավազի դասեր, որը իններորդ օրն էր, ինչ ամուսնացած էր: Իսկ նրա ամուսինը գնացել էր նապաստակ որսալու և չգերվեց գյուղում:

(25) Տներն այստեղ գետնափոր էին, մուսքը ինչպես չրհորի բերան, իսկ ներքևի մասն ընդարձակ: Մինչդեռ անասունների համար մուսքը փորված էր [հողի մեջ], մարդիկ ցած էին իջնում աստիճաններով: Տներում կային այծեր, ոչխարներ, եզներ, հավեր և սրունց ձագերը: Բոլոր անասունները ներսում կերակրվում էին խոտով: (26) Այնտեղ կար նաև ցորեն և գարի և ընդեղեն և կրատերներ²³ մեջ գարուց պատրաստած գինի, որի երեսին²⁴ լողում էին գարու հատիկներ. կրատերների մեջ կային նաև եղեգներ՝ մեծ ու փոքր, առանց ծնկի: (27) Ծարավելու դեպքում մարդ պետք է այդ եղեգի ծայրը բերանին դնե ու ծծեր: Եվ այն շատ բուժող էր, երբ ջուր չխտոնեին. իսկ սովոր մարդու համար շատ ախորժեղի բմայելիք էր:

(28) Այս գյուղի ավագին Քսենոփոնը սեղանակից դարձրեց ու նրան խորհուրդ տվեց շվհատվել, ասելով, որ նա իր գավակներից չի գրկվի և փոխարենը հեռանալիս իրենք նրա տունը կլցնեն մթերքներով, երբ նա լավ ծառայություն

մատուցի զորքին և դառնա ուղեցույց, մինչև իրենք կհասնեն մի այլ ժողովրդի երկիր: (29) Իսկ նա խոստացավ այդ բոլորն անել, ու բարեացակամ դառնալով, հայտնեց, թե որտեղ է հորած գինին: Այդ գիշեր բոլոր գինավորները տեղավորվելով աներում՝ քնեցին ամեն տեսակ պարենի առատության մեջ, անդուզ հրկոզության տակ պահելով գեղջավազին ու նրա որդիներին:

(30) Հաշորդ օրը Քսենոփոնը գեղջավազին իր հետ վերցնելով, գնաց Նեյ-րիսոփոսի մոտ: Ուր որ գյուղ էր հանդիպում, գնում էր գյուղերում եղողների մոտ և ամենուրեք նրանց գտնում էր կերտիսումի և ուրախության մեջ, և ոչ մի տեղ նրան բաց չըողեցին, մինչև նա շմատուցեցին: (31) Չկար մի տեղ, որ սեղանին միաժամանակ չդնեին գառան, ուլի, խոզի, հորթի և հավի միս, մեծ քանակությամբ ցորենի ու գարու հացի հետ: (32) Ու եթե որևէ մեկը մտերմաբար ցանկանում էր խմել մյուսի կենացը, ապա նրան քաշ էր տալիս կրատերի մոտ և կռահալով այնտեղից պետք է խմեր եզան նման ծծելով: Եվ գեղջավազին բույլ տվեցին վերցնելու այն, ինչ ցանկանում էր: Քայց նա ոչինչ չէր վերցնում, այլ երբ որևէ տեղ տեսնում էր իր տոհմակիցներից մեկն ու մեկին, նրան միշտ վերցնում էր իր հետ: (33) Երբ եկան Նեյրիսոփոսի մոտ, սրանց ևս գտան խնջույլի մեջ, պսակված չոր խոտե պսակներով. նրանց սպասավորություն էին անում արմենների երեխաները բարբարոսական զգեստներ հագած. իսկ երեխաներին նրանք նշաններով ցույց էին տալիս, ինչպես մունջերի, թե ինչ անել:

(34) Նեյրիսոփոսն ու Քսենոփոնը փոխադարձաբար իրար ողջունելուց հետո՝ սկսեցին միասին հարցուփորձել գեղջավազին պարսկերեն խոսող բարգձանի միջոցով, թե այդ ի՞նչ երկիր էր: Նա ասաց, թե Արմենիան է: Եվ դարձյալ հարցրին, թե ձիերը ո՞ւմ համար են բուծվում: Նա ասաց, թե՝ արհայի համար իբրև տուրք²⁵: Ասաց նաև, որ հարևան երկիրը խալդուսների երկիրն է և ցույց տվեց, թե որն է այնտեղ տանող նանապարհը: (35) Այնուհետև Քսենոփոնը վերադարձավ, գեղջավազին ևս վերադարձնելով նրա բնտանիքին, և դեռ առաջներում իր ավար վերցրած պառավ ձին նվիրեց գեղջավազին, որպեսզի սնուցի ու զոհաբերի, քանզի լսել էր, որ այն նվիրաբերված էր Հելիոսին²⁶ և միաժամանակ վախենում էր, որ այն կստակի, քանզի նանապարհից խիստ հյուսվել էր: Ինքը վերցրեց մարուկներից մեկը, և մյուս [գորավարներին ու] վաշտապետներին ևս տվեց մեկական մարուկ: (36) Այստեղի ձիերը փոքր էին պարսկականներից, բայց ավելի աշխույժ: Այստեղ իսկ գեղջավազը սովորեցրեց ձիերի ու գրաստների ոտներին, ձյան միջով գնալիս, պարկեր փաթարել. քանզի առանց պարկերի անասունները մինչև փոքր խրվում էին ձյան մեջ:

VI. Երբ արդեն ուրբերող օրն էր, Քսենոփոնը գյուղապետին որպես ուղե-

ցույց հանձնեց Նեյրիսոփոսին, իսկ նրա անեցիներին բաց բողեց, բացի նոր չափահաս դարձող որդուց: Սրան հանձնեց Պլեյսթենես ամփիպոլսեցու նսկոդուսյանը, որպեսզի եթե գեղջավազը լավ առաջնորդելու լինի, ապա սրան ևս վերցնելով, վերադառնա: Ու նրա տունը ինչքան կարող էին ավելի շատ մրերներ տանելով, նրանք պատրաստվեցին ու նանապարհ բնկան: (2) Չյան միջով նրանց առաջնորդում էր կապերից արձակված գեղջավազը: Եվ արդեն երբորդ կայանի նանապարհին էին, երբ Նեյրիսոփոսը գայրացավ նրա վրա այն պատճառով, որ իրենց չի առաջնորդել դեպի գյուղերը: Իսկ նա ասում էր, թե այս վայրում գյուղեր չկան²⁷: Նեյրիսոփոսը նրան ձեռնեց, բայց չկապեց: (3) Այդ բանից հետո գեղջավազը գիշերը փախավ, լքելով իր որդուն: Այս դեպքը՝ ուղեցույցի նկատմամբ վատ վերաբերմունքը և անհոգությունը, միակ գծաուրյունը եղավ ամբողջ նանապարհի բերացումը Նեյրիսոփոսի և Քսենոփոնի միջև: Իսկ Պլեյսթենեսը սիրեց (գեղջավազի) տղային և նրան իր տունը բերելով, վերաբերվում էր ամենայն մտերմությամբ:

(4) Այնուհետև առաջ գնացին յոթ կայան՝ օրական հինգ փարսախ, Փասիս գետի մոտ²⁸, որի լայնքը մոտ մեկ պլեթրոն էր: (5) Այստեղից առաջ գնացին երկու կայան՝ տասը փարսախ. և լեռնանցքով դեպի դաշտ իջնելիս նրանց դեմ էլան խալդուսները²⁹, տառիսները³⁰ և փասիանները³¹: (6) Նեյրիսոփոսը տեսնելով թշնամիներին լեռնանցքի վրա, կանգ առավ նրանցից գրեթե երեսուն ասպարեզ հեռավորության վրա, որպեսզի թշնամուն շմտենա այն ժամանակ, երբ զորքը դասավորված էր զորասյան ձևով: Նա հրամայեց մյուսներին ևս վաշտերը դասավորել այնպես, որ կազմվի ֆալանգս: (7) Երբ վերջապահները ևս հասան, նա գումարեց զորավարներին և վաշտապետներին ու խոսեց այսպես. «Թշնամին, ինչպես տեսնում եք, գրավել է լեռնանցքը. ժամանակն է մտածելու լավագույնս կովելու մասին: (8) Իմ տեսակետն այն է, որ պատվիրենք զինվորներին նախանաշել, իսկ մենք խորհուրդ անելով որոշենք, թե ե՞րբ ավելի հարմար է լեռնանցնել. այսօ՞ր, թե՛ վաղը»: (9) «Իմ կարծիքով, — ասաց կենտորը, — պետք է շտապ նախանաշել, այնուհետև զինավառվել և ամբողջ քափով գնալ թշնամու վրա: Քանզի եթե մենք այսօր սպասենք, ապա այժմ մեզ տեսնող թշնամիները առավել կֆաշալերվեն և, հավանաբար, այդ համարձակությունը կմեծացնի նրանց թիվը»:

(10) Նրանից հետո Քսենոփոնն ասաց. «Իսկ իմ կարծիքն այս է. քանի որ անհրաժեշտ է կովել, ապա պետք է այնպես նախապատրաստվել, որ պատերազմենք լավագույն ձևով: Եթե մենք ցանկանում ենք առավել հեշտությամբ անցնել լեռը, կարծում եմ, պետք է մտածենք այդ իրագործել նվազագույն վիրավորներ և նվազագույն մարդկային զոհեր տալու գնով: (11) Մեր առաջ

երևացող լեռը ձգվում է ավելի քան վարսուն ասպարեզ, բայց ոչ մի տեղ մեր դիմաց չեն երևում այն պանդանոզ մարդիկ, բացի հանապարհի վրա եղողներին: Ուստի շատ ավելի լավ է փորձել աննկատ գրավել լեռան ամայի մի հատվածը, շեղելով ընթացող ուղարարությունը, կամ գրավել այն, երբ հենար լինի, առաջ անցնելով, քան թե կովել ամրացված վայրերում պատրաստ սպասող մարդկանց դեմ: (12) Քանզի շատ ավելի հեշտ է գաղվեր բարձրանալ առանց կովի, քան հարթությամբ գնալ, երբ այս ու այն կողմ ընթանալիս են. և գիշերն իսկ, երբ մարդ չի կովում, ավելի լավ է նկատում հանապարհն իր ոտքի տակ, քան ցերեկը կովի ընթացում, և ժայռոտ հանապարհը առանց կովի առավել բարենպաստ է, քան հարթ հանապարհը նետահարության տակ: (13) Ինձ քվում է, որ անհետ չէ լեռը գողունի գրավելը, երբ գիշերով գնանք, որպեսզի մեզ չտեսնեն և այնքան հեռանան, որ չկարողանան մեզ նկատել: Ես կարծում եմ, որ երբ ձևացնենք, թե իբր այստեղ ենք հարձակվելու, ապա լեռան մյուս հատվածները ավելի կամայանան. քանզի ընթացող ուղիները այստեղ կմնան հավաքված: (14) Բայց ես ինչո՞ւ դատարարություններ եմ անում լեռը գողունի գրավելու մասին: Չէ՞ որ, ինչքան ինձ հայտնի է, ո՞վ խելքստփաս, դուր, լակեղեմունացի լիիրավ ֆաղաֆացիները³², մանուկ հասակից իսկ վարժվում եմ գողության և գողությունը, երբ այն չի վերաբերում օրենքով արգելված իրերի, ձեզ մոտ համարվում է ոչ թե ամոր, այլ լավ արարք³³: (15) Եվ որպեսզի սովորեմ ավելի հարստանալ գողանալ և աշխատեմ ձեր գողությունը բախտել, ձեզ մոտ օրինական է համարվում գողության ժամանակ բռնվողին գանակոծման ենթարկել: Արդ հասել է ժամը, երբ դու պետք է ցույց տաս քո վարժության (հետևանքը) և հոգ տանես, որպեսզի մեզ չնկատեն լեռը գողունի գրավելիս ու հակահարված չտեսնանք»:

(16) «Ներադրենք, որ,—ասաց խելքստփասը,—այդպես է. իսկ ես լսել եմ, որ դուր, արենացիները ևս հանրային ունեցվածքը գողանալու մեծ վարպետներ եմ, նույնիսկ այն դեպքում, երբ գողացողին մեծ վտանգ է սպառնում. հատկապես այդ անում են առավել հզորները, երբ ձեզ մոտ իբր հզորներն են իշխելու արժանի համարվում. ուստի ժամն է, որ դու ևս ցույց տաս քո վարժության (հետևանքը)»³⁴: (17) «Ես պատրաստ եմ,—ասաց Քսենոփոսը,—ընթրիքից հետո վերցնել վերջապահներին ու գնալ լեռը գրավելու: Ես նույնիսկ ուղեցույցներ ունեմ, քանի որ քերականները դարձանակալելով բռնել են գողունի մեզ հետևողներից ոմանց: Նրանցից ես իմացա, որ լեռը անմատչելի չէ և որ այնտեղ արածում են այծեր և եզներ. ուստի երբ մենք կարողանանք հանկարծակի գրավել լեռան մի հատվածը, այն մատչելի կլինի նաև մեր գրաստների համար: (18) Ես հուսով եմ նաև, որ ընթանալիս չեն մնա իրենց

տեղում, երբ մեզ տեսնեն իրենց հետ նույն բարձրության վրա: Նրանք այժմ էլ չեն ցանկանում իջնել և հավասարվել մեզ»: (19) Այնժամ խելքստփասն ասաց. «Բայց ինչո՞ւ դու պետք է գնաս, լիելով վերջապահներին: Ավելի լավ է ուղարկես ուրիշներին, երբ կամովին գնացողներ չլինեն»:

(20) Այնժամ առաջ եկան Արիստոնիմոս մեքիդրիացին իր հոպլիաներով և Արիստևաս փոսացին իր մերկերով և Նիկոմախոս խեղացին իր մերկերով. և պայմանավորվեցին, որ բարձունքը գրավելու դեպքում իսկույն բազում կրակներ կվառեն: (21) Այսպես որոշելով, նրանք նախանշեցին. ու նախանշելուց հետո խելքստփոսը ամբողջ զորքը տարավ տասը ասպարեզ առաջ, դեպի ընթանալիս, ձևացնելով, որ իբր մտադիր է այստեղից հարձակում գործելու:

(22) Ընթրելուց հետո, երբ գիշերն իջավ, զորքի մի մասը շարժվելով մեկնեց ու գրավեց լեռը. իսկ մնացածները հանգստացան իրենց գտնված տեղում: Մինչդեռ ընթանալիս տեսնելով, որ լեռը գրավեց, ամբողջ գիշերը կրակ վառելով արքուն մնացին: (23) Երբ օրը բացվեց, խելքստփոսը, զոհ մատուցելուց հետո, զորքը տարավ հանապարհով, մինչդեռ լեռը գրաված չուկատները գնում էին բարձունքներով: (24) Ինչ վերաբերում է ընթանալիս, ապա նրանց մեծ մասը մնաց լեռանցքի վրա, իսկ մի մասն էլ գնաց բարձունքը գրաված (հեղեղների դեմ): Եվ նախքան զլիսվոր ուղերն իրար կմտանալին, բարձունքի վրա եղողները ընդհարվեցին. հաղթեցին հեղեղներն ու սկսեցին հալածել (ընթանալիս): (25) Մինչ այդ, հարթավայրում եղող հեղեղն պելոսաստները վազով նետվեցին ընթանալու դասավորության վրա, իսկ խելքստփոսը հոպլիաների հետ արագ ֆայլով հետևում էր նրանց: (26) Ընթանալիս վրա կանգնած ընթանալիս տեսնելով բարձունքում գտնվողների պարտությունը, փախան. և նրանցից սպանվեցին ոչ շատերը, բայց հեղեղները գրավեցին շատ ու շատ հյուսված վահաններ, որոնք թրերով կտրատելով անպետք էին դարձնում: (27) Երբ բարձրացան (զագարը), զոհ մատուցեցին և հաղթության հուշարձան կանգնեցնելով, իշան հարթավայր ու հասան գյուղերը, որոնք լեցուն էին ամեն տեսակ բարիքներով:

VII. Այստեղից նրանք գնացին դեպի տառիսները հինգ կայան՝ երեսուն և հինգ փարսախ, և նրանց պարենը սպառվեց. քանզի տառիսներն ապրում էին ամրացված վայրերում, որտեղ և փոխադրել էին իրենց ամբողջ պարենամբերը: (2) Երբ (հեղեղները) հասան մի վայր, որը ֆաղաֆ շէր և որտեղ տներ էլ չկային, բայց ուր հավաքվել էին այրեր և կանաչ և շատ անասուններ, խելքստփոսը առանց սպասելու, իսկույն հարձակվեց նրանց վրա. և երբ առաջին ջոկատը հոգնեց, մյուսը անցավ հարձակման, հետո մեկ ուրիշը.

հանգի անհնար էր ի մի հավաքվելով այն պաշարել, որովհետև շուրջանակի գահավեժ վայրում էր այն գտնվում:

(3) Երբ Քսենոփոնը վերջապահների և պելոասաների ու հուլիանների հետ տեղ հասավ, ապա հեյրիսոփոսը ասաց. «Ինչ լավ ժամանակին եկար. այս վայրը պետք է գրավել. հանգի գործը պարեն չի ունենա, եթե մենք այս վայրը չգրավենք»: (4) Այնժամ նրանք խորհրդակցեցին, և Քսենոփոնի այն հարցին, թե ի՞նչն է խանգարում խուժելու այնտեղ, հեյրիսոփոսը պատասխանեց. «Միայն այս նանապարհն է, որը դու տեսնում ես, տանում այնտեղ. ու եթե որևէ մեկը փորձի այստեղով անցնել, ապա անցումի վրա բարձրացող ժայռից քարեր են գլորում ցած: Ահա վիճակը նրա, ով հարվածի հանդիպի»: Այս ասելով նա միաժամանակ ցույց տվեց սրունիները և կողերը փշրված զինվորների: (5) «Իսկ եթե սպառեն եղած քարերը, — ասաց Քսենոփոնը, — ապա մեր անցումն արգելող որևէ բան մնում է դեռ: Չէ՞ որ մեր դիմաց փոքրաքիվ մարդիկ են, և նրանցից սասկ երկուսը կամ երեկն են զինված: (6) Այն տարածությունը, որը մենք պետք է անցնենք քարկոծման ենթակվելով, ինչպես ինձ էլ տեսնում ես, մեկ և կես պլեթրոն է. դրանից մոտ մեկ պլեթրոնը ծածկված է իրարից հեռու անած բարձր սոնիներով, որոնց ետև կանգնած մարդիկ ի՞նչ վնաս կարող են կրել շարված կամ գլորված քարերից: Մնում է կես պլեթրոն, որը պետք է անցնել երբ քարերը դադարեն գլորվելուց»: (7) «Քանի էլ այն է, — պատասխանեց հեյրիսոփոսը, — որ երբ շարվում ենք դեպի ծառերը, իսկույն մեծ քանակությամբ քարեր են քափվում»: «Այդ էլ մեզ պետք է, — ասաց Քսենոփոնը, — այդպիսով նրանք ավելի շուտ կսպառեն քարերը: Ուրեմն զնանք այնտեղ, որտեղից էլ շուտ անցնենք, մնում մեզ վազել դեպի առաջ, եթե այդ հաշտովի, և արտեղից հեշտ է նանանջել, եթե դրա կարիքն զգացվի»:

(8) Այնժամ առաջ անցան հեյրիսոփոսը և Քսենոփոնը, նաև վաշտապետ Կալլիմախոսը պատասխանեցին. հանգի այդ օրը նրան էր հանձնված վերջապահ վաշտապետների հրամանատարությունը. իսկ մյուս վաշտապետները մնում էին ապահով վայրում: Այնուհետև ծառերի տակ վազեցին մոտ յոթանասուն մարդ, ոչ բոլորը միասին, այլ մեկ առ մեկ, յուրաքանչյուրը պաշտպանվելով ինչպես կարող էր: (9) Իսկ Ագասիաս ստյումփալացին և Արխաոնիմոս մերիդրիացին, որոնք նույնպես վերջապահների վաշտապետներից էին, և ուրիշները ևս դիբավորվեցին ծառերից հեռու. հանգի ծառերի տակ կարող էր ապահով կանգնել ոչ ավելի քան մեկ վաշտ: (10) Այստեղ էլ Կալլիմախոսը մի խորամանկություն արեց. նա առաջ էր վազում երկու կամ երեք քայլ այն ծառից, որի տակ ապաստանել էր, իսկ երբ քարեր էին քափվում, նորից բա-

րեհաշող ետ էր վերադառնում: Եվ նրա ամեն մի արտելին ցած էր քափվում ավելի քան տասը քայլ քար: (11) Ագասիասը տեսնելով, թե ինչ էր անում Կալլիմախոսը ամբողջ գործի աչքերի առաջ և վախենալով, որ շիճի թե առաջինը նա ներխուժի ամբուրյունից ներս, առանց զգուշացնելու իր մոտ եղող Արխաոնիմոսին, ոչ իսկ եվրիլոֆոս լուսիացուն, որոնք իր ընկերներն էին, ոչ էլ որևէ մեկ ուրիշին, ինքը վազեց ու բոլորից առաջ անցավ: (12) Կալլիմախոսը տեսնելով նրան իր մոտով առաջ վազելիս, բռնեց նրա վահանը: Այնժամ նրանից առաջ անցավ Արխաոնիմոս մերիդրիացին և նրանից հետո եվրիլոֆոս լուսիացին. հանգի նրանք բոլորը մրցում էին իրար հետ և աշխատում փախչելով գերազանցել մեկը մյուսին. այսպիսով նրանք գրավեցին ամբուրյունը: Քանզի մի անգամ որ ներխուժեցին այնտեղ, այլևս ոչ մի քար վերևից չգլորվեց: (13) Այնժամ անավոր մի տեսարան բացվեց: Կանայք իրենց երեխաներին ցած էին նետում և նրանց ետևից իրենք ևս ցած գլորվում. նույնպես էին վարվում նաև տղամարդիկ: Այստեղ էլ վաշտապետ էնեյաս ստյումփալացին տեսնելով մեկին, որը լավ զգեստներ էր հագած և վազում էր հավանաբար իրեն ցած նետելու, բռնեց նրան, որ բուլլ շտա: (14) Բայց մարդը իր հետ փախեց նրան և երկուսը միասին գահավիժելով ժայռերից, մահացան: Այստեղ գերի վերցվեց շատ էիջ մարդ, բայց մեծ թվով եզներ, էշեր և ոչխարներ (վերցվեցին):

(15) Այստեղից նրանք խալկոսների երկրի միջով գնացին յոթ կայան՝ հիսուն փարսախս: Մրանք, առավել քան բոլորը, ում երկրից անցել էին հելլենները, փախ էին և ձեռնամարտի էին բռնվում: Նրանք մինչև փորը հասնող վուշե գրահներ ունեին. և գրահի եզրաթևիկների փոխարեն՝ խիտ հյուսված էուլեր: (16) Նրանք նաև ունեին սոնապաններ և սողավարտներ և գոտուց կախած դաշույն, լակեդեմոնական կեռ դանակի³⁵ մեծություն, որով սպանում էին ում որ հաղթել կարողանային, և կտրելով գլուխները, վերցնում էին ու գնում. և նրանք երգում էին ու պարում, երբ քշանաու տեսադաշտում էին գտնվում: Ունեին նաև մեկ ծայրով նիզակ՝ հինգ³⁶ կանգուն երկարությամբ: (17) Մրանք մնում էին փաղափաղալուրում³⁷. և երբ հելլենները անցնում էին այդ տեղերով, նրանք հետևում էին անընդհատ կովելով: Քնակվում էին ամբողջված վաշտերում, որտեղ հավաքել էին նաև իրենց մրերները. այնպես, որ հելլենները այստեղից ոչինչ չկարողացան վերցնել, այլ սնվում էին այն անասուններով, որ վերցրել էին տառիսներից: (18) Նրանց մոտից հելլենները հասան Հարպասոս գետը, որի լայնքը չորս պլեթրոն էր: Այստեղից առաջ քնացան սկյուրենների³⁸ երկրի միջով չորս կայան՝ քան փարսախս՝ հարբա-

վայր տեղերով դեպի գյուղերը, որոնցում մնացին երեք օր և պարենավորվեցին:

(19) Այստեղից նրանք անցան շորս կայան՝ Բասն փարսախ, դեպի մեծ, բարգավաճ և մարդաշատ մի քաղաք, որը կոչվում էր Գյումնիաս³⁹: Այս քաղաքից երկրի իշխողը ուղեցույց ուղարկեց հեյլեններին, որպեսզի սա առաջնորդի նրանց իրենց բշնամի երկրի միջով⁴⁰: (20) Գալով (հեյլենների մոտ), սա ասաց, որ հինգ օրվա ընթացքում կհասցնի այնպիսի մի վայր, որտեղից կտեսնեն ծովը⁴¹: հակառակ դեպքում, հավաստեց նա, բոլոր իրեն սպանեն: Նա առաջնորդեց նրանց ու երբ մտավ բշնամու երկիրը, հրահրում էր նրանց այրել և ավերել երկիրը. այսպիսով պարզ դարձավ, որ նա այդ նպատակով է եկել և ոչ թե հեյլենների նկատմամբ բարշացակամ լինելուց: (21) Եվ հինգերորդ օրը նրանք հասան լեռը. իսկ լեռան անունն էր Թեբես⁴²: Երբ առաջապանները բարձրացան լեռը, մեծ աղմուկ առաջացավ: (22) Լսելով ճիչերը, Քսենոփոնը և վերջապահները կարծեցին, թե առաջից ուրիշ բշնամիներ են հարձակվել, մինչդեռ իրենց հետևում էին այրվող երկրի մարդիկ, որոնցից ոմանց հեյլենները դարձակալելով սպանեցին, իսկ մի քանիսին գերի վերցրին, միաժամանակ ձեռք բերեցին շորս Բասն հյուսիսե վահան, որոնք ծածկրված էին եզան հում կաշվով: (23) Մինչ այդ, աղմուկը հետագետե ավելանում էր և ավելի մոտիկից էր գալիս, ու Բասնի որ անդադար մտեցողները արագ վազում էին դեպի աղաղակողները, ապա աղմուկը առավել ևս սաստկանում էր, աղաղակողների շատանալու հետ միասին: Ուտի Քսենոփոնի համար պարզ դարձավ, որ շատ կարևոր բան է կատարվել, և հեծնելով իր ձիին ու կուկիոսին և ուրիշ հեծյալներին վերցնելով, նա շտապեց օգնության: Եվ շտապ նրանք լսեցին «ձո՛վր, ձո՛վր» զուռացող զինվորներին, որոնք մյուսներին դեպի իրենց էին կանչում: Այնտեղ վազեցին բոլորը, նաև վերջապահները, իրենց հետ բշնամու նաև գումակն ու ձիերին: (25) Երբ բոլորը հասան գագաթ, այնժամ արտասովոր սկսեցին իրար զրկել. ինչպես նաև զորավորներին և վաշտապետներին: Եվ իսկույն, չգիտես թե ում թելադրանքով, զինվորները փառեր կրելով մեծ փարաբուր ստեղծեցին: (26) Գրա վրա դրին եզան բազմաթիվ մորթիներ և գոմվազաններ ու բշնամուց վերցված հյուսիսե վահաններ, իսկ ուղեցույցը ինքը կտարատում էր այդ վահանները և պատվիրում էր մյուսներին ևս նույնպես անելու: (27) Այս բոլորից հետո հեյլենները ուղեցույցին ետ ուղարկեցին, ընդհանուր ունեցվածքից պարզելով նրան ձի և արծաթե բաժակ և պարսկական զգեստ ու տասը դահեկան. բայց նա առավելապես խնդրում էր մատանիներ. և այդպիսիները նա շատ ստացավ զինվորներից: Եվ ցույց առնելով նրանց մի գյուղ, որտեղ կարող էին բանակել, ու

բացատրելով դեպի մակրոնները⁴³ տանող ճանապարհը, երբ արդեն երեկոն լիջավ, նա հեռացավ:

VIII. Այստեղից հեյլենները մակրոնների (երկրի) միջով առաջ գնացին երեք կայան՝ տասը փարսախ: Առաջին իսկ օրը նրանք հասան գետը, որը մակրոնների երկիրը բաժանում էր սկյուրեհների երկրից: (2) Նրանց աչ կողմում բարձրանում էր դժվարամատույց մի տեղանք, իսկ ձախ կողմում կար մի ուրիշ գետ, որի մեջ թափվում էր բաժանող սահմանային գետը և որը հարկավոր էր անցնել: Տեղանքը ծածկված էր ծառերով, նիշտ է՝ ոչ հաստ, բայց խիտ: Հեյլենները երբ մոտեցան, սկսեցին ծառերը կտրատել, շտապելով հնարավորին չափ շուտ դուրս գալ այդ վայրից: (3) Իսկ մակրոնները, որոնք ունեին հյուսիսե վահաններ և նիզակներ և մագից պատրաստած խիտոններ, դասավորվել էին գետանցի մյուս կողմում, իրար ֆաջալերում էին ու փառեր նետում գետը. բայց փառերը չէին հասնում մինչև հեյլենները և ոչ ոքի չէին վիրավորում:

(4) Այնժամ Քսենոփոնին մոտեցավ պելաստներից մեկը, որն, ինչպես ինքը պատմեց, Աքենեում ստրուկ էր եղել. նա ասաց, թե հասկանում է այդ մարդկանց խոսքը. «Ինձ բվում է,—շարունակեց նա,—որ սա իմ հայրենիքն է. և եթե որեէ արգելի չկա, ապա ես ուզում եմ խոսել նրանց հետ»: (5) «Ոչ մի արգելի չկա,—ասաց Քսենոփոնը,—ուտի և խոսիք նրանց հետ և իմացիր նախ, թե ո՞վքեր են»: Նրանք պատասխանեցին, թե «մակրոններ»: «Այնժամ հարցրու,—ասաց Քսենոփոնը,—ինչո՞ւ են կանգնել մեր դիմաց և իրենց պանում են բշնամու նման»: (6) Նրանք պատասխանեցին. «Որովհետև դուք մեր երկրի վրա եք գալիս»: Զորավարները հրամայեցին ասել, թե «չարիք պատճառելու համար չենք եկել, այլ արժախի դեմ կովելուց հետո վերադառնում ենք Հելլադա և ցանկանում ենք ծով հասնել»: (7) Մակրոնները հարցրին, թե իրենց հավատարմության երաշխիք կտան արդյոք: Զորավարները պատասխանեցին, թե կուզենային այդպիսի և՛ տալ, և՛ ստանալ: Այնժամ մակրոնները հեյլեններին բարբարոսական նիզակ տվեցին, իսկ հեյլենները նրանց՝ հեյլենական. Բանգի մակրոններն ասում էին, թե երաշխիքը դա է. և, բացի այդ, երկու կողմերը ասավածներին վկա կոչեցին:

(8) Հավատարմության երաշխիք տրվելուց հետո մակրոններն իսկույն հեյլենների հետ սկսեցին ծառերը կտրատել և ճանապարհ բացել, ասես իրենք ևս մտադիր էին անցնել հեյլենների հետ, (պարենավորման) շուրջ տրամադրեցին իրենց հնարավորության համեմատ, և երեք օրում հեյլեններին հասցրին մինչև կովսերի սահմանը: (9) Այստեղ մեծ լեռ կար, որի վրա շաբլերով դասավորվել էին կովսերը: Սկզբում հեյլենները նրանց դիմաց շարվեցին ֆա-

լանգսի ձևով, որպեսզի այդ դասավորությամբ բարձրանան լեռք. բայց հետո գորավարները որոշեցին հավաքվել ու խորհրդակցել, քե ինչպես է հնարավոր ավելի լավ պատերազմել:

(10) Քսենոփոնն ասաց, որ պետք է, իր կարծիքով, արձակել ֆալանգսի դասավորությունը և վաշտերը ուղիղ դասավորել, որովհետև ֆալանգսը խուլյուն կհայհալվի. քանզի լեռան մի մասում վերելքը դժվար կլինի, մյուս մասում՝ հեշտ. և այս բանը հուսալուրջուն կառաջացնի, էրե գորքը նկատի իր ֆալանգսի դասավորության փայտյունը: (11) Այնուհետև, — շարունակեց նա, — էրե մենք առաջ շարժվենք խիտ շարժերով, ընամիները կարող են մեզանից ավելի լինել և այդ ավելին նրանց կօգտագործեն ինչպես ցանկանան. իսկ էրե շարժվենք նոսր շարժերով, ապա զարմանալի չի լինի, էրե մեր ֆալանգսը մասնատվի ընամու խիտ գորքերի հարվածների ու նետերի տարափի տակ: Եվ էրե որևէ կետում նման բան պատահի, ապա ամբողջ ֆալանգսի վրա վատ կանդրադառնա: (12) Բայց, իմ կարծիքով, պետք է վաշտերը կանգնեցնենք ուղիղ դասավորությամբ և նրանց միջև որոշ տարածություն բողբոջելով, վաշտերը այնքան ծավալենք, որ դրանցից վերջինները ընամու քեներից էլ այն կողմը հասնեն: Այդպիսով մենք ավելի ձգված կլինենք, քան ընամիների դասավորությունը և վաշտերը ուղիղ տանելու դեպքում, մեզանից լավագույնները բոլորից առաջ կգնան հարձակման, և յուրաքանչյուր վաշտապետ իր վաշտը կարող է տանել առավել հարմար ճանապարհով: (13) Բացի այդ, ընամու համար հեշտ չի լինի վաշտերի միջև ներխուժել, քանզի այս ու այն կողմից հարձակման կենթարկվի, և նրա համար նույնպես դժվար կլինի նեղվել գնացող վաշտերի դասավորությունը: Իսկ էրե որևէ վաշտ դժվար կացության մատնվի, հարևան վաշտը կօգնի նրան: Եվ էրե վաշտերից զեր մեկը կարողանա գագաքը բարձրանալ, ապա ընամիներից և ոչ մեկը այնտեղ չի մնա»:

(14) Այսպես որոշեցին և վաշտերը ուղիղ դասավորեցին: Իսկ Քսենոփոնը աչքից ձախն անցնելով⁴⁴, ասաց զինվորներին. «Ո՛վ այրեք. այս մարդիկ, որոնց դուք տեսնում եք, միակ արգելին են մեր առաջ, որի պատճառով էլ մենք դեռևս չենք հասել այնտեղ, որտեղ շտապում ենք. և սրանց, էրե կարողանանք, պետք է հուժ-հուժ խժոճենք»⁴⁵:

(15) Երբ ամեն մեկը գնաց իր տեղը և վաշտերը կանգնեցին ուղիղ դասավորությամբ՝ ստացվեց հուպիաների գրեթե ուրսուն վաշտ, իսկ յուրաքանչյուր վաշտում՝ չորս հարյուր մարդ: Իսկ պելասատներին և աղեղնավորներին բաժանեցին էրե մասի. մի մասը դասավորեցին ձախ քեից և մյուս մասը՝ աչքից այն կողմ, իսկ երրորդ մասը՝ կենտրոնում. այդ գործասերից յու-

րախանչյուրում կար չորս վեց հարյուր մարդ⁴⁶: (16) Այնուհետև գորավարները նրանք արձակեցին աղաքելու: Աղաքելուց և պեան երգելուց հետո առաջ շարժվեցին: Եվ խելիստիոնն ու Քսենոփոնը և նրանց հետ եղող պելասատները առաջ կին շարժվում ընամու դասավորությունից այն կողմ գտնվելով⁴⁷: (17) Քշնամիները տեսնելով նրանց, վազեցին նրանց դեմ ու դրանով իսկ անշատվեցին, մի մասը դեպի աչք, մյուսը՝ դեպի ձախ. ու նրանց դասավորության կենտրոնում մեծ դատարկություն առաջացավ: (18) Այնժամ արկադիական գործասի պելասատները, որոնց հրամանատարն էր էսֆինես ակառնանեցին, կարծելով, որ նրանք փախչում են, աղաղակելով առաջ վազեցին: Եվ նրանք առաջինը բարձրացան լեռք: Նրանց հետևեցին նաև արկադիացի հուպիաները, որոնց գլխավորում էր Կլեանոր օրֆոմենացին: (19) Իսկ ընամիները, հենց որ (հեղինակները) առաջ վազեցին, այլևս չդիմադրեցին, այլ փախան ով որտեղ կարող էր:

Իսկ հեղինակները, բարձրանալով լեռք, բանակեցին բազմաթիվ գյուղերում, որտեղ մթերքի առատություն կար: (20) Այստեղ, ընդհանրապես, զարմանալի ոչինչ չկար. բայց կային մեղվի բազմաթիվ փերակներ և այն զինվորները, որոնք կերան այդ մեղրից, բոլորը խելակորույս դարձան և փսխում էին և լուծ ընկնում և ոչ մեկը նրանցից չէր կարողանում ուղիղ կանգնել ոտների վրա. միշտ ոտողները նմանվում էին ուժեղ հարբածների, իսկ շատ ոտողները՝ խելացնառների, մինչև իսկ մեղայրների⁴⁸: Եվ այնքան շատ մարդ էր պառկած, ասես գորքը պարտություն էր կրել. և բոլորը այդ բանից մեծապես վհատվել էին: Սակայն հաջորդ օրը ոչ ոք չմտավ և գրեթե միևնույն ժամին սկսեցին ուշքի գալ. և երրորդ քե չորրորդ օրը նրանք ոտքի էին կանգնում, ինչպես բուժավորումից հետո:

(22) Այստեղից առաջ գնացին երկու կայան՝ յորր փարոսիս, և ծով հասան Տրասպեզոնտի⁴⁹ մոտ, որը բազմամարդ հեղինական քաղաք էր Եվֆսինյան Պոնտոսում. այն Միևնայի գաղութն էր կոլխերի երկրում: Այստեղ հեղինակները շուրջ երեսուն օր մնացին կոլխերի գյուղերում. և այստեղից արշավելով ավարի կին ենթարկում Կոլխիդան: (23) Զորքին շուրջ տրամադրեցին Տրասպեզոնտի բնակիչները, որոնք լավ ընդունեցին հեղինակներին և որպես հյուրասիրության նշան, պարգևեցին եզներ, գառի և զինի: (24) Նրանք նույնպես հեղինակներին գործակցեցին դաշինք կնքելու մեջ հարևան կոլխերի հետ, որոնք առավելապես ապրում էին դաշտավայրում, և նրանց կողմից ևս եզներ ստացվեցին իբրև հյուրասիրության նշան:

(25) Այս բոլորից հետո նրանք խոստացված զոհաբերության պատրաստություն էին տեսնում: Նրանք բավական քվով եզներ էին ստացել, որպեսզի

դրանք գոհեին Չեսին՝ փրկուրյան համար, Հերակլեսին՝ իրենց առաջնորդելու համար, և մյուս աստվածներին, իրենց կատարած մաղթանքի համաձայն: Նրանք կազմակերպեցին նաև մարգահան մրցումներ այն լեռան վրա, որտեղ բանակել էին: Որպես վազքի կազմակերպիչ և մյուս մրցումների ղեկավար, նրանք բնորեցին Գրակոնտիոս սպարապետին, որը ղեկն տղա ժամանակ փախել էր տնից, ակամայից դաշույնի հարվածով մեկ ուրիշ տղայի սպանած լինելու համար: (26) Զոհաբերությունն ավարտելուց հետո մորթիները հանձնեցին Գրակոնտիոսին ու պատվիրեցին նրան տանել իրենց այնտեղ, ուր պետք է վազքի մրցումը կայանար⁶⁰: Նա ցույց տալով այն բլուրը, որտեղ այնժամ կանգնել էին, ասաց. «Այս բլուրը հարմարագույն վայրն է, որտեղից կարող ես ուզածդ ուղղությամբ վազել»: «Բայց ինչպե՞ս կարելի է,—հարցրին նրան,—մրցել այսպիսի անհարթ ու մացառոտ գետնի վրա»: Եվ նա պատասխանեց. «Վայր բնկնողի համար տանջանքն ավելի մեծ կլինի»: (27) Տղաների, առավելապես գերիների երեխաների, մրցումը մեկ ասպարեզ տարածությամբ վազքն էր. ավելի քան վարսուն կրետացի մրցեցին երկար տարածություն վազելով. տեղի ունեցան նաև ըմբշամարտ, բոցցամարտ և պանկրատիոն⁶¹. ու տեսարանը շատ գեղեցիկ էր: Ու քանի որ մրցումներին շատերը մասնակցեցին, իսկ դիտողները նրանց բնկերեններն էին, հաղթելու մեծ եռանդ առաջացավ: (28) Տեղի ունեցավ նաև ձիարշավ, և հեծյալները պետք է իրենց ձիերը բշխին գառիբափով դեպի ծով և ետ վերադառնալին դեպի գոհասեղան⁶²: Եվ վայրէջքի ժամանակ շատերը գլորվում էին ցած, իսկ վերելքի ժամանակ, խիստ գառիվեր լինելու պատճառով, ձիերը հագիվ կարողանում էին առաջ քայլել. այնպես, որ շատ աղաղակ էր բարձրանում և ծիծաղ ու փշալերող բացականչություններ:

Գ Ի Բ Ք Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ

1. [Այն ամենը, ինչ հեղինակները կատարեցին Կյուրոսի հետ արշավելիս և դեպի Եվֆսիդյան Պոնտոսի ծովափը նահանջելու նահապարհին, և թե ինչպես նրանք հասան հեղինական Տրապեզունտ քաղաքը, և թե ինչպես, համաձայն օրենքի, նրանք իրենց փրկուրյան համար գոհեցան մատուցեցին անմիջապես. երբ հասան բարեկամական երկիր, պատմվել է նախորդ խոսքում]:

(2) Այնուհետև նրանք ժողովվելով, խորհրդակցեցին հետագա ուղևորության մասին: Առաջինը հանդես եկավ Լեոն բուրիացին և այսպես խոսեց. «Ես, ո՛վ ռազմիկներ, արդեն հոգնել եմ պատրաստվելուց և սպառազինվելուց, և քայլելուց, և վազելուց, և զենքեր կրելուց, և շարժում կանգնելուց, և պահակություն անելուց, և կովելուց. այժմ ուզում եմ վերջ տալ այդ բոլոր տանջանքներին. և քանի որ արդեն ծով եմ հասել, ցանկանում եմ ուղևորության մնացած մասը նավարկել և Ողիսեսի նման մեջքի վրա պտկած, հասնել Հելլադա»⁶³: (3) Այս խոսքերը լսելով, զինվորները աղաղակում էին, թե նա երիտ է խոսում: Այնժամ Նեյրիստիոսը հանդես գալով խոսեց այսպես. (4) «Ո՛վ ռազմիկներ. իմ բարեկամ Անաֆսիբիոսը այժմ, բարեբախտաբար նավարկում է⁶⁴: Ուստի և, եթե դուք ինձ ուղարկեք նրա մոտ, ես ենթադրում եմ, որ կվերադառնամ ու ձեզ համար արիերաներ և բեռնատար նավեր կբերեմ: Եթե դուք իրոք ցանկանում եք նավարկել, ապա սպասեցե՛ք մինչև իմ գալը. ես շուտով կվերադառնամ»: Այս լսելով, զինվորները ուրախացան և որոշեցին, որ Նեյրիստիոսը պետք է, ինչքան հնարավոր է, շուտափույթ նավարկի:

(5) Նրանից հետո հանդես եկավ Քսենոփոնը և խոսեց այսպես. «Ուրեմն, Նեյրիսոփոսը մեկնում է նավեր բերելու համար, իսկ մենք նրան կապանենք: Այժմ կասեմ, քե ինչ պետք է անենք մենք այստեղ նրան սպասելու բնթագֆում: (6) Նախ անհրաժեշտ է պարեն ձեռք բերել բշնամի Լեկրից, քանի որ ոչ բավարար չուկա կա, և ոչ իսկ, բացի Բշերիցս, գնելու կարողություն ունենք: Իսկ Լեկիրը բշնամական է. այդ իսկ պատճառով մեզանից շատերը կարող են կորչել, եթե անզգուշորեն և առանց պաշտպանվելու գնանք մքերի հայրայրելու: (7) Ուստի ես կարծում եմ, որ մքերը պետք է նարենք հատուկ խմբեր կազմած և անջատ շրափանենք. դրանով դուք վտանգից զերծ կլինեք: Այդ մասին կհոգանք մենք՝ զորավարներս»: Այդպես էլ որոշեցին:

(8) «Այժմ լսեք շարունակությունը: Չեզանից ոմանք, անշուշտ, կզնան ավար ձեռք բերելու: Իմ կարծիքով, բոլորից լավը կլինի այն, որ գնալ ցանկացողը այդ մասին մեզ հայտնի, ինչպես նաև ասի, քե ուր է գնում, որպեսզի մենք իմանանք, քե ինչքան մարդ է գնում և ինչքան մնում, և եթե կարիք լինի, օժանդակենք նրանց նախապատրաստությունը. իսկ եթե անհրաժեշտություն զգացվի որևէ մեկին օգնություն հասցնելու, ապա իմանանք, քե այն որտեղ ուղարկենք: Եվ եթե անփորձներից որևէ մեկը այդպիսի բան է ձեռնարկում, ապա մենք կաշխատենք իմանալ նրա հակառակորդների ուժը և քստ այնքան խորհուրդներ կտանք նրան»: Այս նույնպես ընդունվեց:

(9) «Իմացեք նաև հետևյալը, — շարունակեց նա: — Մեր բշնամիները հնարավորություն ունեն մեզ վրա հարձակվելու. և նրանք իրավացի կերպով մեր նկատմամբ դավեր կնյութեն, քանզի մենք նրանց բարիքներն ենք հափշտակում: Եվ նրանք հետամուտ են լինում մեզ: Ուստի ես կարծում եմ, որ մեր նամբարի շուրջը պետք է պահակակետեր դնել. և եթե մենք հերքով պահակություն անենք և զգուշ լինենք, ապա բշնամին պակաս չափով կարող է մեզ հետամտել:

(10) Մի ուրիշ բան ևս պետք է նկատի ունենաք: Եթե մենք հաստատ իմանալինք, որ Նեյրիսոփոսը կվերադառնա իր հետ բավականաչափ նավեր բերելով, ապա բոլորովին կարիք չէր զգացվի իմ այս խոսքերին: Բայց քանի որ այդ անորոշ է, ապա մենք ևս այստեղ պետք է փորձենք նավեր ձեռք բերել: Եթե նա բերի, ապա այստեղ եղածների հետ միասին մենք կնավարկենք ավելի մեծ քվով նավեր դնենալով մեր տրամադրության տակ. իսկ եթե չբերի, ապա մենք կօգտվենք այստեղ եղած նավերից: (11) Ես հանախ այստեղով անցնող նավեր եմ տեսնում: Եթե մենք տրապեզունացիներից մեծ նավեր խնդրենք, ապա կարող ենք անցնող նավերը գերի վերցնել և հանելով ղեկերը, այդ նավերը պահակների հսկողությանը հանձնել, մինչև որ մենք բավա-

Արքայական որսի տեսարաններ (աքեմենյան շրջանի կնիքներ)

կանաչափ նավեր կունենան և, այսպիսով, մեր փոխադրման ժամանակ դրժվարություն չենք կրի»: Այդ ևս որոշեցին:

(12) «Մտածե՛ք նաև, — շարունակեց նա, — պատշան չէ՞ արդյոք, որ մենք բնդհանուր միջոցներից կերակրենք զերվածներին, քանի որ նրանք մեր պատճառով պետք է մնան այստեղ, ինչպես նաև համաձայնվենք փոխադրված սահմանել, որպեսզի մեզ օգտակար հանդիսանալով իրենք ևս օգտվեն»: Այդ ևս որոշեցին:

(13) «Քայց ինձ բվում է, — շարունակեց նա, — երբ նույնիսկ այդ բանը մեզ չհաշողվի և մենք չկարողանանք բավարար չափով նավեր ձեռք բերել, այդ դեպքում մենք կդիմենք ծովափնյա ֆաղափներին, որպեսզի նրանք բարեկարգեն նաևապարհները, որոնք, ինչպես լսել ենք, դժվարանցանելի են: Նրանք կհամաձայնվեն և՛ վախից, և՛ մեզանից ազատվելու ցանկությունից»:

(14) Այնժամ սկսեցին աղմկել, քե շպետ է նաևապարհով ընթանալ: Իսկ Քսենոփոնը, նկատելով նրանց անմտությունը, այդ մասին ոչ մի որոշում չառաջարկեց ֆվեարկման, բայց ֆաղափներին համոզեց կամովին բարեկարգել նաևապարհները, ասելով, որ հելլեններից ավելի շուտ կազատվեն, երբ նաևապարհները բարեկարգ լինեն: (15) Նրանք տրապեզունացիներից ստացան մի պենտեկոնտորոն⁵ և այն հանձնեցին պերիոյկոս⁶ Գեֆսիպոս լակոնացուն: Սակայն նա հոգ չտարավ նավեր գերեվարելու մասին, այլ փախավ և իր նավի հետ հեռացավ Պոնտոսից: Հետագայում նա արդարացի պատժվեց. ֆանգի Սերեսի⁵ մոտ ինչ-որ դավեր նյութելիս սպանվեց Նիկանդրոս լակոնացու կողմից: (16) Նրանք ստացան նաև մի տրիակոնտորոն⁶, որի հրամանատար նշանակվեց Պոլյուկրատես արենացին, որը և գերված բոլոր նավերը նամբար էր առաջնորդում: Երբ դրանք որևէ բեռ էին տանում, ապա բեռնաբափում էին և բեռների մոտ պահակ նշանակում, որպեսզի դրանք ապահով լինեն, իսկ նավերը օգտագործում էին որպես փոխադրամիջոց: (17) Այս դեպքերի ընթացքում հելլենները գնում էին ավարի, ոմանք այն ձեռք էին բերում, ոմանք՝ ոչ: Իսկ Կլեայնետոսը իր վաշտը և մեկ ուրիշ վաշտ ևս տանելով դժվարամատույց մի ամբողջան դեմ, և՛ ինքը սպանվեց, և՛ շատերը իր հետ եղողներից:

II. Երբ արդեն հնարավոր չէր պարենն ձեռք բերելուց հետո նույն օրը վերադառնալ բանակատեղի⁷, Քսենոփոնը տրապեզունացիներից ուղեցույցներ վերցնելով իր հետ, զորքի կեսը տարավ դրիլների երկիրը⁸, իսկ մյուս կեսը բողեց տեղում, բանակատեղին պահպանելու համար. ֆանգի կոլխերը, վտարված լինելով իրենց բնակարաններից, հավաքվել էին մեծ բազմությամբ և դիրհավորվել շրջակա բարձունքների վրա: (2) Սակայն արտ-

պեզունացիները նրանց չէին առաջնորդում այնտեղ, որտեղից հեշտ էր պարեն ձեռք բերել. քանզի այնտեղ բնակվողների հետ բարեկամներ էին. իսկ հոմարոյքամբ էին տանում դրիվների դեմ, որոնք իրենց շատ շաբի էին պատճառում և բնակվում էին լեռնային ու անմատույց վայրերում և Պոնտոսում ապրող բոլոր ցեղերից ամենաազմունակներն էին:

(3) Երբ հեղինները հասան բարձրավայրերը, դրիվները հրկիզեցին այն ամրությունները, որ կարծում էին, քն հեշտությամբ կգրավվեն, և իրենք հեռացան: Ուտի և այստեղ վերցնելու շինչ շմնաց, բացի խոզից ու եզրից և կամ մի այլ անասունից, որը կարողացել էր հողապրել հողենից: Բայց կար ամրացված մի վայր, որը նրանց փախաբանությամբ էր. և բոլոր այնտեղ ապաստանեցին. նրա շուրջը շատ խորը հեղեղատ կար և ամրության մատույցները շատ դժվարին էին: (4) Արդ՝ պելտասսները, որոնք հուպիտներից հինգ քն վեց ասպարեզ առաջ էին վազել, անցնելով հեղեղատը և տեսնելով շատ ոչխարներ և այլ հարստություն, նետովեցին դեպի ամրությունը: Նրանց հետևեցին նաև շատ նիզակավորներ, որոնք պարեն էին փնտրում. այնպես, որ հեղեղատն անցնողների քիվը դարձավ ավելի քան հազար մարդ: (5) Ու երբ չկարողացան ամրությունը մարտով վերցնել, քանզի դրա շուրջը լայն խրամատ կար հողաքմբով, իսկ հողաքմբի վրա ցցապատենե՜լ՝ փայտե խիտ աշտարակներով, ապա նրանք փորձեցին նահանջել, իսկ բշեամին սկսեց հարձակվել: (6) Եվ քանի որ հնարավոր չէր փախչել, քանզի ամրությունից դեպի հեղեղատը կարելի էր իջնել միայն մեկ առ մեկ, ուտի և լուռ ուղարկեցին Քսենոփոնին. նա գլխավորում էր հուպիտներին: (7) Բանազնացը գալով ասաց. «Ամրությունը լեցուն է ամեն տեսակի հարստությամբ, բայց ոչ կարողանում ենք գրավել այն, քանզի շատ է ամրացված, ոչ իսկ կարողանում ենք հեշտությամբ նահանջել. քանզի բշեամին արտագրոն կատարեց և վերադարձի նահապարհը շատ է դժվար»:

(8) Այս լսելով, Քսենոփոնը զորքը բերեց հեղեղատի մոտ և հրամայեց հուպիտներին սպառազինված սպասել. իսկ ինքը վաշտապետների հետ անցավ հեղեղատը և մտածում էր՝ ո՞րն է ավելի լավ. ե՞տ տանել հեղեղատն անցած զինվորներին, քե՞ հուպիտներին ևս անցկացնել՝ ամրությունը գրավելու հույսով: (9) Նա նկատեց, որ նահանջել առանց մեծ կորուստների չի լինի. իսկ վաշտապետները գտնում էին, որ հնարավոր է ամրությունը գրավել և Քսենոփոնն էլ համաձայնվեց նրանց հետ, հավատալով զոհ մատուցելու ժամանակ նկատված բարենաչող եշաններին. քանզի գուշակները հայտնել էին, որ նակատամարտ տեղի կունենա, որի էլքը հաջող կլինի: (10) Եվ նա վաշտապետներին ուղարկեց, որպեսզի հուպիտներին այս կողմ անցկաց-

Արձաթյա պոյակ (ոխտոն)՝ Երզնկայից (V դ. մ. թ. ա.)

նեն. իսկ ինքը մնաց տեղում և բոլոր պելասսոսներին էտ ֆաշելով, հրամայեց նրանց ոչ մի նետում չկատարել: (11) Երբ հուպիտոսները եկան, նա հրամայեց յուրաքանչյուր վաշտապետին իր վաշտը դասավորել այնպես, ինչպես ինքն է ավելի լավ համարում կովելու համար: Այն վաշտապետները, որոնք միշտ ֆաշուրյամբ մրցում էին իրար հետ, դասավորվեցին իրար մոտիկ: (12) Նրանք այդպես արեցին. իսկ Քսենոփոնը հրամայեց բոլոր պելասսոսներին մարտի գնալ նիզակի փոկը դաստակին անցկացրած, որպեսզի ազդանշան տրվելուն պես նիզակը նետեն, իսկ աղեղնավորներին՝ լարը հագցնել, որպեսզի ազդանշան տրվելուն պես նետերն արձակեն, իսկ մերկերին ևս հրամայեց իրենց պարկերը ֆարերով լցնել. և բանիմացներին ուղարկեց հետևելու հրամանի կատարմանը:

(13) Երբ ամեն ինչ պատրաստ էր, և՛ վաշտապետները, և՛ ենթավաշտապետները, և՛ նրանք, ովքեր իրենց ավելի ցածր չէին համարում վաշտապետներից, բոլորը միասին կանգնեցին շարքի, այնպես, որ իրար տեսնում էին: Նրանց դասավորությունը, համաձայն տեղանքի, կիսալուսնի ձև ստացավ: (14) Այնժամ նրանք պեան երգեցին, շեփուր հնչեց և միաժամանակ էնիալիոսի¹⁰ պատվին ուղմական աղաղակ բարձրացրին, իսկ հուպիտոսները առաջ վազեցին. միաժամանակ նետվեցին նիզակները, արձակվեցին նետերն ու պարսառիկները, իսկ շատերը ձեռքերով էին ֆարեր շարտում. կային նաև կրակ տանողներ: (15) Նետումների տարափից թշնամիները լքում էին իրենց ցցապատները և աշտարակները. ուստի Ագասիաս ստյումփալացին մի կողմ թողնելով իր զենքը, սուկ խիտոնը հագին, բարձրացավ հողաթմբի վրա և իր նետ վերև ֆաշեց մեկ ուրիշին ևս, այս ուրիշն էլ բարձրացավ և, րվում էր, ամրությունը գրավվեց:

(16) Եվ պելասսոսներն ու քեթևագենները ներխուժելով, յուրաքանչյուրը հափշտակում էր ինչ կարող էր: Իսկ Քսենոփոնը դարբասների առաջ կանգնելով, ինչքան կարող էր հուպիտոսներին արգելում էր մտնել. ֆանգի մի ֆանի բարձունքի վրա ուրիշ թշնամիներ էին երևում: (17) Քիչ ժամանակ անց ներսից աղաղակ լսվեց, և մարդիկ սկսեցին փախչել. ոմանք իրենց հափշտակած իրերով, իսկ շուտով նաև մի վիրավոր երևաց. և դարբասների մոտ մեծ խնդում առաջացավ: Պատասխանելով հարցերին, փախչողները պատմում էին, թե ներքին մասում միջնաբերդ կա, ու թշնամիները մեծաթիվ են. սրանք արտելի կատարելով հարվածեցին ներսում եղող զինվորներին: (18) Այնժամ Քսենոփոնը ֆարոզ Տոլմիդեսին հրամայեց հայտարարել, որ ով ցանկանում է ավար ձեռք բերել, թող մտնի ներս: Ու շատերը ներս խուժեցին և գերազանցեցին փախչողներին. այնպես, որ թշնամիներին դարձյալ ֆշեցին միջնա-

բերդ: (19) Այդպիսով, միջնաբերդից դուրս պատահած ամեն ինչ հեղինակներ հափշտակեցին ու տարան. և հոպլիտները գեները պատրաստ կանգնեցին, ոմանք պատնեշի վրա, ուրիշներ՝ դեպի միջնաբերդը տանող նանապարհի վրա: (20) Իսկ Քսենոփոնն ու վաշտապետները մտածում էին, թե ինչպե՞ս կարող են միջնաբերդը ևս գրավել. Բանգի այդպիսով իրենց փրկությունը ապահովված կլինե՞ր. հակառակ դեպքում նահանջելը իրենց համար դժվարին կլինե՞ր: Ուշադիր ֆենեկուց հետո նրանք Եգրակացիին, որ ամբուրյունը բուլբուլին անտիկ է:

(21) Այնժամ սկսեցին պատրաստվել նահանջի. և ցցապատնեշը բաժանելով իրար միջև, ամեն մեկն սկսեց ֆանդել իր մոտ եղած մասը. իսկ կովելու համար անկարող եղողներին և բեռներ ունեցողներին ետ ուղարկեցին, ինչպես նաև հոպլիտների մեծ մասին. վաշտապետները տեղում բողբոջին նրանց, ում կարող էին լրիվ վստահել: (22) Քայց երբ սկսեցին նահանջել, ներկամասից դուրս վազեցին բազմաթիվ (բշնամիներ), որոնք հյուսկեն վահաններ ունեին և նիզակներ, սունապաններ և պափլագոնյան սաղավարտներ. մինչդեռ ուրիշները բարձրացան դեպի միջնաբերդը տանող նանապարհի այս ու այն կողմը եղած տների վրա. (23) այնպես, որ անվտանգ չէր բշնամուս դեպի միջնաբերդ տանող մուտքի առաջ հալածելը: Եվ ֆանի որ նրանք վերևից խոշոր գերաններ էին նետում ցած, ապա նույնչափ վտանգավոր էր և՛ մնալը, և՛ հեռանալը. անավար էր նաև վրա հասնող գիշերը:

(24) Մինչդեռ նրանք կովում էին անելանելի վիճակում, աստվածներից մեկը նրանց փրկության միջոց շնորհեց: Հանկարծ, հավանաբար կրակ ընկնելուց, աչ կողմի տներից մեկը բոցավառվեց: Եվ ֆանի որ այն փոչ էր գալիս, աչ կողմի տներում գտնվող բոլոր բշնամիներն սկսեցին փախչել: (25) Քսենոփոնն իմանալով նախախնամության այդ նշանի մասին, հրամայեց հրկիզել նաև ձախ կողմի տները, որոնք փայտաշեն լինելով, արագորեն այրվում էին: Քշնամիները փախչում էին նաև այդ տներից: (26) Այնժամ հելլեններին սպառնում էին միայն միջնաբերդի մուտքի մոտ գտնվող բշնամիները, որոնք պարզ է, որ հարձակվելու էին (հեղինակների) վրա, նրանց դուրս գալու և (հեղեղատն) իջնելու ժամանակ: Ուստի Քսենոփոնը հրամայեց բըշնամու նետումների հարվածից դուրս գտնվողներին, որ գերաններ բերեն իրենց և բշնամու միջև եղած բաց տարածության վրա: Երբ արդեն բավականաչափ դիզեցին, գերանները կրակ տվին. հրկիզեցին նաև պատնեշի մոտ եղած տները, որպեսզի բշնամու ուշադրությունը դրանով զբաղեցնեն: (27) Այսպիսով հագիվ կարողացան հեռանալ ամբուրյունից, իրենց և բշնամիների

միջև կրակե (գոտի) ստեղծելով: Եվ ամբողջ ֆաղաֆէ այրվեց. տները և աշտարակները և ցցապատնեշները և ամեն ինչ, բացի միջնաբերդից:

(28) Հաջորդ օրը հեղինակներ հեռացան իրենց հափշտակած մթերքներով: Եվ ֆանի որ նրանք վախենում էին դեպի Տրապեզունտ տանող վայրէջքից, Բանգի այն զառիթափ էր ու նեղ, ուստի կեղծ դարանակալում կազմակերպեցին: (29) Եվ մի մյուսիացի, որը կրում էր նույն Մյուսոս անունը¹¹, վերցնելով տասը կրեոացու, մնաց բավառ մի վայրում և ձևացրեց, որ իբր փորձում է բախնվել բշնամուց: Իսկ նրանց վահանները, որոնք պղնձից էին, փայլում էին մերթ այս, մերթ այն տեղում: (30) Քշնամիներն այս տեսնելով վախեցան, թե դարան են մտել. իսկ գործը մինչ այդ իջնում էր: Երբ պարզ դարձավ, որ հեղինակներ բավականաչափ հեռացել են արդեն, Մյուսոսն ազդանշան տվեց ամենայն արագությամբ հեռանալու. և նա վեր կենալով փախավ իր մարդկանց հետ ~~միասին~~. (31) Կրեոացիները, որոնց ետևից, ինչպես իրենք էին պատմում, հասնում էր բշնամին, նանապարհից շեղվեցին դեպի անտառ և իջնելով հեղեղատը, փրկվեցին. իսկ Մյուսոսը վագում էր նանապարհով ու գոռում, օգնության կանչում: Կրեոացիներն օգնեցին ու վերցրին նրան վիրավորված: Նրան օգնության հասնողները նահանջում էին ետ-ետ, երեսները դեպի բշնամին, ընդունելով բշնամու նետումները. իսկ կրեոացիներից ոմանք էլ փոխադարձ նետե էին արձակում: Այսպիսով, բոլորը փրկվելով հասան նամբար:

III. Եվ ֆանի որ ոչ խեղճությունը եկավ, ոչ բավարար բվով նավեր կային, և ոչ իսկ որևէ տեղից կարող էին պարեն ձեռք բերել, ուստի որոշեցին ցամաքով նանապարհվել: Իսկ նավերի վրա բարձեցին հիվանդներին և ֆառասուն տարին անցածներին, ինչպես նաև երեխաներին և կանանց և այն իրերը, որոնք անհրաժեշտ չհամարեցին իրենց հետ վերցնել: Նավ նստեցրին նաև ավագագույն գորավարներ Փիլեսիոսին և Սոփայնետոսին և պատվիրեցին նրանց նամփորդության հոգսը վերցնել իրենց վրա: Այնժամ մնացյալները առաջ ընթացան, ֆանի որ նանապարհը բարեկարգված էր: (2) Եվ ուղևորման երրորդ օրը նրանք հասան ծովափնյա հեղինական Կերասունտ ֆաղաֆը¹², որը Մինոսի ֆաղաֆացիների գաղութն էր Կոլխիդա երկրում: (3) Այստեղ մնացին տասը օր. և զորքի ստուգատես կատարեցին ու հաշվեցին. ընդամենը ստացվեց ութ հազար վեց հարյուր մարդ: Այդքանն էր փրկվել: Մնացածները կոտորվել էին և՛ բշնամիների, և՛ ձյան, և՛ տարբեր հիվանդությունների պատճառով:

(4) Այստեղ նրանք իրար միջև բաժանեցին գերիների վանառքից գոյացած արծաթը: Ապոլլոնի և Եփեսոսյան Արտեմիսի համար տասանորդ¹³ ա-

ուանձնացրին, որք բաժանվեց զորավարներից յուրաքանչյուրին, որպեսզի այն պահեն աստվածներին (նվիրաբերելու) համար. ինչիստփոսի փոխարեն (նրա բաժինը) ստացավ նեոն ասիւնացին: (5) Եվ Քսենոփոնը¹⁴ ընծա պատրաստելով Ապոլլոնին, այն գետեղեց Գելլիում գտնվող արենացիների գանձարանում¹⁵, վրան մակագրելով իր անունը, ինչպես նաև Պրոսպերնոսի, որը սպանվել էր Կլեարխոսի հետ. Բանգի նրա (Քսենոփոնի) ընկերն էր: (6) Իսկ եփեսոսյան Արտեմիսի բաժինը, երբ Քսենոփոնը Ագեսիլաոսի¹⁶ հետ հեռանում էր Ասիայից, ուղղվելով Բեոլոտիայի դեմ արշավանքի¹⁷, բողեց Արտեմիսի էնոկորոս¹⁸ Մեգաբյուզոսի մոտ, ենթադրելով, թե իրեն վտանգ է սպառնում. և հանձնարարեց նրան, երբ ինքը փրկվի, ապա այն վերադարձնի իրեն. իսկ երբ իրեն որևէ դժբախտություն պատահի, ապա այդ դեպքում դրամը բող նվիրաբերի Արտեմիսին, պատրաստելով այնպիսի բան, ինչ իր կարծիքով առավել հանելի կլինի դիցունում:

(7) Երբ Քսենոփոնը դարձավ վտարանդի¹⁹, և լակեդեմոնացիները նրան արդեն բնակեցրել էին Սկիլլունտում՝ Օլիմպիայի մոտ, Մեգաբյուզոսը գալիս և Օլիմպիա, (խաղերը) դիտելու²⁰, և Քսենոփոնին ետ վերադարձնեց իրեն վստահվածք: Իսկ Քսենոփոնը վերցնելով այն, դիցունու համար և դիցունու ընտրությամբ գնեց մի հողակտոր: (8) Պատահեց, որ այդ վայրով հոսում էր Սելինուտա (անունով) գետը: Եփեսոսում ևս Արտեմիսի տաճարի մոտով հոսում է Սելինուտա գետը: Եվ երկու գետերում էլ ձկներ կան և խեցիներ. իսկ Սկիլլունտի հողամասում հնարավոր է նաև ամեն տեսակ վայրի գազանի որսը: (9) Դիցունու համար նախատեսված փողից Քսենոփոնը կառուցեց նաև գոհարան և տաճար և հետագայում նա միշտ արտից ստացած բերքի տասանորդը նվիրաբերում էր դիցունուն և բոլոր ֆաղափացիներն ու շրջակայքում ապրող տղամարդիկ ու կանայք մասնակցում էին տոնակատարությանը: Իսկ դիցունին խրախնդողներին մատակարարում էր գարի, հաց, գինի, ֆաղցրավենիք, ինչպես նաև տաճարի արտավայրերում արածող անասունների զոհաբերված, ինչպես նաև որսված գազանների մսից մի-մի կտոր²¹: (10) Բանգի Քսենոփոնի որդիները, ինչպես և մյուս ֆաղափացիների որդիները, տոնախմբության ժամանակ կազմակերպում էին գազանների որս, որին մասնակցում էին նաև շափահասներից ցանկացողները. և նրանք որսի գազաններ՝ վարազներ, վիթեր, եղնիկներ, որսում էին սրբազան հողամասում և Փոլոն լեռան վրա:

(11) Այդ վայրը գտնվում է Լակեդեմոնից Օլիմպիա տաճող նանապարհին, Օլիմպիական Չևսի տաճարից շուրջ ֆան ասպարեզ հեռավորության վրա: Սրբազան տեղամասում կան նաև արոտատեղի և անտառաշատ սարեր, որտեղ կարող են կերակրվել վարազներ և այծեր և ձիեր. այնպես, որ տոնա-

խմբության եկողների գրաստները կարող էին այնտեղ արածել: (12) Իսկ տաճարի շուրջը ընտանի ծառեր անկեցին, որոնք իրենց ժամանակին ամեն տեսակ համեղ մրգեր էին տալիս: Տաճարը փոքր լինելով հանդերձ, նման էր եփեսոսի մեծ տաճարին²², իսկ նոնուց պատրաստած դիցունու արձանը նման էր եփեսոսում եղած ոսկե արձանին: (13) Ու տաճարի մոտ կանգնած էր կարող²³, որի վրա կար հետևյալ մակագրությունը. ԱՐՏԵՄԻՍԻ ՍՐՔԱԶԱՆ ԼՈՂԱՄԱՍ: ԳՐԱ ՍԵՓԱԿԱՆԱՏԵՐԸ, ՈՐԸ ՍՏԱՆՈՒՄ Է ԱՅԳ ԼՈՂԱՄԱՍԻ ԵԿԱՄՈՒՏԸ, ՊԱՐՏԱՎՈՐ Է ԱՄԵՆ ՏԱՐԻ ՏԱՍԱՆՈՐԳԸ ՆՎԻՐԱԲԵՐԵԼ ԴԻՑՈՒՂՈՒՆ. ԻՍԿ ԱՎԵԼԱՑԱՄՈՎ ՏԱՃԱՐԸ ԿԱՐԳԻ ԲԵՐԵԼ: ԵԹԵ ՈՐԵՎԷ ՄԵԿԸ ԱՅԳ ԲՈՂՈՐԸ ՉԿԱՏԱՐԻ, ԱՊԱ ԴԻՑՈՒՂԻՆ ԿՂԱՏՈՒՑԻ:

IV. Կերասունաից նորից ծովով մեկնեցին նրանք, ովքեր ծովով էին եկել, իսկ մյուսներն առաջ բնթացան ցամաքով: (2) Երբ նրանք հասան մոսսինոյկների²⁴ սահմանը, նրանց մոտ ուղարկեցին Տիմեսիթեսու արապեզունացուն, որը մոսսինոյկների դեսպանն էր²⁵, հարցնելու, թե իրենք որպես բարեկամ պետք է անցնեն նրանց երկրի միջով, թե՞ որպես թշնամի: Նրանք պատասխանեցին, թե բույլ չեն տալու անցնել. Բանգի նրանք ապավինում էին իրենց ամրացված վայրերին: (3) Այնժամ Տիմեսիթեսուր հայանեց հելլեններին, թե այն կողմում բնակվող մոսսինոյկները թշնամի են այս մոսսինոյկներին: Ուտի որոշեցին նրանց հրավիրել և իմանալ, չէի՞ն ցանկանա արդյոք դաշինք կնքել: Եվ Տիմեսիթեսուր ուղարկվեց նրանց մոտ ու վերադարձավ, իր հետ բերելով նրանց առաջնորդներին: (4) Երբ նրանք ժամանեցին, մոսսինոյկների առաջնորդները և հելլենների զորավարները համատեղ ժողով գումարեցին. և խոսեց Քսենոփոնը, իսկ քարգմանում էր Տիմեսիթեսուր. «Ո՞վ մոսսինոյկներ. մենք ուզում ենք բարեհաջող հասնել Լելլադա հետիոտն, Բանգի նավեր չունենք: Իսկ մեզ խանգարում են այն մարդիկ, որոնք, ինչպես իմացել ենք, ձեր թշնամիներն են: (6) Ուրեմն, եթե ցանկանում եք, ապա կարող եք մեզ հետ դաշնակցել և վրեժ լուծել երբևիցե նրանց կողմից ձեզ պատճառված վնասի համար, և այսուհետև նրանց դարձնել ձեր հպատակները: Իսկ եթե մեզ մերժեք, ապա մտածեք, թե ո՞րտեղից նորից այսպիսի գործ ձեզ կներկայանա իբրև դաշնակից»: (8) Նրա այս խոսքերին մոսսինոյկների առաջնորդը պատասխանեց, թե իրենք ևս այդպես են մտածում և համաձայն են դաշնակցելու: (9) «Ասացե՛ք ուրեմն, — շարունակեց Քսենոփոնը, — ի՞նչ ծառայություն կպահանջե՛ք մեզանից, եթե մենք դառնանք ձեր դաշնակիցը. փոխարենը դուք ինչո՞վ կարող եք մեզ օգնել այս երկրով անցնելիս»: (10) Նրանք պատասխանեցին. «Մենք կարող ենք ձեր և մեր թշնամիների երկիրը ներխուժել

հակառակ կողմերից, և այստեղ ձեզ համար նավեր ուղարկել և մարդկանց, որոնք կօգնեն ձեզ կովելու և միաժամանակ ցույց կտան ձեզ նախապահը»:

(11) Այդ մասին հավաստիացումներ տալուց և ստանալուց հետո նրանք մեկնեցին: Եվ հաջորդ օրը վերադարձան, իրենց հետ բերելով մի բնից պատ-
րաստած մականյկներ, բվով երեք հարյուր, յուրաքանչյուրի մեջ երեք մարդ, որոնցից երկուսը ցամաք դուրս գալով կանգնեցին սպասագինձված, իսկ մեկը մնաց մականյկում: (12) Մրանք մականյկներով հեռացան. իսկ մնացողները դասավորվեցին հետևյալ կերպ: Նրանք կանգնեցին շարքերով, յուրաքանչյուր շարքում ամենաշատը հարյուր մարդ, դեմ առ դեմ՝ ինչպես կանգնում են խորանները²⁶. և նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ վահան, ծածկված սպիտակ եզան քավամագ մորթիներով, բաղեղի տերևի նման, իսկ աջ ձեռքին՝ մոտ վեց կանգուն երկաթուքամբ տեգ, որի առջևի ծայրին շեղք կար, իսկ ետևի ծայրին՝ գնդաձև վերջավորություն: (13) Նրանք հագած էին կարճ խիտոններ՝ ձեռքերից վեր, վուշե ներհակի հաստությամբ, իսկ գլխերին ունեին կաշ-
վե սաղավարաներ, ինչպես պափլագոնացիները՝ մեջտեղում մագափնջով, շատ նման տիպրայի. նրանք նաև ունեին երկաթե սակրեր: (14) Այնժամ նրանցից մեկը առաջ ընկավ, և մնացած բոլորը նույնպես շարժվեցին առաջ, ֆայլերգի հնչյունների տակ, և անցնելով հեղին հոպլիտների շարքերի միջով, իսկույն առաջ նետվեցին բշտամիների դեմ այն ամբողջան վրա, որը նրանց առավել դյուրամատույց բվաց: (15) Այս ամբողջը հիմնված էր այն ֆաղափի առաջ, որը նրանք անվանում էին ֆաղափամայր, որտեղ և գտնվում էր մուս-
սիևոյկների գլխավոր միջնաբերդը: Մրա շուրջն էլ մղվեց կոփվր. ֆանգի հա-
մարում էին, որ սրան տիրողները կգերշխեն նաև ամբողջ մուսսիևոյկների վրա. և ասում էին, թե միջնաբերդի այժմյան տեղերը անիրավ կերպով էին ձեռք բերել ընդհանուրի այդ սեփականությունը, հաևուն անձնական բարո-
ությունը:

(16) Նրանց հետևեցին նաև հեղիններից ոմանք, ոչ թե գորավարների հրամանով, այլ կողոպուտի համար: Մինչ սրանք մոտենում էին, բշտամի սկզբում հանգիստ էր մնում. երբ արդեն հուպ մոտեցան ամբողջանը, բշտա-
միները արտել կատարեցին և նրանց փախուստի մասնեցին, և սպանելով մեծ բվով բարբարոսների. ինչպես նաև նրանց հետ արշաված հեղիններից ոմանց, հարձակվողներին հարածեցին, մինչև տեսան նրանց օգնության շա-
պող հեղիններին: (17) Այնժամ նրանք շրջվելով սկսեցին հեռանալ, և կտրե-
լով սպանվածների գլուխները, դրանք ցույց էին տալիս հեղիններին և իրենց բշտամիներին, ու միաժամանակ պարում էին ինչ-որ եղանակ երգելով: (18) Իսկ հեղինները շատ վշտացան, որ այդպիսով բշտամիներին դարձրին ավելի խիզախ

և որ մուսսիևոյկների հետ արշաված հեղինները, փոքրաբիվ շինելով հան-
դերձ, փախուստի դիմեցին: Նման բան ամբողջ արշավանքի ընթացքում նրանք չէին արել:

(19) Եվ Քսենոփոնը հեղիններին ժողովի գումարելով ասաց. «Ջինվոր-
ներ, մի՛ հուսալվեք պատահածների պատճառով: Իմացեք, որ բարիքը շա-
րիփից պակաս չի լինելու: (20) Նախ, արդեն իմացեք, որ մեզ առաջնորդել
կամեցողները հիրավի բշտամի են նրանց, որոնց մենք ևս, հանգամանակների
բերումով, բշտամի ենք: Այնուհետև՝ այն հեղինները, որոնք արհամարհեցին
մեր ռազմական շարքերը և կարծեցին, թե բարբարոսների ընկերակցությամբ
կկարողանան նույն գործերը կատարել, ինչ մեզ հետ էին կատարում, հատու-
ցում ստացան. այնպես, որ ուրիշ անգամ նրանք պակաս հոժարությամբ
կլինեն մեր շարքերը: (21) Այժմ դուք պետք է պատրաստ լինեք ցույց տալու
մեր դաշնակից բարբարոսներին ձեր գերազանցությունը նրանց առաջ, իսկ
բշտամիներին ապացուցեք, թե նրանք այժմ պետք է կովեն այլ տիպի մարդ-
կանց հետ, քան այն զինվորները, որոնք ռազմական շարքեր չունեին»:

(22) Այդ օրը նրանք այդպես սպասեցին. իսկ հաջորդ օրը զոհ մատու-
ցելուց և բարենպաստ կանխանշաններ ստանալուց հետո նախանաշեցին,
վաշտերը ուղիղ շարքերով դասավորեցին, բարբարոսներին ևս ձախ բևում
նույն ձևով շարքերով, առաջ շարժվեցին, աղեղնավորներին դասավորելով վաշ-
տերի միջև, հոպլիտների առաջամասից մի փոքր ետ: (23) Քանզի բշտամին
թեթևագեներ ուներ, որոնք ցած վագելով ֆաեր էին նետում: Նրանց ետ էին
մղում աղեղնավորներն ու պելտաստները: Իսկ մնացյալները ֆայլով ընթա-
նում էին ուղիղ դեպի այն ամբողջությունը, որտեղից նախորդ օրը բարբարոս-
ները և նրանց հետ եղողները ետ մղվեցին. ֆանգի բշտամիներն այստեղ էին
հավաքվել դիմադրելու համար: (24) Բարբարոսներն ընդունեցին պելտաստ-
ների հարձակումը և նրանց հետ մարտի բռնվեցին. բայց երբ հոպլիտները
մոտեցան, նրանք փախուստի դիմեցին: Եվ պելտաստներն իսկույն սկսեցին
նրանց հարածել վերև՝ դեպի ֆաղափ, իսկ հոպլիտները հետևում էին, պահպանե-
լով իրենց շարքերը: (25) Երբ հեղինները հասան վերև՝ ֆաղափամայրի տների
մոտ, բշտամիներն այստեղ բոլորն ի մի հավաքվելով, սկսեցին կովել և տե-
գեր էին նետում, իսկ ուրիշներն էլ ունեին այնքան հաստ ու երկար նիզակներ,
որ մարդ հազիվ կկարողանար ցանել, և դրանք ձեռքում պահած փորձում
էին պաշտպանվել: (26) Բայց ֆանի որ հեղինները չէին նահանջում, այլ խիստ
շարքերով շարժվում էին առաջ, բշտամիները այստեղից ևս փախան, ու բո-
լորը լվեցին ամբողջությունը²⁷: Իսկ նրանց քաղափորը, որը գտնվում էր միջնա-
բերդում կառուցված փայտե աշտարակում և որին մուսսիևոյկները խնամում

են ու պահպանում այնտեղ ընդհանուր միջոցներով, չուզեց դուրս գալ այնտեղից, ինչպես նաև նախապես գրավված ամրությունն առաջնորդը, և նրանք փայտե աշտարակների հետ միասին այրվեցին:

(27) Իսկ հեղեղները, ամրությունները կողոպտելիս, տներում հացի պաշարներ գտան, որոնք, ինչպես ասում էին մոսսիեռայկները, անցյալ տարվա հայրենական բեբն էր. իսկ այս տարվա հացը դեռևս մնում էր ցողունի հետ և մեծ մասը անար էր: (28) Ամֆորաների²⁸ մեջ հայտնաբերեցին դելփինի աղած կտորներ²⁹, իսկ ուրիշ ամանների մեջ՝ դելփինի ճարպ, որը մոսսիեռայկները օգտագործում էին այնպես, ինչպես հեղեղները՝ ձիթայուղը: (29) Վերանահարկում կար մեծ ֆանակայրամբ շագանակ³⁰, որի միջուկը ոչ մի ներքին կար չուներ: Մոսսիեռայկները շատ հաճախ դրանք օգտագործում էին իբրև սնունդ, խաշելով և դրանցից հաց քիսելով: Հայտնաբերվեց նաև գինի, որն անխառն օգտագործելու դեպքում քրու էր քվում բունդ լինելու պատճառով. մինչդեռ երբ այն խառնում էին ջրով, դառնում էր անուշաբույր և ֆաղցրահամ:

(30) Այստեղ նախանշելուց հետո հեղեղները առաջ ընթացան, ամրացված այդ վայրը հանձնելով իրենց հետ դաշնակցած մոսսիեռայկներին: Իսկ մյուս այն դյուրամատուց ամրությունները, որոնք պատկանում էին հեղեղներին բշտամի եղող մոսսիեռայկների դաշնակիցներին, այնտեղից հեղեղների անցնելու ժամանակ կամ լքվում էին, կամ կամովին հանձնվում: (31) Ամրությունների մեծ մասը հետևյալ ձևն ուներ. ֆաղաֆներ իրարից ուրստն ասպարեզ հեռավորության վրա էին, մի մասն առավել, մյուսը՝ պակաս: Բնակիչները իրար ձայնարկելիս, մի ֆաղաֆից մյուսը լսվում էին. այդպիսի բարձունքներ և հովիտներ կային այդ երկրում: (32) Բարեկամ մոսսիեռայկների երկրով անցնելիս, հեղեղների առաջ բերեցին հարուստների կուշտ երեխաներին, որոնք սնվել էին խաշած շագանակով. նրանք փափկամաշկ էին և շափազանց սպիտակ, և նրանց բարձրությունը և հաստությունը գրեթե հավասար էր. նրանց քիկունքը երփներանգ ներկված էր, իսկ առաջը ամբողջապես դաշված ծաղկանկարով: (33) Այս մոսսիեռայկները ցանկացան նաև բացահայտարեն կենակցել հեղեղներին ուղեկցող հետևանների հետ, ասելով, որ այդպիսին է իրենց սովորությունը: Նրանք բոլորը՝ և՛ տղամարդիկ, և՛ կանայք, սպիտակ էին: (34) Ինչպես պատմում են արշավանքին մասնակցած հեղեղները, նրանք ամենաբարբարոսներն են բոլոր այն ժողովուրդներից, որոնց երկրով իրենք անցել են և բոլորից շատ են խորք հեղեղական սովորություններին: Քանզի նրանք հանրության առաջ անում էին այն, ինչ ուրիշները՝ առանձնացած. իսկ առանձին լինելիս իրենց պահում էին այնպես, ասես գտնվում

էին մարդկանց մեջ. իրենք իրենց խոսում էին ու ծիծաղում, ինչպես նաև պարում էին որտեղ պատահեր, ասես ուրիշներին ցուցադրելու համար:

V. Այս երկրի միջով, ինչպես բշտամական, այնպես էլ բարեկամական, հեղեղներն անցան ուրք կայան և հասան խալլուրներին³¹: Մրանք փոքրաքիվ էին և հպատակվում էին մոսսիեռայկներին. նրանց մեծագույն մասի ապրուստի և հպատակվում էին մոսսիեռայկներին. նրանց մեծագույն մասի ապրուստի աղբյուրը երկարագործությունն էր: (2) Այստեղից նրանք հասան տիրաբեկների մոտ³²: Տիրաբեկների երկիրը առավել դաշտային էր և այնտեղ կային առափնյա բնակավայրեր, որոնք պակաս ամրացված էին: Զարավարները ցանկանում էին հարձակվել այդ բնակավայրերի վրա և այդպիսով զորքի համար որևէ բան ձեռք բերել. ուստի և նրանք շրջումեցին տիրաբեկների ուղարկած հյուրընկալման ընծաները, այլ պատվիրելով նրանց սպասել մինչև իրենց խորհրդակցելը. գոհեր մատուցեցին: (3) Եվ բազում զոհաբերություններ կատարելուց հետո ի վերջո բոլոր գուշակները հայտարարեցին, թե աստվածները ոչ մի դեպքում համաձայն չեն պատերազմին: Ուստի և նրանք ընդունեցին հյուրընկալման ընծաները և երկու օր ընթանալով այդ երկրի միջով իբրև բարեկամներ, հասան հեղեղական Կոտյուրա ֆաղաֆը³³, որը Սինոպի ֆաղաֆացիների գաղութը էր տիրաբեկների երկրում:

(4) [Մինչև այստեղ զորքը հետիոտն գնաց: Բարբելոնի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի վայրից մինչև Կոտյուրա նրանց անցած ճանապարհի երկարությունը 122 կայան էր՝ 620 փարսախ՝ 18600 ասպարեզ, իսկ ամբողջ ժամանակը վեց ամիս եղավ]³⁴:

(5) Այստեղ նրանք մնացին ֆառասունինեց օր: Այդ ժամանակամիջոցում նրանք նախ գոհեր մատուցեցին աստվածներին, և ըստ առանձին հեղեղական ցեղերի հանդիսավոր երբեր³⁵ ու մարգական մրցումներ կազմակերպեցին: (16) Իսկ պարենը մասամբ վերցնում էին Պափլագոնիայից³⁶, մասամբ և կոտյուրացիների երկրից. ֆանզի նրանց ոչ չուկա էին տրամադրում, ոչ իսկ հիվանդներին ընդունում էին պարսիսպներից ներս:

(7) Այդ ժամանակամիջոցում դեսպաններ ժամանեցին Սինոպից³⁷, որոնք անհանգստանում էին ինչպես կոտյուրացիների ֆաղաֆի մասին, որն իրենց էր պատկանում և որից ամենամյա հարկ էին ստանում, այնպես և նրա երկրամասի համար. ֆանզի լսել էին, թե այդ երկիրը ասպատակում են: Ու գալով ճամբար, նրանք այսպես ասացին, իսկ խոսեց Հեկատոնյամուսը, որը համարվում էր լավ հաետար: (8) «Ով գինավորներ: Մեզ ուղարկել և Սինոպ ֆաղաֆը, որպեսզի ձեզ զավարանենք այն բանի համար, որ դուք, իբրև հեղեղներ, հաղթել եք բարբարոսներին, ինչպես և շնորհավորենք ձեզ, ֆանզի, ինչպես լսել ենք, բազմապիսի և ծանր փորձությունների ենթարկվելուց հետո

դուր փրկվել եֆ և հասել այստեղ: (9) Ուստի մենք, լինելով հեղինակներ, պահանջում ենք ձեզանից, որ նույնպես հեղինակներ եֆ, բարի վերաբերվեք մեզ հետ և շարիֆ չգործեք. քանզի մենք ևս երբեք ձեր հանդեպ ոչ մի թշնամանք չենք ունեցել: (10) Այս կոտորածները մեր գաղթականներն են, և այս երկիրը մենք ենք նրանց հանձնել, այն խլելով բարբարոսներից: Դրա համար էլ նրանք մեզ սահմանված հարկ են վճարում, ինչպես նաև կերասունացիներն ու արապեզունացիները. ուստի և երբ դուր որևէ շարիֆ պատնառեք սրանց, ապա սինոպցիների ֆաղաֆր կհամարի, որ այդ շարիֆը իրեն է հասցված: (11) Այժմ ևս լսում ենք, որ դուր բռնությամբ ֆաղաֆ եֆ մտել և ձեզանից ումանք այնտեղ տներում իջևանել են և իբր դուր բռնությամբ, առանց հարցնելու, այս երկրից վերցնում եֆ այն ամենը, ինչ ձեզ պետք է գալիս: (12) Այս գործերին մենք համաձայն չենք. և երբ այսպես շարունակեք, ապա մենք ստիպված կլինենք Կորյուպսին³⁸ և պափլագոնացիներին և բոլոր նրանց, ում հնարավոր է, մեզ դաշնակից դարձնել»:

(13) Քսենոփոնը վեր կենալով, գործի կողմից նրանց խոսքերին այսպես պատասխանեց. «Մենք, ո՛վ Սինոպի ֆաղաֆացիներ, գոհունակությամբ ենք այստեղ եկել այն մտածմունքով, որ գոնե փրկել ենք մեր կյանքն ու զենքերը: Քանզի հնարավոր չէ ունեցվածք կրել և միաժամանակ կոփվ մղել քրչնամու դեմ: (14) Արդ, երբ մենք հասանք հեղինական ֆաղաֆները, Տրապեզունտում, օրինակ, մեզ շուկա տրամադրեցին և մենք գնելու միջոցով մեզ պարենով ապահովեցինք. և մեր հանդեպ ցույց տրված պատիվների ու գործին պարզե տրված հյուրընկալման բնձաների համար մենք ևս փոխադարձաբար պատվեցինք նրանց և հետո մնացինք այն բարբարոսներից, որոնք նրանց հետ բարեկամություն ունեն: Իսկ նրանց թշնամիներին, որոնց դեմ իրենք էին մեզ առաջնորդում, մենք վճառ պատնառեցինք ինչքան մեր ուժերը ներեցին: (15) Հարցեք նրանց, թե իրենք մեզ ինչպիսի՞ն են համարում. քանզի այստեղ ներկա են մարդիկ, որոնց արապեզունացիները, ի նշան բարեկամության, ուղարկել են մեզ մտա որպես ուղեցույց առաջնորդներ: (16) Իսկ երբ հասնում էինք որևէ վայր, որտեղ շուկա չէինք գտնում, լինեք դա բարբարոսական երկիր, թե՛ հեղինական, ապա մենք ինքներս էինք պարենը վերցնում ոչ թե ամբարտավանությունից, այլ կարիքից դրդված: Եվ կարողություններին ու տաղաներին ու խաղայններին, թեև նրանք արժալի հպատակները չէին համարվում և առավել վտանգավոր էին, այնուամենայնիվ պարեն ձեռք բերելու անհրաժեշտությունից մղված, թշնամաբար վերաբերվեցինք, քանի որ նրանք մեզ շուկա շտրամադրեցին: (18) Մինչդեռ մակրոններին, որոնք թեև բարբարոսներ էին, բայց որովհետև ըստ կարելիության մեզ շուկա էին

տրամադրում, մենք բարեկամներ համարեցինք և նրանցից ոչինչ բռնությամբ չվերցրինք:

(19) Իսկ կոտորածներից, որոնց դուր ձերն եֆ համարում, երբ իսկ որևէ բան վերցրել ենք, ապա դրա համար իրենք են մեղավոր. քանզի նրանք մեզ բարեկամաբար շվերաբերվեցին, այլ դարբասները փակելով մեզ ոչ ֆաղաֆ ընդունեցին, ոչ ևս պարսպից դուրս պարեն ուղարկեցին. իրենց այդ վարմունքը նրանք արդարացնում էին ասելով, թե պատնառը ձեր նշանակած կառավարիչն է: (20) Ինչ վերաբերում է քո այն խոսքերին, թե ումանք բռնությամբ ներս են անցել և տեղավորվել, ապա մենք խնդրել ենք, որ ֆաղաֆի տներում ընդունեն մեր հիվանդներին. և քանի որ դարբասները չբացեցին, ուստի մենք ուրիշ ոչ մի բռնություն չենք գործադրել. իսկ մեր հիվանդները պատասպարվելով հարկերի տակ, իրենց միջոցներով են ապրում: Մենք պահում ենք դարբասները, որպեսզի մեր հիվանդները ոչ թե ձեր կառավարչի իշխանության տակ լինեն, այլ մեր, որպեսզի մեր ցանկացած ժամանակ նրանց ետ վերցնենք: (21) Իսկ մնացածներս, ինչպես ինքներդ տեսնում եֆ, բանակել ենք բաց երկնքի տակ, ռազմական դասավորությամբ, լրիվ պատրաստ, որպեսզի մեզ լավություն անողին լավությամբ հատուցենք, իսկ վատություն պատնառողից պաշտպանվենք:

(22) Գալով քո այն սպառնալիքին, թե դուր մտածում եֆ Կորյուպսի և պափլագոնացիների հետ մեր դեմ դաշինք կնկել, ապա մենք, ի պահանջելու հարկին, ձեր երկուսի դեմ էլ կկռվենք. քանզի մենք արդեն ձեզանից բազմապատիկ ուրիշ թշնամիների դեմ պատերազմել ենք: (23) Իսկ երբ մենք որոշենք պափլագոնացուն³⁹ մեզ բարեկամ դարձնել—իսկ մենք իմացել ենք, որ նա ցանկանում է վերցնել ձեր ֆաղաֆը, ինչպես նաև առափնյա ամրությունները—ապա մենք կաշխատենք նրա ձեռնարկումներին գործակցելով դառնալ նրա բարեկամները»:

(24) Այնժամ իրեն՝ Հեկատոնյումոսի ղեկավարակիցները ակներևորեն արտահայտեցին իրենց դժգոհությունը նրա խոսքերի առթիվ, և նրանցից մեկ ուրիշը ևս հանդես գալով ասաց, թե իրենք եկել են ոչ թե պատերազմելու, այլ ցույց տալու, որ իրենք բարեկամներ են: «Իսկ երբ դուր գաք սինոպցիների ֆաղաֆը,—շարունակեց նա,—ապա մենք ձեզ կընդունենք հյուրընկալության բնձաներ նվիրելով, իսկ այստեղ եղողներին կպատվիրենք տալ ձեզ այն ամենը, ինչ կարող են. քանզի տեսնում ենք, որ ձեր բոլոր ասածները նշմարիտ են»: (25) Դրանից հետո կոտորածները բնձաներ ուղարկեցին, և հեղինակների գորավարները հյուրասիրեցին Սինոպի ղեկավարներին. և նրանք մտեր-

մաքար երկար գրուցեցին իրար հետ աարբեր բաների, ինչպես նաև հետագա ճանապարհի և փոխադարձ կարիքների մասին:

VI. Այդ օրն այդպես վերջացավ: Հաջորդ օրը գորավարները զինվորների համաժողով գումարեցին ու որոշեցին հրավիրել նաև սինոպցիներին, նրանց հետ հետագա ուղևորության մասին խորհրդակցելու համար: Քանզի երբ անհրաժեշտ լինե՞ր ցամաքով հետիոտն ճանապարհով, սինոպցիները կարող էին օգտակար հանդիսանալ, որովհետև ծանոթ էին Պափլագոնիային. իսկ երբ ծովով ուղևորվեին, նրանք դարձյալ սինոպցիների կարիքը պետք է ունենային, որովհետև զորավարներին քվում էր, թե միայն սրանք հնարավորություն ունեն գործի փոխադրման համար բավականաչափ նավեր տրամադրելու: (2) Ուստի և հրավիրելով ղեսպաններին, նրանց հետ խորհրդակցեցին և առաջին հերթին պահանջեցին նրանցից, որ իբրև հելլեններ բարեստությունը ընդունեն հելլեններին և լավագույն խորհուրդներ տան:

(3) Հանդես գալով Հեկատոնյումոսը առաջին հերթին սկսեց արդարանալ իր այն խոսքերի համար, թե պափլագոնացու հետ կղաշնակցեն և բացատրեց, որ նա այդ ասաց ոչ թե հելլենների դեմ պատերազմ սկսելու նպատակով, այլ ակնարկելով այն, որ բարբառոսների հետ դաշինք կնքելու հնարավորության առկայության ղեպքում իսկ իրենք հելլեններին կգերադասեն: Իսկ երբ նրան խնդրեցին խորհուրդներ տալ, նա աղոթք անելով այսպես խոսեց. (4) «Երբ ես ձեզ խորհուրդ տամ այն, ինչ ինձ լավագույն է քվում, ապա բոլ ինձ վրա ես բոլոր բարիքները տեղան. իսկ երբ ոչ, ապա բոլ հակառակը կատարվի: Քանզի սրբազան խորհուրդ արտահայտությունը ինձ քվում է, թե պատշաճում է այս ղեպքին: Եվ երբ այժմ ես ձեզ բարի խորհուրդ տամ, ապա ինձ շատերը կգովեն. իսկ երբ վատ, այդ ղեպքում ինձ անիծողները շատ կլինեն: (5) Արդ՝ ես գիտեմ, որ երբ ծովով փոխադրվեմ, ապա մենք ավելի շատ հոգսեր կունենանք, քանզի նավերը մենք պետք է նաւենք. իսկ երբ ցամաքով ուղևորվեմ, այդ ղեպքում կովողները դուք պետք է լինեք: (6) Քայց ես կասեմ այն, ինչ գիտեմ. քանզի ինձ ծանոթ է և՛ պափլագոնացիների երկիրը, և՛ նրանց գորությունը: Այդ երկրում կան և՛ գեղեցկագույն հարթավայրեր, և՛ շատ բարձր լեռներ:

(7) Նախ, ինձ հայտնի է, թե որտեղից պետք է ներխուժումը կատարել. քանզի չկա այլ ճանապարհ, քան այն, որի երկու կողմից ցցված են բարձր լեռներ և որը մի անգամ գրավելով, կարելի է պահել փոքրաթիվ զորքի օգնությամբ. իսկ այն գրավելուց հետո. այնտեղից շեն կարող անցնել նույնիսկ ամբողջ աշխարհի մարդիկ: Եվ այս բոլորը ես կարող եմ ցույց տալ, երբ որոշեմ որևէ մեկին ուղարկել ինձ հետ:

(8) Այնուհետև ինձ հայտնի է, որ նրանք հարթավայրեր ունեն և հեծելազոր, որը իրենք բարբառոսները գերազանց են համարում արժայի ամբողջ հեծելազորից: Եվ դեռ հիմա էլ նրանք շներկայացան արժայի կանչին, քանի որ նրանց առաջնորդը առավել հպարտ է:

(9) Ու վերջապես, երբ իսկ ձեզ հաջողվի լեռնանցքը գրավել գողունի կամ այն վերցնել՝ կանխելով թշնամուն, և բաց դաշտում կովելով հաղթել և՛ նրանց հեծելազորին, և՛ հետևակին, որը ավելի քան տասներկու բյուր է, ապա դուք կհասնեք գետերին. նախ՝ Փերմոնոնտին, որի լայնքը երեք պլեթրոն է: Իմ կարծիքով, այդ գետը դժվար կլինի անցնել հատկապես այն ղեպքում, երբ առջևում կանգնած լինեն մեծ քվով թշնամիներ, իսկ ետևից նույնպես հետապնդելիս լինեն մեծաթիվ թշնամիներ. երկրորդ՝ Իրիս գետին, որի լայնքը նույնպես երեք պլեթրոն է. երրորդ՝ Հալյուս գետին, որը ոչ պակաս քան երկու ասպարեզ լայնություն ունի, և որը հնարավոր չէ անցնել առանց նավերի. իսկ ո՛վ ձեզ նավեր կտրամադրի: Նույնպես անանցանելի է նաև Պարթենիոս գետը, որին դուք կհասնեք Հալյուսոս գետն անցնելուց հետո:

(10) Եվ ես կարծում եմ, որ այս ուղևորությունը ձեզ համար ոչ միայն դժվար է, այլ նույնիսկ բոլորովին անկարելի: Իսկ երբ նավարկեմ, ապա այստեղից կհասնեք Սինոպ, իսկ Սինոպից՝ Հերակլեա՞. իսկ Հերակլեայից այն կողմ ոչ մի դժվարություն չկա և՛ ցամաքով, և՛ ծովով ճանապարհով: Ինչու համար. քանզի Հերակլեայում շատ նավեր կան»:

(11) Երբ նա այսպես խոսեց, ոմանք կասկածեցին, որ նա այդպես է ասում Կորյուպասի հանդեպ ունեցած իր բարեկամության պատճառով. քանզի ինքը նրա ղեսպանն էր. իսկ ուրիշները ենթադրում էին, որ նա այդպիսի խորհուրդ էր տալիս ընծաներ ստանալու ակնկալությամբ. իսկ մի մասն էլ այն կարծիքին էր, որ նա այդ բոլորն ասում էր, որպեսզի արգելի հելլեններին ցամաքով ճանապարհով և սինոպցիների երկրի որևէ մասին վեճա հասցնել: Այնուամենայնիվ հելլենները որոշեցին ճանապարհորդությունը կատարել ծովով: (12) Այնուհետև Քսենոփոնն ասաց. «Ո՛վ սինոպցիներ. զորքն ընտրում է այն ճանապարհը, որը դուք եք խորհուրդ տալիս. բայց այսպիսի հարց կա: Երբ հարվենք բավականաչափ նավեր, որպեսզի ոչ ոք չմնա այստեղ, ապա մենք կուղևորվենք: Իսկ երբ պետք է մեզանից մի մասը մնա, իսկ մյուս մասը նավերով ուղևորվի, ապա մենք նավ չենք բարձրանա: (13) Քանզի մենք գիտենք, որ երբ որևէ տեղ ավելի հզոր լինենք, քան թշնամին, ապա կարող ենք փրկվել և պարեն ձեռք բերել. իսկ երբ որևէ տեղ ավելի բույլ գտնվենք, ապա պարզ է, որ մենք ստրկական դրության մեջ կընկնենք»: Այս լսելով, սինոպցիները խորհուրդ տվեցին ղեսպաններ ուղարկել: (14) Եվ ուղարկեցին

Կալիմաֆոս արկաղիացուն և Արիստոն արեմացուն և Սամուս աֆայացուն և նրանք մեկնեցին:

(15) Այնժամ Քսենոփոնը իր առաջ տեսնելով մեծ բժով հելլեն հոպլիտների, ինչպես նաև բազմաթիվ պելոսասների և ադեղնավորների, և պարսաստիկավորների և հեծյալների, որոնք փորձի շնորհիվ վարպետացել էին և այժմ գտնվում էին Պոնտոսում, որտեղ հնարավոր չէր այսֆան մեծ զորք կենտրոնացնել փոքր միջոցներ ծախսելով, հանգեց այն մտքին, որ լավ կլիներ այստեղ երկիր ձեռք բերել և ֆաղաֆ հիմնադրելով ավելացնել Հելլադայի տիրույթներն ու հզորությունը: (16) Եվ երբ հաշվեց իրենց թիվը, ինչպես նաև Պոնտոսի շուրջ ապրողների ֆանակը, իրեն բավաց, թե այդ ֆաղաֆը խոշոր կլինի: Եվ այդ նպատակով Քսենոփոնը, դեռևս զինվորներից ոչ մեկին ոչինչ չասած, իր մոտ կանչելով Կյուրոսի նախկին գուշակ Սիլանոս ամբրակիացուն, զոհաբերություն կատարեց: (17) Իսկ Սիլանոսը վախենալով, որ այդ բանը կկատարվի և զորքը կմնա ինչ-որ տեղ, զորքի մեջ լուր տարածեց, թե Քսենոփոնը ցանկանում է բանակը բողնել այնտեղ և ֆաղաֆ հիմնելով իր համար անուն և կարողություն վաստակել: (18) Միևնույն ժամ Սիլանոսը ցանկանում էր շուտափույթ հասնել Հելլադա. ֆանգի նա պահպանել էր այն երեք հազար դահեկանը, որ ստացել էր Կյուրոսից, երբ նրա համար զոհ մատուցելիս նշմարտությունն էր գուշակել տասը օրերի մասին⁴¹:

(19) Երբ զինվորները լսեցին այս, ապա նրանցից ոմանք գերադասեցին մնալ այնտեղ, բայց մեծ մասը դեմ եղավ: Տիմասիոն դարդանացին և Թորաֆս բեովտիացին այնտեղ ներկա եղող հերակլեացի և սինուպի վանառականներին հայտնեցին, որ եթե նրանք զորքի համար ոռնիկ չհայրախոսեն, որպեսզի իրենք մթերվեն ձեռք բերելով մեկնեն նավերով, ապա այդպիսի մեծ զորքը կարող է մնալ Պոնտոսում: «Քանզի Քսենոփոնը, — շարունակեցին նրանք, — ցանկանում է և մեզ համոզում, որպեսզի եթե նավերը ժամանեն, իսկույն զորքին հայտարարենք այսպես. (20) «Ո՛վ զինվորներ. մենք տեսնում ենք, թե դուք ինչքան դժվարություն եք կրում և՛ մեկնելու համար պարեն ձեռք բերելու, և՛ տուն վերադառնալիս ձեր անեցիներին համար որևէ բան գնելու կապակցությամբ. ուստի եթե դուք ցանկանում եք ձեր ընտրությամբ տիրել մերձպոնտոսյան երկրներից որևէ մեկին, որպեսզի վերադառնալ ցանկացողները կարողանան իրագործել իրենց ցանկությունը, իսկ մնալ կամեցողները հասնեն իրենց նպատակին, ապա դուք անա նավեր ունեք, որոնցով կարող եք հանկարծակի հարձակվել որտեղ կամենաք»:

(21) Այս խոսքերը լսելով, վաճառականները դրանք հաղորդեցին ֆաղաֆներին. իսկ Տիմասիոն դարդանացին նրանց հետ ուղարկեց նաև Եփրատի-

ֆոս դարդանացուն ու Թորաֆս բեովտիացուն, որպեսզի նույնը պատմեն: Երբ սինուպիներն ու հերակլեացիները լսեցին այս բոլորը, բանազնաց ուղարկեցին Տիմասիոնի մոտ, խնդրելով դրան ընդունել իբրև ընծա և հոգ տանել, որպեսզի զորքը հեռանա նավերով: (22) Նա հանույժով լսեց այդ ամենը, և երբ զինվորները հավաքվեցին ժողովի, նա այսպես խոսեց. «Երբեք չմտածեք, ո՛վ այրեր, այստեղ մնալու մասին, և ոչ իսկ որևէ բան ավելի բարձր դասեք, քան Հելլադան: Միևնույն էս լսել եմ, թե ոմանք այդ նպատակով նույնիսկ զոհեր են մատուցում, բայց ձեզ ոչինչ չեն հայտնում: (23) Եթե դուք նավերով մեկնեք, ապա ես խոստանում եմ ձեզ ամեն ամիս նորալուսնի օրը յուրաքանչյուրիդ վճարել մեկ կիլոկյան դրամ⁴², և ձեզ կհասցնեմ Տրովադա, որտեղից ես վարառեղի եմ, և իմ ֆաղաֆը ձեզ ծառայություն կմատուցի. ֆանգի նրանք այժմ ինձ հոծարությամբ կընդունեն: (24) Իսկ ես կառաջնորդեմ ձեզ այնպիսի վայրեր, որտեղից դուք շատ հարստություն ձեռք կբերեք: Քանզի ինձ ֆաջ հայտնի են էոլիսը, Փոյուզիան, Տրովադան և Փառնաբազոսի⁴³ իշխանության տակ գտնվող ամբողջ երկիրը, մասամբ այն պատճառով, որ ինքս այդ երկրից եմ, մասամբ էլ այն պատճառով, որ ես այնտեղ արշավանալիս եմ մասնակցել Կլեարխոսի և Գերկյուպիդասի հետ միասին»⁴⁴:

(25) Այնուհետև հանդես եկավ Թորաֆս բեովտիացին, որը պայքարում էր Քսենոփոնի դեմ զորավարության համար, և ասաց, որ եթե դուրս գան Պոնտոսից, ապա կհասնեն Քերսոնեսոս երկիրը, որը բարեբեր է և հարուստ. ցանկացողները կարող են հաստատվել այնտեղ, իսկ չցանկացողները կարող են մեկնել տուն: Միծաղելի է բնակության վայր փնտրել բարբարոսական երկրում, եթե Հելլադայում կա ընդարձակ և բարեբեր երկիր: (26) «Եվ ֆանի դուք դեռ չեք հասել այնտեղ, — շարունակեց նա, — ես ևս Տիմասիոնի նման խոստանում եմ ձեզ ոռնիկ վճարել»: Նա այդ ասում էր, որովհետև տեղյակ էր այն խոստումներին, որ Տիմասիոնին տվել էին հերակլեացիներն ու սինուպիները, եթե հելլենները մեկնեին ծովով: Իսկ Քսենոփոնն այդ ժամանակ լուռ էր:

(27) Այնժամ հանդես եկան աֆայացիներ Փիլեսիոսը և Լյուկոնը և ասացին, թե վատ է, որ Քսենոփոնը ինքն առանձին համոզել է մարդկանց մնալ և այդ առեչությամբ զոհեր է մատուցել, իսկ հասարակայնորեն ոչինչ չի ասել այդ մասին:

Ուստի Քսենոփոնը ստիպված եղավ վեր կենալ և խոսել այսպես. (28) «Ես, ո՛վ զինվորներ, ինչպես տեսնում եք, ինչքան հնարավոր է զոհաբերություն եմ անում և՛ ձեզ, և՛ ինձ համար, որպեսզի միշտ կարողանամ ասել, մտածել և անել այն, ինչը կարող է և՛ ձեզ, և՛ ինձ համար լավագույն լինել և

օգտավետ: Այս դեպքում ևս ևս զոն էի մատուցում իմանալու համար, քե
 ո՛րն է ավելի լավ. հազորդե՛լ ձեզ իմ անկլիֆի մասին և այդ ուղղությամբ
 գործե՛լ, քե՛ այդ գործը նույնիսկ բոլորովին շսկսել: (29) Գուշակ Սիլանոսը
 հայտնեց ինձ շատ կարեւոր մի բան, քե գոհանշանները բարենպաստ էին. նա
 գիտեր, որ ևս ևս, միշտ գոհարեւոյթյունների ներկա գտնվելով, անփորձ չեմ
 այդ գործի մեջ: Նա ավելացրեց, որ գոհանշանները բացահայտում են նաև
 խաբեւոյթյուն և դավ իմ դեմ, քանի որ իբեն հայտնի էր, որ ինքն է մտածում
 ինձ ձեր առաջ մեղադրել: Քանզի նա է տարածել, քե ևս արդեն որոշել եմ
 իրագործել իմ մտադրույթյունը, առանց ձեր համաձայնութեան: (30) Իսկ ևս,
 երբ նկատեի, որ դուք դժվարին վիճակի մեջ եք, ապա կմտածեի, քե ինչպես
 անել, որ դուք ֆաղափ նվաճեք, որպեսզի ցանկացողն անմիջապես նավով
 մեկնի և կամ մնա այնտեղ մինչև այն ժամանակ, երբ բավականաչափ մի-
 ջոցներ ձեռք կբերի իր բնառնիքին օգուտ տալու համար: (31) Բայց քանի որ
 տեսնում եմ, քե հերակլեացիները և սինոպցիները մեկնելու համար ձեզ նա-
 վեր են տրամադրում և այս մարդիկ խոստանում են ձեզ ամեն նորալուսնին
 ոռնիկ վճարել, ապա ինձ րվում է, քե լավ բան է փրկվելով հասնել մեր
 ցանկացած վայրը և միաժամանակ ոռնիկ ստանալ մեր փրկութեան համար.
 ուստի և ևս դադարում եմ այդ մասին մտածելուց, և խորհուրդ եմ տալիս
 նույնն անել բոլոր նրանց, ովքեր եկել էին ինձ մոտ և ասել, քե պետք է այդ
 իմ մտածածը իրագործել:

(32) Իմ կարծիքը հետևյալն է. երբ բոլորս այսֆան մեծ րվով իրար հետ
 ենք վիճում, ինչպես այժմ, ապա մենք և՛ հարգանք ենք վայելում, և՛ մրերք
 ունենում. քանզի ուժեղը կարող է քույրի ունեցվածքին տիրանալ: Իսկ երբ
 մենք մասնատվենք փոքր խմբերի, այդ դեպքում ոչ կարող ենք պարեն ձեռք
 բերել, ոչ իսկ անվտանգ շարունակել մեր ճանապարհը: (33) Ես նույնպես
 կարծում եմ, ինչպես և դուք, որ մենք պետք է մեկնենք Հելլադա. բայց երբ
 որևէ մեկը մեկացավ մեզ լիելու միտում ունենալու հանցանքով, նախֆան
 ամբողջ գործի ապահով տեղ հասնելը, ապա նրան պետք է դատել որպես
 հանցագործի: Եվ ով համաձայն է,—շարունակեց նա,—այս բոլորին, ապա
 քող ձեռք բարձրացնի»: Եվ բոլորը բարձրացրին:

(34) Իսկ Սիլանոսը գոռում էր և փորձում ապացուցել, քե արդարացի
 կլինի մեկնել ցանկացողին ազատ քողնել: Բայց զինվորները շխն հանդու-
 ժում նրա խոսքերը, այլ սպանում էին, որ երբ նա փախչելու հանցանքի մեջ
 բռնվի, ապա նրան կպատժեն: (35) Երբ հերակլեացիներն իմացան, քե որոշ-
 վել է մեկնել նավով, և ինքը Քսենոփոնն իսկ դրա օգտին է ֆվեարկել, իրենք
 նավեր ուղարկեցին. ինչ վերաբերում է այն դրամին, որ խոստացել էին Տի-

մասինն ու Քորնաֆին (իբրև ոռնիկ), նրանք խաբեցին: (36) Ուստի և գոր-
 ֆին ոռնիկ խոստացողները շփոթված էին ու սարսափած: Այդ իսկ պատճա-
 րով, վերցնելով իրենց հետ նաև մյուս գորավարներին, որոնք այդ գործին
 մասնակից էին դարձել, բացի նենն ասինացուց, որը փոխարինում էր Նեյ-
 րիսոփոսին, քանի որ Նեյրիսոփոսը դեռևս չէր վերադարձել, ու գալով Քսե-
 նոփոնի մոտ, ասացին նրան, որ զղջացել են. միաժամանակ հայտնեցին, որ
 քանի արդեն նավեր ունեն, գերադասում են նավել դեպի Փասիս և գրավել
 փասիանների երկիրը⁴⁵: (37) Այդ ժամանակ այնտեղ քաղաքում էր Այե-
 տեսի⁴⁶ ծոռը: Քսենոփոնը նրանց պատասխանեց, քե այդ մասին ինքը գործին
 ոչինչ չի ասելու: «Բայց երբ դուք,—շարունակեց նա,—ցանկանում եք, ապա
 ինքներդ գումարեք գործը և այդ մասին հայտնեք»: Այնժամ Տիմասինն դար-
 դանացին խորհուրդ տվեց գործը շժողովել, այլ նախապես փորձել վաշտա-
 պետներին համոզել: Երանք ցրվելով այդպես էլ վարվեցին: Ը

VII. Իսկ զինվորներն իմացան այդ հուզումների մասին: Եվ նենը ասաց
 նրանց, որ Քսենոփոնը վերահամոզել է մյուս գորավարներին և մտածում է
 զինվորներին խաբելով, նորից ևս տանել դեպի Փասիս: (2) Այս լսելով, զին-
 վորները գայրացան և սկսեցին հավաքվել ու խմբեր կազմել. և կարելի էր
 երկյուղել, որ նրանք կվարվեին այնպես, ինչպես կոլխերի բանագնացների և
 ագորանոսների⁴⁷ հետ, [որոնք բոլորը, բացի ծովի վրայով փախածներից,
 ֆարկոժվելով սպանվեցին]: (3) Երբ Քսենոփոնն իմացավ այդ, որոշեց իսկույն
 ժողով հրավիրել, քույր շաղով, որ նրանք ինքնաբերաբար հավաքվեն. ուստի
 նա հրամայեց ֆարոզին ժողով հրավիրել: (4) Եվ զինվորները, լսելով ֆար-
 զին, հավաքվեցին ամենայն պատրաստակամությամբ: Այնժամ Քսենոփոնը,
 առանց հիշատակելու, քե գորավարներն այցելել են իրեն, այսպես խոսեց.

(5) «Ով զինվորներ. լսեցի, քե ինչ—որ մեկն իմ մասին զբարտում է, քե
 իբր ևս ձեզ խաբելով ցանկանում եմ տանել դեպի Փասիս: Արդ՝ հանուն աստ-
 վածների, լսեցեք ինձ և երբ պարզվի, որ ես մեղավոր եմ, ապա այստեղից
 չհեռանամ, մինչև իմ պատիժը չտանամ: Իսկ երբ դուք համոզվեք որ հան-
 ցավոր են ինձ զբարտողները, ապա քող նրանք կրեն իրենց արժանի պատի-
 ժը: (6) Դուք,—շարունակեց նա,—գիտեք անշուշտ, քե արևը որ կողմից է ծա-
 գում և որտեղ է մայր մտնում. ինչպես նաև գիտեք, որ Հելլադա գնալ ցան-
 կացողը պետք է դեպի արևմուտք ուղևորվի, իսկ բարբարոսների մոտ գնալ
 ցանկացողը պետք է ուղևորվի հսկառակ ուղղությամբ՝ դեպի արևելք: Հետևա-
 բար, կգտնվի՞ որևէ մեկը, որ կարողանա ձեզ խաբել, քե արևը ծագում է
 այնտեղից, որտեղ մայր է մտնում, և մայր է մտնում այնտեղ, որտեղից ծա-
 գում է: (7) Դուք գիտեք նաև այն, որ հյուսիսային ֆամին դուրս է տանում

Պոնտոսից դեպի Հելլադա, իսկ հարավային ֆամին տանում է ներս՝ դեպի Փասիս, և սասցված է կա, քե՛ լավ է նավարկել դեպի Հելլադա, երբ հյուսիսն է փշում: Այսպիսի դեպքում մի՛քե՛ հնարավոր է մարդկանց խաբեությամբ նավ նստեցնել, երբ հարավն է փշում: (8) Անշուշտ, ես կարող եմ ձեզ նավ նստեցնել խաղաղ եղանակին: Քայց չէ՛ որ ես նամփորդելու եմ միայն մեկ նավի վրա, իսկ դուք՝ առնվազն հարյուր: Հեռաբար, ես ինչպե՛ս կկարողանայի բռնությամբ կամ խաբեությամբ հարկադրել ձեզ նավարկելու ինձ հետ ձեր կամքին հակառակ: (9) Ենթադրենք, սակայն, որ դուք իմ կողմից խաբված և հմայված, կհասնեք Փասիս, և մենք սհա դուրս եմք գալիս ցամաք. դուք, անշուշտ, կկռահեք, քե՛ Հելլադայում չեք, իսկ ձեզ խաբողը ես եմ՝ մեկ մարդ, մի՛նչդեռ դուք, խաբվածներդ՝ մոտ տասը հազար զինված մարդ: Եվ ուրիշ ի՛նչ եղանակով մարդ հաստատապես կարող է իր դեմ դատաստան հարուցել, քան իր և ձեր նկատմամբ այսպիսի որոշում կայացնելով:

(10) Այս բոլորը անմիտ մարդկանց հերյուրանքն է, որոնք ինձ նախանձում են այն բանի համար, որ ես ձեր կողմից պատվի եմ արժանացել: Քայց նրանք իրավունք չունեն ինձ նախանձելու. քանզի ես նրանցից ո՛ւմ եմ արգելել, երբ ցանկացել է, ձեզ բարի խորհուրդներ տալ, կամ երբ կամեցել է կովել ձեր և իր անձնական բարօրության համար, կամ երբ աշխատել է արթուն հսկել ձեր ապահովության համար: Եվ մի՛քե՛ երբ դուք հրամանատարներ եք ընտրում, ես որևէ մեկին խանգարում եմ: Ես հրաժարվում եմ. թող նա էլ առաջնորդ դառնա. միայն քե՛ պարզվի, որ նա ձեզ համար որևէ օգտակար գործ է անում: (11) Սակայն բավական է ինչքան խոսեցի այդ մասին. քայց երբ ձեզանից որևէ մեկը կարծում է, քե՛ ինքը կամ մեկ ուրիշը կարող է խաբված լինել այս հարցում, թող նա խոսի և հայտնի իր կարծիքը: (12) Երբ այս ամենից բավարարված եք, ապա մի ցրվեք նախքան իմ կարծիքը լսելը, քե՛ ինչ անկարգություն է ծայր առնում գործի շարժումը. և երբ իրոք այդ այնպես է, ինչպես քվում է, ապա ժամանակն է, որպեսզի աստվածների և մարդկանց, ինչպես բարեկամների, այնպես և թշնամիների առաջ շղառնանք վատբարագույն և առավել մեղապարտ մարդիկ»:

(13) Զինվորներն այս բոլորը լսելով զարմացան, քե՛ դա ի՛նչ բան կարող է լինել. ուստի և խնդրեցին Քսենոփոնին շարունակել իր խոսքը: Այնժամ նա նորից սկսեց այսպես. «Դուք, անշուշտ, գիտեք, որ լեռներում բարբարոսական բնակավայրեր կան, որոնք կերասունացիների հետ բարեկամություն են անում, և որտեղից բնակիչները իջնելով ձեզ միս էին վաճառում կամ որևէ այլ բան, ինչ ունեին. կարծեմ, ձեզանից ոմանք ևս գնացին մերձավորագույն բնակավայրերը և ինչ-որ բաներ գնելով ետ վերադարձան: (14) Վաշտապես

կլեարեստոսը իմանալով, որ այդ բնակավայրը և՛ փոքր է, և՛ չի պաշտպանվում մեզ հետ բարեկամական հարաբերությունների մեջ գտնվելու պատճառով, գիշեր ժամանակ ուղևորվեց այնտեղ, կողոպտելու նպատակով, այդ մասին մեզանից ոչ ոքի ոչինչ չհայտնելով: (15) Նա մտադրվել էր, երբ հաշողվեք բնակավայրը գրավել, այլևս չվերադառնալ գորամաս, այլ նստելով այն նավը, որի վրա լողում էին իր վրանակիցները, բռնելով իր ամբողջ համբռտակածը, հեռանալ ու դուրս գալ Պոնտոսից: Ինչպես այժմ ենթադրում եմ, նրա հետ համաձայնության էին եկել նավի վրա գտնվող իր վրանակիցները: (16) Եվ նա հավաքելով բոլոր նրանց, ում կարողացավ համոզել, տարավ բնակավայրի վրա: Քայց նրանք դեռ հանապարհին էին, երբ արդեն լուսացավ. բնակիչները, հավաքվելով, ամրացված վայրերից սկսեցին ֆաբե նետել ու նետահարել. և սպանեցին կլեարեստոսին ու շատ ուրիշների. և միայն ոմանց հաշողվեց փախչել կերասունտ: (17) Այս ամենը տեղի ունեցավ այն օրը, երբ մենք հետիոտն դուրս եկանք դեպի այստեղ. իսկ ծովով նավոլների մի մասը դեռևս կերասունտում էր և չէր կարողանում մեկնել:

Այս դեպքից հետո, ինչպես պատմում են կերասունացիները, այդ բնակավայրից գալիս են ավագագույն երեք մարդ, ցանկանալով հանդես գալ մեր ընդհանուր ժողովի առաջ: (18) Ու քանի որ մեզ չհանդիպեցին այնտեղ, ապա դիմեցին կերասունացիներին՝ ասելով, քե՛ իրենք զարմանում են, որ ինչպե՛ս մենք որոշեցինք արշավել նրանց դեմ: Իսկ երբ կերասունացիները, ինչպես իրենք պատմեցին, ասում են նրանց, քե՛ այդ կատարվել է ոչ ընդհանուր որոշմամբ, նրանք հանոյացան և ցանկություն հայտնեցին նավել այստեղ, որպեսզի պատմեն մեզ կատարված դեպքի մասին և խնդրեն մեզ վերցնել ու քաղել մեռյալներին⁴⁵: (19) Ու պատահեց, որ փախչելով ազատված հելլեններից ոմանք դեռևս կերասունտում էին գտնվում: Նրանք իմանալով, քե՛ բարբարոսները դեպի ուր են ճանապարհվում, հանդգնեցին ֆաբե նետել նրանց վրա, ուրիշներին ևս զրգոելով հետևել իրենց օրինակին: Այդպես ֆաբեկոծվելով, սպանվեցին երեք մարդ, որոնք դեսպաններ էին⁴⁶:

(20) Այս դեպքից հետո մեզ մոտ եկան կերասունացիները և պատմեցին կատարվածի մասին: Իսկ մենք, զորավարներս, լսելով այդ բոլորը շատ վրշտացանք եղածի համար և խորհրդակցեցինք կերասունացիների հետ միասին, քե՛ ինչպե՛ս քաղենք սպանված հելլեններին: (21) Մի՛նչդեռ նրանց հետ ժողովի էինք նստել նամբարից դուրս, մենք հանկարծ լսեցինք, որ բարձրանայն գոռում էին՝ «գա՛րկ, գա՛րկ, նետի՛ր, նետի՛ր». և միաժամանակ տեսանք մեծ քվով զինվորների, որոնք վազում էին գետնից ֆաբե վերցնելու: (22) Եվ կերասունացիները, որոնք սկանառես էին եղել իրենց մոտ կատար-

ված դեպքերին, անարեկվելով վագեցին դեպի նավերը: Ձևը վկա, որ մեզանից ոմանք նույնպես անարեկվեցին: (23) Իսկ ես, այսուամենայն, գնացի դեպի զինվորները և հարցրի, թե ի՞նչ է պատահել: Նրանց մեջ կային նաև այնպիսիները, որոնք ոչինչ չգիտեին, բայց և նույնպես իրենց ձեռքերում ֆուրբեր ունեին: Իսկ երբ հանդիպեցի բանն իմացողներից մեկին, նա ինձ հայտնեց, թե շուկայի վերահսկիչները խստորեն շարժարում են զինվորներին: (24) Այնժամ ինչ-որ մեկը նկատեց վերահսկիչ Ջելարֆուսին, որը փախչում էր դեպի ծովը, և աղաղակեց: Չինվորներն այդ լսելով, նետվեցին Ջելարֆուսի վրա, ասես վայրի խոզ էր երևացել կամ եղջերու: (25) Իսկ կերասունացիները դարձյալ նկատելով իրենց կողմը վագող զինվորներին, կարծելով, որ նրանք իրոք իրենց վրա են գալիս, վագելով փախան ու ծով նետվեցին: Նրանց հետ միասին ծով նետվեցին նաև մեզանից ոմանք. և ով լողալ չգիտեր, խեղդվեց: (26) Այժմ ի՞նչ է մտածում այս բաների մասին: Մարդիկ ոչ մի վնաս չեն պատճառել մեզ, բայց սարսափեցին, որ մեզ վրա կարող է կատարվել և կամ լինել, ինչպես շների վրա:

Արդ, երբ դուրսյունն այսպես շարունակվի, կարո՞ղ եմ պատկերացնել, թե ինչպիսին կլինի մեր գործի վիճակը: (27) Դուրս բոլորը արդեն իրավասու չեմ լինի ոչ պատերազմ հայտարարելու, եթե այդ կամենաք, և ոչ իսկ խաղաղության դաշինք կնկելու, այլ որևէ մեկը, ով ցանկանում է, տանելու է զորք իր կամքի համաձայն: Ու եթե ձեզ մտա գան դեսպաններ խաղաղության դաշինք կնկելու կամ որևէ այլ նպատակով, ապա մեկը, եթե ցանկանա, կարող է նրանց սպանել և անհեռ դարձնել ձեզ համար լսելու դեսպանների խոսքը: (28) Այնուհետև, այն դեկավարները, որոնց դուրս բոլորը կրնա՞րեք, ոչ մի հեղինակություն չեն կարող վայելել, իսկ որևէ մեկը, ով ինքն իրեն առաջնորդ կհռչակի և կսկսի գոռալ՝ «գա՛րկ, գա՛րկ», կկարողանա առանց դատաստանի սպանել և՛ առաջնորդին, և՛ ձեզանից որևէ մեկին, եթե միայն նրան լսող մարդիկ գտնվեն, ինչպես այդ պատահեց ներկա դեպքում: (29) Մտածեք, թե ինչե՞ր հանեցին ձեր գլխին ինքնակոչ այս գորավարները: Ագորանոմոս Ջելարֆուսը, եթե նա իրոք ձեր առաջ հանցավոր է, արդեն նավելով հեռացավ, առանց իր պատիժը կրելու. իսկ եթե նա հանցավոր չէ, ապա փախավ գործից, որպեսզի առանց դատի անմեղ տեղը չսպանվի: (30) Մակայն դեսպաններին ֆարկոժողները հասան այն բանին, որ բոլոր հեղինակներից միայն դուրս չեմ կարող անվտանգ հայտնել կերասունտում, եթե ձեզ գորական ուժ չուղեկցի. ինչ վերաբերում է սպանվածների դիակներին, որոնց նախապես իրենք սպանողներն էին առաջարկում մեզ վերցնել ու բաղել, ապա այժմ, կատարված դեպքերից հետո, այդ դիակները վերցնելը ապա-

նով չի լինի նույնիսկ ֆարոգի մական կրող դեսպանի համար⁵⁰: Եվ ո՞վ կցանկանա իրև դեսպան գնալ, երբ ինքն է դեսպաններին սպանել: Բայց մենք խնդրեցինք կերասունացիներին, որ իրենք բաղեն մեռյալներին: (31) Արդ՝ եթե այս բոլորը դուրս նիշտ եմ համարում, այդ դեպքում որոշե՛ք, որ հետագայում նույնանման դեպքերի կրկնության երկյուղից, ամեն մեկը իր համար պահակախումբ նշանակի և բանակելիս աշխատի իր ձեռքը վերցնել ամրացված բարձունքները: (32) Բայց եթե ձեզ բվում է, թե նման գործեր վայրի գազաններին են հատուկ և ոչ թե մարդկանց, ապա մտածեցե՛ք այս բոլորին վերջ տալու մասին. ապա թե ոչ, Ձևը վկա, ինչպե՞ս կարող ենք մենք անխտով կերպով գոն մատուցել աստվածներին, անօրեն գործեր կատարելով. և կամ ինչպե՞ս մենք պետք է կովենք՝ բշտամիների դեմ, եթե ինքներս իբարենք սպանում: (33) Իսկ ո՞ր մի բարեկամական ֆաղափ մեզ կրեզունի, տեսնելով մեր այս անօրենությունները: Եվ ո՞վ կհամարձակվի վաճառքի համար մեզ մքերք բերել, եթե մենք այսպիսի կարևոր գործերում օրինազանց երկվանք: Եվ ո՞վ մեզ, այսպիսի արարներից հետո, կգովի այն երկրում, որտեղ⁵¹ մենք հավանություն ունենք բոլորի գովեստին արժանանալու: Քանզի ես կարծում եմ, որ մենք ինքներս ևս նման արարներ կատարողներին հանցապարտներ կհամարենք»:

(34) Այնժամ բոլորը կանգնելով ասացին, որ այդ արարն սկսողներին պետք է պատժի ենթարկել, և այսուհետև բույլ չտալ որևէ մեկին տնօրենություն կատարել. իսկ եթե որևէ մեկը նման բան կատարի, ապա նրան մանվան դատապարտել. և գորավարները պետք է բոլոր մեղավորների հետ դատաստան տեսնեն. պետք է դատաստան տեսնել նաև բոլոր նրանց հետ, ովքեր կյուրոսի մահից հետո որևէ անարդարություն են կատարել. և նրանք դատավարներ նշանակեցին վաշտապետներին: (35) Այնուհետև Քսենոփոնի, ցուցմունքով և գուշակների խորհրդով որոշեցին բանակում արարողություն կատարել: Եվ սրբագործումը կատարվեց:

VIII. Որոշեցին նաև, որ գորավարները հաշիվ տան անցած ժամանակի համար: Հաշվեալության քննարկում Փիլեսոսը և Քսանթիկլեսը պարտավորվեցին ֆան մնա տուգանք վճարել. իրենց պահպանությանը վտանված նավային պիտույքների պակասորդի դիմաց. իսկ Սոփայնեսոսը՝ տասը մնա, ֆանգի քննարկված լինելով.....⁵² քերացել էր:

Ոմանք մեղադրեցին նաև Քսենոփոնին, ասելով, որ ձեռքով են նրա կողմից և որ նա ինքնակամություն է ցուցաբերում: (2) Քսենոփոնը հրամայեց առաջին մեղադրողին ասել, թե որտեղ է նա ձեռքով: Եվ նա պատասխանեց. «Այնտեղ, ուր մենք կոտորվում էինք ցրտից և շատ ձյուն կար»: (3) Իսկ Քսեն-

նոսնն ասաց. «Քայց երև այդպիսի ձմեռ էր, ինչպես դու ասում ես, երբ հացը պակաս էր, իսկ զինու հատն անգամ չկար, և մենք տանջվում էինք բազում ցավերից, իսկ թշնամին նետում էր մեզ, երբ այդպիսի ժամանակ ես կատաղում էի, խոստովանում եմ՝ գուցե ավելի էի կատաղում, քան էշերը, որոնց կատաղությունը, ասում են, չի մեղմում նույնիսկ հոգնածությունը: (4) Քայց և ասա,—շարունակեց նա,—ի՛նչ բանի համար դու ձեռնեցիր: Մի՛ր բե քեզանից որևէ բան էի պահանջում և դու չէիր տալիս, որի համար էլ քեզ ձեռնում էի: Մի՛ր բե որևէ բան ետ էի պահանջում, կամ գուցե սիրեկանի համար էի կոպում, քե՛ հարբած վիճակում մոլեգնել էի»: (5) Ու երբ նա այդ բոլորից և ոչ մեկը չհաստատեց, ապա Քսենոփոնը հարցրեց, քե՛նա հույլիտ չէ՛ արդյոք: Ես ասաց՝ ոչ. հետո քե՛ պելուստ է գուցե: Դարձյալ «ոչ,—պատասխանեց նա,—այլ իմ վրանակիցները ինձ հանձնարարեցին չորի Բշել, քեպետն ազատ եմ ձեռնել»: (6) Այնժամ Քսենոփոնը նրան նանաչեց ու հարցրեց. «Թո՛ւ չէիր հիվանդ զինվորին փոխադրողը»: «Ձևսր վկա, ես էի,—պատասխանեց նա.—հանգի դու ինձի ինձ հարկադրեցիր այդ անել և նույնիսկ ցած նետեցիր իմ վրանակիցների իրերը»: (7) «Քայց իրերը ցած նետելը,—ասաց Քսենոփոնը,—կարծեմ այսպես կատարվեց: Ես ուրիշներին հանձնարարեցի այդ բոլորը տանել, ու կարգադրեցի հասցնել ինձ մտա. և ստանալով դրանք, բոլորը անվնաս հանձնեցի քեզ, քանզի դու ես հիվանդին ինձ մտա հասցրիր: Այժմ լսեցեք,—շարունակեց նա,—քե՛նա այդ ինչպես տեղի ունեցավ. քանզի արժե այդ մասին պատմել:

(8) Զինվորներից մեկը ետ էր մնում, քանզի չէր կարողանում այլևս առաջ գնալ: Ես նրա մասին այնքան միայն զիտեի, որ նա մեռ զինվորներից էր. ուստի և քեզ հարկադրեցի տանել նրան, որպեսզի չկորչեր. որովհետև, ինչքան հիշում եմ, թշնամիներն էին մեզ հետևում»: Զինվորն այս խոսքերը հաստատեց: (9) «Մի՛ր բե,—շարունակեց Քսենոփոնը,—ես քեզ առաջ ուղարկելուց հետո վերջապահ զորամասի հետ չհասա քեզ ու շտեսա, որ փոս էիր փորում այդ մարդուն՝ քաղելու համար, և մոտենալով քեզ չզոլեցի»: (10) Քայց մենք ղեռ կանգնած էինք շրջան կազմած, երբ այդ մարդը ծալեց ոտքը, և բոլոր ներկաները աղաղակեցին, որ մարդը կենդանի է, իսկ դու ասացիր, «Թող ապրի ինչքան ցանկանա. իսկ ես այլևս նրան չեմ տանի»: Այնժամ ես քեզ ձեռնեցի, դու հիշտ ես ասում. քանզի դու, ինչպես ինձ քվաց, զիտեիր, որ նա ղեռ կենդանի է»: (11) «Հետո ի՛նչ,—ասաց զինվորը.—մի՛ր բե նա շամահացավ նրան քեզ ցույց տալուց հետո»: «Մենք բոլորս,—պատասխանեց Քսենոփոնը,—մահկանացու ենք. բայց մի՛ր բե դրա համար կենդանի վիճակում պետք է քաղվենք»:

(12) Այնժամ բոլորն սկսեցին աղաղակել, քե՛ Քսենոփոնը նրան պետք էր կառնից ինչ է՛ ձեռնել: Իսկ Քսենոփոնը հրամայեց մյուսներին ևս պատմել, քե՛ ի՛նչ պատճառով նրանցից ամեն մեկը ձեռնվել էր: (13) Եվ քանի որ ոչ մեկը հանդես չեկավ, ապա Քսենոփոնն ինձն ասաց. «Ես, ո՛վ զինվորներ, խոստովանում եմ, որ ձեռնել եմ մարդկանց, նրանց անկարգության համար. մարդկանց, որոնք ուզում էին ապահովություն ձեռք բերել ձեր միջոցով, և մինչդուռ շարժելով առաջանում էիք և անհրաժեշտության դեպքում կոխվեցի մղում, նրանք, լքելով շարժերը, առաջ էին վազում, որպեսզի հափշտակեն և առավել շափով օգուտ քաղեն, քան դուք: Ու երբ մենք բոլորս այդպես վարվեցինք, ապա ամբողջապես կործանված կլինեինք: (14) Ու դարձյալ, ես ձեռնել եմ ու ստիպել առաջ գնալ նրան, ով ծուլանում էր և չէր ցանկանում տեղից վեր կենալ, այլ գերադասում էր սպասել թշնամու գալույթին: Քանզի մինչև իսկ ես մի անգամ ուժեղ ստանձամների ժամանակ, երբ սպասում էի արշավանքի գնալու համար պատրաստվողներին, երկար ժամանակ տեղում նստած մնալուց հետո երբ փորձեցի ռաֆի կանգնել, զգացի, որ հազիվ եմ կարողանում սրունքներս շարժել: (15) Այսպես, իմ իսկ փորձով այդ բանում համոզվելով, ես Բշում էի ամեն մեկին, ում նկատում էի ծուլարեն նստած. քանզի շարժման մեջ գտնվելը և իրեն տղամարդավարի պահելը շեղություն է հաղորդում և նկունություն, մինչդեռ տեղում նստելը և անգործության մատնվելը, ինչպես ես նկատել եմ, նպաստում են արյան ստոշելուն և մատների ցրտահարվելուն. մի բան, որին, ինչպես զիտեմ, ենթարկվեցին ձեզանից շատեր: (16) Գուցե մեկ ուրիշին ես, որք անհոգություն էր անում և խանգարում էր առաջ ընթանալու ե՛ ձեզ, որ առջևում էիք, և՛ մեզ, որ ետևում էինք, ես հարկաձեռնել եմ բռունցքով, որպեսզի թշնամիները նրան չհարկաձեռնե նիզակով: (17) Եվ այժմ, երբ նրանք փրկվել են, կարող են արդարացի հատուցում պահանջել իմ կողմից իրենց հասցված անարդարության համար: Քայց երբ նրանք ընկնեին թշնամու ձեռքը, ապա ինչպիսի՞ ծանր տանջանքներ պետք է կրեին և դրա փոխարեն ումի՞ց պետք է բավարարություն պահանջեին:

(18) Իմ խոսքը,—շարունակեց նա.—պարզ է. երբ ես որևէ մեկին պատժել եմ նրան բարիք ցանկանալով, ապա ինձ բվում է, քե՛նա ես ենթակա եմ այնպիսի դատի, որին արժանի են ձեռններ՝ որդիների կողմից և ուսուցիչներ՝ աշակերտների. նույնպես և բժիշկները դադում են և հատում բարի նպատակով: (19) Իսկ երբ դուք կարծում եք, քե՛նա այդ բոլորը ես կատարել եմ ինձնակամությունից, ապա նկատի ունեցեք այն, որ ես այժմ, աստվածների ուղորձածությամբ, ավելի համարձակ եմ, քան այն ժամանակ էի, և ավելի շատ եմ զինի խմում, բայց և այնպես ոչ ոքի չեմ ձեռնում. քանզի ես տես-

նում եմ որ դուք խաղաղության մեջ եք: (20) Իսկ երբ փոքրիկ է, և ծովը մեծապես պեկոծվում է, դուք չգիտե՞ք, որ քիավարողների վերակացուն⁵³ ամենաշնչին առիքով զայրանում է առաջամասում եղողների վրա, իսկ նավավարը՝ նավախելի մոտ գտնվողների վրա: Քանզի նման դեպքերում ամենափոքր սխալն իսկ կարող է ամեն ինչ կործանել: (21) Դուք ինքներդ որոշեցիք, որ ես արդարացի կերպով ձեռնել եմ նրանց. քանզի դուք շուրջանակի կանգնած էիք, Բվեաբաբների փոխարեն⁵⁴ ձեռքներից սրեր բռնած և, երբ ցանկանայիք, հնարավորություն ունեիք նրանց օգնելու: Եվ, Չևսը վկա, դուք նրանց չօգնեցիք, բայց և հետո անկարգություն անողին շփոթեցիք: (22) Եվ գրանով իսկ դուք ֆաշաբեցիք ձեր մեջ եղած վատերի կամայականությունը:

Ինձ քվում է, որ երբ ուշադիր դիտեմ, ապա կտեսնեմ, որ նույն մարդիկ, որոնք այդ ժամանակ առավել երկշատ են եղել, այժմ բոլորից առավել անպատկառ են վերաբերվում: (23) Այսպես, բռնցքամարտիկ Քոխակոս քեսալացին այն ժամանակ, իբր թե հոգնած լինելով, դժվարանում էր կրել իր վահանը, իսկ հիմա, ինչպես լսել եմ, նա արդեն քալանել է բազմաթիվ կոտլուորացիների: (24) Երբ դուք խելացի լինեմ, ապա նրա հետ կվարվեմ բոլորովին հակառակ ձևով, ինչպես շների հետ են վարվում. գայրացկառ շներին ցերեկը կապում են և գիշերը ազատ են արձակում, իսկ սրան պետք է գիշերը կապել և ցերեկը ազատ արձակել:

(25) Բայց ես, — շարունակեց նա, — գարմանում եմ, որ երբ երեկոց ես որևէ մեկին նեղացրել եմ, այդ հիշում է ու չի բռնում: Իսկ երբ ես որևէ մեկին օգնել եմ սառնամանիկի ժամանակ, կամ նրա մատից հեռացրել եմ քշաման, կամ հիվանդին ու կարիքավորին անհրաժեշտ եղող որևէ բան եմ նախ, այդ մասին ոչ ոք չի հիշում, ինչպես նաև չեմ հիշում, թե ես գովել եմ նրանց կատարած լավ արարքների համար, կամ իմ կարողության համեմատ պարգևավատրել ֆաշարիներին: (26) Բայց չէ՞ որ ավելի լավ և ավելի արդար և ավելի արժանի և ավելի հանելի է բարի գործերը հիշել, քան շարք:

Այս խոսքից հետո բոլորը հանդես եկան և սկսեցին իրենց հուշերը պատմել. և ամեն ինչ բարեհաջող վերջացավ:

Գ Ի Բ Ք Վ Ե Յ Ե Բ Ի Բ Գ

1. Այնուհետև, քանի ղեռ նրանք այդ վայրերում էին մնում, հեղինակների մի մասը ապրում էր շուկայից հայրաքաղաք մերեմով, իսկ մյուս մասը՝ Պափլագոնիան ասպատակելով: Իրենց հերթին պափլագոնացիները ևս կողոպտում էին հետուներում քափառող հեղինակներին և գիշերները փորձում վնասել նամբարից հետո վրան խափած գինձորներին. այդ իսկ պատճառով նրանց և հեղինակների միջև խիստ քշամություն առաջացավ: (2) Իսկ Կարյուպասը, որն այդ ժամանակ Պափլագոնիայի առաջնորդն էր, ձիերով ու շվեդ զգեստներով դեսպաններ ուղարկեց հեղինակների մոտ. նրանք հաղորդեցին, որ Կարյուպասը պատրաստ է հեղինակներին շվեդացի, երբ հեղինակները ևս իրեն շվեդացի: (3) Իսկ զորավարները պատասխանեցին, թե այդ հարցի շուրջ պետք է խորհրդակցեն ամբողջ զորքի հետ, բայց և այնպես դեսպաններին ընդունեցին իրեն հյուր. հրավիրեցին նաև այն մարդկանց, որոնց համարում էին այդ բանին առավել արժանի:

(4) Չոհաբերելով կովի բնրացում քշամիներից վերցրած եզները, ինչպես նաև այլ անասուններ, նրանք հոխ խելույժ կազմակերպեցին. նրանք բնրում էին շարժական մանակալների վրա բնկողմանած և խմում էին եղջյուրե բնպանակներով, որ գտել էին այդ երկրում: (5) Երբ գինի հեղեցին և պեան երգեցին, առաջինը հանդես եկան քրակիացիները և սրեզի հնչյունների տակ, գեներ ձեռքներին, սկսեցին պարել. նրանք պարելիս ցատկում էին բարձր և անկաշկանդ ու քափառարում իրենց սուտերները. վերջում, ինչ-

պես բոլորին քվաց, նրանցից մեկը հարձակեց մյուսին. սա վայր բնկավ մեծ արվեստականությամբ: (6) Պափլագոնացիները աղաղակ բարձրացրին: Եվ այն մեկը վերցնելով սրա զենքերը, հեռացավ, երգելով սիտալկան¹. Իսկ քրակիացիներից մյուսները վայր բնկածին զուրս բերեցին որպես սպանվածի. բայց նրան ոչինչ չէր պատահել: (7) Այնուհետև հանդես եկան էնիանները և մագնեսիացիները², որոնք սպառազինված պարեցին կարպայա կոչված պարը³: (8) Այդ պարի ձևը այսպիսին էր. պարողներից մեկը զենքը մի կողմ է դնում, իրեն մոտիկ, և սկսում է հերկել ու սերմանել, հանախակի ետ նայելով. ասես նա վախենում է ինչ-որ բանից. ավագակ է մտանում: Սերմանողը նկատում է նրան և վերցնելով իր զենքերը, դիմագրավում է ավագակին և իր եզներին համար կոպում նրա հետ: Նրանք այդ բոլորը կատարում էին սրնգի շեշտերին համապատասխան. և ի վերջո ավագակը մարդուն կապկպեց և եզներին էջեց տարավ. իսկ երբեմն հերկողն է կապում ավագակին. այս դեպքում նա ավագակին լծում է եզների հետ և էջում, երկու ձեռքերը ետևին կապած: (9) Այնուհետև հանդես եկավ մի մյուսիացի, յուրաքանչյուր ձեռքին էյուսկեն վահան բռնած, և սկսեց պարել՝ մերը ներկայացնելով երկու բշտամու դեմ կոպող ազգիկի, մերը էլ գույզ վահաններով ինչ-որ մեկից պաշտպանվող զինվորի. մերը էլ պտտվում էր և քավալլոր բնկնում վահանները ձեռքին, այնպես, որ տեսարանը գեղեցիկ էր: (10) Իսկ վերջում նա պարեց պարսկական պար, վահաններն իբար խփելով, ձեկները ծալելով ու նորից վեր բարձրանալով. և այս բոլորը նա կատարում էր սրնգի շեշտերին համապատասխան: (11) Այնուհետև հանդես եկան մանտինեացիները և արկադիացիներից ոմանք, իրենց լավագույն զենքերը կապած. նրանք բաշտում էին սրնգի հնչյունների տակ, ուղղակի և լայնրեցի շեշտերին համապատասխան և պեան էին երգում ու պարում, ինչպես աստվածների պատվին կազմակերպված սրբազան երթերի ժամանակ: Այս ամենը տեսնելով, պափլագոնացիները զարմանում էին, որ բոլոր պարերը կատարվում էին սպառազինված վիճակում: (12) Այնժամ մյուսիացին տեսնելով նրանց զարմանքը, համոզեց ոմն արկադիացու, որի մտա մի պարունի կար, ու բերելով պարունուն, նրան հազցեց լավագույն զգեստներ ու ձեռքին քեթև վահան տվեց. և նա մեծ շնորհով կատարեց պարը ինքն՝ պարը: (13) Այնժամ ուժեղ ծափեր եղան և պափլագոնացիք հարցրին, թե արդյո՞ք կանայք ևս պատերազմում են իրենց հետ միասին: Հեղեները պատասխանեցին, թե այս կանայք արևային զուրս էջեցին նամբարից: Այդ գիշերն այդպես վերջացավ:

(14) Հաջորդ օրը դեսպաններին բերեցին զորքի առաջ. և զինվորները սրոշեցին, որպեսզի ոչ իրենք վնաս հասցնեն պափլագոնացիներին և ոչ

նրանցից վնաս կրեն: Գրանից հետո դեսպանները մեկնեցին: Իսկ հեղեները, Բանի որ բվում էր, թե արդեն բավականաչափ նավեր կան, նստեցին ու նավեցին մի ամբողջ օր և գիշեր բարենպաստ Բամու ուղղությամբ, Պափլագոնիան իրենց ձախ կողմում ունենալով: (15) Հետևյալ օրը հասան Սինոպ և խարսիսցիները Հարմենեում՝ Սինոպի մոտ: Սինոպցիները բնակվում են պափլագոնական երկրում, մինչդեռ իրենք Միլետից եկած գաղութարկաներ են: Սրանք, ի նշան հյուրասիրության, հեղեներին բնձաներ ուղարկեցին՝ երեք հազար մեդիմնա⁵ զարու ալյուր և հազար հիւզ հարյուր սափոր⁶ գինի:

(16) Այստեղ ժամանեց նաև Խելիսոսոսոս⁷ արիերայով⁷: Զինվորները ենթադրում էին, թե նա որևէ բան է բերել իր հետ. բայց նա ոչինչ չբերեց. այլ սուսկ հայտարարեցին, թե նավարկոս Անասիսիսոսոս⁸ և ուրիշները գովում են նրանց, և որ Անասիսիսոսոս խոստանում է, եթե զուրս գան Պոնտոսից, նրանց ունեի վճարել: (17) Այստեղ, Հարմենեում, զինվորները մնացին երեք օր:

Քանի որ արդեն նրանք գիտեին, որ մտանում են Հելլադային, ապա այժմ, ավելի Բան նախկինում, մտածում էին այն մասին, որ տուն հասնելիս ինչ-որ բան ունենան իրենց հետ: (18) Ուստի նրանք եկան այն համոզման, որ եթե առաջնորդ բնորեն միայն մեկ մարդու, ապա նա ավելի լավ, Բան բազմիշխանությանը ղեկավար, կարող է ղեկավարել զորքը ցերեկ լինի, թե գիշեր. և եթե անհրաժեշտ լինի որևէ բան գաղտնի պահել, ապա նման պայմաններում այդ ավելի հեշտ կլինի. և դարձյալ, եթե անհրաժեշտ լինի շտապել բշտամու դեմ, ապա զորքը նվազ շտապ կարող է ուշանալ. Բանգի կարիք չի լինի, որպեսզի առաջնորդը խորհրդակցի ուրիշների հետ, այլ կկատարվի միայն մեկ մարդու հրամանը. մինչդեռ նախկինում զորավարները միշտ գործում էին ձայների մեծամասնությամբ կայացած որոշման համաձայն:

(19) Այսպես մտածելով, նրանք դիմեցին Քսենոփոնին. և վաշտապետները զայով նրա մտա, առաջին, թե այդ է զորքի կարծիքը և նրանցից ամեն մեկը իր համակրանքը արտահայտելով, համոզում էր նրան իր ձեռքը վերցնել իշխանությունը: (20) Իսկ Քսենոփոնը մի կողմից ցանկանում էր այդ, ենթադրելով, թե այդպիսով ինքը իր բնկերների մտա առավել մեծ պատվի կարծանան և նրա անունը ավելի հռչակված կլինի իր Բազաքը վերադառնալիս և զույցն ինքը այդպիսով կարողանա ինչ-որ օգուտ բերել զորքին: (21) Այսպիսի մտքերը նրան մղում էին ցանկանալու ինքնակալ առաջնորդ դառնալ: Մյուս կողմից, սակայն, երբ նա մտածում էր, թե բոլոր մարդկանց համար ապագան անհայտ է, ուստի վտանգ կար, որ կարող էր կորցնել իր ձեռք բերած փառքը, սկսեց տարակուսել:

(22) Ընկնելով տարակուսանքի մեջ, նա որոշեց, որ ավելի լավ է հարգակցովել աստվածների հետ: Ու երկու անասուն բերելով, դրանք զոհարելեց Պա-Աբեալին՝ ինչպես այդ սահմանել էր Դեկլիում տրված պատգամը: Նրան բժում էր նաև, քե այն երազը, որ ինքը տեսավ այն ժամանակ, երբ դեռ նոր էր մասնակից դարձել զոհի դեկավորությունը, նույն այդ աստվածն էր ուղարկել: (23) Նաև երբ Եփեսոսից մեկնեց Կյուրոսին ներկայացվելու համար, հիշեց, քե իր աչ կողմում արծիվը կոնչաց⁹. արծիվը բառած վիճակում էր. ուստի և Քսենոփոնին ուղեկցող գուշակն ասաց, քե այդ ոչ քե տվորական, այլ մեծ նշան է, որք փառ է նախանշում, բայց և մեծ փորձություններ. Բանգի ուրիշ հավեր հանախ են հարձակվում արծիվ վրա, երբ սա նստած է. դա հարստություն գուշակող նշան չէ նաև, Բանգի արծիվը իր սնունդը բռնելու ժամանակ է հայրայրում: (24) Այսպիսով, երբ նա զոհ էր մատուցում, աստված բացահայտ կերպով խորհուրդ ավեց իշխանություն շնորհել և հրամանատար բնորվելու ղեկավարում իսկ շնամանայնովել: Այդպես էլ կատարվեց:

(25) Իսկ զորքն այնժամ ժողովի հավաքվեց և բոլորը ասացին, քե անհրաժեշտ է բնորել մեկ մարդու. այդպես որոշելուց հետո տալիս էին Քսենոփոնի անունը: Երբ արդեն պարզ դարձավ, որ նրան են բնորելու, երբ որևէ մեկը առաջարկեց նրա քեկնածությունը Բեթարկության ղեկ, նա վեր կացավ ու խոսեց այսպես.

(26) «Ո՛վ զինվորներ, ես ևս մարդկային արարած եմ, ուստի և ուրախանում եմ, որ ձեզ մոտ նման պատվի եմ արժանացել. ես շնորհապարտ եմ ձեզ և կխնդրեմ աստվածներից, որ ինձ կարողություն տան ձեզ համար որևէ օգտակար գործ կատարելու: Բայց ես կարծում եմ, որ ձեր կողմից ինձ հրամանատար բնորելը այն ղեկավարում, երբ այստեղ ներկա է լակեդեմոնացի ռազմիկ¹⁰, ձեզ համար օգտավետ չի լինի. Բանգի լակեդեմոնացիներից որևէ բան խնդրելու ղեկավարում դուք հազիվ քե այն ստանաք. իսկ ինձ համար ևս, ինչ-հան էս գիտեմ, այդ բանը անվտանգ չի լինի: (27) Քանզի ինձ հայտնի է, որ լակեդեմոնացիները իմ հայրենի քաղաքի ղեկ շղաղարեցրին պատերազմը, մինչև որ ամբողջ պոլիսը ստիպված չեղավ բնորունել լակեդեմոնացիների տիրապետությունը¹¹: (28) Երբ արենացիներն այդ բնորունեցին, լակեդեմոնացիները իսկույն ենք դադարեցրին պատերազմը և վերացրին քաղաքի պաշարումը: Արդ՝ այդ բոլորը ես լավ իմանալով հանդերձ, երբ որոշելի իմ ուժերի ներածին շափ նրանց հեղինակությունը վնասել, ապա, ես ենթադրում եմ, շուտով ինձ կզգաստացնեն: (29) Ինչ վերաբերում է ձեր այն համոզմանը, քե մեկ առաջնորդի ղեկավարում պակաս տարածայնություններ կծագեն, Բան շատ

հրամանատարներ ունենալու ղեկավարում, ապա հաստատ իմացեք, որ երբ մեկ ուրիշին բնորեք, ես այդ որոշման երբեք ղեկ չեմ լինի. Բանգի ևս գտնում եմ, որ պատերազմի ժամանակ առաջնորդի ղեկ խոտվություն բարձրացնողը իր իսկ սեփական փրկության ղեկ է խոտվություն բարձրացնում. իսկ երբ, այնուամենայնիվ, ինձ առաջնորդ բնորեք, ապա ես չեմ զարմանա, երբ գտնվեն մարդիկ, որոնք ղոժոն լինեն և՛ ձեզանից, և՛ ինձանից»:

(30) Նրա այս խոսքերից հետո շատ շատեր հանդես գալով ասացին, քե նա պետք է իրենց առաջնորդի: Իսկ Ագասիաս ստյումփալացին ասաց, որ ծիծաղելի կլինեն դրությունն այդպես ներկայացնել. մի՛քե լակեդեմոնացիները կգայրանան, երբ խնջույքի հավաքվածները ոչ լակեդեմոնացու բնորեն խնջույքի պետ¹²: «Այդ ղեկավարում,— շարունակեց նա,— ըստ երևույթին մենք ևս վաշտապետության իրավունք չունենեմ, Բանի որ արկաղիացի ենք»: Այնժամ ժողովականները արդարակեցին, քե Ագասիասը ճիշտ է խոսում:

(31) Եվ Քսենոփոնը տեսնելով, որ ավելի համոզիչ փաստեր են պետք, դարձյալ հանդես գալով այսպես խոսեց. «Ո՛վ զինվորներ, որպեսզի ձեզ ամեն ինչ հայտնի լինի, ես երգվում եմ բոլոր աստվածների և աստվածուհիների անունով, որ իմանալով ձեր այս մտադրության մասին, զոհ մատուցեցի, որպեսզի իմանամ, քե արդյո՞ք օգտավետ կլինի ձեզ համար այդ իշխանությունը ինձ հանձնել, իսկ ինձ համար՝ այն ստանձնել. և զոհաբերության ժամանակ աստվածներն ինձ այնպիսի նշան բացահայտեցին, որ հասարակ մարդն իսկ կարող էր հասկանալ, որ ես պետք է խուսափեմ միանձնյա իշխանությունից»:

(32) Այսպիսով, բնորեցին Խեյրիստոփոսին: Ընտրվելուց հետո Խեյրիստոփոսը հանդես եկավ ու ասաց. «Ո՛վ զինվորներ, իմացեք, որ ես ևս չէի բնորդիմանա, երբ մեկ ուրիշին առաջնորդ բնորելիք. իսկ Քսենոփոնին դուք, անկասկած, ծառայություն մատուցեցիք, նրան շնորհելով. Բանգի այժմ իսկ Դեֆոսիպոսը ամեն զնով աշխատում էր զբարտեղ նրան Անասիսիոսի առաջ, մինչև որ ես շատիպեցի նրան լռելու»: Խեյրիստոփոսն ասաց նաև, քե Քսենոփոնը, իր կարծիքով, կցանկանար հրամանատարությունը բաժանել ավելի շատ Կլեարխոսի զորամասի հրամանատար Տիմասիոնի հետ, որը դարդանացի է, Բան իր՝ լակեդեմոնացու հետ: (33) «Բայց Բանի որ,— շարունակեց նա,— դուք ինձ բնորեցիք, ես կաշխատեմ, իմ ուժերի սահմաններում, ձեզ օգտակար լինել: Իսկ դուք նախապատրաստվեք այնպես, որ վաղը, երբ նպաստավոր Բանի լինի, նավերով հանապարհ ընկնենեք: Մենք կնավարկենք ղեկի շերակլեյա. բոլորս կաշխատենք այնտեղ ափ դուրս գալ. իսկ մնացածի մասին մենք կորոշենք երբ այնտեղ հասնենք»:

II. Հետևյալ օրն այստեղից նավ նստելով, բարեկալստ ֆամու տակ նեղենները երկու օր նավեցին ափի երկայնքով: Նավարկման ժամանակ լնրանք տեսան Յասոնի հրվանդանը, որտեղ, ինչպես պատմում են, խաբիսխ է նետել Արգո նավը¹³. այնուհետև տեսան գեաբերանները, նախ՝ Փերմոդոնտի, ապա՝ Իրիսի, ապա՝ Հալյուսի և դրանից հետո՝ Պարբենիոսի. սրանց մտով անցնելով¹⁴ հեղեղները հասան Հերակլեյա, որը հեղեղակա՞ն ֆաղաֆ էր, մեգարացիների գաղութը և գտնվում էր մարիանդիներին¹⁵ երկրում: (2) Եվ նրանք խաբիսխ նետեցին Աֆրոսիաս քերակղզու մոտ, որտեղ, ինչպես պատմում են, Հերակլեսը իջել է (Հադես)՝ Կերբերոս շան համար¹⁶. այնտեղ մինչև այժմ էլ ցույց են տալիս վայրէջքի տեղը, որի խորությունը ավելի քան երկու ասպարեզ է: (3) Այստեղ հերակլեյացիները, ի նշան հյուրասիրության, հեղեղներին բնծանե՞ր ուղարկեցին՝ հրեֆ հազար մեղիմնա գառու ալյուր և երկու հազար սափոր գինի և ֆան եզ և հարյուր ոչխար: Այստեղ դաշտի միջով հոսում է Լյուկոս գետը, որի լայնքը մոտ երկու պլեթրոն է:

(4) Զինվորները ժողովելով խորհուրդ էին անում, թե ինչպե՞ս Պոնտոսից շարունակել մնացած նաևապարհը՝ ցամաքով, թե՞ ծովով: Լյուկոն աֆայացին հանդես գալով ասաց. «Ես գա՞րմանում եմ, ո՞վ գինվորներ, որ գորավորները մտահոգված չեն մեզ մքերով ապահովելու մասին. մինչդեռ հյուրասիրության համար մե՞ր ստացած բնծաները նույնիսկ երեֆ օր չեն բավակնացնի. իսկ այստեղ հնարավոր չէ պարեն հայթայթել հետագա նաևապարհի համար: Ինձ քվում է, որ պետք է պահանջենք հերակլեյացիներից ոչ պակաս ֆան երեֆ հազար կիզիկյան դրամ»: (5) Մեկ ուրիշն ասաց. «Ոչ պակաս ֆան տասը հազար. և անհապաղ, ֆանի արդեն ժողովվել ենք, այժմ իսկ դեսպաններ բնտրենք և ուղարկենք ֆաղաֆ, իմանալու համար նրանց պատասխանը, որից հետո էլ մենք կխորհրդակցենք»: (6) Այնժամ առաջարկեցին որպես դեսպաններ ուղարկել նախ Նեյրիսոփոսին, որն արդեն ղեկավար էր ընտրվել. եղան նաև Քսենոփոնին առաջարկողներ: Բայց այս երկուսն էլ կրտուկ հրածարվեցին. ֆանգի նրանք այն կարծիքին էին, որ չի կարելի հեղեղակա՞ն ֆաղաֆից, այն էլ բարեկամական, բռնի վերցնել այն, ինչ ֆաղաֆը հոծարակամ չի բնծայում: (7) Եվ ֆանի որ նրանք չէին համաձայնվում, ուստի ուղարկեցին Լյուկոն աֆայացուն և Կալիմաֆոս պառասիացուն և Ագասիաս սալամփալացուն: Սրանք մեկնելով հաղորդեցին որոշումը: Պատմում են, թե Լյուկոնը մինչև իսկ նպատնացել է, եթե այդ պահանջները չկատարվեին: (8) Հերակլեյացիները այդ ամենը լսելուց հետո ասացին, թե ցանկանում են խորհուրդ հրավիրել. և անմիջապես ունեցվածքը դաշտերից փոխա-

դրեցին և շուկան տեղափոխեցին ֆաղաֆի պարիսպներից ներս, և դարբանները փակվեցին ու պարիսպների վրա զինված մարդիկ երևացին:

(9) Այնժամ այդ դեսպանները հրահրողներն սկսեցին մեղադրել գորավորներին, թե նրանք գործը ձախողեցին: Արկադիացիներն ու աֆայացիները ժողով գումարեցին. նրանց մեջ առանձնապես աչքի էին ընկնում Կալիմաֆոս պառասիացին և Լյուկոն աֆայացին: (10) Նրանք ասում էին, թե իբր ամոքալի է, որ պելոպոնեսացիների վրա հրամանատար լինեն մի արենացի և մի լակեդեմոնացի, որոնք ոչ մի չոկատ չեն տրամադրել զորքին¹⁷, որ ամբողջ դժվարություններն իրենք են կրում, իսկ օգուտը ուրիշներն են ստանում, հակառակ այն բանի, որ իրենք են եղել զորքի փրկությունն ապահովողներ. ֆանգի բոլոր հաջողությունները ձեռք են բերել արկադիացիները և աֆայացիները, իսկ մնացյալները ոչինչ են. և իրոք, բանակի կեսից ավելին արկադիացիներ էին և աֆայացիներ. (11) ուստի և խելամիտ բան կլինե՞ր, եթե իրենք հավաքվելով, իրենց միջից գորավորներ ընտրեին և իրենք ինքնուրույն նաևապարհվեին ու փորձեին որևէ ավար ձեռք բերել: (12) Այդպես էլ որոշեցին. և Նեյրիսոփոսի ու Քսենոփոնի զորքերում գտնվող արկադիացիներն ու աֆայացիները լվելով սրանց, հավաքվեցին և իրենց միջից տասը գորավոր ընտրեցին. և որոշեցին կատարել այն ամենը, ինչ նրանք կորոշեն ձայների մեծամասնությամբ: Այսպիսով, Նեյրիսոփոսի գերագույն հրամանատարությամբ վերջ արվեց նրա ընտրվելուց վեց կամ յոթ օր հետո:

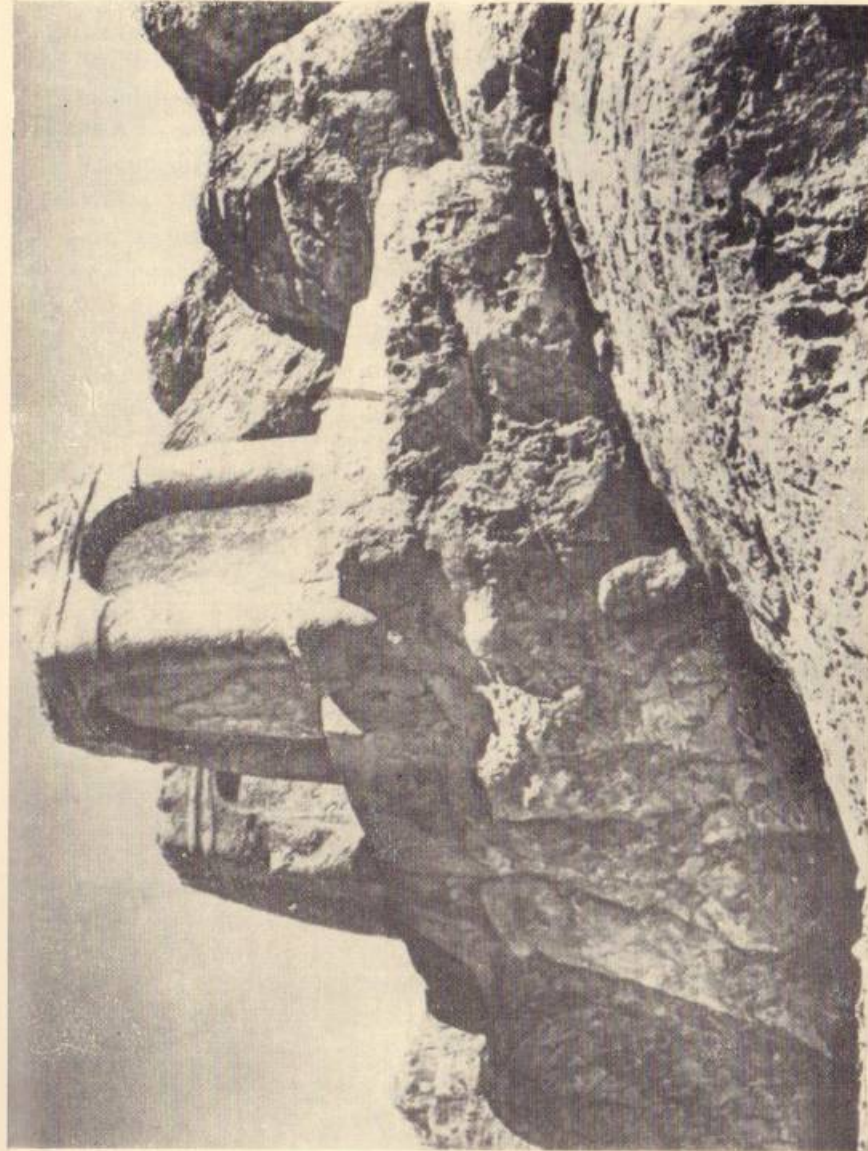
(13) Քսենոփոնն, այսուամենայն, ցանկանում էր ուղևորությունը կատարել ընդհանուրի հետ միասին, համոզված լինելով, որ այդպես ավելի ապահով կլինեն, ֆան եթե յուրաքանչյուրը գնար առանձին: Բայց Նեոնը¹⁸ փորձում էր համոզել նրան առանձին ուղևորվել. ֆանգի լսել էր Նեյրիսոփոսից, թե Կլեանդրոսը, Բյուզանդիոնի կառավարիչը¹⁹ ասել էր նրան, որ ինքը տրիբուններով պետք է ժամանե՞ր Կալպե նավահանգիստ: (14) Նեոնը այդ խորհուրդը ավեց, որպեսզի միայն իրենք և իրենց չոկատները կարողանային մեկնել արիերաներով, իսկ մյուսներից ոչ մեկը չկարողանար օգտվել դրանցից: Եվ Նեյրիսոփոսը, դժգոհ տեղի ունեցած դեսպաններից, ինչպես նաև այդ հիման վրա ամենով ամբողջ զորքին, բուլլատեց նրան վարվել ինչպես կամենում է: (15) Մինչ այդ արդեն Քսենոփոնը որոշել էր ձերբագատվել զորքից և մեկնել մենակ. բայց երբ նա գոհ էր մատուցում ուղեցույց Հերակլեսին, նրանից խորհուրդ հարցնելով, թե ո՞րն է առավել լավ և հարմար՝ նաևապարհվել իր մոտ մնացած զինվորների հետ, թե՞ նրանցից ձերբագատվել, աստված զոհարերության ընթացքում ցուցմունք տվեց՝ զինվորների հետ ուղևորվելու: (16) Այսպիսով, ամբողջ զորքը բաժանվեց երեֆ մասի. արկա-

գիացիներ և աֆայացիներ՝ ավելի քան շուր հազար մարդ, բոլորը հուպիտներ. հեյրիսոփոսի հետ՝ շուրջ հազար շուր հարյուր հուպիտ և Կլեարֆոսի մոտ ծառայող քրակիացի յոթ հարյուր պելտաստ. իսկ Քսենոփոնի հետ՝ շուրջ հազար յոթ հարյուր հուպիտ և մոտավորապես երեք հարյուր պելտաստ. հեծյալներ կային միայն Քսենոփոնի շահատում, շուրջ քառասուն ձիավոր:

(17) Եվ արկադիացիները հերակլեյացիներից հավեր ստանալով, առաջինը մեկնեցին, որպեսզի հանկարծակի հարձակվելով բյուրանիացիների վրա, ավելի շատ ավար ձեռք բերեն. նրանք ափ դուրս եկան Կալպե նավահանգրատում, [որը գտնվում է քրակիական ծովափի միջնամասում]: Իսկ հեյրիսոփոսը, հերակլեյացիների ֆաղափից սկսած, ընթանում էր այդ երկրի միջով. բայց երբ մտավ Թրակիա²⁰, սկսեց առաջանալ ծովափով, ֆանգի հիվանդացել էր: (19) Մինչդեռ Քսենոփոնը նավեր ձեռք բերելով, ափ դուրս եկավ Թրակիայի և հերակլեյացիների երկրի սահմանում և առաջացավ միջնաշխարհով:

III. [Թե ինչպես վերացվեց հեյրիսոփոսի գերագույն հրամանատարությունը և թե ինչպես հելլենների զորքը մասնատվեց, պատմվել է վերևում]²¹: Այդ զորամասերից յուրաքանչյուրը ահա թե ինչ կատարեց: Արկադիացիները գիշերով Կալպե նավահանգստում ափ դուրս գալուց հետո ուղղվեցին դեպի մոտակա գյուղերը, որոնք գտնվում էին ծովից շուրջ երեսուն ասպարեզ հեռավորության վրա: Երբ լույսը բացվեց, յուրաքանչյուր զորավար իր վաշտը տարավ գյուղերից մեկի դեմ. իսկ երբ որևէ գյուղ խոշոր էր բլում, ապա զորավարները դրա դեմ տանում էին երկու վաշտ միասին: (3) Նրանք պայմանավորվեցին նաև, որ հետագայում բոլորը պետք է հավաքվեին մի բլրի վրա. և ֆանի որ հանկարծակի հարձակվեցին, ուստի նրանց հաշոդվեց մեծ թվով ստրուկներ ձեռք բերել և բազմաֆանակ ոչխարներ հափշտակել: (4) Իսկ փախչելով փրկված քրակիացիները սկսեցին ի մի հավաքվել. և նրանցից շատերին էր հաշոդվել փախչել, ֆանգի պելտաստներ լինելով, նրանք դուրս էին պրծնում հուպիտների ձեռքից: Երբ նրանք ի մի հավաքվեցին, նախ հարձակվեցին արկադիացի զորավարներից մեկի՝ Սմիկրեսի վաշտի վրա, որն արդեն մեծ ավար վերցնելով, գնում էր դեպի պայմանավորված բլուրը: (5) Եվ որոշ ժամանակ հելլեններն ընթանում էին մարտ մղելով. բայց ձորի միջով անցնելիս. բշնամին նրանց փախուստի մատնեց ու սպանեց և Սմիկրեսին, և բոլոր նրա հետ եղողներին: Տասը զորավարների ղեկավարած վաշտերից մեկից ևս, որի հրամանատարը Հեգեսանդրոսն էր, մեացին միայն ուր մարդ. փրկվեց նաև ինքը՝ Հեգեսանդրոսը:

(6) Իսկ մնացած վաշտերը ի մի հավաքվեցին, մի մասը դժվարությամբ,

Հին պարսկական կրամի տաճար (ապուլոյան)

մյուս մասն անանց դժվարության: Մինչդեռ քրակիացիները, ոգևորված այդ հաջողությունից, սկսեցին իրար ձայնել և գիշերվա ընթացքում մեծ եռանդով խմբվեցին: Առավոտյան նրանք շրջապատեցին բլուրը, որտեղ բանակել էին հեյլենները. նրանք մեծ բվով ձիավորներ ունեին և պելտաստներ, և դեռ ուրիշներն էլ անընդհատ գալիս էին: (7) Նրանք, առանց վտանգի ենթարկվելու, հարձակվում էին հոպլիտաների վրա. քանզի հեյլենները ոչ նետածիգ ունեին, ոչ տեգանետ և ոչ իսկ հեծյալ. մինչդեռ բշնամիները առաջ էին վազում և արշավում ու հարվածում տեգերով. իսկ երբ հեյլենները նրանց հարվածում էին, նրանք հեշտությամբ խուսափում էին, մինչդեռ մյուսները հարձակվում էին մի այլ կողմից: (8) Ուստի և մի կողմում շատերը վիրավորվում էին, իսկ մյուս կողմում՝ ոչ մեկը: Այսպիսով, հեյլենները չէին կարողանում այդ վայրից հեռանալ և, ի վերջո, քրակիացիները ջրից ևս զրկեցին նրանց: (9) Ընկնելով անել դրոթյան մեջ, հեյլենները հաշտության բանակցություններ սկսեցին: Ամեն ինչում քրակիացիները համաձայնվում էին. բայց երբ հեյլենները պատանդներ պահանջեցին, քրակիացիները մերժեցին, և դրանով գործը խափանվեց: Այսպիսին էր արկադիացիների դրությունը:

(10) Իսկ խելիսոսփոսը առանց վտանգի ծովափով ուղևորվեց և հասավ Կալպե նավահանգիստը:

Մինչդեռ Քսենոփոնը միջերկրյալով առաջանում էր, նրա ձիավորները, առջևում շարժվելիս պատահեցին ինչ-որ տեղ գնացող երեց մարդկանց: Ու երբ նրանց բերեցին Քսենոփոնի առաջ, սա հարցրեց, թե իրենք որե՛ք բան գիտե՞ն արդյոք հեյլենական մյուս զորքի մասին: (11) Եվ սրանք պատմեցին ամբողջ եղելությունը և հաղորդեցին, որ այժմ հեյլենները պաշարված են բլրի վրա, իսկ քրակիացիները ամբողջ բազմությամբ շրջապատել են նրանց: Այնժամ Քսենոփոնը այս մարդկանց խիստ պահպանության տակ վերցրեց, որպեսզի, անհրաժեշտության դեպքում, ուղեցույցի դեր կատարեն. և պահակակետեր նշանակելով. զինվորներին հավաքեց ու այսպես խոսեց. (12) «Ո՛վ զինվորներ. արկադիացիների մի մասը սպանվել է, իսկ մյուս մասը պաշարվել է ինչ-որ բլրի վրա: Իմ կարծիքով, եթե նրանք կորստի մատնվեն, ապա մեզ համար ևս ոչ մի փրկություն չի լինելու և՛ այն պատճառով, որ բշնամիները մեծաքիվ են, և՛ այն պատճառով, որ նրանք շատ հանդուգն են դարձել: (13) Ուստի մեզ համար ավելի լավ է, որ շտապենք նրանց օգնության հասնել, որպեսզի եթե նրանք դեռևս կենդանի են, կովենք նրանց հետ միասին. և ոչ թե մենակ մնալով, մենակ էլ վտանգի ենթարկվենք²²: [14] (16) Մենք այստեղից չենք կարող ոչ մի կողմ փախչել. քանզի,—չարունակեց նա,—դեպի Հերակլեյա վերադարձի նաևապահը երկար է. նաևապահը եր-

կար է նաև մինչև Քրիստոսայրիս հասնելը, մինչդեռ բշտամիներ մտախ էն. իսկ մինչև Կալյե նավահանգիստը, որտեղ մենք ենք գործում ենք, որ պետ է հասած լինի տեղիստոսը, էրև անշուշտ նա անվնաս է, նաևապարհը կարն է: Սակայն այնտեղ նավեր չկան, որոնցով մենք կարողանայինք մեկնել. իսկ այնտեղ մնալու դեպքում մեր պարենամքերը նույնիսկ մեկ օր մեզ չի բավականացնի: [15] (17) Եվ էրև պաշարվածները կործանվեն, միայն տեղիստոսի ջոկատին միանալու դեպքում մեզ համար ավելի դժվար կլինի դիմագրավել վտանգները, քան էրև պաշարվածներին ևս փրկելով, բոլորս միանանք և ընդհանուր ուժերով պայքարենք մեր փրկության համար: Արդ, մենք պետ է առաջ գնանք, հաշտվելով այն մտքի հետ, որ կամ այժմ կմեռնենք փառքով, կամ ազնվագույն գործ կկատարենք այսօր հեղինակների փրկելով: [16] (18) Գուցե և այսպես ասաված է դասավորում, որը ցանկանում է նվաստացնել շաղկապատող մեծամիտներին, իսկ մեզ՝ ամեն մի գործ աստվածների խորհրդով սկսողներին²³, նրանցից առավել բարձր պատվի արժանացնել: Բայց այժմ դուք պետ է ինձ հետևեք և ուշադիր լինեք, որպեսզի կարողանաք կատարել իմ հրահանգները: [17] (14) Այսպես, մենք այժմ կգնանք առաջ մինչև այն ժամանակ, երբ մեզ կքվա, քե ընթրիքի պահն է հասել, որից հետո կբանակենք: Ընթրիքի միջոցին Տիմոթեոսը հեծյալներին վերցնելով կգնա առաջ, մեզ իր տեսադաշտից չկորցնելով, և կհետախուզի նաևապարհը, որպեսզի մեզանից ոչինչ չվրիպի»:

[18] (15) Այս ասելով Քսենոփոնը գորհն առաջ տարավ: Դեպի քեներ և դեպի բարձունքները նա ուղարկեց մեկերից առանձնապես նարայիկ մարդկանց, որպեսզի որևէ տեղ որևէ բան նկատելիս հաղորդեն իրեն. միաժամանակ հրամայեց հրի մատնել այն ամենը, ինչ այրվելու ենքակա է: (19) Արդ, ձիավորները սփռվելով այնքան տարածության վրա, քանի դեռ իրենց ապահով էին գգում, հրի էին մատնում երկիրը. բարձունքներով գնացող պեղատատները ևս հրկիզում էին այն ամենը, ինչ հնարավոր էր. հրկիզում էր նաև գորբը, էրև իր նաևապարհին անվնաս մնացած որևէ բանի էր հանդիպում. ուստի և քվում էր, քե ամբողջ երկիրը բռնկվել է կրակների մեջ և մեծաքիվ գործ է մտնում: (20) Երբ ժամանակը հասավ, հեղինակները բարձրանալով բլուրը, բանակեցին. այնտեղից տեսան բշտամիների վառած խարույկները՝ շուրջ քառասուն ասպարեզ հեռավորության վրա. և իրենք նույնպես խարույկներ վառեցին: (21) Ընթրելուց հետո հեղինակները անմիջապես, ինչպես հրամայվել էր, բոլոր կրակները հանգցրին: Եվ գիշերը պահակակետեր հաստատելուց հետո քնեցին. իսկ առավոտյան աստվածներին աղոթք մաղթելուց հետո դասավորվեցին ինչպես նակատամարտի ժամանակ և հնարավոր

րին չափ առաջ մեկնեցին: (22) Եվ Տիմոթեոսն ու հեծյալները ուղեցույցների հետ միասին առաջ ընթանալիս անակնկալ կերպով հայտնվեցին այն բլրի վրա, որտեղ պաշարվել էին հեղինակները: Բայց նրանք այստեղ չնկատեցին ոչ բարեկամական, ոչ իսկ բշտամու գործասու [և այդ մասին նրանք հաղորդեցին Քսենոփոնին ու գործասուին], այլ տեսան միայն պառավ կանանց ու ծերունիների և այնտեղ լված փոքրաքիվ ուշադիրների ու եզների: (23) Սկզբում նրանք միայն զարմանում էին, քե ի՞նչ է կատարվել. բայց հետո այնտեղ մնացածներից իմացան, որ քրակիացիները մութը ընկնելիս անմիջապես հեռացել են. պատմեցին, քե հեղինակները ևս մեկնել են. բայց քե որտե՞ղ, չգիտեին:

(24) Այս լսելով, Քսենոփոնի գործասուր նախանշելուց հետո պատրաստվեց ու նաևապարհ ընկավ, ցանկանալով հնարավորին չափ շուտ միանալ մյուսների հետ Կալյե նավահանգստում: Եվ առաջ ընթանալիս նրանք նկատեցին արկաղիացիների և աֆայացիների հետքերը Կալյե տանող նաևապարհին: Ու երբ երկու գործասուները հասան միևնույն վայրը, ուրախացան իրար տեսնելով ու ողջագուրվեցին եղբայրների հման: (25) Եվ արկաղիացիները հարցրին Քսենոփոնի զինվորներին, քե ինչո՞ւ կրակներ հանգցրել էին: «Մենք սկզբում,—ասացին նրանք,—երբ արդեն կրակներ չէինք տեսնում, ենթադրեցինք, որ դուք գիշերով գնացել եք բշտամու վրա. իսկ բշտամին, ինչպես մենք կարծեցինք, վախենալով այդ բանից, հեռացել է. քանզի նրանց հեռանալը տեղի էր ունեցել համարյա այդ նույն ժամանակ: (26) Բայց քանի որ դուք չեկաք, իսկ ժամանակն անցում էր, մենք ենթադրեցինք, որ դուք, իմանալով մեզ հետ պատահածի մասին, վախեցաք ու հեռանալով մեկնեցիք դեպի ծով: Մենք ևս որոշեցինք ձեզանից ետ շմնալ: Ուստի և ուղևորվեցինք այստեղ»:

IV. Այդ օրը հեղինակները անցկացրին ծովափին, նավահանգստի մոտ: Այդ վայրը, որ կոչվում է Կալյեի ծովախորշ, գտնվում է ասիական թրակիայում: Այս թրակիան սկսվում է մուսքից²⁴ և տարածվում մինչև Հերակլեյա, ներս՝ դեպի Պոնտոս նավաղի աջ կողմում: (2) Թիերով առաջացող արիերայի համար Բյուզանդիոնից մինչև Հերակլեյա նավարկելը մեկ երկար օր է տևում. իսկ միջանկյալ տարածության վրա չկա և ոչ մի ֆաղաֆ, ո՛չ բարեկամական, ո՛չ հեղինական, այլ այնտեղ բնակվում են քրակիական բյուրանիացիներ: Պատմում են, քե իբր իրենց ձեռքն ընկած հեղինակների հետ նրանք խիստ դաժան են վերաբերվում: (3) Իսկ Կալյե ծովախորշը գտնվում է Հերակլեյայի և Բյուզանդիոնի միջև ընկած տարածության մեջտեղում. այն ծովի մեջ խրված մի ելուստ է, որի մի մասը ծովով է շրջապատված և ունի

ժայռոտ ափեր, ոչ պակաս քան քան գրկաշափ բարձրությամբ. իսկ այս քե-
րակողին ցամաքին միացնող ամենալայն մասը չորս պլեբրոն է. և պարա-
նոցի ամբողջ տարածությունը բավական է տասը հազար մետր բնակեցնելու
համար: (4) Մովսիսը զտեղում է ուղիղ ժայռի տակ, որից արևմուտք ձգ-
վում է ծովափ: Այնտեղ ծովափին կա նաև անուշահամ ջրի առատանոս աղ-
բյուր: Մովսիսը բազմազան և բազմաթիվ ծառեր կան. հատկապես շատ են
նավաշինության համար պիտանի ծառերը: (5) Սարը ձգվում է դեպի ցամաք,
մտավորապես քան ասպարեզ և ամբողջովին հողային է, առանց ժայռերի.
մինչդեռ ծովափնյա մասը առավել քան քան ասպարեզ տարածության վրա
ծածկված է բազմազան սաղարթախիտ ու բարձր ծառերով: (6) Իսկ այդ վայ-
րի մնացած մասը ընդարձակ է ու բարեբեր, և այնտեղ կան բազմամարդ շատ
գյուղեր: Երկիրն այստեղ արտադրում է և՛ գարի, և՛ ցորեն, և՛ ամեն տեսակ
ընդեղեն, և՛ կորեկ, և՛ բուռնուր, և՛ բավականաչափ բուլգ, և՛ գինեկա շատ
խաղող, և՛ ամեն ինչ, բացի ձիաբազուկից:

(7) Այսպիսին էր այդ երկիրը: Հեյլենները վրան խփեցին ծովափին:
Նրանք չցանկացան բանակել այնտեղ, ուր հնարավոր էր հաղափ հիմնադրել.
նրանց նույնիսկ քվաց, քե այստեղ գալը ոմանց կողմից հետին նպատակով
է եղել, որպեսզի այս վայրում հաղափ հիմնադրեն: (8) Քանզի զինվորներից
շատերը, վարձկան դառնալով, արշավանքին մասնակցեցին ոչ քե կարիքից
դրդված, այլ որովհետև լսել էին Կյուրոսի առաքինության մասին: Նրանցից
ոմանք իրենց հետ բերել էին նաև ընկերներ, որիչները նույնիսկ իրենց
սեփական միջոցներն էին ծախսել: Կային նաև այնպիսիները, որոնք լի էին
իրենց հորն ու մորը, իսկ ուրիշները լի էին իրենց որդիներին, որպեսզի
հարստություն կուտակելով վերադառնան նրանց մոտ. քանզի լսել էին, որ
Կյուրոսի մոտ ծառայած ուրիշ մարդիկ շատ բարիքների տեր են դարձել:
Ուստի և նրանք բոլորը ցանկանում էին փրկվել և Հեյլազա վերադառնալ:

(9) Զորամասերի միանալու հաջորդ օրը Քսենոփոնը զոհ մատուցեց մեկ-
նելու առնչությամբ: Քանզի անհրաժեշտ էր դուրս գալ պարեն ձեռք բերելու
համար: Քսենոփոնը մտադրվեց նաև մեռյալներին քաղել: Եվ քանի որ զո-
հաբերությունը բարեհաջան էր, նրանց հետևեցին նաև արկադիացիները և քա-
ղեցին մահացածների մեծ մասին, որտեղ որ ամեն մեկը սպանվել էր. որով-
հետև արդեն հինգերորդ օրն էր և հնարավոր չէր այդ դիակները տեղաշարժել.
մյուսներին, որոնք նախապահին մոտ էին ընկել, բոլորին ի մի հավաքելով
քաղեցին առկա պայմաններում հնարավոր եղած բոլոր ծիսակատարություն-
ներով. իսկ նրանց համար, ում դիակները չկարողացան գտնել, պատրաս-
տեցին խոշոր հուշադամբարան²⁰ և նրա վրա պսակներ դրեցին: (10) Այս բո-

լորը կատարելուց հետո նրանք վերադարձան նամբար և ընթերցում պառկե-
ցին մեկու: Հաջորդ օրը բոլոր զինվորները հավաքվեցին ժողովի: Հավաքի
գլխավոր նախաձեռնողներն էին վաշտապետ Ագասիաս ստյուժիալացին և
Հիերոնիմոս էլեացին, որը նույնպես վաշտապետ էր, և արկադիացի ավագ-
ներից ոմանք ևս: (11) Որոշում կայացրին, որ եթե այսուհետև որևէ մեկը
մտածի զորքը մասնատել, ապա նրան մահով պատժել. որոշվեց նաև բանակը
նորից կազմավորել նախկին եղանակով, ինչ եղել էր, ու հրամանատարու-
թյունը հանձնել նախկին զորավարներին: Սակայն Նեյրխոսիոսն այդ ժամա-
նակ արդեն մահացել էր, քեպետն դեղ էր խմել շերմախափ դեմ. նրա զորա-
մասի հրամանատարությունը ստանձնեց Նեոն ասինեացին:

(12) Այնուհետև Քսենոփոնը հանդես գալով ասաց. «Ո՛վ զինվորներ.
ըստ երևույթին մե՞նք ցամաքով կհանապարհվենք. քանզի նավեր չունենք.
Իսկ անհրաժեշտ է արդեն մեկնել, որովհետև այստեղ մնալու համար մե՞նք
բավականաչափ պարենամթերք չունենք: Մենք,— շարունակեց նա,— զոհ կմա-
տուցենք, իսկ դուք կպատրաստվեք կովելու առավել քան երբեք, քանի որ
բշտամին նորից համարձակ է դարձել»: (13) Այնուհետև զորավարները զո-
հաբերություն կատարեցին, իսկ իբրև գուշակ ներկա էր Աոնեսիոն արկա-
դիացին. քանզի Սիլանոս ամբրակիացին արդեն փախել էր, Հերակլեյայում
նավ վարձելով: Սակայն զոհաբերության ընթացքում նշանները բարենպաստ
չեղան մեկնելու համար. ուստի և նրանք այդ օրը ոչինչ չձեռնարկեցին: (14)
Եվ ոմանք համարձակվեցին ասել, քե Քսենոփոնն իբր ցանկանալով այստեղ
հաղափ հիմնել, համոզել է գուշակին ասելու, որ նշանները բարենպաստ չեն
մեկնելու համար: (15) Այնժամ Քսենոփոնը քառույթի միջոցով հայտարարեց,
քե հաջորդ օրը բոլոր ցանկացողները ներկա լինեն զոհաբերությանը, և եթե
գուշակողներ կան, ապա հրահանգեց նրանց ևս ներկա լինել, նշաններին
միասին հետևելու համար. դրանից հետո նա զոհ մատուցեց. և շատ մար-
տիկներ ներկա էին: (16) Երրորդ անգամ, դարձյալ մեկնելու կապակցու-
թյամբ, զոհ մատուցելիս նշանները բարենպաստ չեղան: Այդ պատճառով
զինվորները վհատվեցին. քանզի պարենամթերքը, որ իրենց հետ բերել էին
այստեղ, վերջանում էր և ոչ մի տեղից հնարավոր չէր գտնել:

(17) Այդ պատճառով նորից հավաքվեցին, ու Քսենոփոնը դարձյալ նրանց
այսպես ասաց. «Ո՛վ զինվորներ. ինչպես տեսնում եք, մեկնելու առնչությամբ
նշանները բարենպաստ չեն ստացվում. իսկ ես գիտեմ, որ դուք պարենի
անհրաժեշտություն եք զգում. ուստի քվում է ինձ, որ մե՞նք պետք է զոհե-
ր մատուցենք այս հարցի կապակցությամբ»: Այնժամ ինչ-որ մեկը հանդես գա-
լով ասաց. «Եվ իրավացի կերպով զոհաբերումը բարենպաստ չէր լինում.

Բանգի ևս երեկ նավով այստեղ ժամանած մեկից պատահաբար լսեցի, որ Քյուզանդիոնի կառավարիչ Կիանդուսը պետք է այստեղ ժամանի նավերով ու տրիբաններով: (19) Ուստի և բոլոր միաձայն որոշեցին սպասել. բայց անհրաժեշտ էր գնալ պարեն ձեռք բերելու համար: Եվ այդ նպատակով դարձյալ երիցս զոն մատուցվեց և ամեն անգամ նշանները աննպաստ էին: Իսկ զինվորներն արդեն գալիս էին Քսենոփոնի վրանը և հայտնում, թե պարեն չունեն. բայց նա պատասխանեց, որ ոչ մի տեղ չի առաջնորդի իրենց, քանի ղեկ նշաններն աննպաստ են:

(20) Հետևյալ օրը դարձյալ զոհաբերություն կատարվեց և համարյա ամբողջ գործը շրջապատել էր զոհաբերվելիք անասուններին, քանի որ բոլորը շահագրգռված էին. բայց զոհերը բավարար չեղան: Զորավարները բանակը շտաբան արշավանքի, այլ հավաքեցին ընդհանուր ժողովի: (21) Ու Քսենոփոնը խոսեց այսպես. «Հավանական է, որ թշնամիները ի՞ մի են հավաքվել և մենք պետք է նրանց հետ կռվի բռնվենք. ու եթե մենք գումակը բողբենք անմատչելի վայրում և պատրաստ սպասենք կռվի գնալու, գուցե մեր զոհաբերությունը հաջող ստացվի»: (22) Այս լսելով զինվորներն աղաղակեցին, թե ոչինչ պետք չէ տանել անմատչելի վայր, այլ անհրաժեշտ է շուտափույթ զոհաբերություն կատարել: Իսկ ոչխարներ արդեն բոլորովին չունեին, բայց սայլին լծած եզ գտնելով, այն զոհեցին. և Քսենոփոնը խնդրեց Կիանոս արկադիացուն ևս ուշադիր հետևել զոհաբերմանը, այն հույսով, թե գուցե նա կարողանար որևէ բարենպաստ նշան նկատել. բայց դարձյալ ոչինչ չստացվեց:

(23) Իսկ Նեոնը, որը խելոսփոսի փոխարեն զորավար էր դարձել, նկատելով, որ զինվորները ծանր զրկանքներ են կրում, ցանկացավ ընդառաջել նրանց: Նա գտավ հերակլեյացի ինչ-որ մարդու, որն ասում էր, թե իբր իրեն հայտնի են մոտակայքում գտնվող գյուղեր, որտեղից հնարավոր է պարենամքերի ձեռք բերել ու հայտարարեց, որ պարենամքերի ձեռք բերել ցանկացողները կարող են գնալ նրա առաջնորդությամբ: Ուստի տեղերով, արկադիացիներով, պարկերով և այլ ամաններով դուրս եկան շուրջ երկու հազար մարդ: (24) Բայց երբ հասան գյուղերը և ցրվեցին ավար ձեռք բերելու համար, նրանց վրա հանկարծակի հարձակվեցին նախ Փառնարագոսի²⁷ հեծյալները, որոնք կել էին օգնելու բյուրանիացիներին, որպեսզի նրանց հետ միասին, հնարավորության դեպքում, խանգարեն հեղինակների մուտքը Փոյուզիա. այս հեծյալներին հաջողվեց սպանել ոչ պակաս քան հինգ հարյուր հեղինակների. մնացյալները փախան դեպի լեռ: (25) Այնուհետև ազատվածներից մեկը այս եղելությունը հաղորդեց նամբարում գտնվողներին: Եվ Քսենոփոնը, քանի որ այդ օրը զոհաբերության նշանները բարենպաստ չէին, վերցրեց սայլին

լծված մի քանի բանգի զոհելու ոչ մի ուրիշ անասուն չէր մնացել, մարքեց այն և շտապեց օգնության, իր հետ վերցնելով նաև բարձր նրանց, որոնք երեսուն տարեկանից ցածր էին: (26) Այսպես, փրկվածներին վերցնելով իրենց հետ, վերադարձան բանակատեղի: Արդեն արևը մայր էր մտնում, և հեղինները մեծապես հուսահատված պատրաստվում էին ընթրելու, երբ հանկարծ խիտ մացառների միջից բյուրանիացիներից ոմանք հարձակվեցին հեղինների առջավար պահակակետերի վրա և ոմանց սպանեցին, իսկ մյուսներին հալածեցին մինչև բանակատեղի: (27) Աղաղակ բարձրացավ, ու հեղինները վազեցին դեպի զենքերը: Եվ նրանց վտանգավոր քվաց թշնամուն հալածելը և նամբարը տեղաշարժելը, քանի որ տեղանքը ծածկված էր խիտ մացառներով. ուստի և նրանք, անհրաժեշտ պահակակետեր նշանակելուց հետո, սպառազինված գիշերեցին:

V. Եվ գիշերն այդպես անցկացրին. իսկ առավոտյան զորավարները բանակն առաջնորդեցին դեպի անմատչելի վայրը. և զինվորները հետևեցին, իրենց հետ վերցնելով զենքերն ու հանդերձանքը: Նախանաչի պահից առաջ նրանք խրամատ փորեցին անմատչելի վայրի միակ մուտքի առաջ²⁸. և այն պատճենեցին ամբողջությամբ, բողբելով միայն երեք դարբաս: Իսկ Հերակլեյացի մի նավ ժամանեց, որը բերեց զարու ալյուր և մարքելու անասուններ և զինք: Վաղ առավոտյան վեր կենալով, Քսենոփոնը զոն մատուցեց նաևապարհվելու առջնությամբ և նշանները առաջին իսկ զոհաբերության ժամանակ բարենպաստ ստացվեցին: Իսկ երբ զոհաբերությունն արդեն ավարտվում էր, գուշակ Առեսիոն պառասիացին բարեգուշակ արժիվ նկատեց և խորհուրդ տվեց Քսենոփոնին զբեկն առաջնորդելու: (3) Եվ անցնելով խրամատը, զենքերը դրեցին գետին և փառոցների միջոցով զինվորներին կարգադրվեց նախանաչելուց հետո զենքը ձեռքներին առաջ շարժվել, իսկ ամբոխին ու ստրուկներին բողբել տեղում: (4) Այնժամ բոլորը դուրս եկան, բացի Նեոնից, քանի որ ուրիշ էին, որ ավելի լավ է նրան բողբել նամբարում, այնտեղ գտնվող գուշակը պահպանելու համար: Բայց երբ վաշտապետներն ու զինվորները, ամաչելով գնացող զինվորներից ու նրանցից ետ շմեղու համար, հեռացան նրանից, ապա ստիպված եղան նրա մոտ բողբելու փառասունհինգ տարին անցած զինվորներին: Ու նրանք մնացին, իսկ մյուսները գնացին առաջ: (5) Դեռևս տասնհինգ ասպարեզ շանցած, նրանք արդեն սկսեցին պատանել սպանվածների. առաջին պատահած դիակների մոտ զուրաբից վերջապահներ կազմեցին, որոնք քաղցրեցին զուրաբի հայտնաբերած բոլոր սպանվածներին: (6) Առաջին հայտնաբերած դիակները քաղելուց հետո. զորքը շարունակեց առաջ գնալ, իր նախապահին դարձյալ վերջապահ խմբեր կազմելով այնտեղ, որտեղ նորից անբաղ դիակներ էին հանդիպում. այսպիսով,

հեղինակները հողին հանձնեցին անբաղ մնացածներին: Իսկ երբ հասան գյուղերից սկիզբ առնող նախապահին, որտեղ մեծ քվով ընկածներ պատահեցին, բոլորին մի տեղ հավաքեցին ու բաղեցին:

(7) Արդեն միջօրեն անցել էր, երբ զորքը գյուղերից այն կողմ առաջ ընթանալիս որպես պարենամթերք էր վերցնում այն ամենը, ինչ պատահում էր ֆալանգսի ճանապարհին, և ահա հանկարծ նկատեցին թշնամիներին, որոնք իշնում էին հեղինակների դիմաց գտնվող բլուրներից. նրանք էս դասավորված էին ըստ ֆալանգսի՝ բազմաճանաչ հեծյալներ և հետևակ զորք. այդ Սպիր-րիդատեսն ու Հոսթիենեսն էին իրենց զորքերով, ուղարկված Փառնաբազուսի կողմից: (8) Երբ թշնամիները նկատեցին հեղինակներին, նրանք կանգ առան մտավորապես տասնհինգ ասպարեզ հեռավորության վրա: Այնժամ հեղինակների գուշակ Առեսիոնը զոհ մատուցեց և առաջին իսկ նշանները բարենպաստ եղան: (9) Ուստի և Քսենոփոնը այսպես խոսեց. «Զորավարներ՛ր. ինձ քվում է, թե պետք է մեր ֆալանգսի ետևում պահեստային վաշտեր բողբոջե՞նք, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում պետք եղած կետում օգնության հասնեն ֆալանգսին և որպես ռազմաշարժով դասավորված բարձր ուժեր նետվեն անկարգության մատնված թշնամու վրա»: Բոլորը համաձայնվեցին նրա առաջարկին: (10) «Ուրեմն,— շարունակեց Քսենոփոնը,— այժմ դուք զորքը տարեք թշնամու դեմ, որպեսզի տեղում կանգնած չմնանք, քանի որ թշնամին մեզ նկատել է, ու մենք էս տեսել ենք թշնամուն. իսկ էս կառաչնորդըմ վերջին վաշտերը, նրանց տեղադրելով այնտեղ, որտեղ դուք ինքներդ հարմար գտնեք»: (11) Մրանից հետո զորավարները հանդարտորեն զորքը տարան առաջ, իսկ Քսենոփոնը անջատեց վերջին երեք շարքը, յուրաքանչյուրում մտ երկու հարյուր մարդ, և պատվիրեց դրանցից մեկին հետևել աչքին, շուրջ մեկ պլեթրոն հեռավորությամբ. այս շարքն առաջնորդում էր Սամոլաս աֆայացին: Երկրորդ շարքը հրահանգ ստացավ հետևել կենտրոնական զորամասին. այս շարքն առաջնորդում էր Պյուսիաս արկադիացին: Մյուս շարքը դասավորեց ձախ քեի քիկունքում. սրան առաջնորդում էր Փրասիաս արենացին:

(12) Առաջ ընթանալիս, երբ առաջապահ զորքերը հասան մի խոշոր և դժվարամատույց խորխորատ, որը մացառներով էր պատած, նրանք կանգ առան, չիմանալով ինչ անել՝ խորխորատն անցնել, թե՛ ոչ: Եվ կանչեցին զորավարներին ու վաշտապետներին, որպեսզի սրանք մտ գան առաջապահ գնդին: (13) Ու Քսենոփոնը զարմացավ, թե ինչու է ընթացքը կանգ առել. բայց լսելով կանչողներին, անմիջապես շտապեց այնտեղ: Երբ նրանք հավաքվեցին, Սոփայնետոսը, զորավարներից ավագագույնը, ասաց, թե շարժի

նույնիսկ խորհրդակցել, թե արդյո՞ք պետք է անցնել այսպիսի խորխորատը:

(14) Քսենոփոնը շտապեց նրան ընդհատել և ասաց. «Դուք գիտեք, ո՞վ գինվորներ, որ էս երբեք իմ կամքով ձեզ որևէ վտանգի չեմ ենթարկել. քանզի էս գիտեմ, որ դուք ոչ թե ֆաշտություն ցուցաբերելու անհրաժեշտությունն ունեք, այլ փրկվելու: (15) Ահա թե այժմ դուք այնտեղ ինչպիսին է. մենք հեռավորություն չունենք այստեղից առանց կովի հեռանալու. քանզի եթե մենք չցնանք թշնամիների վրա, ապա նրանք մեր մեկնելու ժամանակ մեզ կհետևեն ու կհարձակվեն մեզ վրա: (16) Ուստի և մտածեցեք, թե ո՞րն է ավելի լավ. գնալ սրանց դեմ զենքերը առաջ պահած, թե՛ ետևից եկող թշնամու առաջ զենքերը քիկունքին պահած: (17) Իմացե՛ք նաև, որ թշնամու առաջ նահանջելը վայել չէ որևէ ֆաշի, իսկ թշնամուն հալածելը նույնիսկ երկշտաներին ֆաշություն է ներշնչում: Ինչ վերաբերում է ինձ, ապա էս կնախընտրեի զորքի կիսով գնալ հարձակման, քան կրկնակի զորքով նահանջել: Ես գիտեմ նաև, որ եթե մենք շարժվենք նրանց վրա, ապա դուք էս համոզված եք, որ նրանք չեն դիմանա մեր հարձակմանը. իսկ մեր նահանջի դեպքում մենք գիտենք, որ նրանք կհամարձակվեն մեզ հալածելու: (18) Եվ մի՞թե ավելի լավ չէ կովելուց առաջ գրավել ու անցնել դժվարամատույց խորխորատը և այն բողբոջել մեր ետևում: Եվ էս կցանկանայի, որ թշնամու համար բոլոր վայրերը դյուրանցանելի քվային նահանջի համար. իսկ այսպիսի տեղանք մեզ պետք է հարկադրի մտածել, որ առանց հաղթանակի փրկություն չկա: (19) Ես զարմանում եմ, որ կան մարդիկ, որոնք այս խորխորատը համարում են ավելի ահավոր, քան մինչև հիմա մեր անցած մյուս վայրերը: Ինչպե՞ս կարելի է անցնել դաշտավայրը, առանց հեծյալներին հաղթելու. և ինչպե՞ս կարող ենք վերադառնալ մեր անցած լեռներով. եթե այսօր մեծ քվով պեղափորներ հետևեն մեզ³⁰: (20) Եվ եթե նույնիսկ փրկվելով մենք հասնենք ծովը, ապա ինչպիսի՞ խոշոր խորխորատ է Պոնտոսը: Այնտեղ ոչ նավեր կան մեզ փոխադրելու համար, ոչ էլ հաց, որով կարողանայինք սնվել այնտեղ մնալու դեպքում. և ինչքան շուտ այնտեղ հասնենք, այնքան շուտ նորից պետք է արշավանքի դուրս գանք պարենամթերք հայրալիքի համար: (21) Մի՞թե ավելի լավ չէ այժմ նախահաշիկուց հետո կովենք, քան վաղն առանց նախահաշիկ: Ռազմիկներ՛ր. զոհաբերությունը բարենպաստ եղավ, հավերքը հաջողություն են կանխագուշակում և նշանները լավագույն են. զնանք թշնամու վրա: Մեզ ամբողջությամբ տեսնելուց հետո. նրանք արդեն ի վիճակի չեն լինի հանույժով ընթրելու և ոչ էլ իրենց ցանկացած վայրում վրան խփելու»:

(22) Այնժամ վաշտապետները խնդրեցին նրան առաջնորդել զորքը, և ոչ

ո՛ր շնականանեց: Ուստի և նա առաջ անցավ հրահանգելով, որ ամեն մեկն անցնի խորխորատն այնտեղով, որտեղ որ պատահարաւ կանգնած է. քանզի նա համոզված էր, որ գորհն այսպես հոժ բազմութիւնով շարժվելով, ավելի շուտ կանցնի մյուս կողմը, քան եթէ շարժվի խորխորատի վրա ձգված կամբուրջի վրայով: (23) Անցումից հետո Քսենոփոնը շարքերի առաջով անցնելիս այսպես էր ասում. «Ռազմիկներ՛ր. հիշեցե՛ք, թէ աստվածների օգնութիւնով դուք ինչպիսի հակառակմանում եք հաղթել, երբ գնացել եք քշնամու դեմ, և ինչպիսի փորձութիւն եք կրում քշնամու առջևից փախչողները. մի մտա-ցե՛ք նաև այն, որ մենք Հելլադայի դառնն ենք գտնվում: (24) Արդ՛ հետևեցե՛ք առաջնորդ Հերակլեսին և հակառակ հանձնե՛ք կոշելով իրար՝ քաջալերեցե՛ք: Այժմ ձեզանից ամեն մեկի համար, անկասկած, հանելի կլիճի և՛ խոս-նով, և՛ գործով դրսևորել իր քաջութիւնը և դրանով իսկ բարի հիշատակ բող-նել այն մարդկանց մօտ, որոնց կարծիքը հանելի է իր համար»:

(25) Այս խոսքերը նա ասում էր շարքերի առաջով հեծյալ անցնելիս, և միաժամանակ առաջնորդում էր զորքը. եկու թերին տեղադրելով պել-տաստներին, նա շարժվեց քշնամու վրա: Հրամայեց զորքին տեղերը պահել աչ ուսին, մինչև շեփոքը կհնչէր. այնուհետև տեղերը հարձակման համար պատրաստ պահելով առաջ գնալ քայլով և ոչ մի դեպքում չվազել: Այնուհետև շարքերի միջով անցավ «Չես Փրկիչ, Հերակլես Առաջնորդ» կարգախօսը: Քշնամիները մնացին իրենց տեղում, կարծելով, թէ այն նպաստավոր է: (26) Երբ մտնեցան, հելլեն պելտաստները ռազմական ազդակներով՝ վազեցին քշնամու վրա առանց որևէ մեկից հրաման ստանալու. իսկ քշնամիները, թէ՛ հեծյալները, թէ՛ բյուրանիացիների հոժ բազմութիւնը նետվեցին նրանց ընդառաջ և ետ մղեցին պելտաստներին: (27) Բայց երբ հույիսանների ֆալանգ-սը արագ երթով դիմավորեց նրանց և միաժամանակ հնչեց շեփոքը, և հել-լենները պե՛տան երգեցին ու ռազմատենչ ազդակներով առաջ անցան և սկսեցին տեղերը նետել, այնժամ քշնամին շղիմացավ ու նահանջեց: (28) Եվ Տի-մասիոնն ու հեծյալները, հալածելով քշնամուն, սղանեցին այնքան մարդ, ինչքան կարող էին, այդքան փոքրաքիվ լինելով հանդերձ: Քշնամու ձախ-թը, որի դիմաց հելլենների հեծյալներն էին, իսկույն ցրվեց. իսկ աչ թըր, որը ուժեղ հետապնդման շէր ենթարկվել, կենտրոնացավ մի բլրի վրա: (29) Երբ հելլենները տեսան, որ դրանք մնում են իրենց տեղում, որոշեցին, որ ավելի հեշտ և անվտանգ է՝ անհապաղ հարձակվել նրանց վրա: Ուստի պե՛տան երգելով նրանք իսկույն հարձակվեցին. իսկ քշնամիները շղիմացան: Այնժամ պելտաստները հալածեցին նրանց, մինչև որ աչ թըր ցրվեց. բայց քշնամուց էլերը սպանվեցին, քանզի հեծյալները մեծաքիվ լինելով, երկյուղ էին ներ-

շնում: (30) Իսկ երբ հելլենները նկատեցին դեռևս անխախտ շարքերով կանգնած Փառնարագոսի հեծելագործը և նրա շուրջը համախմբվող բյուրա-նիական հեծյալներին, որոնք ինչ-որ բլրից հետևում էին կատարվող դեպքե-րին, ապա թեկուզև հոգնած էին, բայց որոշեցին նրանց վրա ևս արշավել ամբողջ քափով, որպեսզի ժամանակ շտան նրանց հանգստանալու և նորից համարձակություն ձեռք բերելու: Ուստի և մարտաշարքերով շարժվեցին ա-ռաջ: (31) Այնժամ քշնամու հեծյալները փախուստի դիմեցին բլրալանջն ի վար, ասես հեծյալների կողմից էին հալածվում. և նրանց պատասպանեց մի խորխորատ, որը հելլենները շէրն նկատել, ուստի և դադարեցրին հետապնդ-ումը. քանզի արդեն օրվա ուշ ժամն էր: (32) Ու վերադառնալով այն վայրը, որտեղ առաջին ընդհարումը տեղի ունեցավ, նրանք հաղթարձան կանգնեցրին ու արևամուտին հասան ծովափ, որովհետև հեռավորութիւնը մինչև համբար շուրջ վաքսուն ասպարեզ էր:

VI. Այնուհետև քշնամիներն սկսեցին զբաղվել իրենց գործերով ու ըն-դոժիներին³² և ունեցվածքը տարան ինչքան կարող էին ավելի հեռու: Իսկ հելլենները սպասում էին Կլեանդրոսին, որը պետք է հայտնվեր տրիերանե-րով ու նավերով. և ամեն օր, առանց վտանգի ենթարկվելու, նամբարից դուրս էին գալիս գրաստների և ստրուկների հետ միասին և հայքայքում ցորեն ու գարի, գինի, ընդհան, կորեկ, բուգ. քանզի այդ երկիրը լի էր բոլոր բարիք-ներով, բացի ձիաբազուկից: (2) Ու երբ զորքը մնում էր տեղում հանգստա-նալու, ցանկացողները կարող էին ավարի համար արշավի դուրս գալ և ձեռք բերածը յուրաքանչյուրը կարող էր վերցնել իր համար. բայց երբ ամբողջ զորքն էր դուրս գալիս ավարի, այդ դեպքում նույնիսկ առանձին զինվորնե-րի ձեռք բերածը համարվում էր ընդհանուրի ունեցվածք: (3) Եվ այդ ժա-մանակ ամեն ինչի առատութիւն էր. քանզի բոլոր կողմերից հելլենական շատ քաղաքներ պարենամբերքի շուկա էին կազմակերպում և մտաով անցնող նավերը հոժարութեամբ էին ամեն ինչ հասցնում ասի, լսելով, որ այստեղ իր թէ քաղաք է հիմնվում և հարմար նավահանգիստ կա: (4) Նույնիսկ մտա-կայքում ապրող քշնամիները, որոնք լսել էին, թէ Քսենոփոնը այդ վայրում ցանկանում է քաղաք հիմնել, դեսպաններ ուղարկեցին նրա մօտ, հարցնելու համար, թէ ի՞նչ կարող էին իրենք անել, որպեսզի նրա բարեկամները դառ-նան: Իսկ Քսենոփոնը դեսպաններին ներկայացնում էր զինվորներին:

(5) Մինչ այդ ժամանակ նա Կլեանդրոսը, բերելով երկու տրիերա, բայց և ոչ մի նավ: Ու պատահեց, որ նրա ժամանման պահին զորքը նամբարից դուրս էր եկել, իսկ զինվորներից ոմանք գնացել էին դեպի լեռը, ավար ձեռք բերելու. նրանք վերադարձան բազմաքիվ ոչխարներով: Երկյուղ կրելով, որ

այդ բոլոր կվերցնեն իրենցից, նրանք դիմեցին Դեֆսիպոսին, որը հիսուն-
 քիանի նավով բախուց փախել էր Տրապեզունտից, ու խնդրեցին, որ պահպան-
 նի իրենց ոչխարներին, մի մասը վերցնի իր համար, իսկ մյուսները ետ վե-
 րադարձնի իրենց: (6) Դեֆսիպոսն իսկույն հեռու բռնեց իր շուրջը կանգնած
 զինվորներին, որոնք ասում էին, թե այդ բոլորը ընդհանուրին է պատկանում.
 գալով Կլեանդրոսի մոտ, նա ասաց նրան, թե զինվորները ցանկանում են
 հափշտակել ոչխարները: Իսկ Կլեանդրոսը պատվիրեց հափշտակողին ան-
 միջապես բերել իր մոտ: (7) Ու Դեֆսիպոսը բռնելով մի զինվորի, բերեց.
 բայց Ագասիասը պատահելով նրան, ետ վերցրեց զինվորին, քանզի տար-
 վողն էր վաշտից էր: Իսկ այնտեղ ներկա գտնվող մյուս զինվորներն սկսեցին
 ֆարկոծել Դեֆսիպոսին, նրան անվանելով դավաճան: Վախեցան նաև արիե-
 րայի նավագներից շատերը ու փախան դեպի ծով. փախավ նաև Կլեանդրոսը:
 (8) Մինչ այդ Քսենոփոնը և մյուս զորավարներն արգելում էին նրանց և
 ասում Կլեանդրոսին, թե պատահար ոչինչ է և կատարված դեպքերի պատ-
 ճառը գործի ընդունած որոշումն է: (9) Իսկ Կլեանդրոսը մասամբ զբաղվելով
 Դեֆսիպոսի կողմից, մասամբ էլ գայրանալով իր երկշտուրքյան վրա, հայ-
 տարաբեց, թե ինքը կմեկնի և կպատվիրի բոլոր ֆաղափներին, որպեսզի որևէ
 մեկը չընդունի նրանց, քանի որ նրանք բռնամիտներ են: Այդ ժամանակ լա-
 կեղեմոնացիներն իշխում էին համայն հելլենների վրա³⁵: (10) Այնժամ հել-
 լենները տեսնելով, որ գործը վատ ընթացք է ստանում, խնդրեցին Կլեանդ-
 րոսին շիրագործել իր սպառնալիքը: Բայց նա պատասխանեց, թե այլ կերպ
 չի կարող վարվել, եթե իրեն չհայտնեն առաջին ֆարկոծողին և նրան, ով
 Դեֆսիպոսի ձեռքից խլեց հափշտակիչ զինվորին: (11) Այն մարդը, որի
 հանձնումը նա պահանջեց, Ագասիասն էր, Քսենոփոնի մտերիմ ընկերը. և
 այդ էր պատճառը, որ Դեֆսիպոսը զբաղառում էր նրան:

Այնժամ, ստեղծված ծանր դրության պատճառով, հրամանատարները
 զորածողով գումարեցին: Ու նրանցից ոմանք էին նշանակություն էին աալիս
 Կլեանդրոսին, մինչդեռ Քսենոփոնն այս դեպքը աննշան չհամարելով, հանդես
 եկավ ու ասաց. (12) «Ո՛վ զինվորներ. ինձ րվում է, թե կատարվածը աննշան
 բան չէ, եթե Կլեանդրոսը մեր նկատմամբ այդպիսի մտադրություն ունենա-
 լով քողնի հեռանա, ինչպես ինքն ասաց: Քանզի հելլենական ֆաղափներն
 այստեղ մոտիկ են, իսկ Հելլադայում գերիշխում են լակեղեմոնացիները և
 ամեն մի լակեղեմոնացի կարող է որևէ ֆաղափում իր ցանկացածը կատարել:
 (13) Ու եթե այս մարդը մեզ չընդունի Բյուզանդիոն, այնուհետև մյուս կառ-
 վարիչներին ևս պատվիրի մեզ չընդունել իրենց ֆաղափները, որպես լակեղե-
 մոնացիների հանդեպ անհնազանդ գտնվողների և օրենքը ստանահարողների,

և, վերջապես, եթե մեր այս արարքների մասին լուրը հասնի ծովակալ Անաֆ-
 սիբիոսին, ապա մեզ համար դժվար կլինի և՛ այստեղ մնալը, և՛ նավերով
 հեռանալը. քանզի այժմ և՛ ցամաքի, և՛ ծովի վրա լակեղեմոնացիներն են
 իշխում: (14) Ու ոչ մի դեպքում մենք չենք կարող թույլ աալ, որպեսզի մե-
 զանից մեկի կամ երկուսի պատճառով մնացյալ բոլորը զրկվեն Հելլադայից,
 այլ պետք է հնազանդվենք լակեղեմոնացիների հրամաններին. քանզի այն
 ֆաղափները, որտեղից մենք մեկնել ենք, նույնպես ենթարկվում են նրանց:
 (15) Ինչ վերաբերում է ինձ, քանի որ ես լսեցի, թե Դեֆսիպոսը հայտնել է
 Կլեանդրոսին, որ իբր Ագասիասն այդ բոլորը չէր անի առանց իմ հրամանի,
 ապա ես կվերացնեմ և՛ Ագասիասի, և՛ ներ վրայից ամեն մի մեղադրանք,
 եթե ինքը Ագասիասը հայտարարի, որ ես եմ եղել այս բոլորի պատճառը, և
 եթե ես եղել եմ ֆարկոծման կամ որևէ այլ բռնություն նախանենողը, ապա
 ես ինքս կդատապարտեմ ինձ ամենածանր պատժի, և պատրաստ եմ կրելու
 այդ պատժը: (16) Ես այն կարծիքին եմ նաև, որ եթե Դեֆսիպոսը որևէ
 մեկ ուրիշին ևս մեղադրի, ապա նրա դատավեժը պետք է կայացնի Կլեանդ-
 րոսը. միայն այդպես դուր կարող եմ ազատվել մեղադրանքներից: Իսկ ներ-
 կա պայմաններում շատ ծանր կլինի, եթե մենք, որ ենթադրում ենք, թե Հել-
 լադայում գովեստի ու պատվի կարծանանքն, այդ բոլորի փոխարեն նույ-
 նիսկ հավասար իրավունքներ չունենանք մյուսների հետ և չկարողանանք
 մուտք գործել հելլենական ֆաղափները»:

(17) Այնուհետև Ագասիասը հանդես գալով ասաց. «Ո՛վ զինվորներ. ես
 երդվում եմ աստվածների և աստվածուհիների առաջ, որ իրոք ոչ Քսենոփո-
 նը, ոչ իսկ ձեզանից որևէ մեկ ուրիշը չպատվիրեց ինձ ազատել այդ մարդուն.
 երբ ես տեսա, որ իմ վաշտի լավ զինվորներից մեկին տանում է Դեֆսիպ-
 ոսը, որին դուր դավանանքն եմ համարում, այդ ինձ գայրացուցիչ րվաց. և,
 խոստովանում եմ, ես ազատեցի նրան: (18) Բայց դուք ինձ մի՛ մատնեք. ես
 ինքս, ինչպես Քսենոփոնն առաջարկում է, ինձ կհանձնեմ Կլեանդրոսին, որ-
 պեսզի վարվի ինչպես կամենա. այս դեպքի պատճառով դուք մի՛ կովեք լա-
 կեղեմոնացիների դեմ, այլ ամեն մեկը ապահով վերադարձեք այնտեղ, որ
 ցանկանում եք: Ինձ հետ միասին Կլեանդրոսի մոտ ուղարկեցեք նաև ձեր մի-
 չից ընտրված մի քանի մարդու, որոնք, եթե ես որևէ բան բաց քողնեմ, խո-
 սեն ու գործեն իմ փոխարեն»:

(19) Այնժամ գործը թույլատրեց նրան, որպեսզի ինքն ընտրի իր ցան-
 կացած ուղեկիցներին: Եվ նա ընտրեց զորավարներին: Այնուհետև Կլեանդ-
 րոսի մոտ գնացին Ագասիասը և զորավարները և այն զինվորը, որին Ագա-
 սիասն ազատել էր: (20) Ու զորավարներն այսպես խոսեցին. «Մեզ գործն է

ուղարկել ինչ մտա, ո՛վ Կլեանդրոս, և խնդրում է ինձանից, երբ դու բուրսիս մեղավոր ես համարում, ապա ինձի դատավոր եղի՞ր ու վճարի՞ր ինչպես ցանկանում ես. իսկ երբ դու մեղադրում ես միայն մեկ կամ երկու կամ մի քանի մարդու, ապա զորքը պահանջում է, որ նրանք կամովին հանձնվեն քո դատաստանին: Եթե մեզանից որևէ մեկն է մեղավոր, ապա մենք քո առաջ կանգնած ենք. իսկ երբ մեկ ուրիշն է մեղավոր, ապա հայտնի՞ր մեզ. Բանգի մեզ ենթարկվողներից և ոչ մեկը չի համարձակվի շինազանդվել: (21) Այնուհետև Ազասիսը առաջ գալով ասաց. «Ո՛վ Կլեանդրոս, ես եմ այն մարդը, որ Գեֆսիպոսի ձեռքից ազատեցի նրա տարած մարդուն և պատվիրեցի ձեռնել Գեֆսիպոսին: (22) Ես գիտեմ, որ այս զինվորը առաջինի մարդ է. իսկ Գեֆսիպոսի մասին գիտեմ, որ նա զորքի կողմից ընտրվելով հրամանատար հիսունփյանի նավի, որը վերցրել էին տրապեզունացիներից, որպեսզի դրանով նավեր հավաքեն և կարողանային ասպանով վերադառնալ, վերցրեց այն ու բախում փախավ, դրանով իսկ դավանանքով այն զինվորներին, որոնց հետ ինքը փրկվել էր: (23) Այդպիսով, մենք և՛ տրապեզունացիներին գրկեցինք հիսունփյանի ռազմաճակից, և՛ նրանց առաջ վատ համբավ ձեռք բերեցինք Գեֆսիպոսի պատճառով: Բացի այդ, մենք ինքներս ևս այդ պատճառով կորստի ենք մատնվում: Քանզի նա ևս, ինչպես մենք բուրս, իմանում էր, որ անհնար էր հետխուսն վերադառնալիս անցնել գետերը և ապահովությունը հասնել Հելլադա: Քանի որ նա այդպիսին էր, ուստի և ես ազատեցի նրա ձեռքից այս զինվորին: (24) Բայց երբ զինվորին տանողը դու լինի՞ր, կամ քո մարդկանցից մեկը, և ոչ թե գաղտագողի մեզանից փախածներից մեկը, ապա լավ իմացի՞ր, որ ես նման բան չեի անի: Ուստի համոզված եղի՞ր, որ երբ այժմ դու ինձ մահապատժի ենթարկես, ապա վախկոտ ու նենգ մի մարդու փոխարեն սպանած կլինես ազնիվ մարդու»:

(25) Այս լսելով, Կլեանդրոսն ասաց, թե ինքը չի արդարացնում Գեֆսիպոսին, երբ նա իրոք այդպես է վարվել. «այսուհանդերձ,—չարունակեց նա,—Գեֆսիպոսը երբ նույնիսկ ծայրագույն աստիճանի նենգ մարդ լինի, ապա դարձյալ, իմ կարծիքով, նա չպետք է բռնության ենթարկվի, այլ առյուծի առաջ կանգնի, ինչպես դուք այժմ պահանջում եք, և դատվի: (26) Իսկ այժմ հեռացե՛ք, այս մարդուն բողոքելով ինձ մոտ. և երբ ես պահանջեմ, ներկայացե՛ք առյուծին: Ես ոչ զորքին եմ մեղադրում, ոչ իսկ որևէ մեկ ուրիշին, Բանի որ այս մարդն ինքը խոստովանեց, որ ազատել է զինվորին»։ (27) Այնժամ նա, ում Ազասիսը փրկել էր. ասաց. «Ո՛վ Կլեանդրոս, երբ կարծում ես, որ ինձ բռնել են որպես հանցագործի, ապա իմացի՞ր, թե ես ոչ ոքի չեմ ձեռնել և չեմ փրկո՞ծել, այլ ասել եմ, որ ոչխարներն ընդհանուրին են պատկա-

նում. Բանգի՞ զինվորները որոշում են ընդունել, որ զորքի ընդհանուր արշավի ժամանակ որևէ մեկի ձեռք բերած ավարը պատկանում է ընդհանուրին: (28) Այդպես ասացի. և այս խոսքիս համար Գեֆսիպոսը վերցրեց ինձ ու տարավ, որպեսզի որևէ մեկ ուրիշը չհամարձակվի խոսել. իսկ ինքը, հակառակ պայմանի, ցանկացավ հափշտակողների օգտին ավարը պահպանելով, դրա մի մասը յուրացնել: Կլեանդրոսը նրան այսպես պատասխանեց. «Եթե իրոք դու.....³⁴, ապա մնա, որպեսզի քո մասին ևս խորհրդակցենք»:

(29) Այնուհետև Կլեանդրոսն ու նրա հետ եղողները նստեցին նախանշելու: Իսկ Քսենոփոնը զորածոդով գումարեց և խորհուրդ տվեց դեսպաններ ուղարկել Կլեանդրոսի մոտ, որպեսզի միջնորդեն հօգուտ (մեղադրվող) մարդկանց: (30) Այնժամ նրանք որոշեցին ուղարկել զորավարների և վաշտապետների և Գրակոնտիսոս սպարտացուն և ուրիշների, որոնց ընդունակ էին համարում ամեն կերպ խնդրելու Կլեանդրոսին, որպեսզի ազատ արձակի այդ երկու մարդկանց: (31) Գալով Կլեանդրոսի մոտ, Քսենոփոնն ասաց. «Ո՛վ Կլեանդրոս, այդ մարդիկ քո տրամադրության տակ են և զորքը ինձ վստահեցրել է քո կամքի համաձայն վարվել թե՛ այդ երկուսի, թե՛ ամբողջ զորքի հետ: Իսկ այժմ շեղմագին խնդրում են, որպեսզի ես հանձնես երկու մարդկանց ու նրանց կյանքը չկործանես. Բանգի անցյալում նրանք շատ բան են արել զորքի համար: (32) Երբ քո կողմից նման շնորհքի արժանանան, դրա փոխարեն խոստանում են, երբ ինձ ցանկանաս առաջնորդել իրենց, և երբ աստվածները ողորմած լինեն, ցույց տալ ինձ, որ ոչ միայն համեստ եմ, այլ և ի վիճակի եմ ենթարկվելով իրենց առաջնորդին, աստվածների օգնությամբ չվախենալ բշտամիներին: (33) Նրանք խնդրում են նաև, որ դու գալով և իրենց առաջնորդը դառնալով, ֆենես Գեֆսիպոսի և մյուսների հարցը, թե ո՛վ ինչպիսին է, և նրանց արժանին հատուցես»։ (34) Այդ լսելով, Կլեանդրոսը պատասխանեց. «Երդվում եմ զույգ աստվածների³⁵ անունով, որ շուտով ձեզ կպատասխանեմ ու երկու մարդկանց կվերադարձնեմ, ինքս էլ կգամ ձեզ հետ. և երբ աստվածները բույլ տան, ձեզ կառաջնորդեմ Հելլադա: Ձեր այս խոսքերը բախտովին հակառակ են այն ամենի, ինչ ես լսել եմ ձեզանից ոմանց մասին, որ իբր գրգռում են զորքը շինազանդվել լակեդեմոնացիներին»:

(35) Գրանից հետո ուղարկվածները գովարանելով Կլեանդրոսին մեկնեցին, իրենց հետ տանելով զույգ ռազմիկներին: Իսկ Կլեանդրոսը ուղևորվելու կապակցությամբ գոն մատուցեց ու բարեկամացավ Քսենոփոնի հետ, հյուրասիրության պայման կապելով: Իսկ երբ Կլեանդրոսը նկատեց, որ զինվորներն իր հրահանգները ճշտորեն կատարում են, առավել ևս ցանկացավ

նրանց առաջնորդը դառնալ: (36) Բայց ֆանի որ երեք օր նրա կատարած գոհաբերությունները բարենշան չէին ավարտվում, նա զորավարներին ժողովի հրավիրելով ասաց. «Զոհաբերության նշանները բարենպաստ չեն, որպեսզի ես առաջնորդեմ ձեր վերադարձը. սակայն դուք մի՛ տխրեք այդ բանի համար, ֆանգի քվում է, քե դուք ինձների պետք է առաջնորդեք զինվորներին: Ուստի ուղևորվեցեք: Եվ երբ դուք ժամանեք այնտեղ³⁶, ապա մենք ձեզ ինչքան կարող ենք ավելի լավ կրնգունենք»:

(37) Այնժամ զինվորները որոշեցին հասարակաց ոչխարները նվիրել նրան: Նա ընդունեց, սակայն նորից ետ վերադարձեց: Այնուհետև Կլեանդրոսը մեկնեց նավով: Իսկ զինվորները իրենց հավաքած պարերը և ձեռք բերած ունեցվածքը բաժանելով իրար միջև, ուղևորվեցին բյուրանիացիների երկրի միջով: (38) Բայց ֆանի որ ուղիղ ճանապարհով գնալիս նրանց ոչինչ չպատահեց, որպեսզի վերցնեին և ինչ-որ ունեցվածքով մտնեին բարեկամական երկրի սահմանները, ապա որոշեցին նորից ետ վերադառնալով մեկ օր ու գիշեր գնալ: Այդպես անելով, նրանք բազմաթիվ գերիներ ու ոչխարներ ձեռք բերեցին և վեցերորդ օրը հասան Քաղկեդոնիայի Քրյուսոպոլիսը³⁷ և այնտեղ մնացին յոթ օր, վաճառելով իրենց ձեռք բերած իրերը:

Վիրակապույթուն

Զինվորների հանգստի տեսարան (հին հունական վազաներից)

Գ Ի Ր Ք Յ Ո Ք Ե Ր Ո Ր Կ

1. [Այն ամենը, ինչ հեղինակները կատարեցին Կյուրոսի հետ արշավելիս, մինչև նահատամարտը, և այն, ինչ Կյուրոսի մահից հետո ուղևորության ընթացքում կատարվեց մինչև նրանց Պոնտոս հասնելը, և այն, ինչ նրանք կատարեցին Պոնտոսից մեկնելով և՛ ցամաքային ուղևորության ժամանակ, և՛ ծովային նանապարհորդության ընթացքում, մինչև հասան Պոնտոսի մուտք՝ Ասիայի Քրյուսուպոլիսը, պատմվել է նախորդ խոսքում]:

(2) Այս բանից հետո Փառնաբագուսը վախենալով, որ չլինի քե հեղինակների զորքը արշավի իր երկրի վրա, բանագնաց ուղարկեց ծովակալ Անաֆսիբիոսի մատ, որն այդ ժամանակ Բյուզանդիոնում էր գտնվում, և խնդրեց նրան զորքը (նեղուցներով) անցկացնել Ասիայից, փոխարենը խոստանալով կատարել այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ կլինի: (3) Եվ Անաֆսիբիոսը զորավարներին ու վաշտապետներին հրավիրեց Բյուզանդիոն, խոստանալով, որ եքե փոխադրվեն, ապա զինվորները ոտնիկ կտանան: (4) Մինչդեռ մյուսները հայտարարեցին, քե իրենք կպատասխանեն խորհուրդ գումարելուց հետո, Քսենոփոնն ասաց, քե արդեն ցանկանում է թողնել զորքը և նավով հեռանալ: Իսկ Անաֆսիբիոսը պատվիրեց նրան զորքի հետ միասին փոխադրվել և դրանից հետո միայն թողնել զորքը: Քսենոփոնը խոստացավ այդպես էլ կատարել:

(5) Արդ, Սևրեսս քրակիացին՝ Քսենոփոնի մոտ ուղարկեց Մեղոսադեսին և խնդրեց նրան, որպեսզի օժանդակի զորքը մյուս ավ անցկացնելու գործին,

ավելացնելով, որ օժանդակելու դեպքում նա չի գոչա: (6) Քսենոփոնը պատասխանեց. «Զորքը այնպես էլ կանցնի. դրա համար կարիք չկա վարձատրելու ո՛չ ինձ, ո՛չ իսկ մեկ ուրիշի. իսկ երբ զորքն անցնի, ևս կհեռանամ զորքից, և այնժամ Սևրեսը բող այդ բանը իրեն ապահով քվազող ձևով առաջարկի մնացողներին և հեղինակություն ունեցողներին»:

(7) Այնուհետև բարձր զինվորները փոխադրվեցին Քյուզանդիոն: Եվ Անախարիստը ոտնիկ շվնարեց, այլ զինվորներին հրամայեց, վերցնելով իրենց զենքերն ու բեռները, դուրս գալ ֆաղափից, որպեսզի նրանց, իբր, կարողանա նանապարհ դնել և միաժամանակ նրանց հաշվել: Այնժամ զինվորները վշտացան, քանի որ դրամ չունեին նանապարհի մարտն գնելու համար, և դժկամությամբ պատրաստվում էին նանապարհվելու: (8) Իսկ Քսենոփոնը կառավարիչ Կլեանդրոսի հետ հյուրասիրությամբ մտերմացած լինելով, եկավ նրա մոտ մեկնելու կապակցությամբ հրաժեշտ առնելու: Եվ Կլեանդրոսն ասաց նրան. «Այդպես մի՛ վարվիր, ապա թե ոչ դու մեղավոր կհամարվես և արդեն այժմ իսկ ոմանք քեզ մեղադրում են այն բանում, որ զորքը դանդաղ է առաջ շարժվում»: (9) Իսկ Քսենոփոնն ասաց. «Քայց ես այդ բանում մեղավոր չեմ. իրենք զինվորները պարենավորման կարիք են զգում, և այդ պատճառով դժկամությամբ են հեռանում»: (10) «Այսուհանդերձ,—ասաց Կլեանդրոսը,—ես խորհուրդ եմ տալիս քեզ ֆաղափից դուրս գալու ժամանակ այնպես ձեռնարկել, իբր ուղևորվում ևս զինվորների հետ միասին, իսկ երբ զորքը արդեն դուրս գա ֆաղափից, այնժամ կարող ես լինել նրանց»: «Եթե այդպես է,—պատասխանեց Քսենոփոնը,—ապա զնանք Անախարիստի մոտ ու բանակցենք այս մասին»: Նրանք եկան Անախարիստի մոտ և հայտնեցին ամենը: (11) Նա պատվիրեց Քսենոփոնին այդպես էլ անել, իսկ բանակին կարգադրեց շտապ պատրաստվելով դուրս գալ ֆաղափից. և ավելացրեց, թե նա, ով չի ներկայանա ստուգատեսին և հաշվառման, պատասխան կա:

(12) Այնուհետև ֆաղափից դուրս եկան նախ զորավարները, ապա և մյուսները: Եվ համարյա բոլորը, բացի մի ֆանիսից, դուրս եկան ֆաղափից ու Ետեռնիկոսը² կանգնեց դարբասների մոտ, որպեսզի երբ բոլորը դուրս գան, փակի դարբասը և ներսից լծակը դնի: (13) Այնժամ Անախարիստը գումարելով զորավարներին ու վաշտապետներին, ասաց. «Պարեն դուրս կարող եմ վերցնել քրակիական գյուղերից. այնտեղ մեծ ֆանակությամբ գարի կա և ցորեն և այլ մրբերներ. պարենավորվելուց հետո կուղևորվեք Քերսոնեսոս, որտեղ և Կյունիսկոսը³ ձեզ ոտնիկ կվհարի»: (14) Զինվորներից ոմանք ականջ էին դրել այս խոսակցությանը, գուցե և վաշտապետներից որևէ մեկը այն հայտնել էր զորքին: Իսկ զորավարները հետաքրքրվեցին Սևրեսի մասին,

իմանալու համար, արդյո՞ք նա թշնամի է, թե՛ բարեկամ, և ո՞ր նանապարհով առաջ շարժվե՞ն. Արբազան լեռան վրայո՞վ, թե՛ այն շրջանցեն և ընթանան Քրակիայի միջով: (15) Մինչդեռ նրանք այս մասին խորհրդակցում էին, զինվորներն իրենց զենքերը վերցնելով արագ վազեցին դեպի դարբասը, նորից ֆաղափ պարսպներից ներս մտնելու նպատակով: Քայց երբ Ետեռնիկոսը և նրա հետ եղողները տեսան մտախի վազող հուպիսաներին, ապա փակեցին դարբասը և ներսից լծակը դրեցին: (16) Զինվորներն սկսեցին հարվածել դարբասին և աղմկել, թե իրենց հետ խիստ անարդարացի վերաբերվեցին դուրս հանելով և թշնամու ֆանահույժին բողնելով. և՛ ասացին, թե կխորտակեն դարբասը, եթե կամովին բաց չանեն: (17) Զինվորների մի մասը վազեց դեպի ծով ու ելուստի մոտ պարսպն անցնելով, մտավ ֆաղափ. իսկ մյուսները, որոնք դեռևս մնացել էին պարսպներից ներս, տեսնելով դարբասի մոտ կատարվող անցները, կացիներով կտորտեցին սողնակները, բացեցին դարբասը, և զինվորները խուժեցին ներս:

(18) Տեսնելով կատարվածը, Քսենոփոնը վախեցավ, որ չլինի թե զորքը կողոպտուի ետևից ընկնի և դրանով իսկ անուղղելի շարիք հասցնի թե՛ ֆաղափին, թե՛ իրեն, թե՛ զինվորներին. ուստի ինքը ևս ամբոխի հետ միասին մտավ դարբասից ներս: (19) Իսկ բյուզանդացիները, տեսնելով բռնությամբ ֆաղափ ներխուժող զորքը, հրապարակից փախան, ոմանք դեպի նավերը, ուրիշները դեպի տները, իսկ տներում գտնվողները վազեցին դուրս, ոմանք էլ տրիբրաներն էին իջեցնում ծով, դրանցում փրկություն որոնելով. և բոլորը կործանվեցին, թե կորստի են մատնված, ասես ֆաղափը գրավվել էր: (20) Ետեռնիկոսը ապաստան գտավ միջնաբերդում: Իսկ Անախարիստը վազեց դեպի ծով, ձկնորսական նավի վրա շրջանցիկ նանապարհով հասավ միջնաբերդ և իսկույն Քաղկեդոնից կայազոր հրավիրեց. ֆանգի քվում էր, թե միջնաբերդում գտնվող զորամասը ի վիճակի չէր դիմադրելու զինվորներին:

(21) Ու երբ զինվորները տեսան Քսենոփոնին, մեծ բազմությամբ նետվեցին դեպի նրա կողմը և ասացին. «Այժմ դու, ո՞վ Քսենոփոն, հնարավորություն ունես մեծ մարդ դառնալու: Քաղաքը և՛ ձեռքին է, դու ունես տրիբրաներ, ունես դրամ, ունես այսֆան զորք: Այժմ, եթե միայն ցանկանաս, դու կարող ես մեզ օգտակար հանդիսանալ, ու մենք փոխարենը քեզ մեծ մարդ կդարձնենք»: (22) Քայց Քսենոփոնը ցանկանալով նրանց հանգստացնել, այսպես պատասխանեց. «Ճիշտ եմ ասում և ես այդպես էլ կանեմ. եթե դուք իրոք այդ էք ցանկանում, ապա իսկույն շարժելով ու սպառազինությամբ դասավորվեցե՛ք»: Քսենոփոնն անձամբ մտեռնալով զինվորներին, պատվիրում էր կատարել այդ. և միաժամանակ խեղճում հաղորդել մյուս զինվորներին ևս

վերցնել զենքերը և կանգնել շարքերով: (23) Զինվորներն սկսեցին ինճա-
բերաբար շարվել, և ինչ անց հուպիաները կանգնել էին ուրական շարքի խառ-
քյամբ, իսկ պելաստոսները վագելով բռնել էին եզիւ քեր. (24) Հրապարակը,
որտեղ նրանք կանգնել էին, կոչվում էր քրակիական⁵ և շատ հարմար էր զին-
վորների դասավորութան համար. այդ վայրը հարբ էր և զուրկ ուրիշ կա-
ռույցից: Երբ բոլորը զենքերով կազմ ու պատրաստ կանգնել էին և արդեն
խաղաղվել, Քսենոփոսը այսպես դիմեց զորքին. (25) «Ո՛վ զինվորներ, ես
չեմ զարմանում, որ դուք գայրանում եք և կարծում, թե խաբված լինելով տու-
ժում եք: Քայց երբ գայրույթից մղված մենք այստեղ գտնվող լակեդեմոնա-
ցիներից վրեժ լուծենք խաբեութան համար և ոչնչով մեղավոր չեղող քաղաք
կողոպտուի ենթարկենք, ապա մտածեք, թե այդ բոլորից ի՞նչ կստացվի: (26)
Մենք բացահայտարեն լակեդեմոնացիների և նրանց դաշնակիցների թշնամի-
ները կղանանք: Թե ինչպիսի պատերազմ կլինի այդ, կարող են պատկերաց-
նել նրանք, ովքեր տեսել են և վերհիշում են դեռևս վերջերս կատարված դեպ-
քեր⁶: (27) Զե՛ որ մենք, արեւնացիներս, պատերազմ սկսեցինք լակեդեմո-
նացիների և նրանց դաշնակիցների դեմ, երբ ունեինք ոչ պակաս քան երեք
հարյուր արիերս, որոնց մի մասը ծովի վրա էր, մյուս մասը՝ նավաշինա-
րաններում. երբ մենք քաղաքում ունեինք մեծ հարստություն. երբ մեր տնօ-
րինություն տակ էր համայնքի ներսում, ինչպես նաև մեր դրսի տիրույթներից
ստացվող տարեկան եկամուտը, որը ավելի քան հազար տաղանդի էր հաս-
նում. մենք իշխում էինք բոլոր կղզիների վրա և տիրում էինք Ասիայում ու
Եվրոպայում գտնվող բազում քաղաքներին, ի թիվս այլոց նաև այս իսկ Բյու-
զանդիոնին, որտեղ այժմ մենք գտնվում ենք. բայց այս ամենն ունենալով
հանդերձ, մենք լիովին պարավեցինք, ինչպես հայտնի է ձեզ բոլորիդ: (28)
Իսկ հիմա ի՞նչ փորձություններ մենք կկրենք, երբ լակեդեմոնացիների հետ
են նրանց նախկին դաշնակիցները, այլև արեւնացիներն ու սրանց նախկին
դաշնակիցները ևս միացել են լակեդեմոնացիներին. երբ Տիստափեռեսն ու
ժովափին ապրող բոլոր բարբարոսները մեզ թշնամի են, իսկ ամենամեծ թըշ-
նամին ինքը արքան է, որի դեմ մենք արշավեցինք, նրանից իշխանությունը
խլելու և, երբ կարողանայինք, նրան սպանելու նպատակով: Եվ քանի որ
նրանք բոլորը միասին են, ապա ո՛վ այնքան անմիտ կգտնվի ենթադրելով,
որ մենք նրանց բոլորին կհաղթենք: (29) Հանուն աստվածների, մի՛ գայրա-
ցեք, որպեսզի ամոքալի կորստի չմատնվենք իբրև հայրենիքի և մեր իսկ բա-
րեկամների ու հարազատների թշնամիներ: Քանզի նրանք բոլորը ապրում են
այն քաղաքներում, որոնք դուրս կգան մեր դեմ պատերազմի, և արդարացի
կերպով. քանզի մենք չկամեցանք տեր դառնալ բարբարոսական և ոչ մի քա-

ղափի, թեպետև հազրել էինք, մինչդեռ այժմ ցանկանում ենք կողոպտել մեր
ժամանած առաջին իսկ հելլենական քաղաք: (30) Ես կմտաբեմ ավելի շատ
բյուր գրկաշափ գեոնի տակն անցնել, քան ակնառես լինել ձե-
րկատարած զործերին: Իսկ ձեզ խորհուրդ եմ տալիս, որպես հելլեններ, են-
թարկվել բոլոր հելլենների վրա գերիշխողներին և դրանով իսկ ձգտել ար-
դարություն գտնելու: Իսկ երբ այդ բանը չհաջողվի, ապա մենք, թեկուզև
անարգված լինենք, այնուամենայնիվ Հելլադա վերադառնալը մեզ չի արցել-
վի: (31) Արդ, ես կարծում եմ, որ պետք է բանազնաց ուղարկենք Անախի-
բիոսի մտա հայտնելու, որ մենք քաղաք մտանք ոչ թե բռնություն գործելու
համար, այլ որպեսզի, երբ հնարավոր լինի, որևէ լավ բան ստանանք ձեզա-
նից, իսկ երբ այդ հնարավոր չլինի, ապա ցույց տալու համար, որ մենք հե-
ռանում ենք ոչ թե խաբված, այլ որովհետև ուզում ենք հնազանդ մնալ»:

(32) Այսպես որոշվեց, և ուղարկեցին Հիերոնիմոս էլիացուն, որպեսզի
հաղորդի այդ բոլորը, ինչպես նաև Եվրիլոխոս արկադիացուն և Փիլեսիոս ա-
ֆայացուն. և սրանք մեկնեցին բանակցելու համար:

(33) Մինչ զինվորները դեռևս նստած էին, երբ նրանց մտա եկավ Կոյրա-
տաչաս թեթեացի⁷, որը քափառում էր Հելլադայում ոչ թե վտարանդի լինելով,
այլ երազելով զորավար դառնալ և իր ծառայություններն էր առաջարկում. երբ
որևէ քաղաք կամ ազգ⁸ զորավարի կարիք էր զգում: Եվ այսպես, նա մտտեճալով
զինվորներին, սասաց, թե պատրաստ է նրանց առաջնորդելու այսպես կոչված
քրակիական Գելտան⁹, որտեղ նրանք կարող են ձեռք բերել բազմապիսի բա-
րիքներ, և մինչև նրանց տեղ հասնելը, խոստացավ զինվորներին արամադրել
առատ ուտելիք և խմիչք: (34) Զինվորներն այս լսեցին, միաժամանակ նրանց
հաղորդեցին նաև Անախիբիոսի պատասխանը, թե զինվորները չեն զղջա
իրենց հնազանդության համար. Անախիբիոսը խոստացավ ևս, թե այդ մա-
սին կհաղորդի իր կառավարությանը և ինքը ևս իր հնարավորությունների
սահմաններում ամեն ինչով կօժանդակի նրանց: (35) Ուտի և զինվորները
Կոյրատաչասին ընդունեցին իբրև զորավար և դուրս եկան քաղաքի պարխապ-
ներից: Իսկ Կոյրատաչասը պայմանավորվեց նրանց հետ հաջորդ օրը ներկա-
յանալ զորքին, իր հետ բերելով նրա համար գոհաբերման անասուններ, գու-
շակ և ուտելիք ու խմիչք: (36) Իսկ երբ դուրս եկան քաղաքից, Անախիբիոսը
փակեց դարբասները և հայտարարեց, որ երբ զինվորներից որևէ մեկը բռնվի
քաղաքում, ապա կվանալի որպես ստրուկ: (37) Հետևյալ օրը Կոյրատա-
չասը ժամանեց, իր հետ բերելով գոհաբերման անասուններ և գուշակ, իսկ
նրան հետևում էին զարի բերող քսան մարդ ու զինի բերող ևս քսան մարդ,
ձիքայուղ բերող երեք մարդ, մի մարդ, որն այնքան մեծ բեռ սխտոր ուներ,

որ հազիվ կարողանում էր տանել, և մի մարդ էլ սոխի նույնպիսի բեռով: Այս ամենը ցած դրեց իբրև քե բաժանելու համար և սկսեց զոհաբերություն կատարել:

(38) Իսկ Քսենոփոնը մարդ ուղարկեց Կլեանդրոսի մոտ, պատվիրելով խնդրել նրան, որպեսզի քույլ տա իրեն մտնել պարիսպներից ներս և մեկնել Բյուզանդիոսից: (39) Կլեանդրոսը գալով պատմեց, քե եկել է արդեն համաձայնություն բերելով, որը սակայն իրեն մեծ դժվարությամբ է հաշտվել ստանալ. քանզի Անախարիստը լավ չի համարում, որ Քսենոփոնը լինի քաղաքի ներսում, երբ զինվորները գտնվում են պարսպի մոտ. մյուս կողմից բյուզանդացիների միջև ևս գտնություն կա և իրար հանդեպ թշնամաբար են վերաբերվում: «Սակայն Անախարիստը, — շարունակեց նա, — քույլ է տալիս քեգ քաղաք մտնել, երբ ցանկանում ես իր հետ մեկնել նավով»: (40) Ուստի Քսենոփոնը ողջագուրվելով զինվորների հետ, քաղաք մտավ Կլեանդրոսի ընկերակցությամբ: Իսկ Կոյրատագասը իր զոհ մատուցելու առաջին օրը բարենպաստ նշաններ շտապավ և զինվորներին ոչինչ չբաժանեց: Հաջորդ օրը, երբ արդեն զոհաբերման անասունները տարվել էին բազիլի մոտ և Կոյրատագասը զլխին պսակ դրած պատրաստվում էր զոհաբերությունը կատարել, մտանցան Տիմասիոն դարզանացին և Նեոն ասիեացին և Կլեանդրոս օրհոմենացին և ասացին Կոյրատագասին, որպեսզի զոհ չմատուցի, քանի որ նա չի կարող դառնալ զորքի առաջնորդը, մինչև զինվորներին պարենամքբեք չտա: (41) Այնժամ Կոյրատագասը կարգադրեց պարենը բաժանել: Երբ պարզվեց, որ դեռևս մեծ քանակությամբ պարեն է պակասում յուրաքանչյուր զինվորին քեկուզ և մեկ օրով կերակրելու համար, ապա նա իր հետ վերցնելով զոհաբերման անասուններին, հեռացավ ու հրաժարվեց զոհաբերությունից:

II. Նեոն ասիեացին և Փոյունիսկոս ախայցին և Փիլեսիոս ախայցին և Քսանթիկոս ախայցին և Տիմասիոն դարզանացին մնացին զորքի ղեկավարներ, և առաջ գնալով դեպի քրակիացիների գյուղերը, որոնք գտնվում էին Բյուզանդիոսի մոտակայքում, այնտեղ էլ բանակեցին: (2) Զորավարների միջև անհամաձայնություն կա՞. Կլեանդրոս և Փոյունիսկոսը ցանկանում էին զորքը տանել Սեքեսիոն, որը համոզել էր նրանց, մեկին ձի նվիրելով, մյուսին՝ կին. իսկ Նեոնը ուզում էր զորքը տանել Քերսոնեսոս, ենթադրելով, որ երբ զորքը գտնվի լակեդեմոնացիների իշխանության տակ, ապա ինքը կդառնա բոլորի հրամանատարը¹⁰. մինչդեռ Տիմասիոնը ցանկանում էր նորից անցնել մյուս ափը՝ Ասիա, ենթադրելով, որ այնտեղից տուն կվերադառնա. զինվորները ևս նույն ցանկությունն ունեին: (3) Բայց քանի ժամանակն անցնում էր, զինվորներից շատերը, զենեքներն այստեղ վաճառելով, մեկնեցին ու՛

տեղ կարող էր. իսկ մի մասն էլ [զենեքներն այստեղ վաճառելով], խառնվեց քաղաքների բնակչությանը: (4) Անախարիստն առախանում էր լսելով, որ զորքը քայքայվում է. քանզի նա կարծում էր, որ այդպիսով առավել ևս կհանջանա Փառնաբագոսին:

(5) Երբ Անախարիստը Բյուզանդիոսից նավով դուրս եկավ, Կյուզիկոսում նրան հանդիպեց Արիստարհոսը, որը Կլեանդրոսին փոխարինել էր որպես Բյուզանդիոսի կառավարիչ: Անախարիստին ասվեց, քե Պոլոսը ևս՝ նրա հաջորդը ծովակալի պաշտոնում¹¹, շուտով կժամանի Հելլեսպոնոս: (6) Եվ Անախարիստը հանձնարարեց Արիստարհոսին Կյուրոսի զինվորներից որևէ մեկին Բյուզանդիոնում պատահելու դեպքում, նրան վաճառի ստրկության. մինչդեռ Կլեանդրոսը ոչ մեկին չէր վաճառել ստրկության, այլ հիվանդներին խղճալով նույնիսկ խնամում էր և ստիպում ընդունել նրանց տներում. իսկ Արիստարհոսը, Բյուզանդիոն ժամանելով, իսկույն ստրկության վաճառեց ոչ պակաս քան չորս հարյուր մարդու: (7) Անախարիստը հասնելով Պարիոն, (քանազնաց) ուղարկեց Փառնաբագոսի մոտ, համաձայն իրենց պայմանավորվածության¹²: Բայց երբ Փառնաբագոսն իմացավ, որ Արիստարհոսը ժամանել է իբրև Բյուզանդիոսի կառավարիչ, և որ Անախարիստն արդեն ծովակալ չէ, անտեսեց Անախարիստին և Կյուրոսի զորքի վերաբերյալ Արիստարհոսի հետ նույնպիսի բանակցություններ վարեց, ինչ վարել էր Անախարիստի հետ:

(8) Անախարիստն այնժամ իր մոտ կանչեց Քսենոփոնին և խորհուրդ տվեց ամեն կերպ և ինչքան հնարավոր է շուտ վերադառնալ բանակ, որպեսզի այն չցրվի, և միաժամանակ հավաքել մինչ այդ ցրված զինվորներից հնարավորին շափ ավելի շատերին և նրանց բերելով Պերինթոս¹³, շտապ կերպով փոխադրել Ասիա, նա հանձնեց Քսենոփոնին Երեսունքիանի նավ և նամակ, ուղարկեց նրա հետ նաև մեկին, պատվիրելու համար Պերինթոսի բնակիչներին, որպեսզի Քսենոփոնին ինչքան հնարավոր է շուտ ձիերով հասցնեն բանակ: (9) Եվ Քսենոփոնը նավարկելով հասավ զորքերին: Զինվորները նրան հանույնով ընդունեցին և իսկույն հոծարակամ հետևեցին նրան, Թրակիայից Ասիա փոխադրվելու հույսով:

(10) Իսկ Սեքեսը, լսելով Քսենոփոնի վերադարձը, ծովային նամապարհով նրա մոտ ուղարկեց Մեդոսադեսին և խնդրեց, որ զորքն առաջնորդի իր մոտ, միաժամանակ խոստանալով այն ամենը, ինչով կարծում էր, քե կհրապուրի Քսենոփոնին: Սակայն, Քսենոփոնը պատասխանեց, քե այդ հնարավոր չէ: Մեդոսադեսն այս լսելով մեկնեց: (11) Իսկ երբ հելլենները հասան Պերինթոս, Նեոնը շուրջ ուր հարյուր հոգով անշտապեց և առանձին բանակեց. իսկ մնացած ամբողջ զորքը միասին բանակեց Պերինթոսի պարիսպների տակ:

(12) Այս ամենից հետո Քսենոփոնը բանակցեց նավեր ձեռք բերելու մասին, որպեսզի զորքը շուտափույր տեղափոխի մյուս ափը: Այդ ժամանակ Փառնաբագոսի քելադրանքով Քյուզանդիոնից նրանց մոտ եկավ կառավարիչ Արիստարհոսը երկու տրիերայով և արգելեց նավատերերին զորքեր փոխադրել. իսկ գալով զորաբանակ, զինվորներին ևս պատվիրեց շանցնել Ասիա: (13) Քսենոփոնն ասաց. «Այդպիսին է եղել Անախարիստի հրամանը և նա այդ իսկ պատճառով է ինձ այստեղ ուղարկել»: Արիստարհոսը դարձյալ խոսելով ասաց. «Անախարիստն արդեն ծովակալ չէ, իսկ ես այժմ կառավարիչ եմ. և եթե ձեզանից որեւէ մեկին բռնեմ ծովի վրա, ապա նրան ծովամույն կանեմ»: Այս ասելուց հետո նա մտավ պարսպից ներս: Իսկ հետևյալ օրը իր մտքով հրավիրեց զորավարներին ու վաշտապետներին: (14) Բայց երբ նրանք արդեն հասել էին պարիսպներին, ինչ-որ մեկը հայտնեց Քսենոփոնին, որ եթե ներս մտնի ֆաղաֆ, ապա իսկույն կձերբակալվի և կա՛մ տեղնուտեղը կպատժվի, կա՛մ նրան կհանձնեն Փառնաբագոսին: Այս լսելով, Քսենոփոնը մյուսներին առաջ ուղարկեց և ասաց, թե ինքն իբր ցանկանում է զոհ մատուցել: (15) Վերադառնալով, նա զոհ մատուցեց և հարցրեց աստվածներին, թե արդյո՞ք բույլ կտան փորձել զորքը Արքեսի մոտ տանելու: Քանզի նա տեսնում էր, որ և՛ Ասիա անցնելն է վտանգավոր, ֆանի որ արգելի հանդիսացողը տրիերաներ ունեւ, և՛ ինքը չի ցանկանում գալով Քերտանեսոս, բայց կողմերից շրջապատված վիճակում մնալ¹⁵. այս դեպքում զինվորներն ամեն ինչի սուղ կարիք էին զգալու և կարիքից դրդված, պիտի ենթարկվեին այնտեղի կառավարչին. և զորքը ոչ մի պարեն չէր կարողանա ձեռք բերել:

(16) Քսենոփոնն զբաղված էր այս գործերով. իսկ զորավարներն ու վաշտապետները վերադառնալով Արիստարհոսի մոտից, հարդարեցին, որ նա իրենց պատվիրեց այժմ մեկնել, բայց երեկոյան վերադառնալ. այսպիսով առավել բացահայտ դարձավ նրա շարամուրթյունը: (17) Այնժամ, ֆանի որ զոհաբերության նշանները բարենպաստ եղան ու ցույց տվեցին, որ ինքը և զորքը կարող են անվտանգ հասնել Արքեսի մոտ. Քսենոփոնն իր հետ վերցրեց վաշտապետ Պոլյուկրատես արքեպոստոլ, և բացի նեոնից, մյուս բոլոր զորավարների մոտից մեկական վստահելի մարդ, ու գիշերով մեկնեց Արքեսի մոտ, վաքսուն ասպարեզ հետո: (18) Երբ մտնեցավ այնտեղ, պատանեց լքված պահակային խարույկների: Սկզբում կարծեց, թե Արքեսը հեռացել է մի ուրիշ տեղ. բայց երբ նա աղմուկ լսեց, ու Արքեսի զինվորներն սկսեցին իրար ձայնել, ապա կռահեց, որ Արքեսը հրամայել է գիշերային պահակակետերի առաջ կրակներ վառել, որպեսզի պահակները, մնալով խավարի մեջ, չնկատվեն ու չիմացվի նրանց թիվն ու կանգնած վայրը, իսկ

մոտեցողները շփարոզանան քաֆնվել. այլ կրակի լույսի տակ պարզ նրկաավեն:

(19) Այդ բանը հատկանալով, Քսենոփոնը առաջ ուղարկեց իր մոտ գտնվող քարգմանին և պատվիրեց ասել Արքեսին, թե Քսենոփոնը եկել է ու ցանկանում է տեսակցել նրա հետ: Պահակները հարցրին, թե նա զորքում եղող արքեպոստոլն է: (20) Երբ պատասխանեց, թե այդ ինքն է, նրանք նեմնելով ձիերը, սուրալով հեռացան, և փչչ հետո հայտնվեցին շուրջ երկու հարյուր պելտաստ ու իրենց հետ վերցնելով Քսենոփոնին և նրա հետ եղողներին, առաջնորդեցին Արքեսի մոտ: (21) Նա գտնվում էր աշտարակում, խիստ պաշտպանության տակ, իսկ աշտարակի շուրջ բոլորը կանգնած էին սանձված ձիեր. ֆանզի վախենալու պատճառով նա ձիերին ցրեկով արածացնում էր, իսկ գիշերները պահում սանձված վիճակում: (22) Պատմում էին, որ իբր նախկինում Արքեսի նախնի Տերեսը նույն այս երկրում, մեծ զորք ունենալով հանդերձ, խոշոր վճատներ կրեց նույն այս թշնամիների պատճառով ու կարգրեց նույնիսկ իր գումակը. նրանք բյուսներն էին¹⁶, որոնց մասին ասում են. թե առավել ռազմատենչ են հատկապես գիշեր ժամանակ:

(23) Երբ նրանք մտնեցան, Արքեսը առաջարկեց Քսենոփոնին ներս գալ, րնարելով իր ուղեկիցներից երկուսին, ում ինքը ցանկանա: Ներս մտնելով, նրանք ողջագուրվեցին, ապա, քրակիական սովորության համաձայն, իրար կենացը եղջյուրով զինի խմեցին. Արքեսի մոտ ներկա էր նաև Մեդոսաղեսը. որն ամեն տեղ գնում էր որպես նրա դեսպանը: (24) Այնուհետև Քսենոփոնն այսպես սկսեց խոսել. «Ո՛վ Արքես. դու առաջին անգամ ինձ մոտ, Քաղկեդոն ուղարկեցիր անհա այս Մեդոսաղեսին, խնդրելով ինձ ամեն կերպ օժանդակել, որպեսզի զորքը Ասիայից անցնի այս ափը և միաժամանակ խոստանալով, որ եթե այդ բանը կատարեմ, ապա դու ինձ շնորհապարտ կլինես. այդպես հազարեց Մեդոսաղեսը»: (25) Այս ասելով Քսենոփոնը հարցրեց Մեդոսաղեսին, թե նի՞շտ է այդ բոլորը. և նա հաստատեց: «Ինքը՛ Մեդոսաղեսը երկրորդ անգամ եկավ ինձ մոտ, երբ ես Պարիոնից նորից վերադարձա զորքի մոտ, և խոստացավ ինձ, որ եթե զորքը քեզ մոտ առաջնորդեմ, ապա դու ինձ կհամակացնես քո տիրապետության տակ գտնվող առափնյա երկրամասերը»: (26) Այս ասելուց հետո նորից հարցրեց Մեդոսաղեսին, թե նի՞շտ է այդ բոլորը ասում: Եվ նա այդ ևս հաստատեց: «Իսկ այժմ,—շարունակեց Քսենոփոնը,—պատմիր Արքեսին, թե ի՞նչ պատասխանեցի ևս քեզ Քաղկեդոնում առաջին անգամ»: (27) «Դու պատասխանեցիր, թե զորքը արդեն պետք է՛ անցնի Քյուզանդիոն, և այդ բանի համար ոչ ոք ոչինչ պետք չէ վճարի, ոչ դու, ոչ իսկ մեկ ուրիշը. և ավելացրիք, թե երբ ինքզ անցնես Քյուզանդիոն, իսկույն

կմեկնես. և կատարվեց այնպես, ինչպես դու էիր ասում»: (28) «Իսկ ի՞նչ ասացիր,—հարցրեց Քսենոփոնը,—եբբ դու ժամանեցիր Սելյուսը: «Դու ասացիր, որ այդ անհնար է, քանի որ գալով Պերինթոս, դուք պետք է անցնեմք Ասիա»: (29) «Այժմ անա,—ասաց Քսենոփոնը,—ես եկել եմ քեզ մոտ, ինչն հետ նաև զորավարներից Փոյունիսկոսը և վաշտապետներից Պոլյուկրատեսը, իսկ դրսում կան, բացի լակոնացի Նեոնից, մյուս բոլոր զորավարների մոտից մեկական վատահեղի մարդ: (30) Երբ դու ցանկանում ես, որ մեր գործարքը ավելի վատահեղի դառնա, ապա նրանց ես ներս հրավիրիր: Ո՞վ Պոլյուկրատես, դուրս գնա և ասա, որ ես կարգադրում եմ նրանց զենքերը դրսում բողնել, դու ևս ես սուսերը բող, և ներս մտնեմ»:

(31) Այս լսելով, Սերքեսն ասաց, թե ոչ մի արե՞նացու նկատմամբ անվատահարյուն շունի, քանի որ գիտե, որ արե՞նացիները իրեն ցեղակից են¹⁶ և ինքը նրանց համարում է իր լավ բարեկամները: Այնուհետև, երբ ներս մտան կանչվածները, նախ Քսենոփոնը հարցրեց Սերքեսին, թե ի՞նչ գործի համար է ցանկանում օգտագործել զորքը: Եվ նա այսպես ասաց. (32) «Իմ հայրն էր Մայսաղեսը, որը տիրում էր մելանդիաներին, քյուններին և տրանիպոներին: Երբ օղբյուսաների¹⁷ գործերը ձախողվեցին, հայրս արտաքսվեց Երկրից և հիվանդանալով մահացավ. իսկ ես որք, դաստիարակվեցի այժմյան բազմաթիվ Մեդոկոսի մոտ: (33) Երբ պատանի դարձա, արդեն ինձ համար անհանդուրժելի էր ուրիշների սեղանին նայելով ապրելը. և նրա հետ սեղան նստելիս, ես բախանձեցի նրան տալ ինձ այնքան մարդ, ինչքան ինքը կարող էր, որպեսզի փորձելի վրեժ լուծել մեզ արտաքսողներից և կարողանալի ապրել առանց իր սեղանին նայելու: (34) Այնժամ նա տվեց ինձ այն մարդկանց ու ձիերին, որոնց դուք կտեսնեմք առավոտյան: Այժմ անա ես գլխավորում եմ նրանց և ապատակում իմ իսկ հայրենի երկիրը: Իսկ երբ դուք միանալ ինձ, ապա ես հուսով եմ, որ աստվածների օգնությամբ հեշտ կերպով կվերագրավեմ իշխանությունը: Այս եմ ուզում ձեզանից»:

(35) Քսենոփոնն ասաց. «Իսկ երբ մենք քեզ մոտ գանք, այդ դեպքում դու ի՞նչ կարող ես տալ զինվորներին և վաշտապետներին և զորավարներին: Հայտնի, որպեսզի նրանք հաղորդեն զինվորներին»: (36) Եվ նա խոստացավ յուրաքանչյուր զինվորին տալ մեկական կիզիկյան, յուրաքանչյուր վաշտապետին՝ կրկնակի, իսկ յուրաքանչյուր զորավարին՝ քառակի, և բացի այդ, տալ այնքան հող, ինչքան ցանկանում են, և՛ լծկաններ, և՛ ծովավազի պարբերապատված ամբարշտներ: (37) «Իսկ երբ,—ասաց Քսենոփոնը,—այդպիսի փորձ անելով հանդերձ մենք հաշտության չհասնենք, և լակեդեմոնացիները մեզ սպառնան, ապա դու կընդունե՞ս նրանց, որոնք ցանկություն կունենան

քեզ մոտ ապաստանելու»: (38) Սերքեսը պատասխանեց. «Նրանց իմ եղբայրները կդարձնեմ և իմ սեղանակիցները ու հաղորդակիցները այն ամենի, ինչ մեզ կհաշտովի ձեռք բերել: Իսկ քեզ, ո՞վ Քսենոփոն, ես իմ դուստրը կտամ և, եթե դու ևս դուստր ունես, ապա ես կվճարեմ նրա համար քրակիական սովորույթի համաձայն, և իբրև բնակավայր կպարգևեմ Քիսանթեն, որը իմ ծովափնյա տիրույթներից ամենագեղեցիկն է»:

III. Այս խոսքերը լսելուց հետո իբար աչ տալով հեռացան, և դեռ առավոտ շեղած, նրանք հասան բանակատեղի, և յուրաքանչյուրը (կատարվածը) հաղորդեց իրեն ուղարկած (նազմիկներին): (2) Երբ օրը բացվեց, Արխտարհոսը նորից իր մոտ հրավիրեց զորավարներին. բայց սրանք որոշեցին հրաժարվել Արխտարհոսին ներկայանալուց և զորածոզով հրավիրել: Ու բոլորը հավաքվեցին ժողովի, բացի Նեոնի զինվորներից. քանզի նրանք գտնվում էին առաջ ասպարեզ հետո: (3) Երբ հավաքվեցին, Քսենոփոնը հանդես գալով այսպես խոսեց. «Տրազմիկե՛ր. Արխտարհոսը, որն իր տրամադրության տակ արիերաներ ունի, խոչընդոտում է մեզ նավարկել այնտեղ, որտեղ մենք ցանկանում ենք. ուստի և ապահով չէ մեր նավով նամփոռդելը: Նայե՛ Արխտարհոսը մեզ հրամայում է ուժով կտրել Սերքեսն լեռը և անցնել Քերսոնեսոս: Երբ մենք գրավելով լեռը, հասնենք այնտեղ, նա խոստանում է այսուհետև ձեզ շվանառել ստրկության, ինչպես անում էր Բյուզանդիոնում, և ձեզ չխաբել, այլ ոտնիկ վճարել և անուշադրության չմատնել. ինչպես այժմ է անում, այն, որ դուք պարենի կարիք եք զգում: (4) Նա այսպես է ասում. իսկ Սերքեսը ասում է, որ երբ գնալ իր մոտ, ապա նա ձեզ համար բարեգործություն կանի: Այժմ որոշեցե՛ք, թե այդ մասին խորհուրդ գումարենք այստեղ և հիմա՞, թե՛ պարենի համար արշավի կենտրոնց հետո: (5) Ինձ քվում է, որ երբ այստեղ մնանք և խորհուրդ գումարենք, մենք ոչ դրամ ունենք գնումների համար. ոչ իսկ մեզ քույր կտան առանց դրամի որևէ բան վերցնել. իսկ երբ վերադառնանք գյուղերը, որտեղ մեզանից առավել քույր բնակիչներից մենք պարեն կառող ենք վերցնել, ապա արդեն պարենավորված, մենք կլսենք, թե նրանցից (Արխտարհոսից ու Սերքեսից—բարզմ.) ամեն մեկը ի՞նչ ծառայություններ է մեզանից պահանջում, և կքնարենք այն. ինչ մեզ առավել լավ քվա: (6) Ով համաձայն է այս կարծիքին,—չառունակեց Քսենոփոնը,—բող ձեռք բարձրացե՛ք: Բոլորը ձեռք բարձրացրին: «Այժմ,—ասաց նա,—ցրվեցե՛ք և պատրաստվեցե՛ք նահապարհ բնակելու և, երբ ազդանշանը տալի, հետևեցե՛ք առաջից գնացող չոկատին»:

(7) Այս բոլորից հետո Քսենոփոնն անցավ առաջ, իսկ մյուսները հետևեցին: Մինչդեռ Նեոնը և Արխտարհոսի դեսպանները համոզում էին նրանց

վերադառնալ, զորք շսեց նրանց: Երբ արդեն անցել էին շուրջ Երեսուն ասպարեզ, հեղինակներին պատանեց Սերբսը: Եվ Քսենոփոնը տեսնելով նրան, խնդրեց մտախի ձիավարել, որպեսզի առավել շատ մարդիկ լսեն այն, ինչ ինքը օգտավետ էր համարում ասել: (8) Երբ Սերբսը մտեցավ, Քսենոփոնն ասաց. «Մենք գնում ենք այնտեղ, ուր զորքը կարող է պարեն ունենալ. այնտեղ կլսենք քե՛ր, քե՛ր լսկոնացու՝¹⁸ առաջարկները և կրճարենք այն, ինչ մեզ լավագույնը թվա: Եթե դու մեզ առաջնորդես այնպիսի մի վայր, որտեղ առատ պարեն գտնվի, ապա մենք քեզ կհամարենք մեր բարեկամը»: (9) Ու Սերբսը պատասխանեց. «Իսկ ես իրար մտախի գտնվող շատ գյուղեր գիտեմ, որտեղ ամեն տեսակ պարեն կա և որոնք մեզանից սուկ այնքան հեռավորություն վրա են գտնվում, որ դուք այնտեղ հասնելով, մեծ բավականությամբ կնաշեք»: (10) «Ուրեմն մեզ այնտեղ առաջնորդի՞ր»,—ասաց Քսենոփոնը: Երբ նրանք երեկոյան հասան գյուղերը, զինվորները ծողովվեցին, ու Սերբսը այսպես խոսեց. «Ո՛վ ռազմիկներ, ես ձեզ խնդրում եմ արշավել ինձ հետ, որի համար խոստանում եմ զինվորներին վճարել մեկական կիզիկյան, իսկ վաշտապետներին ու զորավարներին՝ քնդունված կարգի համաձայն¹⁹. բացի այդ, ես կպատվեմ արժանավորին: Ուտեստ և խմիչխ, ինչպես և հիմա, դուք կվերցրնեք երկրից: Քայց ինչքան որ ավար վերցվի, ես պահանջում եմ, որ մնա ինձ, որպեսզի այն վաճառելով ես կարողանամ ձեզ համար ռոնիկ հայթայթել: (11) Եվ փախչողներին ու քաճկողներին մենք կարող ենք հետապնդել և հայտնաբերել. իսկ եթե որե՛կ մեկը դիմադրի մեզ, ապա ձեր օգնությամբ մենք կաշխատենք հպատակեցնել նրանց»: (12) Քսենոփոնը հարցրեց. «Իսկ ծովից ինչքան հեռու դու պետք է պահանջես, որ զորքը հեռակի քեզ»: Եվ նա պատասխանեց. «Ոչ մի վայրում այն յոթ օրվա նահապարհից ավելի հեռավորության վրա չի լինի, իսկ շատ տեղերում՝ դրանից պակաս»:

(13) Այնուհետև բույլառեց խոսել յուրաքանչյուր ցանկացողին. և շատերը արտահայտեցին այն միեռնույն միտքը, քե Սերբսի խոսքերը առավել արժանի են ուրադրության. քանզի ձմեռ էր, և տուն վերադառնալ ցանկացողների համար նավելու հնարավորություն չկար, իսկ բարեկամական երկրում երկար ապրել անկարելի էր, քանի որ ամեն ինչի համար պետք էր վճարել, իսկ մնալ և ապրել քչկամու երկրում առավել ապահով էր Սերբսի հետ միասին, քան եթե իրենք մեկնակ լինեն: Ու եթե այդ բոլորով հանդերձ նաև ռոնիկ ստանան, ապա այդ բանը իրենց համար գյուտ կլինի: (14) Երանցից հետո Քսենոփոնն ասաց. «Եթե որե՛կ մեկը ուզում է հակաճանաչել, բոլ խոսի. ապա քե ոչ՝ հարցը դնում եմ էվեարկության»: Ու քանի որ ոչ ոք չհակաճա-

ռեց, հարցը դրեց էվեարկության, և առաջարկեց քնդունվեց: Այնժամ Քսենոփոնը ասաց Սերբսին, քե հեղինակները կարշավեն նրա հետ միասին:

(15) Այնուհետև զինվորները վրան խփեցին բոտ ջոկատների, իսկ զորավարներին ու վաշտապետներին Սերբսը նաշի հրավիրեց իր գրաված մտախի գյուղում: (16) Երբ նրանք հասան Սերբսի գյուղը, նաշին մասնակցելու համար, այնտեղ հայտնվեց ոմն Հերակլեյոս Մարոնեա քաղաքից²⁰: Սա մտանում էր բոլոր նրանց, որոնց մասին ենթադրում էր, քե կարող են Սերբսին որե՛կ բան նվիրել. նախ և առաջ Պարիոն քաղաքից ոմանց, որոնք եկել էին օգրյուսների քաղաքը Մեդոկոսի հետ դաշինք կնքելու նպատակով, որի համար և նվերներ էին տանում նրան և նրա կնոջը: Այս Հերակլեյոսն ասաց, քե Մեդոկոսը գտնվում է ծովից շուրջ տասներկու օրվա նահապարհի հեռավորության վրա, իսկ Սերբսը արդեն այսպիսի զորք ձեռք բերած լինելով, կդառնա ծովափի տերը: (17) «Լինելով ձեր հարևանը,—ասաց նա,—Սերբսը բոլորից առավել կարող է ձեզ քե՛ր բարիք անել, քե՛ր շարիք: Ու եթե դուք խելամիտ լինեք, ապա նրան կնվիրեք այն ամենը, ինչ տանում եք ձեզ հետ. և դա ձեզ համար առավել օգտավետ կլինի, քան եթե դրանք տանեք ու նվիրեք հեռվում բնակվող Մեդոկոսին»: Այսպիսի խոսքերով համոզում էր նրանց: (18) Այնուհետև նա մտեցավ Տիմասիոն դարդանացուն. քանզի լսել էր, որ նա բարբարոսական բնույթի էր և զորգեր ունի, և ասաց, որ Սերբսը ենթադրում է իր մոտ նաշի հրավիրվածներից քնձաներ ստանալ: «Եվ եթե,—ասաց նա,—Սերբսը այստեղ դառնա հզոր տիրակալ, ապա նա կարող կլինի քեզ տուն վերադարձնել²¹, իսկ այստեղ մնալու դեպքում քեզ հարստացնել»: Այսպես էր նա խորհուրդ տալիս մտանալով ամեն մեկին: (19) Քսենոփոնին ևս մտանալով նա ասաց. «Դու խոշորագույն քաղաքից ես և քո անունը Սերբսի մոտ մեծագույն պատվի է արժանացել. գուցե և դու ցանկանաս այս երկրում ամրոցներ և տիրույթներ ստանալ, ինչպես այդ ստացել են ձեզանից ուրիշները ևս²². ուստի և արժանի է, որպեսզի դու ևս Սերբսին պատվես մեծարժեք քնձաներով: (20) Քո նկատմամբ իմ ունեցած բարյացակամությունից է, որ ես տալիս եմ քեզ այդ խորհուրդը. քանզի ես լավ գիտեմ, քե մարդ ինչքան առավել քնձաներ նվիրի նրան, այնքան առավել շնորհիվների կարժանանա նրա կողմից»: Քսենոփոնը լսելով այս խոսքերը, քնկալ դժվարին կացության մեջ. քանզի Պարիոնից վերադառնալիս նա եկել էր իր հետ ունենալով միայն մի ստրուկ և հագրվ նահապարհածախար հոգալու շափ միջոցներ:

(21) Երբ նաշի համար ներս մտան քուկիացիներից ամենաերևելիները և հեղինակների զորավարներն ու վաշտապետները և քաղաքից ինչ-որ դեսպանություն ժամանեց, բոլորը շուրջանակի նստած, սկսեցին նաշել: Այնուհետև

յուրաքանչյուրի համար ետտանի սեղաններ բերվեցին. դրանց վրա առատորեն մսի խորտիկներ կային և քրիստոսը քիսած մեծ հացեր, որոնք շամփրած էին մսի կտորներին: (22) Սեղանները առավելապես զրվում էին հյուրերի առաջ. Բանգի ընդունված սովորություն կար, որք և առաջինը կիրառեց նկրեսը: Նա վերցնելով իր առաջ զրված հացերը, դրանք մանր կտորների բաժանեց և նետեց իր ցանկացած մարդկանց առաջ. այդպես վարվեց նաև մսերի հետ. իսկ իր համար բողեց այնքան, ինչքան կարող էր ուտել: (23) Այնժամ մյուսները ևս, որոնց առաջ սեղաններ էին զրված, նույնպես վարվեցին: Իսկ ոմն արկադիացի՝ Աբդուստա աճունով, մի ահավոր յստող, չէր ցանկանում ուրիշներին ուտեստ նետել. վերցնելով իր ձեռքը մտա ետևի խոչնիկս²³ մեծությամբ հաց և ծնկներին մսի կտորներ դնելով, նա նաշում էր: (24) Բերում էին նաև գինիով լցրած եղջյուրներ, և բոլորը վերցնում էին դրանք. իսկ Աբդուստասը, երբ նրա մտա եկավ մատովակր՝ եղջյուրը ձեռքին, տեսնելով Քսենոփոնին, որք վերջացրել էր ուտելը, ասաց. «Տուր նրան. Բանգի նա արդեն հանգստանում է, իսկ ես դեռևս ոչ»: (25) Արքեպս լսելով խոսակցությունը, հարցրեց մատովակրին, թե ի՞նչ էր նա ասում: Եվ մատովակր, որք հունարեն գիտեր, պատմեց: Այնժամ ծիծաղ առաջացավ:

(26) Մինչդեռ խնջույքը շարունակվում էր, ներս մտավ մի քրակիացի, բերելով իր հետ սպիտակ ձի և, վերցնելով գինիով լցրած եղջյուրը, ասաց. «Նսում եմ Բո կենացը, ո՛վ Արքես, և պարգևում եմ քեզ այս ձին, որի վրա հեծած դու կարող ես, ցանկություն դեպքում, հասնել որևէ փախչողի ետևից, իսկ նահանջի ժամանակ կարող ես չվախենալ թշնամուց: (27) Ուրիշ մեկը ստունի բերեց իր հետ և այն նվիրեց, նույնպես խմելով Արքեսի կենացը. մեկ ուրիշը ևս գգեստներ պարգևեց նրա կնոջ համար: Տիմասիոնը ևս խմելով նրա կենացը, նվիրեց արծաթե ըմպանակ և ասար մինա արժողությամբ մի գորգ: (28) Արքեացի Գենեսիպոսը վեր կենալով ասաց, թե կա լավագույն մի հին սովորույթ, որի համաձայն ունեւորները նվիրում են արքային ի նշան հարգանքի, իսկ շունեւորներին նվիրում է ինքը արքան: «Այդ ձևով միայն ես, — ասաց նա, — կարող եմ քեզ ունեւորել և պատիվ մատուցել»: (29) Իսկ Քսենոփոնը չգիտեր ի՞նչ անել. մանավանդ, որ նա իբրև առավել հարգարժան հյուր, նստել էր Արքեսին ամենամոտիկ զրված արքային: Իսկ Չեռակեյդեսը պատվիրեց մատովակրին եղջյուրը մատուցել Քսենոփոնին: Եվ Քսենոփոնը, արդեն փոքր-ինչ խմած լինելով, վեր կացավ համարձակ ու եղջյուրը վերցնելով ասաց. (30) «Նս, ո՛վ Արքես, քեզ նվիրում եմ ինքս ինձ և իմ այս ընկերներին, որոնք հավատարիմ բարեկամներ կլինեն քեզ. Բանգի նրանցից ոչ մեկը սկամայից չի եկել այստեղ, այլ բոլորը, առավել քան ես, ցանկանում

են Բո բարեկամը դառնալ: (31) Եվ այժմ նրանք այստեղ են եկել քեզանից ուրիշ ոչ մի բան չխնդրելով. այլ նրանք պատրաստ են հոծարակամ իրենց վտանգի և զծվարությունների ենթարկել հոգուս քեզ: Նրանց օգնությամբ, երբ աստվածները կամենան, դու ձեռք կբերես թե՛ այն ընդարձակ երկրներ, որոնք պատկանել են Բո հայրերին, բայց դու կօրցրել ես. թե՛ բազմաթիվ ձիեր, մարդկանց ու գեղադեմ կանանց, որոնց ոչ թե դու պետք է գերեզմարես, այլ այս մարդիկ իրենք են քեզ նվիր բերելու»: (32) Արքեսը վեր կացավ. Քսենոփոնի հետ միասին խմեց ու նրա հետ միասին եղջյուրից գինու մեացորդը շաղ ավեց²⁴: Այնուհետև ներս մտան մարդիկ, որոնք փշում էին այնպիսի եղջյուրներ, որոնցով ազդեղանք են տալիս, և նվագում էին եզան հում կաշվից պատրաստած շեփոններով այնպես, ասես մագաղիս²⁵ էին նվագում: (33) Ինքը Արքեսը նույնպես վեր կացավ, ռազմական ճիշտ արձակեց և սկսեց մեծ թերևույթով ցատկառել. ասես պաշտպանվում էր արձակված նետից: Հայտնվեցին նաև ծաղրածուներ:

(34) Երբ արդեն արևը մայրամուտին էր հասել, հեղինները վեր կացան և հայտարարեցին, թե պահակներ նշանակելու և կարգախոս տալու ժամն է: Ու Արքեսին խնդրեցին հրաման արձակել, որպեսզի քրակիացիներից և ոչ մեկը գիշեր ժամանակ չմտենա հեղինների բանակատեղին. «Քանզի քրակիացիները, — ասացին նրանք, — մեզ թշնամի են, իսկ դուք, քրակեւոր քրակիացի, մեր բարեկամներն եք»: (35) Երբ հեղինները դուրս եկան, վեր կացավ նաև Արքեսը, բոլորովին չնմանվելով հարբած մարդու: Դուրս գալով, նա առանձին կանչեց գորավարներին ու ասաց. «Ո՛վ այրեր. մեր թշնամիները դեռևս չգիտեն մեր զինակցության մասին. ուստի երբ մենք նրանց դեմ գնանք նախ քան նրանք միջոցներ ձեռք կառնեն շեփոնելու համար և նախքան կնախապատրաստվեն պաշտպանության դիմելու, ապա մենք առավել հաստատ կերպով կգերենք և իրենց, և՛ իրենց ունեցվածքը: (36) Զորավարները հաճաճայնվեցին այդ բոլորին և խնդրեցին առաջնորդել իրենց: Եվ Արքեսն ասաց. «Պատրաստվեցեք և սպասեցեք. իսկ ես, երբ ժամանակը հասնի, կգամ ձեզ մոտ, և պետաստներին ու ձեզ վերցնելով, կառաջնորդեմ իմ հեծյալների հետ միասին»: (37) Իսկ Քսենոփոնն ասաց. «Ապա մտածիր. երբ իրոք գիշերով պետք է ուղևորվենք, արդյոք ավելի լավ չէ՞ հեղինական սովորությունը. Բանգի ցերեկ ժամանակ ընթացալիս գործի առջևից գնում է միշտ այն չոկատը, որք առավել հարմար է ավյալ տեղանքի համար՝ մերք հոպլիստների, մերք պետաստների, մերք հեծյալների չոկատը. իսկ գիշեր ժամանակ, հեղինական սովորության համաձայն, առջևից ընթանում է ամենածանրաշարժ գորամար: (38) Այս եղանակով ամբողջ գործը պակաս շափով կմասնատվի

և իրարից կտրված ջոկատները միշտ շարժվում իրար կկարգեն։ մինչդեռ մուր-ված ջոկատները հաճախ են իրար վրա ընկնում և շնանաչելով իրար, շարիք են պատճառում և տուժում»։ (39) Այնժամ Սևքետը պատասխանեց. «Դուք միշտ եմ ասում և ես ձեր սովորությանը կենտեմ։ Ես ձեզ առաջնորդներ կտամ երեցների միջից, որոնք լավագույնս ծանոթ են երկրին, իսկ ինքս հեծյալներով զորքի վերջում կենտեմ ձեզ. անհրաժեշտության դեպքում ես արագ առաջ կսլանամ»։ Այնժամ որոշեցին կարգախոսը՝ «Արենա», իրենց ազգակցության պատճառով։ Այսպես պայմանավորվեցին ու գնացին հանգստի։

(40) Երբ կեսգիշերի մոտ էր, հայտնվեց Սևքետը լանջապանակներով զբաղված հեծյալներով ու սպառազինված պելտաստներով։ Առաջնորդներին նրանց հանձնելուց հետո հուպիտներն առաջ ընկան, նրանց հետևեցին պելտաստները, իսկ հեծյալները կազմեցին վերջապահ զորամասը։ (41) Երբ առավոտ եղավ, Սևքետը ձիով առաջ անցավ ու գովեց հեյլենական սովորու-թյունը։ Նա ասաց, որ ինքը գիշեր ժամանակ նույնիսկ փոքրաքիվ զորամասով ընթանալիս, հաճախ է իր հեծյալներով կտրվել հետևակից. «Իսկ այժմ,— շարունակեց նա,— օրը բացվելու հետ միասին արդեն բոլորս ի մի ենք հավաքվել, ինչպես այդ անհրաժեշտ էր մեզ համար։ Բայց դուք այստեղ սպասեցե՛ք և հանգստացե՛ք, իսկ ես փոքր-ինչ հեռախուզելուց հետո կվերադառնամ»։ (42) Երբ նա հասավ խորը ձյունին, սկսեց հեռախուզել, քե կա՞ն արդյոք առաջ կամ ետ գնացած մարդկանց հետևե՛ր։ Բայց տեսնելով, որ հա-նապարհը տրորված չի, շուտով վերադարձավ և ասաց. (43) «Այլ-ե՛ր, երբ աստված կամենա, ամեն ինչ լավ կլինի. բանգի մենք այս մարդկանց վրա հարձակվելու ենք առանց նկատվելու։ Բայց ես հեծյալների հետ կսուրամ առաջ, որպեսզի երբ որևէ մեկին նկատենք, ապա նա չկարողանա մեզանից փախչել ու տեղյակ պահել թշնամիներին. իսկ դուք հետևեցե՛ք ինձ. երբ ետ մնա՛ք, հետևեցե՛ք ձիերի հետևերին։ Առնեն անցնելուց հետո մենք կհասնենք բազմաքիվ և հարուստ գյուղերի»։

(44) Կեսօրվա ժամին նա արդեն զագարին էր և այնտեղից տեսնելով ցածում գտնվող գյուղերը, ձիավարելով վերադարձավ հուպիտների մոտ և ասաց. «Այժմ ես հեծյալներին բոլոր կտամ սուրալ դեպի դաշտ, իսկ պել-տաստներին կուղարկեմ գյուղերի վրա։ Դուք հետևեցե՛ք նրանց ինչքան կարող եմ ավելի արագ, որպեսզի, երբ որևէ մեկը դիմադրի, ետ մղե՛ք նրան»։ (45) Այս լսելով Քսենոփոնը ձիուց ցած իջավ։ Ու Սևքետը հարցրեց. «Ինչո՞ւ ձիուց իջնում ես, երբ անհրաժեշտ է շտապել»։ «Ես գիտեմ,— պատասխանեց Քսենոփոնը,— որ միայն իմ կարիքը չէ, որ ունես. իսկ հուպիտները ավելի արագ և ավելի հոժարակամ կվազեն, երբ ես ինքս նրանց հետևում առաջնորդեմ»։

Արժագույն պոլյակ (սխոն)՝ Արիմոնից (V դ. մ. թ. ա.)

(46) Դրանից հետո Աւրեսը հեռացավ. նրա հետ նաև Տիմասիոնը, իր հետ տանելով մոտ քառասուն հեղին հեծյալների ջոկատը: Իսկ Քսենոփոնը կարգադրեց մինչև Երեսուն տարեկան քեթևագեն ռազմիկներին դուրս գալ իրենց վաշտերից: Վերցնելով նրանց, ինքը ևս նրանց հետ միասին վազեց առաջ, իսկ Կլեանորը առաջնորդում էր մնացածներին: (47) Երբ նրանք հասան գյուղերը, Աւրեսը մոտ Երեսուն հեծյալի հետ ձիավարելով մոտեցավ նրանց և ասաց. «Ահա եմ ասածները, ով Քսենոփոն, կատարվում եմ. մարդիկ սլանում են ու փախչողներին հալածելիս ցրվում. ուստի ես վախենում եմ, որ թշնամիները որևէ տեղ հավաքվելով շարիք նյութեն մեռ դեմ: Անհրաժեշտ է նաև, որ մեզանից ոմանք մնան գյուղերում. քանզի դրանք բազմամարդ են»: (48) «Այդ դեպքում,—ասաց Քսենոփոնը,—ես իմ զինվորներով բարձունքները կգրավեմ. իսկ դու պատվիրի՛ր Կլեանորին, որպեսզի ֆալանգսը ձգի գյուղերի կողմով»: Երբ այս բոլորն արեցին, նրանք գերի վերցրին շուրջ հազար սարուկ, երկու հազար եզ, նաև տասը հազար ոչխար: Այնուհետև նրանք այնտեղ իսկ բացօթյա զիշերեցին:

IV. Հաջորդ օրը Աւրեսը գյուղերն ամբողջությամբ հրկիզելով, ոչ մի տուն կանգուն չթողեց, որպեսզի մյուս բնակիչներին ևս անարևկի, քե չհրպատակվելու դեպքում նույն փորձության կենթարկվեն ու վերադարձավ: (2) Այնուհետև նա Հերակլեյոսին ուղարկեց Պեթիսթոս, ավարը վաճառելու համար, որպեսզի զինվորներին ոտնիկ հայքայքեր: Ենթա հեղինների հետ բանակեց թյունների դաշտում. իսկ թյունները լվելով իրենց տները, փախչում էին դեպի լեռները: (3) Առատ ձյուն էր տեղացել և այնքան ցուրտ էր, որ նաշի համար բերված ջուրը, ինչպես նաև ամանների մեջ զինին, սառչում էր, և բազմաթիվ հեղինների քթերն ու ախանջները ցրտահարվեցին: (4) Այնժամ պարզ դարձավ, թե ինչու քրակիացիները ազվեսի մորթիներ են ծածկում իրենց զլխներին և ախանջներին. ինչպես նաև հագնում են խիտոններ, որոնք ծածկում են ոչ միայն նրանց լանջը, այլև ազդրերը, իսկ ձիավարելիս հագնում են ոչ թե ֆլամիդ, այլ քիկոնոց, որը հասնում է մինչև ոտները²⁶: (5) Աւրեսը գերի վերցվածներից ոմանց ուղարկեց լեռները, պատվիրելով հաղորդել (փախած թյուններին), որ եթե շվերադառնան իրենց տները և չհնազանդվեն իրեն, ապա կայրի նրանց գյուղերը ևս, ինչպես և հացը, և նրանք կմեռնեն սովից: Այնժամ լեռներից սկսեցին իջնել կանայք և երեխաներն ու ծերունիները. իսկ երիտասարդները մնացին սառատակի գյուղերում: (6) Աւրեսն այդ իմանալով, պատվիրեց Քսենոփոնին վերցնել ամենատարատար հոսպիտաններին և ընկերակցել իրեն: Գիշերը նանապարհ ընկնելով, նրանք ա-

ոավոտյան հասան գյուղերը: Բնակիչների մեծ մասը փախել էր, Բանգի լեռը մոտիկ էր. իսկ բոլոր գերվածներին ներքեւր անխնա նիզակահարեց:

(7) Այնտեղ էր ուն օլիբրացի Եպիստեմոս, արվամու մի մարդ. նա տեսնելով նոր պատանիացող զեղադեմ մի տղայի, որը վահան էր կրում և որին մահապատիժ էր սպանում, վագեց Քսենոփոնի մոտ և աղաչեց նրան օգնել զեղադեմ տղային: (8) Եվ Քսենոփոնը գալով Սերեսի մոտ, խնդրեց նրան շսպանել տղային՝ ու պատմեց Եպիստեմոսի մոլորության մասին և թե ինչպես նա մի անգամ վաշտ կազմեց, զինվորների ընտրության ժամանակ ոչինչ հաշվի չառնելով, բացի զեղեցկությունից. այդ վաշտով նա դարձավ ֆաշարի մարդ: (9) Իսկ Սերեսը հարցրեց. «Գուցե և ցանկանա՞ս, ով Եպիստեմոս, սպանվել այս տղայի փոխարեն»: Եպիստեմոսը պարզեց իր պարանոցը և ասաց. «Խփի՛ր, եթե տղան այդ է խնդրում և դրանով իսկ նա քեզ երախտապարտ կլինի»: (10) Սերեսը հարցրեց տղային, թե արդյո՞ք Եպիստեմոսին սպանի իր փոխարեն: Տղան թույլ չովեց այդ, այլ աղաչեց իրենց երկուսից և ոչ մեկին չսպանել: Այնժամ Եպիստեմոսը գրկեց տղային և ասաց. «Արդ ժամանակն է, ո՞վ Սերես, որպեսզի սրա համար կովես ինձ հետ. Բանգի տղային ես բաց չեմ բողոքի»: (11) Իսկ Սերեսը ծիծաղելով այս բոլորի վրա, համաձայնվեց: Նա որոշեց այնտեղ իսկ բանակել, որպեսզի լեռ փախածները չկարողանան այդ գյուղերից պարեն վերցնել: Ինքն իջավ դաշտ և այնտեղ բանակեց. մինչդեռ Քսենոփոնը իր ընտրյալ զինվորներով մնաց լեռնալանջի ամենաբարձր գյուղում, իսկ մյուս հելլենները բանակեցին մոտակայքում, լեռնային կոշված քրակիացիների միջև:

(12) Այս դեպքերից հետո շատ օրեր չէին անցել, երբ քրակիացիները լեռից իջան Սերեսի մոտ և սկսեցին բանակցել հաշտության և պատանդների մասին: Եվ Քսենոփոնը եկավ ու ասաց Սերեսին, թե իր գործարար վատ տեղում է բանակել և մոտակայքում թշնամիներն են: «Ավելի հանելի կլինեք,— ասաց նա,— եթե բացօթյա գիշերեին ամրացված վայրերում, քան բնակարաններում, որտեղ կարող են կործանվել»: Իսկ Սերեսը խորհուրդ տվեց շանհանգստանալ և ցույց տվեց իր մոտ գտնվող պատանդներին: (13) Միաժամանակ լեռներից իջած մարդիկ Քսենոփոնին խնդրեցին օժանդակել իրենց հաշտություն կնքելու գործում: Նա համաձայնվեց և համոզեց նրանց շանհանգստանալ, ու երաշխավորեց, որ նրանք ոչ մի շարիֆի չեն հանդիպի, եթե հնազանդվեն Սերեսին: Սակայն քրակիացիներն այդպես խոստում էին լրտեսելու նպատակով:

(14) Այս ամենը կատարվեց ցերեկ ժամանակ. իսկ երբ գիշերն իջավ, թյունները լեռից իջնելով հարձակում գործեցին: Գեպի տները նրանց առաջ-

նորում էր յուրաքանչյուր տան տերը. Բանգի այլ կերպ դժվար կլինեք խավարի մեջ գանել գյուղի տները և բացի այդ, ոչխարների պատճառով տները բոլոր կողմերից շրջապատված էին բարձր ցցապատներով: (15) Երբ նրանք հասան ամեն մի առանձին բնակարանի դռանը, ոմանք սկսեցին տեղեր նետել, ուրիշները՝ հարվածել լախտերով, որ օգտագործում էին, իրենց ասելով, թշնամու նիզակների ծայրերը չարդելու համար. իսկ ուրիշներ սկսեցին հրկիզել, և Քսենոփոնին իր անունով կանչելով, հրամայեցին դուրս գալ տնից և մեռնել, հակառակ դեպքում սպանացին նրան այնտեղ իսկ այրել: (16) Եվ արդեն տանիքից բոց էր երևում, իսկ ներսում Քսենոփոնի զինվորները լանջապանակներ հագած ու սաղավարտներ ծածկած, վահաններով ու քրեռով կանգնել էին նրա շուրջը, երբ Սիլանոս մակիստիացին, մոտ տասնութամյա մի պատանի, շեփոհ հեղեցրեց. և իսկույն մյուս բնակարաններում գտնվողները ևս դուրս բռան մերկացրած քրեռով: (17) Իսկ քրակիացիները փախան, վահանները իրենց սովորության համաձայն ուտերին գցած. նրանցից ոմանք բռնվեցին այն պահին, երբ անցնում էին ցցապատները, քանի որ նրանց վահանները կառչեցին ցցերից և իրենք կախված մնացին. ոմանք էլ ելքը չգտնելով սպանվեցին. իսկ հելլենները թշնամուն հալածեցին գյուղից դուրս: (18) Թյուններից ոմանք ետ շրջվելով, խավարի մեջ նիզակներ նետեցին այրվող տան մոտով վագող հելլենների վրա. նրանք նետեցին խավարից դեպի լույս, ուստի և խոցեցին վաշտապետ Հիերոնիմոս Եպիտալիացուն²⁷ և վաշտապետ Թեոգեսես լոկրացուն. ոչ ոք չսպանվեց, բայց ոմանց զգեստն ու գույքը այրվեցին: (19) Սերեսը յոթ հեծյալով և քրակիացի շեփոհների հետ միասին օգնության հասավ առջևում գտնվողներին: Երբ Սերեսն իմացավ դեպքերի ընթացքը, քանի դեռ շտապում էր օգնության հասնելու, ամբողջ նախապահին եղջյուրը շեփոհում էր. ուստի այս հանգամանքը ևս ազդեց թշնամիների վրա: Հասնելով հելլենների մոտ, նա ձեռնով աղչուցեց նրանց և ասաց, թե ինքը ենթադրում էր նրանցից շատերին սպանված գտնել:

(20) Այնուհետև Քսենոփոնը խնդրեց Սերեսից իրեն հանձնել պատանդներին և, եթե ցանկանում է, իր հետ միասին արշավել դեպի լեռը. իսկ եթե ոչ, ապա թույլ տալ իրեն արշավելու: (21) Հաջորդ օրը Սերեսը հանձնեց պատանդներին, որոնք արդեն մեծահասակ էին և, ինչպես ասացին, լեռնականների մեջ ամենահեղինակավորներից, և ինքն իսկ եկավ իր գործերով: Արդեն Սերեսն ուներ եռապատիկ ավելի զորք, քան առաջ. Բանգի օղբյուրներից շատերը, լսելով Սերեսի գործողությունների մասին, իջան լեռներից նրա արշավանքին մասնակցելու համար: (22) Իսկ թյունները լեռան բարձրությունից տեսնելով հոպլիտների, պելտաստների և հեծյալների բազմությունը, իջան

ցած և հաշտություն աղերսեցին, խոստանալով ամեն ինչ կատարել և առաջարկեցին իրենց միջից պատանդներ վերցնել: (23) Աւրբար կանչեց Քսենոփոնին, հաղորդեց նրանց ասածները և հայտնեց, թե չի խնայելու նրանց, եթե Քսենոփոնը ցանկանում է պատժել նրանց կատարված հարձակման համար: (24) Իսկ Քսենոփոնը պատասխանեց. «Ես կարծում եմ, որ նրանք բավական պատժված կլինեն, եթե ազատ մնալու փոխարեն ստրկացվեն»: Այնուհետև խորհուրդ տվեց Աւրբարին հետ այսու պատանդ վերցնել նրանց, ովքեր զորություն ունեն վնասելու, իսկ ձեռունիներին տուն արձակել: Այսպիսով բոլորը հնազանդվեցին:

V. Այնուհետև հեղինակները անցնելով լեռները, գնացին դեպի Յուզանդիոնից վերև ապրող քրակիացիները՝ դեպի այսպես կոչված Դելտան²⁸, այդ արդեն Մայսադեսի տիրույթը չէր, այլ պատկանում էր Տերես օդրյուսացուն: (2) Այստեղ ներկայացավ նաև Հերակլեյդեսը, իր հետ բերելով ավարի վաճառքից գույքացած գումարը: Ու Աւրբար երեք գույք չորի դուրս բերեց, քանզի ավելին չկար, և մի քանի գույք եզ, ու կանչելով Քսենոփոնին, պատվիրեց վերցնել դրանց միջից իր ցանկացածը, իսկ մնացածը բաժանել զորավարներին ու վաշտապետներին: (3) Իսկ Քսենոփոնը պատասխանեց. «Ես համաձայն եմ հետագայում ստանալ իմ բաժինը. դու բնօրինակ տուր այս զորավարներին ու վաշտապետներին, որոնք հետևել են ինձ»: (4) Այսպիսով, չորիների մի գույքը ստացավ Տիմասիոն դարդանացին, մեկը՝ Կլեանոր օրհամենացին, իսկ մեկը՝ Փոյունիսկոս աֆայացին. իսկ եզների գույքերը բաժանվեցին վաշտապետների միջև: Ռոնիկ վնարվեց միայն քսան օրվա համար, թեպետև ամիսը լրացել էր. քանզի Հերակլեյդեսը հայտարարեց, թե նա ավարի վաճառքից չի կարողացել ավելին ստանալ: (5) Քսենոփոնը, սակայն, գայրացավ ու երդվելով ասաց. «Ինձ քվում է, ո՞վ Հերակլեյդես, որ դու հոգ ես տանում Աւրբարի օգտի համար ոչ պատշաճ ձևով. քանզի եթե դու իրավ հոգ տանեիր այդ մասին, ապա ոռնիկը լրիվ կբերեիր, թեկուզև պարտք վերցնելով և եթե այլ կերպ հնարավոր չլիներ, նույնիսկ քո սեփական զգեստները վաճառելով»:

(6) Այս խոսքերից Հերակլեյդեսը գայրացավ ու վախեցավ, որ կգրկվի Աւրբարի բարեհաճությունից. ուստի և այդ օրվանից սկսեց Քսենոփոնին շարախոսել Աւրբարի առաջ: (7) Միևնույն ժամանակները ևս հանդիմանում էին Քսենոփոնին այն քանի համար, որ ոռնիկ չէին ստացել, իսկ Աւրբար գայրանում էր նրա վրա, որ նա համառոտե՛ն պահանջում էր ոռնիկ տալ զինվորներին: (8) Նախապես Աւրբար միշտ խոստանում էր հենց որ ծավափ հասնեն Քսենոփոնին պարգևել Քիսանթեն, Գանոսը և Նեոն ամրոցը: Բայց այս օր-

վանից հեռու երբևէ այդ մասին չհիշատակեց. քանզի Հերակլեյդեսը նրան ներշնչել էր այն միտքը, թե իբր անվաճառ չի լինի ամրոցները ռազմական ուժեր ունեցող մարդուն հանձնելը:

(9) Այս բոլորից հետո Քսենոփոնը մտածում էր՝ ի՞նչ պետք է անել ավելի ևս դեպի երկրի խորքը արշավելու համար: Միևնույն Հերակլեյդեսը մյուս զորավարներին բերեց Աւրբարի մտա և պատվիրեց ասել, թե իրենք կարող էին զորքը առաջնորդել Քսենոփոնից ոչ վատ, և միաժամանակ խոստացավ մի քանի օր հետո վնարել լրիվ երկու ամսվա ոռնիկ, համոզելով նրանց շարունակել արշավանքը Աւրբարի հետ: (10) Բայց Տիմասիոնն ասաց. «Այսուհանդերձ, առանց Քսենոփոնի ես արշավանքին չեմ մասնակցի, եթե նույնիսկ հինգ ամսվա ոռնիկ ինձ վնարեմ»: Եվ Փոյունիսկոսն ու Կլեանորը համերաշխ եղան Տիմասիոնի հետ: (11) Այնժամ Աւրբար կշտամբեց Հերակլեյդեսին այն բանի համար, որ նա չէր հրավիրել նաև Քսենոփոնին: Այնուհետև Քսենոփոնին առանձին հրավիրեցին: Իսկ Քսենոփոնը, իմանալով Հերակլեյդեսի խորամանկությունը, որը ցանկանում էր իրեն զրպարտել մյուս զորավարների առաջ, եկավ և իր հետ բերեց նաև բոլոր զորավարներին ու վաշտապետներին:

(12) Երբ արդեն բոլորը համերաշխեցին, համատեղ արշավեցին ու Պոնտոսն իրենց աջ կողմն ունենալով, կորեկակեցին²⁹ կոչված քրակիացիների երկրի միջով հասան Սալմյուդեսոս³⁰: Այստեղ Պոնտոսում նամիտրոզը նավերից շատերը խրվում են և ափ նետվում. քանզի ծովն այստեղ երկար տարածության վրա ծանծաղ է: (13) Եվ այդ վայրերում ապրող քրակիացիները սյունեղով սանձաններ են նշել և յուրաքանչյուրը կողոպտում է իր բաժնում ափ դուրս եկած նավը. պատմում են, թե մինչև սանձաններ որոշելը, նրանցից շատերը կողոպտաի ժամանակ իրար են սպանել³¹: (14) Այստեղ մեծ քվով մահնակալներ գտան, մեծ քվով արկղներ, զբված զբեր և այլ իրեր, որ նավատերերը սովորաբար փոխադրում են փայտե արկղների մեջ: Այս երկրները հպատակեցնելուց հետո նրանք նորից հեռացան: (15) Այնժամ արդեն Աւրբարն ուներ ավելի մեծ քանակությամբ զորք, քան հեղինակն զորքն էր. քանզի օդրյուսներից շատերը լեռներից իջան և նրան ընդմիջտ հպատակություն հայտնելով, մասնակցեցին նրա արշավանքին: Նրանք բանակեցին Սելյուսբիայից³² վերև գտնվող դաշտում, ծովից շուրջ երեսուն ասպարեզ հեռու: (16) Բայց ոռնիկի մասին դեռևս ոչինչ հայտնի չէր: Զինվորները շատ էին նեղացել Քսենոփոնից, իսկ Աւրբարն արդեն նրա նկատմամբ բարեհաճ չէր, ինչպես առաջ, և ամեն անգամ, երբ Քսենոփոնը ցանկանում էր հանդիպել Աւրբարին, վերջինս միշտ բազում զբաղմունքներ էր ունենում:

VI. Այդ ժամանակ, երբ արդեն անցել էր գրեթե երկու ամիս, Քիբրոնի մտախց ժամանեցին Քարմինոս լակոնացին և Պոլիեիկոսը հաղորդելով, որ լակեդեմոնացիները որոշել են ռազմարշավ սկսել Տիսսափեոնեսի դեմ⁵³, և Քիբրոնը արդեն նավերով մեկնել է պատերազմելու նպատակով. նա հելլենական զորքի կարիքն է զգում, ուստի և խոստանում է ամեն ամիս յուրաքանչյուրին վճարել մեկ դանեկան, վաշտապետներին՝ կրկնակի, իսկ զորավարներին՝ քառակի ավելի:

(2) Երբ լակեդեմոնացիները ժամանեցին, Հերակլեյդեսն իսկույն համոզվելով, որ նրանք եկել են զորքի համար, ասաց Սևրեսին, թե շատ լավ բան է կատարվում. «Քանզի լակեդեմոնացիները զորքի կարիքն ունեն, իսկ այն այսուհետև կեզ պետք չէ. զորքը եթե հանձնես, դու լակեդեմոնացիներին շնորհ բերած կլինես, իսկ զինվորները կեզանից այսուհետև ոռնիկ չեն պահանջելու, այլ շուտով կլինեն այս երկիրը»: (3) Այս լսելով, Սևրեսը հրամայեց ներս հրավիրել դեսպաններին. և երբ նրանք ասացին, թե եկել են զորքի համար, Սևրեսը պատասխանեց, թե կհանձնի այն և ցանկություն հայտնեց նրանց բարեկամն ու դաշնակիցը դառնալու: Նա դեսպաններին կոչումի հրավիրեց և նրանց մեծ շուքով ընդունեց: Իսկ Քսենոփոնին նա շեղավորեց, ինչպես մյուս զորավարներից և ոչ մեկին: (4) Երբ լակեդեմոնացիները հարցրին, թե ինչպիսի մարդ է Քսենոփոնը, նա պատասխանեց, որ ընդհանրապես վատ մարդ չէ, բայց շատ է սիրում զինվորներին. և այդ իսկ պատճառով ինքն իրեն առավել վնաս է պատճառում: Եվ նրանք հարցրին. «Գուցե նա իր խոսքերով գրավում է զինվորներին»: Իսկ Հերակլեյդեսը պատասխանեց. «Ճիշտ այդպես»: (5) «Այդ դեպքում, — ասացին նրանք, — գուցե մե՞զ ևս զիմազրի զորքերը տանելու գործում»: «Բայց եթե դուք, — պատասխանեց Հերակլեյդեսը, — հավաքելով զինվորներին, խոստանաք նրանց ոռնիկ վճարել, ապա նրանք ինչ ուշադրություն կդարձնեն Քսենոփոնին ու կփութան ձեզ հետևել»: (6) «Իսկ մենք, — ասացին նրանք, — ինչպե՞ս հավաքենք բոլորին»: Հերակլեյդեսը պատասխանեց. «Վաղն առավոտյան մենք ձեզ կաանենք նրանց մոտ, և ես համոզված եմ, որ ձեզ տեսնելով, նրանք հոժարությամբ կվազեն հավաքի»: Այդ օրն այդպես վերջացավ:

(7) Հետևյալ օրը Սևրեսն ու Հերակլեյդեսը լակոնացիներին տարան զորքի մոտ. և զինվորները հավաքվեցին ժողովի: Լակոնացիները ասացին. «Լակեդեմոնացիները որոշել են պատերազմել Տիսսափեոնեսի դեմ, որը ձեզ հանդիպ անարդարություն է գործել. և եթե դուք մեզ հետ արշավեք, ապա և՛ բշնամուն կպատժեք, և՛ ձեզանից յուրաքանչյուրը կստանա ամսական մեկ դանեկան, վաշտապետը՝ կրկնակի, իսկ զորավարը՝ քառակի»: (8) Զինվոր-

ները հանդիպումը լսեցին այդ և իսկույն արկաղիացիներից մեկը հանդես եկավ Քսենոփոնին մեղադրելով: Ներկա էր նաև Սևրեսը, որը ցանկանում էր տեսնել, թե ի՞նչ է կամարվելու. նա լսելի տարածության վրա կանգնած էր բարգմանի հետ. ինքը ևս հունարեն ասվածների մեծ մասը հասկանում էր: (9) Այնժամ արկաղիացին ասաց. «Մենք, ո՞վ լակեդեմոնացիներ, դեռ շատ վաղուց կլինեինք ձեզ մոտ, եթե Քսենոփոնը մեզ համոզելով չբերեր այստեղ, որտեղ դաժան սառնամանիքին կովել ենք և գիշեր ու գոր շենք հանգստացել. մինչդեռ նա օգտվել է մեր տառապանքներից. իսկ Սևրեսը միայն նրան հարստացրեց և մեզ գրկեց ոռնիկից: (10) Ուստի և ես եթե տեսնեմ Քսենոփոնին ֆալկոսովելիս և պատիժ կրելիս այն ամենի համար, ինչի մեջ մեզ ներքաշեց, ապա կհամարեմ իմ վարձն ստացած և երբեք չեմ ավտոսա իմ կրած տառապանքների համար»: Մրանից հետո հանդես եկավ մեկ ուրիշը ևս նույն խոսքերով, հետո նաև երրորդը: Այնուհետև Քսենոփոնն այսպես խոսեց.

(11) «Ճիշտ է, սակայն, որ մարդ արարածը պետք է ամեն ինչի պատճառ լինի: Ահա ես հիմա այնպիսի վիճակում եմ, երբ դուք ինձ կշտամբում եք իմ այն գործերի պատճառով, որոնք, իմ կարծիքով, ես մեծ շանասիրությամբ կատարել եմ ձեր օգտին: Արդեն դեպի տուն հանապարհ ընկնելուց հետո ես ետ վերադարձա, Զևսը վկա, ոչ թե ձեր բարօրության մասին լսելով, այլ իմանալով, որ գտնվում եք զմվարին դրություն մեջ. ու նորից եկա հնարավոր ամեն ինչով ձեզ օգնելու: (12) Երբ ես վերադարձա ձեզ մոտ, անա Սևրեսը դեսպաններ ուղարկեց և ինձ շատ բան խոստացավ այն դեպքում, եթե ինձ հաջողվեր համոզել ձեզ նրա մոտ գնալու. մինչդեռ ես, ինչպես ձեզ հայտնի է, այս բանը հանձն շտառ. բնդհակառակը, ձեզ առաջնորդեցի այնտեղ, որտեղից ենթադրում էի, որ դուք ավելի շատ կարող էիք անցնել Ասիա: Քանզի ես այդ համարում էի ձեզ համար լավագույնը և գիտի, որ դուք ևս այդ մեկը ցանկանում եք սիրով: (13) Բայց երբ տրիերաներով ժամանեց Արիստարհոսը և մեզ խոչընդոտեց նավերով անցնել, այնժամ ես, ինչպես ընդունված կարգն էր, ձեզ ժողովի հրավիրեցի, որպեսզի միասին որոշեմք մեր անելիքը: (14) Այնժամ դուք լսելով Արիստարհոսին, որը հրամայում էր մեզ ուղևորվել դեպի Քերսոնեսոս, և Սևրեսին, որը համոզում էր արշավել իր հետ, բոլորդ արտահայտվեցիք Սևրեսի հետ գնալու օգտին և բոլորդ այդպես փվարկեցիք: Ուստի ո՞րն է այս դեպքում իմ հանցանքը, եթե ես ձեզ բերել եմ այնտեղ, որտեղ դուք ինքներդ եք որոշել: (15) Ինչ վերաբերում է ձեր ոռնիկի հարցում Սևրեսի խաբեությանը, ապա եթե ես նրան գովաբանեի, դուք իրավացիորեն կարող էիք ինձ մեղադրել և առել: Բայց եթե նախապես ես եղել եմ նրա ամենամոտիկ բարեկամը, իսկ այժմ նրա հետ ամենից շատ

տարածայնություն ունեցողը, ապա մի՛րե արդարացի կլինի, որ ես, Սևրեսի փոխարեն ձեզ գերադասած լինելով, մեղադրվեմ ձեր կողմից այն հարցերի համար, որոնց շուրջը ես տարածայնություն ունեմ Սևրեսի հետ:

(16) Քայց դուք հավանաբար կասեք, թե ես Սևրեսից արդեն ստացել եմ ձեզ պատկանող դրամը և ձեր առաջ կեղծում եմ: Քայց մի՛րե պարզ չէ, որ եթե իրոք Սևրեսն ինձ որևէ բան տվել է, ապա դա չի արել և՛ այդ տվածից գրկվելու, և՛ միաժամանակ ձեզ ևս առանձին գումար վճարելու նպատակով. այլ, իմ կարծիքով, եթե նա ինձ որևէ բան տվել է, ապա այդ արել է ինձ պակաս հատուցելու և ձեզ ավելի շտալու համար: (17) Արդ, եթե դուք կարծում եք, թե այդ այդպես է, ապա կարող եք իսկույն կերպ մեր երկուսի այդ գործարքը խափանել, պահանջելով նրանից փողերը: Քանզի պարզ է, որ Սևրեսը, եթե ես որևէ բան ստացել եմ նրանից, այդ ինձանից ես կպահանջի, ընդ որում արդարացի կերպով, իբրև մի մարդուց, որը կաշառվելուց հետո իր խոստումը չի կատարել: (18) Քայց ես հավատացնում եմ ձեզ, որ ձեր ունեցվածքը չեմ յուրացրել: Երկրում եմ բոլոր աստվածների և աստվածուհիների առումով, որ չեմ ստացել նույնիսկ այն, ինչ Սևրեսն ինձ խոստացել է: Ինքն անձամբ այստեղ ներկա է և լսելով իմ խոսքերը, նա լավ կիմանա, արդյո՞ք ես ստում եմ. թե ոչ: (19) Իսկ որպեսզի դուք առավել ևս զարմանաք, ես կերդվեմ նաև, որ չեմ ստացել մինչև իսկ այն ընծաները, ինչ ստացել են մյուս գորավարները, նույնիսկ վաշտապետներից ոմանք:

(20) Եվ սակայն ինչո՞ւ էի ես այդ բոլորը անում: Ես կարծում էի, ո՞վ գինձորներ, թե ինչքան առավել նրան օժանդակեմ իր ավատության օրերին, այնքան նրան առավել բարեկամ կդարձնեմ, երբ նա իշխանություն ձեռք կբերի: Այժմ անա ես տեսնում եմ նրա բարեկեցությունը և միաժամանակ հասկանում նրա մտադրությունը: (21) Գուցե ինչ-որ մեկն ասի՝ ամոք չէ՞, որ այդքան հիմարաբար խաբվել ես: Չեք վկա, որ ես ամոք կհամարեի, եթե խաբված լինեի թշնամու կողմից. բայց ինձ թվում է, թե բարեկամ լինելու դեպքում առավել ամոքալի է խաբելը, քան խաբված լինելը: (22) Ու քանի որ անհրաժեշտ է զգուշանալ նույնիսկ բարեկամներից, ապա ես գիտեմ, որ մենք ամեն կերպ զգուշացանք Սևրեսին որևէ առիթ տալուց, որպեսզի նա իր խոստացածը ձեզ մերժելու համար ոչ մի արդարացի պատրվակ չունենա: Չէ՞ որ մենք ոչնչով չենք վնասել նրան, չենք դավանանել նրա շահերին և երբեք չհրաժարվեցինք նրա առաջարկած ծառայությունները կատարելուց:

(23) Քայց, կասեք դուք, պետք էր այդ ժամանակ նրանից գրավական վերցնել, որպեսզի ցանկության դեպքում իսկ նա չկարողանար մեզ խաբել: Այդ մասին այժմ լսեցեք այն, ինչ ես երբեք չէի ասի Սևրեսի ներկայությամբ,

երե ձեզ չհամարեի ամբողջովին անմիա և իմ նկատմամբ շատ ապերախա: (24) Վերհիշեք, թե ի՞նչ վիճակի մեջ էիք, երբ ես ձեզ օգնելով առաջնորդեցի Սևրեսի մոտ: Երբ մտաեցաք Պերիերոսին, մի՛րե Արիստարհոս լակեղեմունացին փակելով դռները, ձեզ շարժելից ներս մտնել: Ուստի դուք բանակեցիք պարսպներից դուրս, բացօթյա, ձմռան կեսին, և սակավ պարեն ունենալով, դուք շուկայից էիք օգտվում, քեպետն գնելու միջոցները սույ էին: (25) Քանզի դուք ստիպված էիք մնալ թրակիայում, որովհետև ձեր առաջ նավարկում էին արիերաները՝ պատուստ ձեր անցումն արգելելու: Եթե այնտեղ մնայինք, ապա կգտնվեինք թշնամական երկրում, որտեղ կային բազմաթիվ հեծյալներ և մեծ թվով պելտաստներ: (26) Իսկ մենք, քեպետն ունենալով մեծ թվով հոպլիտներ, որոնք արշավելով գյալերի վրա կարող էին ոչ խոշոր ֆանակությամբ պարեն վերցնել, բայց չէին կարող փախչողներին հետապնդելով սարուկներ ու ոչխարներ ձեռք բերել. քանզի ես, (վերադառնալով ձեզ մոտ), արդեն շտեպ ոչ հեծելագոր, ոչ պելտաստների չուկատ:

(27) Արդ՝ քանի որ դուք այդպիսի դժվարին պայմաններում էիք գտնվում, մի՛րե իրավացի էիք, կարծելով, թե ես ձեր մասին հոգ չէի տանում և առանց որևէ հատուցում պահանջելու, դաշինք կնքեցի Սևրեսի հետ, որը մեզ անհրաժեշտ հեծելագորը և պելտաստներն ուներ: (28) Նրան միանալով դուք գյուղերում առատ պարեն էիք գտնում, քանզի քրակիացիները ստիպված էին առավել շտապ փախչել. և միաժամանակ ձեռք էիք բերում մեծ թվով ոչխարներ և սարուկներ: (29) Իսկ երբ արդեն հեծելագորը միացավ, այնուհետև ոչ մի թշնամու չէինք հանդիպում. իսկ մինչ այդ թշնամիները համարձակորեն հեռուում էին մեզ և հեծելագորի ու պելտաստների շփուրջությամբ մեզ խանգարում էին ամեն անգամ, երբ մենք մանր խմբերով քափառում էինք ավելի առատ պարեն ձեռք բերելու համար: (30) Արդ՝ եթե այն մարդը, որը մասնակցեց ձեզ համար այդպիսի ապահով պայմաններ ստեղծելու գործին, չկարողացավ միաժամանակ ձեզ համար բարձր վարձ ապահովել, մի՛րե դա այնքան մեծ հանցանք է, որի համար դուք հնարավոր չեք համարում ինձ կենդանի թողնել:

(31) Իսկ հիմա դուք ի՞նչ վիճակում եք այստեղից մեկնում: Մի՛րե դուք ձմեռը շանցկացրիք պարենի առատության մեջ ու Սևրեսից ձեր ստացածների մի մասը մի՛րե դեռևս չի մնում ձեզ մոտ: Քանզի դուք վատնում էիք թշնամու ունեցվածքը: Այս վիճակում էլ դուք ձեր միջև ոչ սպանված տեսաք, ոչ իսկ կենդանի անհետացած: (32) Ու եթե դուք Ասիայի բարբարոսների դեմ որևէ սխրանք եք կատարել, մի՛րե դրա փառք դուք չեք ապահովել ձեզ համար, և մի՛րե այժմ դրան չեք ավելացրել նոր փառք, հաղթելով նաև Եվրոպայի քրակիացիներին, որոնց դեմ դուք արշավեցիք: Իսկ ես ասում եմ ձեզ,

քն արդարացի կլինեն, այս բոլորի համար իմ դեմ գայրանալու փոխարեն, գոհունակություն հայտնեիք աստվածներին, եղածը օրհնություն համարելով:

(33) Ահա այսպիսին է ձեր վիճակը: Այժմ, հանուն աստվածների, մտածե՛ք նաև իմ վիճակի մասին: Երբ ես առաջին անգամ հավաքվեցի տուն զնալու, ինձ հետ տանում էի ձեր ջերմագին գովասանքները, ինչպես նաև ձեր օգնությամբ բոլոր հեղինակների առաջ իմ վաստակած համբավը: Ու լակեղեմունացիները ինձ վստահում էին. այլ կերպ նրանք ինձ նորից չէին ուղարկի ձեզ մոտ: (34) Միջոցառ այժմ ես մեկնում եմ լակեղեմունացիների առաջ ձեր կողմից զրպարտված, միաժամանակ ձեր պատճառով առեղի դարձած Սեբեփին, որին ես հույս ունեի ձեր օգնությամբ ծառայություն մատուցել և դրանով իսկ հարմար ապաստան ապահովել թե՛ ինձ, թե՛ իմ որդիների համար, երբ այդպիսիք ես ունենամ³⁴: (35) Իսկ դուք, որոնց համար ես այսօր քշնամացա ինձանից շատ ավելի հզոր մարդկանց հետ, դուք, որոնց համար այժմ ես չեմ դադարում իմ ուժերի ներած շափով բարիք գործել, իմ մասին այդպես եմ մտածում:

(36) Այժմ ես ձեր առաջ եմ, բայց ոչ որպես փախստական, որին բռնել էր քաղաքացիքը. և երբ դուք իրագործե՛ք ձեր սպանելիքը, ապա իմացե՛ք, որ դուք սպանած կլինե՛ք մի մարդու, որը ձեզ համար շատ է անհուն մնացել, ձեզ հետ միասին շատ տանջանքներ է կրել և վտանգների ենթարկվել թե՛ իր հերքիքի, թե՛ արտահերքի. մի մարդու, որը աստվածների ողորմածությամբ ձեզ հետ միասին բազմաթիվ կորոզներ կանգնեցրեց ի նշանավորումն բարբարոսների դեմ տարած հաղթանակների. մի մարդու, որն ամեն բան, ինչ կարող էր, առեց, որպեսզի դուք հեղինակներից ոչ մեկին ընդամենը չզրկե՛ք: (37) Այժմ դուք բոլոր հնարավորություններն ունե՛ք ապահով նախապահ ընկնելու բաժնի ձեր ընտրության՝ թե՛ ցամաքով, թե՛ ծովով: Եվ դուք, երբ արդեն ձեր առաջ այսօր անտարբերություն է նկատվում, և կարող եք նավարկել դեպի այն երկիրը, ուր վաղուց էիք երազում, և ձեր կարիքն են զգում հզոր առաջնորդները, և արդեն ոտնիկն առկա է, և արդեն ձեզ մոտ են ժամանել լակեղեմունացիները, որոնք ամենահզոր առաջնորդներն են համարվում, այժմ եք դուք որոշում ինձ շտապօրյա մահվան դատապարտելու: (38) Բայց երբ ծանր դրության մեջ էիք, ո՞վ դուք, բոլորից ուժեղ հիշողություն ունեցողներդ, մի՞թե ինձ հայր չկոչեցիք և յոստացա՞րք ինձ միշտ հիշել որպես ձեր բարեբարի: Բայց չէ՞ որ այժմ/այստեղ ձեզ մոտ ժամանած մարդիկ ես անմիտներ չեմ. ուստի և ես կարծում եմ, որ իմ նկատմամբ ձեր այս վերաբերմունքից հետո նրանք ևս ձեր մասին լավ կարծիք չեն կազմի»: Այս ասելով նա վերջացրեց իր խոսքը:

(39) Վեր կացավ Քարմինոս լակեղեմունացին և ասաց. «Զույգ աստվածները վկա³⁵, ինձ քվում է, որ դուք անարդարացի եք դժգոհում այս մարդուց. Բանգի ես նույնպես կարող եմ վկայել նրա օգտին: Երբ ես Պոլիեփոսի հետ Սեբեփին հարցրի՞մք Քսենոփոնի մասին, թե սա ինչպիսի՞ մարդ է, ապա նա ուրիշ ոչ մի պարսավանք չկարողացավ գտնել, այլ միայն ասաց, թե շատ է սիրում գինվորներին: Այդ իսկ պատճառով Քսենոփոնի գործերը վատ են թե՛ մեզ՝ լակեղեմունացիներիս, թե՛ Սեբեփի մոտ: (40) Այնուհետև եվրիպոս լուսիացին [Արկադիայից] հանդես եկավ ու ասաց. «Իմ կարծիքով, ո՞վ լակեղեմունացիներ, մեզ վրա գորավարներ դառնալուց առաջ դուք պարտավոր եք Սեբեփից գանձել մեզ խոստացված վարձը՝ կամովին լինի դա, թե բռնությամբ. իսկ մինչ այդ դուք մեզ այստեղից չեք շարժի»: (41) Իսկ Պոլիեփոսն արեւացին Քսենոփոնի դրոմամբ այսպես ասաց. «Ո՞վ այրե՛ր. ես այստեղ ներկա եմ տեսնում նաև Հեռակլեյդեսին, որը վերցնելով մեր ջանքերով ձեռք բերված ունեցվածքը, դրանք վաճառեց, բայց ոչ Սեբեփին փող տվեց, ոչ էլ մեզ. այլ դրանք քաղցնելով, յուրացրեց: Երբ մենք խելամիտ լինե՞նք, ապա նրան պետք է վար դնե՞նք, մանավանդ որ,—չարունակեց Պոլիեփոսը,— նա քրակիացի չէ, այլ հելլեն լինելով հանդերձ, վնասում է հելլեններին»:

(42) Այս լսելով Հեռակլեյդեսը մեծապես ահաբեկվեց և, մտանալով Սեբեփին, ասաց. «Երբ մենք խելամիտ լինե՞նք, ապա կենտանանք այստեղից, այս մարդկանց իշխանությունից»: Ու ձի հեծնելով նրանք հեռացան իրենց սեփական բանակատեղին: (43) Եվ այստեղից Սեբեփը Քսենոփոնի մոտ ուղարկեց իր բարգման Արոզելիմեսին, առաջարկելով նրան մնալ իր մոտ հարգար հոսպիտանների հետ միասին, և խոստացավ նրան պարգևել թե՛ առափնյա ամբարշտանները, թե՛ այն ամենը, ինչ խոստացել էր: Միաժամանակ իբրև գաղտնիք հաղորդեց նրան, թե Պոլիեփոսից իմացել է, որ երբ Քսենոփոնը բնկնի լակեղեմունացիների ձեռքը, ապա անպայման կսպանվի Քիրոնի կողմից: (44) Ուրիշ շատերը ևս զգուշացրին Քսենոփոնին, ասելով, որ նրան զրպարտել են և որ անհրաժեշտ է պահպանվել: Նա լսելով այս ամենը, երկու ողջակեզ վերցրեց ու զոհաբերեց Զևս Արեային, հարցնելով, թե ո՞րն էր իր համար առավել լավ ու շահավետ. մնա՞լ Սեբեփի մոտ նրա առաջարկած պայմաններով, թե՛ հեռանալ զորքի հետ միասին: Ու պատասխանը եղավ՝ հեռանալ:

VII. Այնուհետև Սեբեփը բանակեց ավելի հեռու տարածության վրա. իսկ հելլենները օրհանեցին գյուղերում, արտեղից, լրիվ պարենավորվելուց հետո, նրանք պետք է մեկնեին դեպի ծով: Այդ գյուղերը Սեբեփը պարգևել էր Մեդոսաղեսին: (2) Ուստի Մեդոսաղեսը տեսնելով, թե գյուղերի ունեցվածքը

վառնվում է հեղինակների կողմից, գայրացավ. և նա վերցրեց իր հետ օգրյուսներից հզորագույն մեկին, որն իջել էր վերին երկրից, և շուրջ երեսուն ձիավարով եկավ ու հեղինական զորքի միջից կանչեց Քսենոփոնին: Սա իր հետ վերցնելով վաշտապետներից ոմանց և ուրիշ բանիմաց մարդկանց, բնդառաջ գնաց նրան: (3) Այնժամ Մեղոսաղեսն ասաց. «Դուք, ո՛վ Քսենոփոն, անհրավ գործ եմ անում մեր գյուղերը բալանելով: Ուստի մենք ձեզ նախագրույցացնում ենք, ես՝ Սևրեսի անունից, և այս մարդը, որը ժամանել է Մեղոսիսի՝ վերին երկրի բազավորի կողմից, որպեսզի հեռանա այս երկրից. հակառակ դեպքում մենք ձեզ այդ բանը բույլ չենք տա, և երբ մեր երկրին շարիք հասցնենք, մենք կպաշտպանվենք ձեզանից իբրև բշնամիների»:

(4) Իսկ Քսենոփոնն այս լսելով ասաց. «Քո այդ խոսքերին դժվար է պատասխանել. սակայն ես կխոսեմ հաճուն այս երիտասարդի⁶⁶, որպեսզի նա իմանա, թե ինչպիսին էի դուք, և ինչպիսին էեմ մենք: (5) Մենք, — շարունակեց նա, — նախքան ձեզ հետ բարեկամություն հաստատելը, այս երկրով առաջ էինք գնում մեր ցանկացած ուղղությամբ, կտղտպելով այն. ինչ ցանկանայինք և այրելով այն, ինչ ցանկանայինք: (6) Նույնիսկ դու, երբ մեզ մոտ ժամանեցիր իբրև դեսպան, բշնամիներից առանց վախենալու, իջևանեցիր մեզ մոտ, և դուք խոսափում էիք այս երկրից. և երբ իսկ երբևիցե գալիս էիք այստեղ, ապա այդ անում էիք առավել հզորների երկում ապաստան գտնելու համար, բնդ որում ձիերը միշտ սանձած պահելով: (7) Բայց մեզ հետ դաշնակցելուց հետո, մեր միջոցով, ասավանների օգնությամբ այս երկրին տեր դարձաք, իսկ այժմ մեզ վատարում եք այն երկրից, որին մենք տիրել էինք մեր զենքի օգնությամբ: Դու ինձ ևս գիտես, որ բշնամին չկարողացավ մեզ այստեղից դուրս բռնել: (8) Դու նույնիսկ շես ցանկանում այն ծառայության փոխարեն, որ մենք քեզ մատուցել ենք, շնորհակալական եզերներ տալով, մեզ նախապահ դնել. այլ ամէն ինչ անում ես, որպեսզի մենք մեկնելիս ոչ մի տեղ չկարողանանք ապաստան գտնել: (9) Եվ այդ խոսքերն ասելիս դու ո՛չ ասավաններից ես ամաշում, ո՛չ իսկ այս մարդուց, որն այժմ տեսնում է քո հարստանալը և գիտի, թե նախքան մեզ հետ բարեկամություն հաստատելը դու, ինչպես ինձի ասացիր, ավագակությամբ էիր զբաղվում: (10) Սակայն ինչո՞ւ դու այդ բոլորն ինձ ես ասում. չէ՞ որ այժմ ես չեմ հրամանատար, այլ լակեղեմունացիները, որոնց, ո՛վ զարմանալի մարդիկ, դուք հանձնեցիք զորքը, այն ետ ստաշնորդելու համար. առանց ինձ հետ խորհրդակցելու, կարծելով, որ ես նրանց ասելի եմ դարձել զորքը ձեզ մոտ առաջնորդած լինելու համար, իսկ այժմ վախենում եք, որ զորքը լակեղեմունացիներին հանձնելով, ես կարող եմ նրանց մոտ շնորհ գտնել»:

(11) Շղջուսն այս բոլորը լսելուց հետո ասաց. «Ինչ վերաբերում է ինձ, ո՛վ Մեղոսաղես, ես ամոքից ուզում եմ գեախնը մտնել այդ խոսքերը լսելով: Եթե ես այս բոլորը նախապես իմանայի, ապա երբեք չէի հետևի քեզ. իսկ այժմ ետ եմ վերադառնում: Քազավոր Մեղոսիսը նույնպես ինձ չէր գովաբանի, երբ դուրս բռնեցիք զորքերին»: (12) Այս ասելով նա նստեց ձին ու մեկնեց մյուս հեծյալների հետ, բացի չորս թե հինգ հոգուց: Իսկ Մեղոսաղեսը, որը վշտանում էր երկրի ավերումից, խնդրեց Քսենոփոնին՝ հրավիրել երկու լակեղեմունացիներին: (13) Եվ Քսենոփոնը իր հետ վերցնելով մտակ մարդկանց, եկավ Քարմիեոսի և Պոլիսիկոսի մոտ և ասաց, թե նրանց հրավիրում է Մեղոսաղեսը, առաջարկելու համար նույնը, ինչ իրեն էր առաջարկել՝ հեռանալ երկրից: (14) «Եվ ես կարծում եմ, — շարունակեց նա, — որ դուք կկարողանաք գիտություն խոստացված վարձն ստանալ, երբ հայտարարեք, որ զորքը պահանջում է ձեր օժանդակությունը՝ կամա թե ակամա վարձը Սևրեսից գանձելու համար, որից հետո զինվորները հոծարակամ կհետևեն ձեզ. ասացե՛ք նաև, թե ձեր կարծիքով զորքն իրավացի է, ուստի և դուք խոստանում եք մեկնել, երբ զինվորների արդար պահանջները բավարարվեն»:

(15) Այս լսելով, լակոնացիները պատասխանեցին, թե այդ ամենի մասին կխոսեն, ինչպես նաև իրենց կողմից կավելացնեն ինչ կարող են. և խուկույն նախապահ ընկան, իրենց հետ վերցնելով բոլոր հմուտ մարդկանց: Երբ տեղ հասան, Քարմիեոսն ասաց. «Երբ դու որևէ բան ունես մեզ ասելու, ո՛վ Մեղոսաղես, ասա. իսկ երբ ոչ, ապա մենք քեզ ասելու բան ունենք»: (16) Այնժամ Մեղոսաղեսը մեղմությամբ պատասխանեց. «Ես ասում եմ, նույնպես և Սևրեսը, որ մեր բարեկամները ձեր կողմից ոչ մի շարիքի պետք չէ ենթարկվեն: Եթե նրանց որևէ շարիք պատահանի, ապա այդ մեզ պատճառած էի լինում. քանզի նրանք մեզ են պատկանում»: (17) «Մենք, — պատասխանեցին լակոնացիները, — կմեկնենք այն ժամանակ, երբ այս բոլորը ձեզ համար եվանդները կստանան իրենց վարձը. հակառակ դեպքում մենք այժմ նույնպես կօժանդակենք նրանց և կպատժենք այն մարդկանց, որոնք նախառակ արված եղումներին, նեղացրին նրանց: Երբ դուք ևս այդպիսիներից եք, ապա ձեզանից մենք կսկսենք իրավունք պահանջել»: (18) Իսկ Քսենոփոնն ասաց. «Չէի՞ք ցանկանա, ով Մեղոսաղես, բույլ տալ այն մարդկանց, որոնց երկում ենք մենք գտնվում և որոնց դուք ձեր բարեկամներն եք համարում, որպեսզի իրենք որոշեն, թե դո՞ւք պետք է հեռանաք այս երկրից, թե՛ մենք»: (19) Մեղոսաղեսը այդ բանին «ոչ» պատասխանեց. բայց պնդեց, որ երկու լակոնացիները վարձի հարցով գնան Սևրեսի մոտ և ասաց, թե իր կարծիքով Սևրեսը կհամոզվի. երբ իրենք համաձայն չեն գնալու, այդ դեպքում բոլ Քսե-

նօրինակն ուղարկեն իր հետ. իսկ ինքը խոստացավ օժանդակել, բայց խնդրեց գյուղերը շայրել:

(20) Այնժամ ուղարկեցին Քսենոփոնին ու նրա հետ ամենահմուտ քվա-
ցող մարդկանց: Քսենոփոնը գալով Սերեսի մոտ, աասց նրան. «Ես եկել եմ,
ո՛վ Սերես, ոչ քե՛ս որևէ բան պահանջելու, այլ, երբ կարողանամ, ցույց տա-
լու, (21) քե՛զու անարդարացի կերպով ինձանից վրդովվեցիր այն բանի հա-
մար, որ ես պահանջում էի քեզանից հոծարակամ վնասել զինվորներին խոս-
տացված վարձը. քանզի ես ենթադրում էի, որ քեզ համար ավելի լավ է, որ
ինքդ տաս, քան նրանք վերցնեն այդ: (22) Նախ ես գիտեմ, որ այս մարդիկ
էին, որ աստվածների օգնությամբ քեզ երևելի դարձրին ու դրա հետ միա-
ժամանակ ընդարձակ երկրի ու բազում մարդկանց վրա քաղաքի հաստա-
տեցին. այնպես, որ դու չես կարող քաղցնել ո՛չ քո վատ, ո՛չ էլ քո լավ ա-
րարքները:

(23) Այսպիսի դիրքում գտնվող մարդու համար, իմ կարծիքով, շատ
կարևոր է խոստովել այն մեղադրանքից, քե՛ս իբր նա ապերախտորեն իրենից
հեռացրեց իր բարեկամներին. միաժամանակ շատ կարևոր է գովասանք լսել
վեց հազար մարդու կողմից³⁷, իսկ առավել կարևոր է երբեք չդժել տված
խոստումը: (24) Քանզի վստահություն չվայելող մարդկանց խոսքերը մնում
են ունայն, անգոր և անարժեք. իսկ իրենց նշմարտասիրությամբ հայտնի
մարդիկ երբ որևէ բան են խնդրում, ապա նրանք իրենց խոսքով ավելին են
ձեռք բերում, քան ուրիշները՝ բռնությամբ: Իսկ երբ նրանք ցանկանան որևէ
մեկին խելի բերել, ապա նրանց սպառնալիքը միայն ոչ պակաս սանձահա-
րող կլինի ուրիշների կիրառած պատիժներից. և երբ այսպիսի մարդիկ որևէ
բան խոստանան, ապա նրանք ոչ պակաս հաշոդության կհասնեն, քան ուրիշ-
ները անմիջական նվիրատվությամբ:

(25) Հիշիր, քե՛ս մեզ ի՞նչ կանխավնար տվեցիր, երբ մեզ հետ հաշտու-
թյան դաշն էիր կնքում. գիտես, որ ոչինչ: Բայց քանի որ մենք հավատում
էինք քո խոսքերի նշմարտությանը, ապա դու կարողացար համոզել այսօր
մեծ բովով մարդկանց արշավել քեզ հետ ու նվաճել քեզ համար ոչ քե՛ս երե-
սուն տաղանդ արժող իշխանություն, որպիսի գումար այժմ պահանջում են
զինվորները, այլ բազմապատիկ ավելի: (26) Այսպիսով, նախ և առաջ այն
վստահությունը, որը քեզ համար քաղաքի խոսքն էր, այս գումարով
վանառվում է:

(27) Այժմ հիշիր նաև, քե՛ս ինչպիսի մեծ կարևորություն էիր տալիս քո
այժմյան տիրույթները նվաճելու գործին: Ես վստահ եմ, որ դու այդ ժամա-
նակ խիստ ցանկանում էիր ձեռք բերել այն, ինչ արդեն այժմ նվաճել ես.

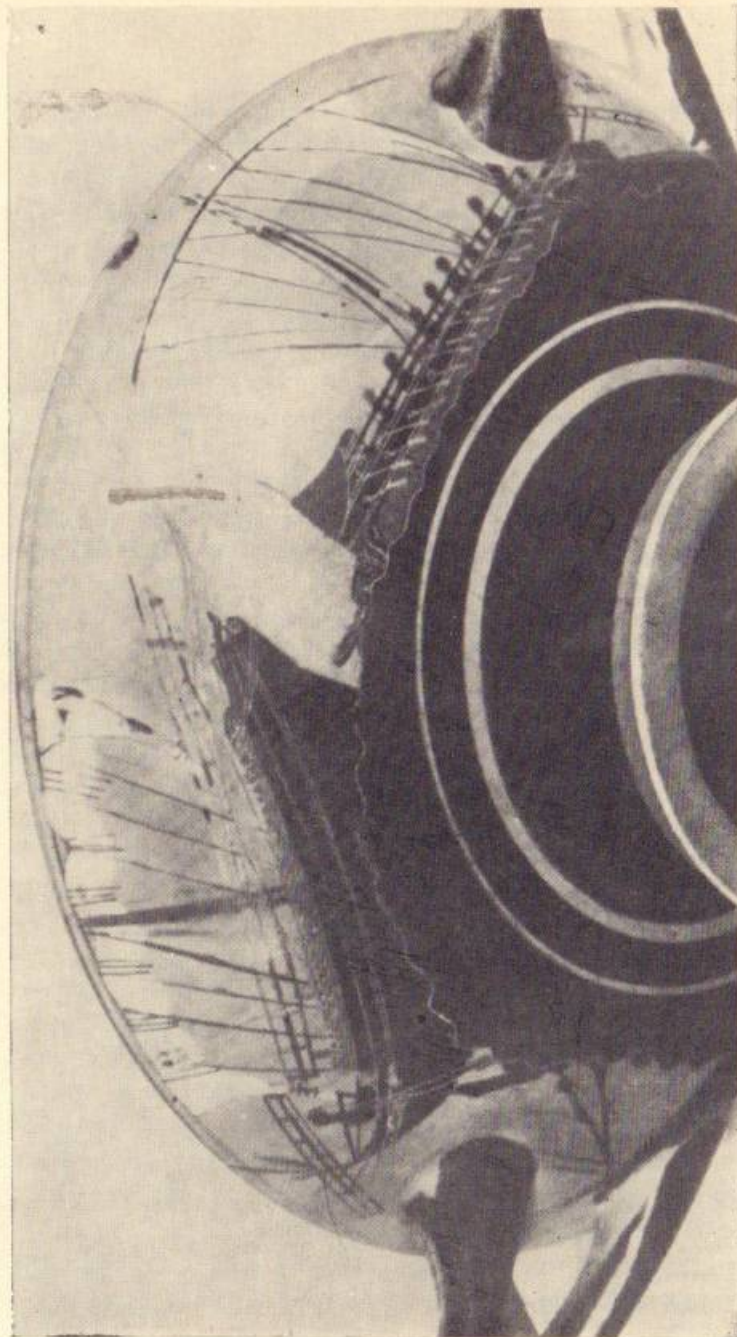
քան ստանալ բազմապատիկ ավելի դրամ, քան այս գումարն է: (28) Ես կար-
ծում եմ, քե՛ս ավելի մեծ կորուստ և ամօր է այժմ արդեն ձեռք բերածը կորց-
նելը, քան բոլորովին չունենալը. նիշտ ինչպես առավել ծանր է հարուստ վի-
նակից դառնալ աղքատ, քան երբեք հարուստ շինել, և առավել վշտալի է
քաղաքից դառնալ հասարակ մարդ, քան բոլորովին չքաղաքից: (29) Գու
չե՛ս հասկանում, որ քո այժմյան նպատակները ոչ քե՛ս քո նկատմամբ բարե-
կամական զգացումներից դրդված համոզվեցին քո իշխանության տակ ապ-
րել, այլ կարիքից ստիպված, և որ նրանք կփորձեն դարձյալ ազատություն
ձեռք բերել, երբ երկյուղը նրանց չկաշկանդեր: (30) Ո՛ր դեպքում, քո կար-
ծիքով, նրանք քեզանից պետք է առավել երկյուղեն և քեզ հնազանդվեն. այն
դեպքում, երբ նրանք տեսնեն, քե՛ս զինվորները քո նկատմամբ այնպես են
արամադրված, որ հոժար են այժմ մնալ այստեղ, երբ դու այդպես հրամա-
նես, կամ իսկույն ետ վերադառնալ, երբ դու իրենց կարիքն ունենաս, կամ
այն դեպքում, երբ նրանք տեսնեն, քե՛ս ուրիշները ևս, լսելով նրանցից քո բա-
րեմասնությունների մասին, քո հրամանով անհապաղ ներկայանում են այս-
տեղ, քե՛ս այն դեպքում, երբ նրանք անբարեհապատ կարծիք կազմեն քո մա-
սին և համոզվեն, որ ոչ մի գործ չի գալու դեպի քեզ, այժմ կատարված դեպ-
քերի հետևանքով առաջացած անվստահության պատճառով, իսկ այս զին-
վորները առավել հակված կլինեն դեպի նրանց, քան քե՛ս: (31) Բացի այդ,
նրանք քեզ հնազանդվեցին ոչ քե՛ս մեր քվական գերագանցությունից պարտ-
վելով, այլ առաջնորդներ չունենալու հետևանքով: Այժմ առկա է նաև այն
վտանգը, քե՛ս նրանք կարող են իրենց համար առաջնորդ ընտրել այն մարդ-
կանց միջից, որոնք համարում են, որ քեզանից վերավորանք են կրել, կամ
նույնիսկ նրանցից ավելի հզոր լակեղեմունացիներին, երբ, իհարկե, զինվոր-
ները խոստանան առավել հոծարակամ մասնակցել նրանց արշավանքին այն
պայմանով, որ քեզանից վերցնեն խոստացվածը, իսկ լակեղեմունացիները,
գործի կարիք զգալով, ընդառաջեն նրանց պահանջին: (32) Անկասկած, այժմ
քո հպատակության տակ գտնվող քրակիացիները առավել հոծարությամբ
կզնան քո դեմ, քան քեզ հետ. քանզի քո հաղթանակի դեպքում նրանց ստր-
կություն է սպասում, իսկ քո հաղթվելու դեպքում՝ ազատություն:

(33) Երբ դու ցանկանում ես հոգ տանել այս երկրի մասին իբրև քո
ն՛ր դեպքում, քո կարծիքով, այն գերծ կմնա մեծ շարիքներից. երբ այս զին-
վորներն ստանան իրենց պահանջածն ու մեկնեն, իրենց ետև խաղաղության
բողոքելով, քե՛ս նրանք ևս երբ մնան այստեղ իբրև բռնամու երկրում, որի
պատճառով էլ դու ստիպված կլինես նրանց դեմ հանել առավել մեծաքիվ
գործ, որը ևս պարենի կարիք կունենա: (34) Ո՛ր դեպքում ավելի շատ դրամ

կծախսովի. երբ այս մարդկանց վնարե՞ս քո պարտքը, քե՞տ այդ պարտքը երբ մնա քեզ վրա, և դու անհրաժեշտություն զգաս ուրիշ, ավելի հզոր բանակ վարձելու: (35) Ճիշտ է, որ շերակլեյդեսին, ինչպես ինձ հայտնեց, այս գումարը ևս շատ մեծ է քվում: Սակայն շատ ավելի հեշտ է քեզ համար այժմ այդ գումարը հավաքելով մեզ վնարելը, քան քե մեր այստեղ գալուց առաջ դրա տասներորդ մասը հավաքելը: (36) Քանզի քվական քանակը չէ շատը կամ քիչը որոշողը, այլ վնարողի և ստացողի կարողությունը: Իսկ այժմ քո տարեկան եկամուտն ավելի է, քան ամբողջ քո նախկին ունեցվածքը:

(37) Իսկ ես, ո՞վ Սևքես, իբրև քո բարեկամը, այս բոլորի մասին կանխամտածել եմ, որպեսզի և՛ դու արժանի համարվեիր աստվածների կողմից քեզ շնորհված բարիքներին, և՛ ես զինվորների մոտ հեղինակությունից չզրկվեի: (38) Լավ իմացիր, որ ես այժմ այս գործի օգնությամբ բշնամուն ոչ մի վնաս չեմ կարող հասցնել, երբ այդ ցանկանամ, ինչպես նաև ի վիճակի չեմ լինի նորից քեզ օգնության հասնել, երբ այդ ցանկանամ իսկ. ահա այսպիսին է գործի վերաբերմունքը դեպի ինձ: (39) Այստեղանդերձ, ես վկայականում եմ քեզ և ամենիմաց աստվածներին, որ ես երբեք քեզանից ոչինչ չեմ ստացել զինվորների համար, ոչ իսկ երբեք քեզանից խնդրել եմ նրանց պատկանող որևէ բանը ինձ տալ, և երբեք չեմ պահանջել ստանալ նույնիսկ այն, ինչ անձամբ ինձ էիր խոստացել: (40) Երդվում եմ քեզ, որ ես չեմ բնզունի քո վնարումը, երբ զինվորները ևս ինձ հետ շտապան իրենց բաժինը: Քանզի ամբո բան կլինեք կարգավորել իմ գործերը և անուշադրության մասնել նրանց ձախարհությունը, մանավանդ որ նրանք հարգում են ինձ: (41) Ճիշտ է, շերակլեյդեսը ամեն ինչ, որևէ զեռով հարստանալու հետ համեմատած, անմիա է համարում. իսկ ես, ո՞վ Սևքես, կարծում եմ, որ ամեն մի մարդու, հատկապես հրամանատարի համար, չկա առավել արժանավայել բան, քան առաքիներությունը, արդարադատությունը և ազնվությունը: (42) Այս հատկություններով օժտված մարդը հարուստ է, քանզի ուրիշները ևս ձգտում են դառնալ նրա բարեկամները. և նա բարեբախտության մեջ շատ հաղորդակիցներ կունենա, իսկ դժբախտության մեջ նրան օգնողները չեն պակասի:

(43) Քայց երբ դու ոչ իմ արարքներից կարողացար ենթադրել, քե ես ամբողջ հոգով քո բարեկամն եմ, ոչ իսկ այդ բանում համոզվեցիր իմ խոսքից, ապա լավ մտածիր այն ամենի մասին, ինչ զինվորներն ասացին. քանզի դու ներկա էիր և լսեցիր ինձ պարսավող մարդկանց խոսքերը: (44) Նրանք լակեդեմոնացիների առաջ ինձ մեղադրում էին, որ իբր քեզ էի առավել նվիրված, քան լակեդեմոնացիներին, և ինձ ամբաստանում էին, որ ես քո շահերը առավել բարձր եմ դասում, քան նրանցը. նրանք ասացին նաև, որ

Հունական նավեր, մին նույնական վազայից.

Ես իբր ֆեզանից ընծաներ ևմ ստացել: (45) Սակայն այդ ընծաների մասին նրանք ինչո՞ւ ինձ մեղադրեցին: Մի՞թե այն պատճառով, որ նրանք իմ կողմից ինչ-որ վառ վերաբերմունք են նկատել և նկատել քե՛ր ընդհակառակը, հասկացել են, որ Ես շատ բարեհաճ էի և նկատմամբ: (46) Այսուհանդերձ, Ես կարծում եմ, որ ամեն մարդ պարտավոր է երախտահատույց լինել նրան, ով իրեն ընծաներ է պարգևել: Իսկ դու, նախքան Ես ֆեզ օրել ծառայություն կմատուցեի, ինձ բարյացակամություն հայտնեցիր և հայացքով, խոսքով ու նվերներով, և երբեք չզրացար ինձ խոստումներ ապ: Բայց երբ արդեն և ցանկությունները կատարվել են և դարձել Ես այնքան հզոր, ինչքան որ Ես կարող էի ֆեզ դարձնել, արդ դու հանդգնում Ես անտեսել այն, որ Ես զինվորների առաջ այսպիսի անպատվության եմ արժանանում: (47) Բայց Ես համոզված եմ, որ դու կվերստացնես արժանին հատուցել. քանզի ժամանակը ֆեզ կսովորեցնի այդ անել և դու ինքդ ևս շեռ հանդուրժի կշտամբանք լսել այն մարդկանց բերանից, որոնք ֆեզ այսքան ծառայություն են մատուցել: Ուստի և Ես խնդրում եմ ֆեզանից, որ նրանց վարձը վճարես և աշխատես զինվորների աչքին իմ հեղինակությունը դարձնել այնպիսին, ինչպիսին եղել էր նախկինում, երբ մենք հանդիպեցինք»:

(48) Այս լսելով, Սեբեոս անիծեց այն մարդուն, որը պատճառ էր եղել վարձը ժամանակին չվճարելուն. և բոլորը կասկածում էին, որ այդ մարդը Հերակլիդեսն է. «Քանզի Ես,—ասաց Սեբեոս,—երբեք իսկ չեմ մտածել վարձը պահելու մասին, ուստի և բոլորը կվճարեմ»: (49) Այնժամ Քսենոփոնը դարձյալ ասաց. «Քանի որ այժմ որոշել Ես վարձը վճարել, ապա վճարի իմ միջոցով, որպեսզի ևս պատճառով զբոսի առաջ այժմ ոչ պակաս պատիվ ունենամ, քան այն ժամանակ, երբ ժամանեցի ֆեզ մոտ»: (50) Իսկ նա ասաց. «Իմ պատճառով զինվորների մոտ դու պակաս պատիվ չես ունենա, եթե ցանկանաս ինձ մոտ մնալ միայն հազար հոսպիտով, իսկ Ես կպարգևեմ ֆեզ քե՛ր կալվածներ, քե՛ր այն ամենը, ինչ խոստացել եմ»: (51) Քսենոփոնը դարձյալ այսպես ասաց. «Այդ բոլորն այժմ անհնարին է. ուստի մեզ ճանապարհ դիր»: «Բայց Ես,—ասաց Սեբեոս,—համոզված եմ, որ ֆեզ համար ավելի ապահով է մնալ ինձ մոտ, քան քե՛ր մեկնել»: (52) Իսկ Քսենոփոնը դարձյալ պատասխանեց. «Զգուշացնելուդ համար ֆեզ շնորհակալ եմ. բայց Ես չեմ կարող մնալ: Իմացիր սակայն, որ եթե որևէ տեղ Ես առավել պատվի արժանանամ, ապա դրանից ֆեզ ևս օգուտ կլինի»: (53) Այնժամ Սեբեոսն ասաց. «Դրամ Ես չունեմ. իսկ այն ֆիշը, որ ունեմ, ընդամենը մեկ տաղանդ, ապիս ևմ ֆեզ, վեց հարյուր եզ, շուրջ չորս հարյուր ոչխար և շուրջ հարյուր ֆան սառուկ: Վերցրու այս բոլորը, ինչպես նաև ֆեզ վերավարած պատանդներին, և մեկ-

նիր»: (54) Քսենոփոնը ծիծաղեց և ասաց. «Երե այդ բոլորը չբավականացնի վարձը վճարելու համար, ապա ես ո՞ւմը պետք է համարեմ այս մեկ տաղանդը: Ավելի լավ չէ՞, քանի որ մեկնելը ես ինձ համար ապահով չէ, ես գգուշանամ քարկոծման ենթարկվելու վտանգից: Քանզի ինձի ևս լսեցիր եղած սպառնալիքները»: Այսպիսով Քսենոփոնը մնաց նրա մոտ:

(55) Հետևյալ օրը Աքթեսը տվեց նրանց այն, ինչ խոստացել էր և նրանց հետ ուղարկեց նաև մարդկանց, որոնք պետք է նախիրը բռնեին: Իսկ զինվորները մինչ այդ ասում էին, թե Քսենոփոնն իբր գնաց Աքթեսի մոտ, այնտեղ մնալու և իրեն խոստացվածը ստանալու նպատակով. բայց երբ տեսան նրան, ուրախացան և ընդառաջ վազեցին: (56) Իսկ Քսենոփոնը, նկատելով Քարմինոսին և Պոլիեթիոսին, ասաց. «Այս ամենը զորքի համար ապահովվեց ձեր միջոցով. ուստի և ես բոլորը ձեզ եմ հանձնում, որպեսզի դրանք բաժանեք զինվորներին»: Նրանք վերցրին ունեցվածքը և վաճառողներ նշանակելով, սկսեցին վաճառել. և շատ մեղեք բարդվեցին նրանց վրա: (57) Իսկ Քսենոփոնը չէր մտնում, այլ բացահայտ կերպով պատրաստվում էր տուն վերադառնալու, քանզի Աքթեսն ուղևորում էր կայացվել նրա արտաքին մասին³⁵: Սակայն զորաբանակում գտնվող նրա մտերիմները եկան նրա մոտ ու խնդրեցին չմեկնել, մինչև զորքը (Թրակիայից) հանելը և այն Թիբրոնին հանձնելը:

VIII. Այստեղից հեղինակները նավեցին Լամփակոս, որտեղ Քսենոփոնին հանդիպեց գուշակ Եվկլիդեսը, որդին Կլեագորասի, որը կերտել էր Լյուկեյոնի³⁶ որմնակարները: Եվկլիդեսը խնդակցեց Քսենոփոնին նրա փրկության համար և հարցրեց, թե ինչքան ոսկի է բերել: (2) Իսկ Քսենոփոնը եղավելով ասաց նրան, թե ինքը նույնիսկ տուն վերադառնալու միջոցներ չէր ունենա, եթե չվաճառեր իր ձին և իր հետ ունեցած իրերը: Իսկ նա Քսենոփոնին չհավատաց: (3) Բայց երբ Լամփակոսցիները Քսենոփոնին հյուրընկալման ընծաներ ուղարկեցին, և նա զոհ մատուցեց Ապոլլոնին, այնժամ նրա մոտ կանգնած Եվկլիդեսը դիտելով զոհաբերման նշանները, ասաց, թե հավատում է, որ Քսենոփոնի մոտ դրամ չկա: «Բայց ես տեսնում եմ, — շարունակեց նա, — որ եթե նույնիսկ երբևիցե հարստանալու առիթ ներկայանա, ապա այդ բանի համար խոչընդոտ պետք է լինի. եթե ուրիշ արգելիք իսկ չլինի, ինձի մեզ պետք է խանգարես»: Քսենոփոնը այդ բանին համաձայն եղավ: (4) Ու Եվկլիդեսն ասաց. «Քեզ խոչընդոտում է Չևս Ողորմածը³⁷, և հարցրեց՝ «արդյո՞ք դու Չևսին այնպիսի զոհեր մատուցել ես, ինչպիսին ես մատուցում էի տանը՝ զոհը ողջակիզելով»³⁸: Քսենոփոնը պատասխանեց, թե տեղից մեկնելուց հետո այդ աստծուն զոհեր չի մատուցել: Ուստի Եվկլիդեսը խորհուրդ տվեց նրան

զոհ մատուցել ընդունված սովորության համաձայն և ասաց, թե այդ իրեն շատ օգուտ կբերի: (5) Հաջորդ օրը Քսենոփոնը գալով Սփրյունիոն, զոհ մատուցեց և խոզեր ողջակիզեց հայրենական սովորության համաձայն, և ստացավ բարենպաստ նախանշաններ: (6) Նույն այդ օրը ժամանեցին Քիոնը և Նավպիլիդեսը՝ զորքին դրամ բաժանելու համար: Նրանք հյուր եղան Քսենոփոնի մոտ և ենթադրելով, որ նա Լամփակոսում խիստ կարիքից դրդված վաճառել է իր ձին հիսուն դահեկաճով, և որովհետև լսել էին, որ նա շատ էր սիրում իր ձիուն, փրկագնեցին այն, վերադարձրին Քսենոփոնին և հրաժարվեցին գինը վերցնել:

(7) Այստեղից նրանք առաջ ընթացան Տրովադայի միջով և անցնելով Իդե լեռը, նախ հասան Անտաեդրոս, այնուհետև գնացին ծովափով և հասան Թեբեի դաշտը: (8) Այստեղից նրանք ուղևորվեցին Ադրամյուտիոնի և Կիտոնիոնի³⁹ միջով ու գալով Կայիկոսի հովիտը, հասան Մյուսիայի Պերգամոն (Բաղաբը):

(8) Այստեղ Քսենոփոնին ընդունեց Հելլասը, էրետրիացի Գոնգյուլոսի⁴⁰ կինը և Գոգիոնի ու Գոնգյուլոսի մայրը: (9) Նա հայտնեց Քսենոփոնին, թե հարբավաշում բնակվում է մի պարսիկ, Սաիդատես անունով, և ավելացրեց, որ եթե Քսենոփոնը գիշերը գնա այնտեղ երեք հարյուր զինվորով, ապա կարող է գերի վերցնել թե՛ նրան, թե՛ նրա կնոջն ու որդիներին, թե՛ նրա ունեցվածքը, որը շատ էր: Ուրպես ուղեցույց նա Քսենոփոնի հետ ուղարկեց իր ազգականին և Դափնագորասին, որին ինքը շատ էր համակրում: (10) Նրբ դեռ նրանք իր մոտ էին, Քսենոփոնը զոհաբերություն կատարեց: Ներկա գտնվող գուշակ Բասիաս էլիդացին ասաց, որ կանխանշանները շատ բարենպաստ են Քսենոփոնի համար և որ այդ մարդը պետք է գերեզմարդի: (11) Ուստի ընթերցուց հետո Քսենոփոնը նանապարհվեց, իր հետ վերցնելով իր ամենամտերիմ վաշտապետներին, որոնք բոլոր հանգամանքներում հավատարիմ էին մնացել իրեն, որպեսզի նրանց լավություն արած լինի: Եկան ևս ուրիշ վեց հարյուր մարդ, որոնք պնդում էին, որ Քսենոփոնն իրենց վերցնի իր հետ. իսկ վաշտապետները նրանց հեռացնում էին, չցանկանալով նրանց հետ բաժանել այն հարստությունը, որը շուտով ընկնելու էր իրենց ձեռքը:

(12) Երբ նրանք կես գիշերվա մոտ տեղ հասան, դոլակի շուրջը գտնվող ստրուկները և անասունների մեծ մասը փախան, քանի որ հեղինակները անուշադրության էին մատնել նրանց, ձգտելով գերեզմարել իրեն՝ Սաիդատեսին և նրա ունեցվածքը: (13) Երբ գրոհելով չկարողացան դոլակը վերցնել, քանզի այն շատ էր բարձր և խոշոր, ուներ մեծ բվով աշտարակներ և այնտեղ կային լավ կովով բազմաթիվ զինվորներ, ապա հեղինակները փորձեցին քանդել դրդ-

յակի պարիսպը: (14) Իսկ պարիսպը հողե ուր աղյուսի հաստություն ունե: Առավոտյան պարիսպը արդեն ծակված էր. բայց անմիջապես որ լույս երե- վաց, ներսից ինչ-որ մեկը ցույի շամփուրով հարձակեց ամենամոտ կանգնա- ծի ազդրին. այնուհետև ներսից նետահարելով, այնպես արեցին, որ այդտե- դին մտանալն իսկ դարձավ անապահով: (15) Նրանց նիշերը լսելով և վա- ռած կրակները տեսնելով, օգնության հասան Խամսենեսն իր զորաշոկատով, իսկ Կոմանիայից ասորեստանյան հուպիտներ և հյուրկանցի հեծյալներ՝ շուրջ ուրսուն մարդ, որոնք նույնպես արեալի վարձկաններն էին, և ևս ուր հար- յուր պելտասներ, ինչպես նաև հեծյալներ Պարթենիոնից, Ապոլլոնիայից և այլ մտակա վայրերից:

(16) Արդեն ժամանակն էր նահանջի մասին մտածելու. և վերցնելով այնտեղ գտնված առջարն ու ոչխարները և ստրուկներին, իրենց քառակուսի դասավորության շրջանակի մեջ առան ու էջեցին, արդեն մտածելով ոչ թե հարստության, այլ այն մասին, որ շիների թե նահանջը փախուստի վերածվի, երբ ավարը լիելով հեռանան, քանզի այդպիսով բշտամին կդառնար ավելի համարձակ, իսկ զինվորները՝ ավելի ահաբեկված. իսկ այժմ նրանք նահան- ջում էին իբր ունեցվածքի համար կոպելով: (17) Բայց երբ Գոնգյուպուր տե- սավ, որ հելլենները փոքրաթիվ են, իսկ նրանց վրա հարձակվողներն այդքան շատ, նա, ի հենուկա մտ կամփին, իր զորամասով դուրս եկավ, ցանկանալով մասնակցել զործին: Հալիսառնեից և Տեքրանիայից նրան օգնության հասավ նաև Գամարատոսի հետևորդ Պրակեսը⁴⁴: (18) Իսկ Քսենոփոնի զորաշոկատը արդեն խոշոր կորուստներ էր կրում աղեղների ու պարսատիկների նետում- ներից և ընթանում էր շրջանակ կազմած, որպեսզի վահաններով պաշա- պանվեն նետումներից. նրանք հագիվ կարողացան անցնել Կարկասոս գետը, երբ արդեն զորաշոկատի գրեթե կեսը վիրավորված էր: (19) Այստեղ վիրա- վորվեց վաշտապետ Ագասիաս ստյումփալացին, որն ամբողջ ժամանակ կոպում էր բշտամու դեմ: Եվ հելլեններին հաջողվեց դուրս գալ մարտից, բե- ռելով շուրջ երկու հարյուր ստրուկ և այնքան ոչխար, ինչքան անհրաժեշտ էր զոհեր մատուցելու համար:

(20) Հետևյալ օրը Քսենոփոնը զոհ մատուցելուց հետո գիշերով ամբողջ զորքը տարավ առաջ, առավել երկար նանապարհով՝ Լյուդիայի միջով, որ- պեսզի Ասիդատեսը հելլենների մոտիկ լինելու վախից չանհանգստանա և չզգուշանա: Բայց Ասիդատեսը լսելով, որ Քսենոփոնը դարձյալ զոհեր է մա- տուցել և ամբողջ զորքով գալիս է իր դեմ, եկավ օրեանց Պարթենիոն քա- դաքի⁴⁵ շրջակայքում գտնվող գյուղերում: (22) Այստեղ նրան պատահեց Քսե- նոփոնի զորամասը և գերի վերցրեց նրան և կնոջը և որդիներին և ձիերին և

ամբողջ ունեցվածքը: Այսպիսով, նշմարիա դուրս եկան առաջին զոհաբերու- րյան կանխանշանները: (23) Այնուհետև հելլենները նորից վերադարձան Պերգամոն: Այստեղ Քսենոփոնը զոհացավ աստծուց. քանզի լակոնացիները, վաշտապետները, մյուս զորավարները, ինչպես նաև զինվորները համաձայն- վեցին, որպեսզի Քսենոփոնն իր բնառությամբ ձիեր և լծասարկեր և այլ ունեց- վածք ստանա. այնպես, որ նա արդեն հնարավորություն ուներ ուրիշներին բարեգործություն անելու:

(24) Այդ ընթացքում ժամանեց Թիբրոնը, վերցրեց զորամասը և այն միացնելով հելլենական մյուս զորքին, պատերազմի ելավ Տիսսափեոնեսի և Փառնաբագոսի դեմ:

(25) [Արեալին պատկանող մեր անցած երկրների տիրակալները հետև- յալներն էին. Լյուդիայի՝ Արտիմասը, Փոյուզիայի՝ Արտակամասը, Լյուկա- ոնիայի և Կապադովկիայի՝ Միքրագատեսը, Կիլիկիայի՝ Սյունենեսիսը, Փյու- նիկիայի և Արաբիայի՝ Գեոնեսը, Սիրիայի և Ասսյուրիայի՝ Քելեսյուսը, Բարե- լոնի՝ Հոպարասը, Մեդիայի՝ Արբակասը, փասիանների և հեսպերիտների՝ Տիրիբագոսը. իսկ կարդուսները և խալյուրները և խալդայները և մակրոն- ները և կոլխերը և մոսսինոյկները և կոյտոսները և տիբարենները ինքնավար են. Պափլագոնիայի տիրակալն էր Կուրյուպար, բյուրանիացիներինը՝ Փառնա- բագոսը, Եվրոպական քրակիացիներինը՝ Սեթեսը:

(26) Արշավանքի ու նահանջի ամբողջ նանապարհի երկարությունն էր երկու հարյուր տասներեց կայան՝ հազար հարյուր հիսուն փարսախ՝ երեսուն- չորս հազար երկու հարյուր հիսունհինգ ասպարեզ: Արշավանքի և նահանջի ամբողջ ժամանակը եղավ մեկ տարի և երեք ամիս]:

ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՔՍԵՆՈՓՈՆԻ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԱՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
«ԱՆԱԲԱՍԻՍ»

«Ատտիկյան մեղու». այդպես է բնութագրել պատմական ավանդությունը հույն պատմագիր և գրող Քսենոփոնին, նրա ընտիր հունարենի համար, համեմատելով այն մեղվի փտրժափ բզզոցի հետ: Խոսքը սակայն ավելի խոր իմաստ ունի, քան թվում է, հենց նրանով, որ Քսենոփոնը բնորոշում է ստացել ըստ իր երկերի լեզվի և ոչ ըստ նրանց բովանդակության: Հիրավի, նրա գաղափարաբանությունը՝ իր բնոգրկմամբ կամ խորությամբ, նրա նույզերը՝ իրենց թափով ու զորությամբ չեն կարող մրցել ժամանակի մի շարք այլ մտավորական գործիչների մտքի ու հույզի հետ: Սակայն, այսուհանդերձ, Քսենոփոն Աթենացին մնում է հույն դասական պատմագրության գագաթը կազմող երրորդության՝ Հերոդոտ, Թուկիդիդես, Քսենոփոն՝ աճատարելի անդամը: Ինչո՞ւ է նա վաստակել այդ բարձր պատիվը: Անշուշտ, իր դարաշրջանի առանձնահատկությունների զարմանալի ցայտուն անդրադարձմամբ իր անձի և իր գրվածքների մեջ:

Հունական ստրկատիրական հասարակության այն դարաշրջանը, որ տվել է պատմագիրների հիշված երևելի շարքը և դրանց կողքին հույնքան ու ավելի փայլուն դեմքեր, հանճարների մի ամբողջ շարան փիլիսոփայության ու գրականության, ճարտարապետության ու քանդակագործության, ուսմի ու քաղաքականության և այլ ասպարեզներում, դեմքեր, որոնք հունական քաղաքակրթությունն ու մշակույթը հասցրին այնպիսի աննախընթաց բարձունքների, որ այն իր խորը դրոշմը թողեց մարդկության զարգացման ողջ հետագա ընթացքի վրա և իր որոշ

կողմերով չգերազանցված մնաց, այդ դարաշրջանը կոչում են սովորաբար «դասական շրջան»:

Այն ընդգրկում է հիմնականում մ. թ. ա. V դարը:

V դարի քաղաքական պատմության բովանդակությունն են կազմում երկու երկարամիջ պատերազմներ, ավելի ճիշտ՝ պատերազմաշարեր, Հունա-պարսկականը՝ 500—449 թթ. և Պելոպոնեսյանը՝ 431—404 թթ., նրանց միջև ընկած շուրջ երկու տասնամյակ տևողությամբ խաղաղ մի ժամանակահատվածով:

Հունա-պարսկական պատերազմաշարը առանձին քաղաք-պետությունների կամ պոլիսների բաժանված փոքրածավալ հույն ժողովրդի ազատագրական ու պաշտպանական պայքարն էր հին արևելյան մի պետության՝ Աքեմենյանների հսկայածավալ տերության դեմ: Պայքարը ծայր առավ արևմտյան Փոքր Ասիայի ձիևավորց հունական քաղաքների՝ Աքեմենյան Պարսկաստանի լծից ազատագրման խնդրի կապակցությամբ, շարունակվեց պարսկական արքաներ Դարեհ I Վշտասպանի և նրա որդի ու հաջորդ Բսերքսեսի ամենի գորաբանակների արշավանքներով դեպի բուն Հունաստանը և ավարտվեց հույների փայլուն հաղթանակով, որի նվաճման առանձին հանրահռչակ դրվագներ են Մարաթոնի, Քերմոպիլեի, Սլաամիսի և այլ ճակատամարտերը:

Հույների հաղթանակը պարսկական տերության նկատմամբ դա նրանց ռասալարգի **դեմոկրատիայի** հաղթանակը ու նրա առավելությունների դրսևորումն էր սին արևելյան տիպի **դեսպոտիայի**՝ միապետական կարգերի ամենաաստիկ ձևերից մեկի հանդեպ:

Պատերազմի ընթացքում և հաղթանակի հետևանքով առանձնապես բարձր վերելք ապրեց հունական քաղաք-պետություններից Աթենքը, իր շուրջը ստեղծելով պոլիսների մի խոշոր միավորում, որը պատմության մեջ է մտել «Աթենական ծովային միություն» կամ «Աթենական Արքե» անուններով: Աս, իհարկե, Ֆեդերացիա էր և ոչ պետություն, սակայն, այնուհանդերձ, Աթենքի ղեկավար և մյուս քաղաք-պետությունների ստորադաս դերը խիստ շեշտված էր, և գործը հասնում էր Աթենքի կողմից սրանց անխնա ու բացարձակ շահագործման:

Աթենքում այդ ժամանակաշրջանում հանդես է գալիս հունական քաղաքական խոշորագույն գործիչներից մեկը՝ Պերիկլեսը, որի օրոք բացի ուզանականից ու քաղաքականից, Աթենքն ապրում է նաև կուլտուրական գերագույն ծաղկման փուլը. ստեղծվում է Աթենքի Ակրոպոլիսի ճարտարապետական հռչակավոր համալիրը՝ իր թագն ու պատկը կազմող Պարթենոն տաճարով, որի վրա աշխատել է նաև հանճարեղ Ֆիդիասը, գործում են Էսփիլոսի արժանավոր շարունակողներ Սոփոկլեսն ու Եվրիպիդեսը և այլ հանճարներ, որոնց թիվը զարմանալի շատ է մի փոքր ժողովրդի և համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածի համար:

Բարձր զարգացման են հասնում նաև Հունաստանի բազմաթիվ այլ պոլիսներ, և այս ծաղկման հիմնական հանգրվանը պետք է տեսնել կրկին նրանց հասարակարգի՝ դեմոկրատիայի մեջ:

«Դեմոկրատիան», սակայն, որ նշանակում է «ժողովրդի տիրապետություն», տվյալ դեպքում պայմանական տերմին է, որով կարելի է բնութագրել ողջ Հունաստանի քաղաք-պետությունների կամ պոլիսների կարգը՝ այն հին արևելյան դեսպոտիային հակադրելիս միայն: Իրականում դեմոկրատիան հատուկ էր հունական պոլիսների մի թևին, որ գլխավորում էր Աթենքը, մյուս թևին բնորոշ լինելով **արիստոկրատիան** կամ **օլիգարխիան**, և այդ թևերը այնքան էին հակադիր, որ պիտի բախվեին միմյանց հետ մի նոր պատերազմում, նախորդի լարվածությանը գերազանցող համատությամբ ու դաժանությամբ:

Բայց նույնիսկ այդ դեմոկրատիան այն չէր, ինչ մենք ենք հասկանում բառի տակ, քանի որ դա ստրկատիրական դեմոկրատիա էր. նրա սահմաններից ամբողջովին դուրս էր մնում համապատասխան պոլիսների բնակչության մի ստվար, երբեմն գերակշռող մասը, ի դեմս ստրուկների և կիսակախյալ արտադրողների: Դեմոկրատիայի պտուղներից օգտվում էին միայն քաղաքացիներ համայնքների անդամները՝ տվյալ պոլիսի լիիրավ քաղաքացիները, որոնց թիվը սահմանափակ էր և որոնք միավորված էին համայնքի մեջ հենց որպես ստրկատերեր՝ իրական և կամ պոտենցիալ:

Հունական քաղաք-պետությունների մյուս՝ Սպարտայի գլխավորած, թևի հասարակարգի համար բնորոշ էր, ինչպես սովեց, արիստոկրատիան կամ օլիգարխիան: Այս պետություններում իշխանության ղեկը գտնվում էր արդեն ոչ թե համայնքի բոլոր անդամների, այլ, ինչպես ցույց են տալիս համապատասխան տերմինները, նրանցից «ազնվագույնների», «քչերի» ձեռքում, ազատների մնացած մասը պետական գործերից արտագաղթված և նույնիսկ «քչերի» շահագործման առարկա դարձած լինելով:

Եվ ահա, երբ երկու հակադիր թևերի միասնական ջանքերով պարսկական լծի վտանգը վերացված էր, հերթը հասավ նրանց փոխադարձ հակասությունների ու թշնամության դրսևորմանը: Պատերազմը, որ ստացավ Պելոպոնեսյան անունը, իհարկե, սղվում էր տարբեր պետությունների միջև և նրա հիմքում ընկած էին նաև մի շարք տնտեսական պատճառներ, սակայն, իրականում, վերջ նշված պարագաների շնորհիվ. դա միաժամանակ քաղաքացիական պատերազմ էր, և դրանով են բացատրվում նրա որոշ առանձնահատկությունները: Նկատի ունենք պատերազմող կողմերի տարբեր սոցիալական շերտերի՝ պատերազմի նկատմամբ դրսևորած վերաբերմունքը: Այս կետը կարևոր է Բսենոփոնի կենսագրության որոշ էջեր և նրա աշխարհայացքի որոշ կողմեր ճիշտ բնութագրելու համար: Մինչդեռ լավոնական (այ-

սինքն՝ Սպարտայի վերջինը կոչվում էր նաև Լակոնիկե կամ Լակեդեմոն) ճամբարի քաղաքներում ապրող՝ դեմոկրատական հայացքների տեր քաղաքացիները համակրում էին հակառակորդ՝ աթենական ճամբարին և նույնիսկ հաղթանակ ցանկանում նրան ու գործում դրա օգտին, Աթենքի շուրջը համախմբված պոլիսների օլիգարխիա դավանող քաղաքացիները, ընդհակառակն, Սպարտայի հաղթանակն էին տենչում և նույնիսկ ձգտում դյուրացնել այն:

Պատերազմը շատ դաժանորեն էր վարվում և ուղեկցվում էր հելլենների կողմից հելլենական իսկ քաղաքների բնակչության գերեվարմամբ և ստրկացմամբ, ամբողջ ծաղկուն շրջանների ամայացմամբ: Այն սկզբից ընթանում էր փոփոխական հաջողությամբ, նույնիսկ Աթենքի որոշ գերակշռությամբ, բայց հետագայում կշեռքի նժարը թեքվեց Սպարտայի կողմը և վերջինը հաղթանակ ձեռք բերեց, դառնալով հելլենական աշխարհի հեգեմոն՝ Աթենքի փոխարեն: Լակեդեմոնի իշխանությունը անհամեմատ ավելի խիստ ու դաժան էր, հանգամանք, որ արտահայտվել է նաև Քսենոփոնի «Անաբասիսի» համապատասխան գլուխներում, հստակ հեղինակի լակոնապետ լինելուն:

Այսուհանդերձ, պելոպոնեսյան պատերազմների բուն հետևանքները ավելի ընդգրկում էին, քան մի ճամբարի հաղթանակը մյուսի նկատմամբ: Սնանկացան գաղափարախոսությունները երկու ճամբարների էլ, թե՛ պարտվածի և թե՛ հաղթողի: Դրա հիմքն էր իրեն՝ պոլիսի, քաղաք-պետության, որպես ներփակ ու ինքնաբավ պետականության ձևի, խոր ճգնաժամը, որը իր հերթին արդյունք էր հասարակության սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների զարգացման, նրանց մեջ կատարված որոշակի տեղաշարժերի: Որպես դրանցից մեկը կարելի է նշել դասական պոլիսի ռազմական ու քաղաքական հզորության պատվանդանը կազմող միջին հողատեր-քաղաքացիների շերտի քայքայումը, շերտ, որը հասարակության քեռացման համընթաց տարրալուծում էր մասամբ խոշոր, իսկ հիմնականում՝ մանր հողատերերի և չբավորության մեջ, իր հետ տանելով պոլիսի նախկին ունակությունը՝ պահպանվելու որպես սուվերեն պետություն և միայնակ, ստանց արտաքին ուժի օգնության, սանձահարելու իր ստրուկներին և ընդհանրապես շահագործվողներին:

Ռազմա-քաղաքական միավորումների ստեղծման այն ձգտումը, որ ի հայտ եկավ հունական աշխարհում դեռևս V դարում, պոլիսի ճգնաժամի ցուցանիշներից մեկն էր: 21-րդ դրանց առաջացման մեջ արտահայտվում էր ոչ միայն մի պոլիսի ձգտումը իշխել մյուսների վրա, այլև մյուսների ձգտումը արտաքին հենարան գտնել իր գոյությունը պահպանելու համար: Եվ ահա Պելոպոնեսյան պատերազմներից հետո կրկին ու կրկին աղպիսի միավորումներ են ստեղծվում, որոնցից առանձնապես նշելի են Աթենական երկրորդ ծովային միությունը, մանավանդ

Բեոտիական միությունը, որը իր կարճ գոյության ընթացքում խոշոր հաջողությունների հասավ, և ուրիշները:

Սակայն պատրիստական միավորումները ի վիճակի չէին արմատապես դարձանելու հասարակությանը համակամ ճգնաժամը: Օրակարգի էր միապետությունների ստեղծումը, և որպես դրա նախանշան, առաջ էին քաշվում, բարձր դիրքերի հասնում և աստվածներին պատշաճող փառաբանության արժանանում առանձին ուժեղ անհատներ, որոնց իշխանությունը սկսում էր հետզհետե փոխարինել կոլեկտիվի՝ լինի, դա արիստոկրատիայի թե դեմոկրատիայի հիմունքներով կազմված կոլեկտիվ, իշխանությանը: Ահա հասարակության զարգացման այս տենդենցի ուժով է, որ առաջ է մղվում հունական պոլիսների հյուսիսային հարևան Մակեդոնիան: Ալեքսանդր Մակեդոնացու հոր՝ Փիլիսպոսի օրոք նա այնքան հզոր է գտնվում, որ կարողանում է իրեն ենթարկել գրեթե բոլոր հունական քաղաք-պետությունները: Այս նորաստեղծ միավորված պետությունն էր, որ իբրև բունցը գործի դրեց Ալեքսանդրը, նվաճելով նոր ուժերով այն ժամահակ հայտնի ողջ Արևելքը: Այսպես վրա հասավ հելլենիստական դարաշրջանը, սակայն նրա արմատները, ինչպես տեսանք, խորը թաղված էին նախորդ հելլենական դարաշրջանի ընդերքում:

* * *

Հույն առաջին պատմիչներն են համարվում VI դարում մ. թ. ա. ստեղծագործել սկսած **Լոգոգրաֆները**, որոնք, ի տարբերություն Հոմերոսի, Հեսիոդոսի և մարդկության պատմության երևույթները չափաժողով ու ի միջի այլոց շարադրած ուրիշ գրողների, անցել են արձակի, գատելով պատմական ժանրը մյուսներից ու դրանով հիմք ծառայելով հունական դասական պատմագրությանը: Լոգոգրաֆներից խոշորագույնն էր Հեկատոնոս Միլետացին (VI դարի երկրորդ կես—V դարի սկիզբ), որը իր գործերը նվիրել է մարդկության առաջացման խնդրին և աշխարհի նկարագրմանը: Ի դեպ, հույն մատենագրության մեջ նա Հայաստանը հիշատակող առաջին հեղինակն է: Լոգոգրաֆների երկերը դեռևս լի են առասպելաբանությամբ, սակայն արդեն ձգտում կա տարագատել առասպելական տարրերը պատմական հիմք ենթադրող տարրերից:

Նրանց նվաճումները ժառանգել ու զարգացրել է Հերոդոտը (շուրջ 490—շուրջ 430 թթ. մ. թ. ա.), որին ավանդությունը պարզել է «Պատմահայր» պատվատիրոսը: Իր «Պատմության» թե ընդգրկվածքով ու կառուցվածքով, թե պատմական աղբյուրներին ու իրողություններին մոտեցմամբ և թե, վերջապես, շարադրանքի ոճով նա հիռավի «պատմագրություն» կոչված երևույթի հիմնադիրն է: Նրա երկի գլխավոր թեման հունա-պարսկական պատերազմներն են, բայց շարադրանքը նա սկսում է շատ ավելի վաղ շրջաններից, նպատակ ունենալով ոչ միայն բացահայտել այդ

իրադարձության խոր պատմական արմատներն ու պատճառները, այլև տալ իրեն հայտնի բոլոր երկրների հնարավորին շափ մանրամասն ու հավաստի նկարագրությունն ու պատմությունը, դրա համար օգտագործելով իր տեսածը, լսածը և կարդացածը: Իրա մոտ արդեն առկա են աղբյուրների նկատմամբ քննական մոտեցումն ու ուսցիոնալիզմը, որոնք և, այսպիսով, դառնում են հունական պատմագրության հատկանշական գծեր:

Հաջորդ խոշոր պատմագիրը, որի գործով հույն դասական պատմությունը հասնում է իր գագաթնակետին, Թուկիդիդեսն է (V դարի երկրորդ կես): Սա իր երկը նվիրել է Պելոպոննեսյան պատերազմների պատմությանը: Թուկիդիդեսին բնորոշ է օգտագործված աղբյուրների շատ լայն շրջանակը, որը ներառում է նույնիսկ հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված նյութերը, ինչպես և վիմագրական նյութերը: Իրա օգտագործած վիմական արձանագրությունների մեզ հասած մնուշներից երևում է, թե որքան հարազատորեն ու ճշգրտորեն է նա վերարտադրել իր աղբյուրների տվյալները: Միևնույն ժամանակ նա խոր քննադատական վերաբերմունք է ցուցաբերում իր աղբյուրների նկատմամբ, դասակարգելով դրանք ըստ հավաստիության աստիճանի: Թուկիդիդեսը երբեք չի բավարարվել պատմական իրողությունը նկարագրելով, այլ միշտ ձգտել է բացատրել այն, ըստ որում տվել է ոչ թե դիցաբանական, այլ միշտ նյութական, առանձին դեպքերում նույնիսկ տնտեսագիտական մեկնաբանություն (հանգամանք, որ նշել է Մարքսը):

Թուկիդիդեսի «Պատմությունը», որը հեղինակը մտադիր է եղել հասցնել մինչև Պելոպոննեսյան պատերազմների վերջը, մնացել է անավարտ, նույնիսկ ընդհատված մի մտքի շարադրանքի մեջտեղում: Այս հանգամանքը օգտագործել է Քսենոփոնը, սկսելով իր «Հունական պատմությունը» հենց այդ կետից՝ «Իրանից մի քանի օր անց...» բառերով ներածվող նախադասությամբ: Սրանով նա թերևս ցանկացել է հաջորդակցական կապ հաստատել իր և Թուկիդիդեսի միջև ու ներկայացնել որպես նրա գործի շարունակող: Մենք կտեսնենք, սակայն, որ Քսենոփոնը էապես տարրեր է իր նախորդից:

* * *

Քսենոփոնի կյանքի մասին մեզ հասած տեղեկությունները հարուստ չեն: Վեճեր կան նրա ծննդյան թվականի մասին իսկ: Ուսումնասիրողների մի մասը այն դնում է 444 թվականից ստաջ, ելնելով 424 թ. տեղի ունեցած մի ճակատամարտի և 422 թ. մի խնջույքի նրա մասնակցած լինելու մասին մեզ հասած տեղեկություններից և ուրիշ հանգամանքներից: Մյուս մասը նրա ծննդյան ժամանակը ենթադրում է շուրջ 430-ին, հիմք ընդունելով նրա հիշատակումը իր մասին «Անաբասիսում» 401 թ. դեպքերի կապակցությամբ որպես երիտասարդի ու մի քանի այլ

պարագաներ: այն վերջին տեսակետը ավելի լայն տարածում ունի, և նրանով առաջնորդվելով է, որ սույն 1970 թ. նշվել է Քսենոփոնի ծննդյան 2400-ամյակը:

Իր կյանքի սկզբնական շրջանը (մինչև 401 թ.) Քսենոփոնը անց է կացրել ծննդավայրում, Աթենքում: Քսենոփոնի աշխարհայացքի արխատկրատական բնույթը, նրա գրվածքներում ի հայտ եկող բազմազան գիտելիքները հողի նպատակահարմար շահագործման, ձիավարության, շներով որսի և այլ խնդիրների շուրջը, եզրակացնել են տալիս, թե նա ծագում է արթենական ունևոր, գուցե և հարուստ մողատիրական ընտանիքից: Իման եզրակացությանը կատարելապես համապատասխանում է այն միակ հաստատուն փաստը, որ հայտնի է Քսենոփոնի կյանքի այս ժամանակաշրջանի մասին, այն է, թե նա աշակերտել է Սոկրատեսին: Սոկրատեսը, ինչպես հայտնի է, իրեն շրջապատում էր ազնվական ծագում ունեցող երիտասարդությամբ և դաստիարակում նրանց իր փիլիսոփայության ոգով, որը քաղաքական ուղղվածությամբ բացարձակ-օլիգարխիական շլիճելով հանդերձ, շատ հեռու էր դեմոկրատական երանգից: Այս հողի վրա է, ի դեպ, որ հետագայում տեղի ունեցավ Սոկրատեսի բախումը Աթենքի իշխանությունների հետ, որոնք և նրան մահվան դատապարտեցին:

Մի տեղեկություն էլ կա այս շրջանի մասին, իբր Քսենոփոնը որոշ ժամանակ գերության մեջ է եղել Բեոլտիայում և այնտեղ ունկնդրել Պրոդիկոս փիլիսոփային: Բայց սա վիճելի է նույն պատճառով, ինչ որ 424 և 422 թվականներին վերաբերող վերջ նշված տեղեկությունները:

401 թ. Քսենոփոնը իր բարեկամ Պրոքսենոսից, որ ծառայում էր փոքրասիական հողերի պարսկական սատրապ, պարսից արքաեղբայր Արքեմեդյան Կյուրոսի մոտ (այսպես կոչված Կյուրոս Կրտսեր), հրավեր է ստանում մեկնել Փոքր Ասիա, Սարդես քաղաքը, Կյուրոսին ներկայացվելու նպատակով: Քսենոփոնը որոշում է գնալ և ճարպկորեն շրջանցում նույնիսկ այն խոչընդոտները, որ կարող էին նրա առջև հարուցել... աստվածները. Սոկրատեսից խորհուրդ ստանալով նախապես հարցում անել Դելփյան պատգամախոսին իր գնալ-չգնալու մասին, նա այնպես է ձևակերպում հարցումը, որ բացառում է բացառական պատասխանը: Այս քայլը ցույց է տալիս, որ Քսենոփոնն իր արխատկրատական, ուրեմն և լակոնասիրական, հայացքներով իրեն լավ չէր զգում հայրենի Աթենքում և գործունեության ավելի նպատավոր բնավայր էր փնտրում: Գուցե նաև գծոված էր իշխանությունների հետ, հատկապես այն բանից հետո, երբ Սպարտայի՝ իր հաղթանակից հետո Աթենքում հաստատած կարգերը՝ «Երեսնի բռնատիրությունը», տապալվել էին:

Ինչևիցե, այդ քայլը վճռական դեր խաղաց նրա կյանքի հետագա ուղու ընտրության ստումով: Ներկայանալով Կյուրոսին և ընդունվելով նրա բարեկամների

շարքը, Քսենոփոնը մասնակցում է նրա ձեռնարկած ուսումնական արշավանքին դեպի Պարսկաստան: Կյուրոսի նպատակն էր տապալել իր եղբորը՝ Արտաքսէրքսես II-ին և տիրանալ նրա գահին: Արշավանքը անհաջողությամբ է ավարտվում, Կյուրոսն ընկնում է Կունաքսայի վճռական ճակատամարտում, ու նրա տասնհարանոց վարձկան հունական զորքանակը, որի մեջ էր նաև Քսենոփոնը, թեև նույն ճակատամարտի ժամանակ իր զբաղեցրած թևում հաղթանակ է տանում, բայց և այնպես ստիպված է լինում բռնել հեռավոր երկրից դեպի հայրենիք նահանջի ուղին: «Անաքսիսը», որից էլ իմանում ենք այս բոլորը, գլխավորապես նվիրված է այս նահանջի նկարագրությանը: Այդ դժվարին պահին Քսենոփոնն իրեն դրսևորում է որպես բանիմաց, խիզախ և տոկոմ զորահրամանատար և նպաստում 10.000 հույն մարտիկների վերադարձին Հունիա:

Սրանից հետո նա որպես վարձկան զորքի հրամանատար, պատերազմում է նախապես Թրակիայի թագավոր Սկթեսի դրոշի ներքո, իսկ այնուհետև, 396—394 թթ., ծառայում Սպարտայի բասիլև Ագեսիլասի մոտ, որը պարսիկների դեմ ուսումնական գործողություններ էր ծավալել Փոքր Ասիայում: Այս վերջին քայլը անշուշտ, ավելի ևս սրեց Քսենոփոնի հարաբերությունները Աթենքի ղեկավարների հետ: Իսկ երբ նա Ագեսիլասի հետ միասին վերադարձավ Հունաստան և մասնակցեց Թերեի և Աթենքի ու Սպարտայի դաշնակցության միջև ծագած նոր պատերազմին և նույնիսկ լակոնական զորքերի շարքերում մարտնչեց իր հայրենիքի դեմ Կորոնեայի ճակատամարտում (394 թ.), աթենացիները դատավճիռ կաշաքրին նրա նկատմամբ, հայտարարելով նրան ցմահ վտարանդի: Սպարտան, ընդհակառակը, երախտահատույց եղավ Քսենոփոնին, հատկացնելով նրան 387 թվականին Պելոպոնեսում Սկիլլոս բնակավայրի մոտ մի տուն և հողամաս, որտեղ և Քսենոփոնը անցկացրեց շուրջ 17 տարի, գրելով այստեղ իր երկերի հիմնական մասը, այդ թվում և «Անաքսիսը», և զբաղվելով իր սրտին մոտիկ գյուղատնտեսությամբ:

371 թ. Պելոպոնեսում նոր ուսումնական գործողությունների ծավալման կապակցությամբ Քսենոփոնը իր ընտանիքի հետ տեղափոխվում է Կորնթոս: Քիչ անց Սպարտան և Աթենքը դաշինք են կնքում, ուղղված վտանգավոր չափով հզորացած Թերեի դեմ, որի զորավարն էր հուշակավոր Էլպամինոնդասը: Քսենոփոնի երկու որդիները՝ Գրիլլոսը, որ իր պապի անունն էր կրում, և Դիոդորը մասնակցում են այդ պատերազմին: Գրիլլոսն ընկնում է հերոսական մահով 362 թվականին Մանտինեայի ճակատամարտում: Այս նոր իրադրության մեջ Քսենոփոնի վերաբերյալ Աթենքում կայացած դատավճիռը չեղյալ է հայտարարվում, նա դադարում է վտարանդի լինելուց և հնարավորություն ստանում վերադառնալ հայրենիք թաղաքը:

Քսենոփոնը, սակայն, այդպես էլ չիրագործեց այդ հնարավորությունը, մնաց Կորնթոսում և իր կյանքի վերջին տարիները նվիրեց գրական գործունեության շարունակմանը: Այստեղ էլ նա մահացավ շուրջ 356 թ., հասնելով խոր ծերության հասակի:

* * *

Քսենոփոնը բազմազան շահագրգռությունների տեր հեղինակ է եղել: Բացի պատմական գործերից, նա գրել է բարոյախոսական, տնտեսագիտական, գյուղատնտեսական, ուսումնական, քաղաքական և նույնիսկ որսորդական բովանդակությամբ երկեր: Այդ բոլորը միավորվում է նրա աշխարհայեցողությամբ, որը ցայտուն կերպով ի հայտ է եկել նաև նրա պրակտիկ գործունեության մեջ: Նա ոչ միայն գրել է իր արիստոկրատական, լակոնասիրական հայացքների համեմատ, այլև գործել, ուստի և փաստորեն հասել է իր հայրենի Աթենքի նկատմամբ դավաճանության (հորջորջում, որ մասամբ մղմանում է Սպարտայի և Աթենքի) միջև մղված պատերազմների վերը նշված քաղաքացիական բնույթի շնորհիվ):

Լակոնական իրականությունը նրան գրավում է իր օլիգարխիական հասարակարգով, այլև իր պահպանողականությամբ, այն պարագայով, որ, ինչպես համոզված էր Քսենոփոնը, Սպարտայում ավելի հավատարիմ էին նախնիների ազնիվ ավանդներին, ավելի էին պահպանել հելլենական հիմնավոր խիստ ոգին: Լակոնական մանկավարժությունը, նրա կարծիքով, ինչպես և ընդհանրապես լակոնացիների աշխարհըմբռնումը ավելի սերտ էին կապակցված կյանքի պրակտիկ խրճիղների հետ, քան Աթենքից, որ իբր չափազանց շատ էին տարվում վերացական ու տեսական խնդիրներով, զանց առնելով կենսական գործերը: Գործնականությունը, պրակտիկայի հետ սերտ կապը, ըստ Քսենոփոնի, մարդու ամենանպաստելի բարեմասնությունն է, որը հավասարապես կարևոր է թե սուկ մի տանտիրոջ ու հողատիրոջ համար, իր տան ու տնտեսության գործերը կազմակերպելիս, և թե քաղաքական կամ ուսումնական ղեկավարի ու թագավորի համար, իր զորքի կամ քաղաքի և կամ լայնատարած իր երկրի գործերը տնօրինելիս: Տեսական գիտելիքների ձեռք բերումը նա անհրաժեշտ է համարում սուկ այն չափով, որ չափով նրանք պիտանի և կիրառելի են ստորյա կյանքում: Այսպես, Սոկրատեսի բերանով նա հայտնում է այն միտքը, թե երկրաչափությունը պիտի յուրացնել այնքան, որ մարդ կարողանա անհրաժեշտ դեպքում ընդունել, հանձնել, բաժանել հողամասը, մնացածը ավելորդ է:

Փիլիսոփայությունը ևս, իր խորքերով, հիմնականում խորթ է մնացել Քսենոփոնին, չնայած նա բավական երկար ժամանակ եղել է Սոկրատեսի աշակերտների շարքում: Սոկրատեսից նա ընկալել է գլխավորապես նրա իմացության արտաքին-

տրամաբանական կողմը, դրույթի ապացուցման ճարտարությունը, որը և փայլուն կիրառել է իր երկերում: Սրա օգնությամբ նա հաճախ հիմնավորում է իր, Սոկրատեսի փիլիսոփայության հետ ամենայն շունչով, դրույթները:

Քսենոփոնի աշխարհայացքը հատկապես պարզորոշ դրսևորվել է նրա այն ստեղծագործություններում, որոնք ընդունված է միավորել «սոկրատական» անվան տակ: Դրանք են. «Հուշեր Սոկրատեսի մասին», «Սոկրատեսի արդարացումը», «Խրախնաման» և «Տնարարություն»: Բոլոր այս գործերի մեջ կենտրոնական դերում հանդես է գալիս Սոկրատեսը, սակայն դա Քսենոփոնյան Սոկրատես է, պրակտիկ օգտակար գործունեության ջատագով, կենսական խնդիրների լուծման պատրաստի դեղատոմսեր բաժանող մի անձնավորություն, որը ըստ սեփական հաղորդում է հեղինակի տեսակետը, և ոչ այն նրբին ու ներհուն փիլիսոփան, որպիսին հանում է Սոկրատեսը Պլատոնի տրամախոսություններում: Սոկրատեսը Քսենոփոնի երկերում իր կարծիքն է հայտնում ընտանեկան կյանքի, բարեկամների ընտրության և սրանց հետ վարվելակերպի, հասարակական աշխատանքի, մարդու ֆիզիկական ու մտավոր զարգացման, սիրո, տնտեսության, մարդկանց դեկավարելու արվեստի և բազմաթիվ այլ խնդիրների կապակցությամբ, ամենուրեք արտահայտելով սահմանափակ ու պահպանողական ոգու տեր ամրակրու տանտիրոջ տեսակետներ:

Քսենոփոնի լակոնասիրական հակումները առանձնապես ցցուն հանդես են գալիս նրա «Ագեսիլասոս» ներքողի և «Հակեդեմոնացիների պետությունը» դարձյալ ջատագովական բնույթ կրող ստեղծագործության մեջ, թեև նրանք այս կամ այն չափով սուկա են ուրիշ գործերում ևս. ի դեպ՝ ամենից քիչ «Անաբասիսում»: Հավանական է, որ այս հակումները նրա կյանքի վերջին տարիներին, հատկապես կորնթոսյան շրջանում, որոշ տեղատվություն են սպրել: Քսենոփոնը կարծես տեսնում է, վերջապես, թե Սպարտան իր երազած իդեալական պետությունը չէ, թե նախնիների ավանդները ամենևին այն չափով չէ, որ այնտեղ հարգվում ու կիրառվում են, ինչպես ինքը կարծում էր, թե բարքերի անկումը, ընչաքաղցությունն ու ազահությունը ամենևին աթենացիների մենաշնորհը չեն, այլ հատուկ են նաև լակոնացիներին, որ լրիվ չափով ի հայտ եկավ, երբ սրանք դարձան հելլենական աշխարհի հեգեմոն: Այս փոփոխությունները իրենց արտացոլում են գտել նրա «Հունական պատմության» ու շրջանում գրված եզրափակիչ բաժիններում, նույն ժամանակ ստեղծված «Եկամտունների մասին» գրվածքում, որ խոսքը Աթենքի տնտեսական գործերի բարելավման մասին է, և «Հիերոն» (դատողություններ բռնապետության՝ տիրանիայի մասին) գործի մեջ:

Քսենոփոնի գրչին են աստիճանում նաև «Հեծելության մասին», «Հեծելագործի պետի մասին» և «Ծներով որսի մասին» ստեղծագործությունները, որոնց մեջ դրսևորվում են նրա բազմազան գիտելիքները համապատասխան բնագավառներում:

Քսենոփոնի ստեղծագործությունների կարևորագույն խումբն են կազմում նրա պատմական գրվածքները՝ «Հունական պատմությունը» և «Անաբասիսը», որոնց որոշ վերապահությամբ կարելի է կցել նաև նրա «Կյուրոպեդիան» («Կյուրոսի դաստիարակությունը»):

Վերջինը որքան պատմական գործ է, այնքան էլ, գուցե և ավելի, բարոյախոսական-քաղաքական, և այս հաճախ հիմք է ծառայել որոշ հետազոտողների համար այն իսպառ փտարելու Քսենոփոնի պատմական երկերի շարքից: Թվում է, սակայն, թե սա չափազանց է: Ծիշտ կլինի բնորոշել այն որպես պատմա-քաղաքական վեպ, ըստ որում՝ իր տեսակի մեջ առաջինը համաշխարհային գրականության մեջ և լավագույններից մեկը, որպիսի գեղատեսակական վատակում է իր գեղարվեստական արժանիքներով, կենդանի կերպարների այն շարանով, որ կարողանում է ստեղծել Քսենոփոնի հմուտ գրիչը:

Այս ստեղծագործության մեջ խոսքը պարսկական թագավոր Կյուրոս Մեծի մասին է, որը հիմնադրեց Աքեմենյանների աշխարհակալությունը, առաջին անգամ պատմության մեջ մի պետության ծածկի տակ միավորելով ողջ Առաջավոր Ասիան: Քսենոփոնը իր վեպում ձգտում է պատասխանել այն հարցին, թե ինչպիսի՞ դաստիարակություն ու պատրաստություն պետք է ստանա գործիչը, որպեսզի հաջողացնի գլուխ բերել այդպիսի Վի բարդ ձեռնարկություն, կամ, ավելի լայն, ինչպիսի՞ պատրաստություն ու հատկություններ պիտի ունենա իդեալական միսպետը, որպիսին նա տեսնում է հանձին Կյուրոսի, կամ թերևս որպիսին նա ուզում է ցույց տալ Կյուրոսի իր ստեղծած կերպարի մեջ: Նրա պատասխանը, բացի վերը նշված՝ դեկավարին անհրաժեշտ գործնական հատկություններից, անձի գերագույն կատարելագործման մեջ է. առաջնորդը պետք է կատարելագործի իր ունակություններն ու կարողությունները այն աստիճան, որպեսզի ամեն ինչով գերազանցի մյուսներին: Այդ դեպքում բոլորը համոզված ու սիրահոծաբ կենթարկվեն ու կհետևեն նրան:

«Կյուրոպեդիայի» մեջ արտացոլվել է Քսենոփոնի քաղաքական նոր կողմնորոշումը հօգուտ **միապետության**, որը նա սկսում է գերադասել և՛ դեմոկրատիայից, և՛ օլիգարխիայից, և՛ բռնապետությունից (տիրանիա), սրանց անկալունությանը հակադրելով միապետության կայունությունը: Նման կողմնորոշումը և սրա հետ լծորդված՝ ուժեղ անհատների այն իդեալականացումը, որի մեկից ավելի օրինակները գտնում ենք Քսենոփոնի ստեղծագործություններում՝ Կյուրոս Մեծ, Ագեսիլասոս, Կյուրոս Կրտսեր և այլք, իսկապես որ նրան դարձնում են հելլենիզմի գաղափարախոսական նախակարապետ: Իսկ քիչ հետո կհամոզվենք, որ նա այստեղ ևս չնմաց սուկ տեսաբան, այլ անձամբ մասնակցեց հելլենիստական դարաշրջանի

նաև գործնական նախապատրաստմանը, հեղինակներից դեռևս չոք տասնյակ տարի առաջ:

«Կյուրուպեղիայի» գուտ պատմագիտական արժեքը մակերևույթի վրա չէ, այն թարգմանված է վիպական-գեղարվեստական բողի տակ, ուստի և հաճախ վրիպել ու վրիպում է ուսումնասիրողների աչքից: Նրա հիմքն է, մեր կարծիքով, այն անկասկածելի պարագան, որ Քսենոփոնը գրել է Պարսկաստանի պատմության, Աքեմենյանների տիրապետության սկզբնավորման մասին ոչ թե հեռվից հեռու, ինչ որ օտար միջավայրից բազմաթիվ ձեռքերի միջնորդությամբ իրեն հասած աղոտ լուրերի հիման վրա, այլ որպես մարդ, որ անձնապես շփվել է Աքեմենյան տոհմի ամենափայլուն շատալիդներից մեկի՝ Կյուրոս Կրտսերի ու նրա շրջապատի հետ և եղել է Պարսկաստանում: Որքան էլ վիպական տեսք ունենա նրա գրածը, այս հանգամանքները և նրանց շնորհիվ Քսենոփոնի ձեռք բերած կենսական ու կոնկրետ պատկերացումները պարսկական միջավայրի մասին պիտի նրան մոտ պահեին բուն պատմական եթե ոչ իրողությանը, գոնե ոգուն: Չպետք է կասկածել, որ «Կյուրուպեղիան» պատմաբանի աչքով վերլուծելով, հնարավոր է դուրս կորզել նրանից պատմական տվյալներ:

Մենք ցանկացանք հատկապես շեշտել այս հանգամանքը, նկատի ունենալով «Կյուրուպեղիայի» այն բավական ծավալուն բաժինը, որ վերաբերում է Հայաստանին (Արմենիային): Այստեղ, 6-րդ դարի կեսերին առնչված, հանդես են գալիս հսկայական թագավորությունը, հայոց թագավորը, նրա որդիներ Տիգրանը (որ ներկայանում է որպես Կյուրոսի բարեկամ և որակից) և Սաբարիսը, նրա գորավար Էմբասը, տեղեկություններ են տրվում հսկայական զորքի՝ այրուձիի և հետևակի բանակության մասին, արքունի հարստությունների մասին և այլն, հայերի փոխհարաբերությունների մասին Մարաստանի (Մեդիա) և այլ հարևան երկրների ու ժողովուրդների հետ:

Որքան արժանահավատություն կա այս տվյալների մեջ: Նորագույն կարծիքները դրական են: Նախ և առաջ Հայաստանը ևս այն երկրների շարքում է, որտեղ անձամբ եղել է «Կյուրուպեղիայի» հեղինակը. Կյուրոս Կրտսերի արշավանքի ձախողումից հետո նա երկար ճանապարհ է կտրել Հայաստանի վրայով, որի մասին մանրամասն պատմում է «Անաբասիտում»: Ուրեմն այն, ինչ վերն ապկեց Պարսկաստանի մասին, վերաբերում է նաև Հայաստանին: Բայց կա նրա հաղորդածի արժեքի երկրորդ երաշխիքը ևս: Մովսես Խորենացին, կրկին մ. թ. ա. VI դարի կապակցությամբ, պատմում է հայոց թագավորության, սրա արքաներ Երվանդ Սակավկյացի ու նրա որդի Տիգրանի մասին, վերջինիս Կյուրոսի հետ դաշնակից լինելու և Մարական պետության հետ բախման մասին: Խորենացու պատմածը դուրս բերել Քսենոփոնի ասածից հնարավոր չէ նմանությունների կողքին էական տար-

բերությունների առկայության պատճառով: Ուստի մնում է ենթադրել, թե դրանք պատմական միևնույն իրավիճության պայման արտացոլումներն են: «Կյուրուպեղիան», այսպիսով, հայ ընթերցողի համար, իր ընդհանուր արժանիքների հետ մեկտեղ, ունի նաև ստանձնահատուկ նշանակություն:

Քսենոփոնի երկերի մեջ իր կարևոր տեղն ունի նրա «Հունական պատմությունը»: Սկսվում է այն 410 թվականից, այնտեղից, ուր ընդհատվում է, ինչպես նշվեց, Թուլիդիդեսի «Պատմությունը», և հասցվում մինչև 362 թ.՝ Մանտինեայի նահատակարարը: Այն, այսպիսով, ծայրեծայր վերաբերում է իրադարձությունների, որոնց ժամանակակիցը, հաճախ ականատեսն ու մասնակիցն է եղել Քսենոփոնը: Այս հանգամանքը «Հունական պատմությանը» որոշակի չափով հուշերի բնույթ է հաղորդում, այստեղից բխող բոլոր հետևանքներով: Մի կողմից, ժամանակակիցի ու ականատեսի դիրքը մեծապես բարձրացնում է Քսենոփոնի հաղորդածի արժեքը, մյուս կողմից, սակայն, գործուն մասնակից լինելու հանգամանքը որոշակի սուրբյեկտիվ երանգ է տալիս նրա մերձեցմանը պատմական իրողություններին: Վերջինս ի հայտ է գալիս առանձին իրերի ոչ այնքան սխալ, որքան միակողմանի մեկնաբանմամբ: Սկսարտաչի համար որոշ աննպատակ հանգամանքներ Քսենոփոնը պարզապես լուրջան է մատնում, ուրիշ դեպքերի մասին ստեղծում իր ցանկացած տպավորությունը, ուշադրությունը կենտրոնացնելով, խնդրի Էուբյան փոխարեն, երկրորդական մանրամասների վրա և այլն: Այս բոլոր բացերով հանդերձ «Հունական պատմությունը», շարադրված լինելով Քսենոփոնի նման իրազեկ ու հմուտ մեղինակի կողմից, Հունաստանի հիշյալ ժամանակաշրջանի պատմության կարևորագույն ու ամենամանրամասն սկզբնաղբյուրն է հանդիսանում:

* * *

«Անաբասիսը» (հայ գրականության մեջ՝ «Նահանջ բիրուն») կարող է համարվել Քսենոփոնի գլուխ-գործոցը թե իր անգույնական արժեքով որպես պատմական սկզբնաղբյուր և թե իր հույակապ գրական-գեղարվեստական արժանիքներով:

Առաջին հայացքից «Անաբասիսի» մեջ պատմված իրադարձությունը աննշան է իր մասշտաբներով: Հիրավի, մի բյուր (տասը հազար) հույն վարձկան զինվորներ մասնակցում են պարսկական տերության մեջ տեղի ունեցող հեթոթական ապստամբությանը, արշավում դեպի Պարսկաստան՝ գահի հավակնորդի ստաշնորդությամբ, և նրա վախճանից հետո թշնամի երկրի միջով նահանջում դեպի հայրենիք: Սակայն այս աննշան իրադարձությունը հսկայական արձագանք գտավ անտիկ աշխարհում և մտավ օրինակելի սխրանքների դասական շարքը: Դեռևս մ. թ. ա. 36 թ. հռոմեական զորավար Մարկոս Անտոնինոսը, իր պարթևական արշավանքի ձախողումից հետո թշնամի երկրի միջով նահանջելիս, ծանր րոպեներին բացականում

էր. «Օ՛ր, Բյո՛ւր»: Սակայն վերագրել Բյուրի արշավի ու նահանջի այս հռչակը Քսենոփոնի գրչի գործությանը՝ կնշանակեր բացահայտել ճշմարտության մի կողմը միայն: Մեզ հայտնի է, որ սնկախ Քսենոփոնից, այդ նույն իրադարձությանն են անդրադարձել և ուրիշ հեղինակներ: Այսպես, դրա մասին իր երկում պատմել է հույն հեղինակ Քտեսիասը, որն այդ ժամանակ գտնվելիս է եղել հակառակ՝ պարսից թագավորի ճամբարում, որպես արքայի անձնակազմի քննիչ: Այդ արշավանքի պատմությունը գրել է նաև ոմն Սոփեմեոսու, որը հավանաբար «Անաբասիսում» նկարագրված Սոփեմեոսու Ստինփալացին է, Բյուրի ստրատեգոսներից մեկը: Սրա գործը մեզ չի հասել: Ենթադրում են, որ մ. թ. ա. I դարի հեղինակ Դիոդոր Սիկիլիացու «Գրադարանում» պահպանված՝ Բյուրի արշավանքի բավական հանգամանակից նկարագրությունը (XIV, 19—31, 37) հիմնված է հենց Սոփեմեոսուի գործի վրա: Եթե այս ենթադրությունը չարդարանա, ապա կպարզվի, որ գոյություն է ունեցել Բյուրի արշավանքի նաև մի չորրորդ պատմություն, որից օգտվել է Դիոդորը:

Իրադարձությունն, ուրեմն, գտնվել է հույն հասարակության ուշադրության կենտրոնում անկախ Քսենոփոնի գրածից: Ինչո՞ւ: Կարճ ասած, սա առաջին դեպքն էր, երբ հունական մի գորաբանակ այդչափ կտրվում էր իր հայրենիքից և ընդհանրապես իր հարազատ տարերքից՝ ծովից, հեռանում ցամաքի խորքը, ու այն էլ գնում հասնում պարսկական պետության սիրտը և այնտեղ մարտի մեջ հաջողությամբ չափվում պարսից արքայից արքայի հակադաս ուժերի հետ: Սա ոչ միայն սուկ սխրանք էր, այլև հույների վաղեմի բաղձանքների իրականացման փորձ՝ ուսանելի կարգով արշավել այն թշնամու հողը, տիրանալ այն թշնամու հարստություններին, որը իր հակադաս բանակներով մի ժամանակ հեղեղել էր հույների երկիրը: Նման ծրագրեր, ինչպես իմանում ենք հունական մատենագրությունից, փափայվել են V դարում, բայց նրանց իրականացման փորձերի մեջ Բյուրի արշավը առաջինն էր:

Էլ ավելի իմաստ է ստանում այս իրադարձությունը, երբ այն դիտում ենք հաջորդ դարաշրջանի՝ հելլենիզմի տեսանկյունով: Հիրալի, քաղաք-պետությունների միավորման տեղեկեցը, որ հելլենիզմի նախանշաններից էր, ուներ ոչ միայն սուլիսի ներքին ճգնաժամի հաղթահարման իմաստը, որը մենք վերը հատկապես շեշտեցինք, այլև ստրկատիրական ամեն մի հասարակության անօտարելի հատկանիշը կազմող՝ արտաքին նվաճումների, հարստությունների թալանի, մանավանդ գերեզարությունների առավել մեծ չափով իրականացման նպատակը: Եվ ահա հելլեն հասարակությունը փորձով համոզվեց, որ ինքը սկզբունքորեն ի վիճակի է կատարել այդպիսի վիթխարի մի գործ՝ նվաճել Աքեմենյան հզոր ու անսասան թվացող տերությունը: Եվ դրանից հետո նման ծրագրերն ու փորձերը չդադարեցին, մինչև ոտ

չպակվեցին կատարյալ հաջողությամբ արդեն Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրոք: Այսպես, Բյուրի արշավանքի, ինչպես ջրի կաթիլի մեջ, արտացոլվել է մի ամբողջ մեծ ու կարևորագույն դարաշրջանի ամենահատկանշական տեղեկեցներից մեկը:

Քսենոփոնի ստեղծագործության բոլոր ուսումնասիրողները նշում են, որ «Անաբասիսը» գրելու նրա դրդապատճառներից մեկն է եղել ինքնափառաբանումը. թերևս նրա բաղձանքն է եղել իր նկարագրած ուժեղ անձնավորությունների վերոհիշյալ ցանկի մեջ ներմուծել իր սեփական կերպարը ևս: Այդ ձգտումը ապացուցվում է և այն հանգամանքով, որ Քսենոփոնը իր գրչին այս ուղղությամբ ազատություն և արտոմածից՝ ավելի կշիռ տալու նպատակով «Անաբասիսը» հրատարակել է ուրիշի անվամբ (ոմն Թեմիստոգենես Սիրակուսացու, որ հայտնի չէ գոյություն ունեցել է, թե ոչ), և իր մասին պատմածի քանակով ու ոգով: Քսենոփոն Աթենացին, որ դեպի Պարսկաստան արշավանքի ընթացքում դեռևս ստվերում է գտնվում, առաջին պլան է դուրս բերվում իսկույններթ, երբ Կունաքսայի ճակատամարտից և լավագույն զորավարների խարդախ սպանությունից հետո հույներն ընկնում են ծանր ու անելանելի թվացող կացության մեջ և հոգեկան անկում ապրում: Քսենոփոնը, աստվածների ներշնչմամբ, հորդոր է կարդում զինվորներին, վստահություն ներշնչում նրանց իրենց ուժերի նկատմամբ, և ընտրվելով ստրատեգոսների շարքը, փաստորեն ստանձնում է Բյուրի ղեկավարությունը: Հետագա ողջ նահանջի ընթացքում գորքի բոլոր հաջողությունները կապակցվում են Քսենոփոնի նախաձեռնության, իմաստության ու եռանդի հետ, անհաջողությունները՝ ի հեճուկս նրա կատարած գործողությունների հետ: Նույն ուղղությամբ են ներգործում նաև Քսենոփոն-հեղինակի կողմից Քսենոփոն-ստրատեգոսի բերանը դրած բազմաթիվ ու երկարաշունչ ճառերը, այնպես որ Բյուրի վերադարձը Հոնիա ընթերցողը սկսում է ընկալել որպես հիմնականում Քսենոփոնի ջանքերի արդյունք: Անշուշտ, սա չափազանցություն պիտի համարել, մանավանդ որ, ասենք, Դիոդորի մոտ պահպանված համապատասխան պատմվածքում Քսենոփոնի անունն իսկ չի հիշատակված: Այս հանգամանքը ընդունակ էր ստվեր ձգելու ողջ «Անաբասիս» արժանահավատության վրա, և եղել են հետագոտողներ, որոնք տուրք են տվել այդ կարծիքին:

Սակայն երկի մանրագնին ուսումնասիրությունը ի վերջո հանգեցրել է այն միաժամուտ տեսակետին, որ հակառակ Քսենոփոնի իր սեփական դերի գերազանհատման՝ «Անաբասիս» պատմական կտավը ոչ միայն ճշմարտացի, այլև վերին աստիճանի ճշգրիտ է դուրս գալիս այն բոլոր դեպքերում, երբ հնարավոր է լինում ստուգել նրա տվյալները: Քննողները եկել են այն եզրակացության, որ Քսենոփոնը արշավանքի ողջ ընթացքում օրագիր է վարել, որը և օգտագործել է հետագայում «Անաբասիսը» շարադրելիս: Օրագրի գոյության փաստի անկասկածելի ապացույց է, օրինակ, այն հանգամանքը, որ Քսենոփոնը իր երկում նշում է ոչ միայն կա-

տարված անցումների թիվը, այլև դրանցից յուրաքանչյուրի երկարությունը, մեծ մասամբ պարսկական փարսախներով (փարսասնգ), այն տեղերում, երբ ընթացել են պարսկական պետական (արքունի) ճանապարհների երկարությամբ և դրանց վրա պարբերաբար դասավորված կայանները թույլ են տվել ճշգրտորեն նշել անցած տարածությունը: Մյուս դեպքերում՝ մոտավոր ձևով՝ ասպարեզներով և կամ ճանապարհի վրա ծախսած ժամանակով: Ոչ պակաս ցցուն կերպով են ցուցադրում Քսենոփոնի շարադրանքի ճշմարտապատում լինելը նաև Արևելքում նրա տեսածի նկարագրությունները:

Պետք է շեշտել, որ «Անաբասիս», որպես պատմական աղբյուրի, արժեքը առաջին հերթին խարսխված է ահա ուզվեթի ընթացքում նրա հեղինակի տեսածի ու լսածի արձանագրման վրա, որը, իհարկե, իր նմանը չունի հույն գրականության մեջ: Քսենոփոնը Կյուրոսի հետ արշավելիս, անցել է ողջ Փոքր Ասիան և Հյուսիսային Միջագետքը, տեսել բազմաթիվ երկրներ, քաղաքներ ու բնակավայրեր և տեղեկություններ է հաղորդում այս ամենի մասին, ինչպես և պարսիկների բարձր ոլորտներում, որտեղ նա անցնում-դառնում էր, տիրող բարքերի ու սովորությունների մասին: Սակայն առանձնապես և, կասեինք, եզակի կարևորություն է ձևոք բերում նրա պատմածը այն պահից, երբ սկսվում է Բյուրի նահանջը անձանոթ ու թշնամի երկրների միջով: Հույները կտրում-անցնում են Հայկական լեռնաշխարհը հարավից հյուսիս-արևմուտք, Վանա լճից հարավ ընկած Կարդուխների երկրից, բուն Հայաստանի և «Արևմտյան» Հայաստանի վրայով դեպի Սև ծովի ափերը ու այնուհետև ընթանում նրա հարավային ափի երկայնքով: Այդ ընթացքում նրանք ծանոթանում են տասնչակ ցեղերի ու ժողովուրդների հետ, որոնցից շատերը մինչ այդ հույներին հայտնի էին լավագույն դեպքում սուկ անուններով:

Եթե նախապես հույները պարսկական զորքի կազմում էին արշավում, որպիսի հանգամանքը նրանց մասամբ մեկուսացնում էր այցելված երկրների բուն միջավայրից, սուպա այժմ՝ միայնակ, թողնված բախտի քմահաճույքին, ենթակա անսպասելի ու անձանոթ վտանգների: Այս սվելի է սրում նրանց ուշադրությունն ու դիտողականությունը համապատասխան երկրների ու նրանց բնակչության նկատմամբ: Վերջինի հետ նրանք անընդհատ ձգտում են անմիջական շփում հաստատել, փորձում լեզու գտնել, հնարավորին չափ առանց բախումների անցնելու համար իրենց ճանապարհը: Օգտագործում են հանգստի համար նրանց կացարանները, սնվում նրանց սննդով, օգտվում նրանց հագուստից, տեսնում նրանց զբաղմունքները, բարքերը, հարաբերությունները, ճանապարհի առաջնորդներ ընտրում նրանցից և նման ուղիներով հսկայական ինֆորմացիա ստանում նրանց կյանքի մասին:

Երջանիկ պատահականությամբ հույն զորաբանակում գտնվել է Քսենոփոնի փայլուն պատրաստությունը, շահագրգռումները և գրիչը ունեցող անձը, որը ներ-

ծծել է այս բոլոր տպավորությունները և հարազատորեն հանձնել թղթին: Հասկանալի է, թե որքան անզերագնահատելի նշանակություն ունի այդ համապատասխան ցեղերի ու ժողովուրդների պատմության համար: Այն շատ վաղ ցուցադրվում է հատկապես Հայաստանի մասին Քսենոփոնի հաղորդածով, որի հիման վրա իր լուսարանումն է ստանում հայ ժողովրդի պատմության մի ամբողջ դարաշրջան, որը այլապես մութ կմնար:

Որպես պատմական աղբյուրի՝ «Անաբասիս» մի այլ արժանիքն է հունական զորքի պատմության որոշ էջերի վաղ լուսարանումը: Քսենոփոնը մի դարաշրջանում է ապրել, երբ սկսվում է վարձկան զորքի նշանակության վերելքը ժամանակի քաղաքական ու ուզվեթի խնդիրների լուծման մեջ, բայց երբ վարձկանության ծախս հոգեբանությունը դեռևս չէր քայքայել հելլենական զորքի հիմնավորը ազնիվ սվանդները: Բյուրը, փաստորեն, մի շարժում պոլիս են ներկայացնում, բախտի քմահաճույքով նետված օտար ցեղերի ու բնության անհրապույր գիրկը, և հետաքրքրականն այն է, որ հակառակ բոլոր արհավիրքների, նրանք պահպանում են իրենց կենսակերպը ու նկարագիրը: Մեծագույն վարպետությամբ և, իհարկե, միանգամայն վավերագրորեն պատմում է Քսենոփոնը, թե ինչպիսի կյանքով է ապրում իր հայրենիքից հարյուրավոր մղոններ հեռացած Հելլասյի այս փշուրը:

Ահա պոլիսի գերագույն դեկավար օրգանին՝ ժողովրդական հավաքին փոխարինող զինվորների հավաքը, որ գումարվում է ամեն անգամ արշավանքի հետ կապված սկզբունքային հարցերը լուծելիս, և որում ամենավերջին զինվորը իրավական տեսակետից հավասար է ստրատեգոսին ու կարող է քննադատել նրա և յուրաքանչյուր այլ անձնավորության գործողությունները և իր առաջարկները մրտցրնել, որոնք կրնդունվեն կամ կներժվեն հավաքի ձայների մեծամասնությամբ: Իհարկե սա սկզբունքն է միայն, իսկ իրականության մեջ իրեն խիստ զգացնել է տալիս իշխանության, ծագման, ունեցվածքի և այլ տեսակի տարբերությունից բխող հեղինակության տարբերությունը: Ելույթները հաճախ միտումնավոր են ու դեմագոգիկ, հավաքի վճիռները որոշ դեպքերում՝ անխոհեմ: Բայց բնդհանոր ստմամբ այս դեմոկրատական արարողությունը ցույց է տալիս, թե որն է թշնամիների ու արհավիրքներից այս մի բոտ հելլենների դիմադրելու կարողության աղբյուրը. այն, որ յուրաքանչյուրը նրանցից իրեն ազատ քաղաքացի, ինքնուրույն անձ է զգում և գործում է գիտակցաբար: Սրանով, ըստ այն, ամենեին չի բացառվում զինվորական խիստ կարգապահությունը, առանց որի հելլեններին փրկություն չէր լինի:

Այս կոլեկտիվը, շարժում պոլիսը, կրքեր չի մոռանում հայրենիքում մոր կաթի հետ ներծծված այն զգացումը, որ հելլենները իրենց բնությամբ հակադիր են ոչ հելլեններին՝ բարբարոսներին, գերագանց են նրանցից իրենց ազատությամբ,

իրենց հոգևոր ու նույնիսկ մարմնական ուժերով: Բանակ-սրիսը լրիվ պահպանում է նաև իր ստրկատիրական էությունը: Թշնամու երկիրը ասպատակելիս հեղինակները, բացի իրենց անհրաժեշտ պարենից և այլ կենսամիջոցներից, տանում են նաև բնակչությունը, այն հարմար դեպքում վաճառելու և կամ առանձին աչքի ընկնող սարույններին իրենց հետ հայրենիք վերցնելու նպատակով: Իրենք էլ լավ հասկանում են, որ իրերի դժբախտ ընթացքի դեպքում կարող են, ազատ քաղաքացիներ լինելով հանդերձ, ստրկացվել, նույնիսկ եղբայր-հեղինակների կողմից: Այսպիսի մի դեպք՝ 400 զինվորների ստրկացումը, նկարագրված է «Անարասիսում»:

Հեղինակների հետ արշավանքի մեջ են նաև նրանց աստվածները, որոնց հետ ամեն օր շփվում են զոհաբերությունների ու ճարցումների միջոցով: Ոչ մի կարևոր բայլ չի ձեռնարկում Քսենոփոնը կամ մյուս ստրատեգուները, զորքին թե սեփական անձին վերաբերող, նախքան զոհաբերված կենդանու փորոտիքի հետազոտման հիման վրա գուշակը չհայտնի աստվածների կամքը: Չոհաբերության համար կենդանի հայթայթելու նպատակով հույները պատրաստ էին ծախել իրենց վերջին միջոցները: Մոռացության չէին տալիս նրանք նաև իրենց մարմնամարզական ավանդական մրցումները: Հագիվհագ Հայկական լեռնաշխարհից դուրս պրծած, դեռ հոգևած ու հյուժված, առաջին իսկ հնարավորության դեպքում նրանք կազմակերպում են այդպիսի մրցումներ և ամբողջ հոգով տրվում դրանց:

Նման էտնախորքի վրա ամենևին տարօրինակ չի հնչում այն գաղափարը, որը մի բանի անգամ այս կամ այն առիթով սրժարժվում է «Անարասիսում» և անցնում իրեն Քսենոփոնի մտքով. արդյոք «հիշա չի» լինի, փոխանակ հայրենիք վերադառնալու, որտեղ հայտնի չէ, թե ինչ է սպասում յուրաքանչյուրին, ընտրել որևէ ծովամերձ հարմարավետ վայր և մի նոր պոլիս հիմնադրել: Ու թեև այդ միտքը մերժվում է, բայց հեշտությամբ կարելի է պատկերացնել, թե որքան դյուրին կարող էր այն իրականանալ:

Եվ, վերջապես, «Անարասիսը» աչքի է ընկնում թե Քսենոփոնի ստեղծագործությունների և թե ողջ հունական գրականության մեջ իր բարձր գրական-գեղարվեստական արժանիքներով, որոնք գնահատվել են դեռևս հնների կողմից և որոնք հաճույք են պատճառում այսօրվա ընթերցողին ևս:

«Անարասիսը» այս անունով կիտելիս հիշենք, որ այն գեղարվեստական ժանրին չի պատկանում, և հեղինակը խիստ սահմանափակված է եղել գեղարվեստական միջոցների կիրառման խնդրում: Քսենոփոնը զարմանք է պատճառում սուղ և զուտ միջոցներով հիանալի մրդյունքի հասնելու իր ունակությամբ: Պատմական անձնավորությունների կերպարները և իրադարձությունների նկարագրությունները մրցում են իրար հետ արտահայտչականությամբ և ներգործման աստիճանով:

Սովորաբար առաջին հեղթին մատնացույց են անում այն սեղը, որտեղ ներ-

կայացված են Բյուրի դավադրաբար սպանված երեք զորահրամանատարների՝ Կեարբուսի, Պրոքսենուսի և Մենոնի բնութագիր-դիմանկարները: Սրանք, հիրավի, տպավորիչ են: Սեղմ տողերով ոչ միայն գծագրված է երեք միանգամայն տարբեր անձնավորություն, իրենց թույլ ու ուժեղ, դուրեկան ու համակրելի կողմերով, իրենց գաղափարներով ու ձգտումներով, կյանքի նկատմամբ ունեցած պահանջներով ու շրջապատի հանդեպ՝ վերաբերմունքով և այլն, այլև նկարագրերը հասցված են սոցիալական ընդհանրացումների աստիճանի, որով երեք զինվորականների տիպական կերպարները բնութագրում են իրենց ծնած հասարակությանը:

Այս հատվածները, սակայն (ինչպես և քիչ ավելի վաղ տրված՝ Կյուրոս Կրտսերի հմայիչ դիմանկարը), որոնք մահախոսականների բնույթ են կրում, ամենևին գրական «շեղումներ» չեն շարադրանքի բուն նյութից. նրանք հիմնավորված են և նախապատրաստված նախորդ շարադրանքով: Նախքան դրանց հասնելը, ընթերցողն ինքը, հիշյալ անձերի արածի ու ասածի հիման վրա, Քսենոփոնի գրչի շեղարվեստական գործությամբ, արդեն ստեղծում է իր մեջ նրանց կերպարների մոտավորապես նույն նկարագիրը, որն այնուհետև ստանում է հեղինակից՝ ավելի ճշգրիտ ու նրբին կերտվածքով: Սա է, ի դեպ, այդ բնութագրումների ներգործական ուժի մի էական ակունքը: Նրանք նախորդ շարադրանքի հանրագումարներն են մահվան խազած գծի տակ:

Այս ասում ենք նաև շեշտելու համար, որ բազմաթիվ այլ, նման սեղմ բնութագրումներից գուրկ անձնավորություններ ևս հատնում են «Անարասիսի» էջերից, որպես ցցուն ու բնորոշ կերպարներ: Եթե շարունակենք հույն գորավարների պատկերաշարը, ապա կարելի է հիշատակել Քսենոփոնի ընկերակից լակեդեմոնացի Խելքիստիոսին, որի բնորոշ գծերը նրա միջակ, տաղանդից գուրկ ամուր պրոֆեսիոնալիզմն ու կենսափորձն են, կամ դիպվածաբար հանդես եկող Կոյրատոսասին: Վերջինի գործողությունները Քսենոփոնը նկարագրում է ամենայն լրջությամբ, բայց ընթերցողի ականջին այն հնչում է որպես կծու ծաղր հեղինակական գորավարների ևս մի «տարատեսակի» նկատմամբ, որի ներկայացուցիչները, հակառակ իրենց չնչին կարողությունների, կաշվից դուրս են գալիս որսալու իրենց բախտը վարձկանության պղտոր ջրերում: Սոցիալական ընդհանրացումը այստեղ ևս, ինչպես այլ դեպքերում, առկա է:

Մի շարք «բարբարոսների» կերպարներ ևս՝ Տիստափեոնեսի, Արիպոսի և ուրիշների, շատ տպավորիչ են: Հատկապես Սկոթսինը, խորամանկ, բայց կարճամտ, իշխելու ծարավի, բայց անարի, թագավորություն նվաճել ձգտող, բայց միջոցներ խնայող, իրեն իսկ ծառայող մարդկանցից երկնչող թրակիական արքայիկի, որը կատարյալ հակապատկերն է մի այլ «բարբարոսի»՝ հզոր ու լավնախոն Կյուրոս Կրտսերի:

Ոչ պակաս դիպուկ ու հմայիչ են արշավանքի տեսարանների, ոսպնական գործողությունների, առանձին ընդհարումների, առօրյա դեպքերի, խնջույքների նկարագրությունները, որոնց մեջ չի գտնվի պատահական, իմաստացին փցքից գուրկ բառ և որոնք ընթերցողի համար գրեթե տեսողական էֆեկտ են ստեղծում և ներմուծում նրան նկարագրվող իրականության բուն մթնոլորտը:

Անկարելի է, ի վերջո, կրկին անգամ շնիշատակել Քսենոփոնի լեզուն, որին հենքի տված բնութագրումից մենք սկսեցինք սույն հոդվածը: Այն հիրավի օրինակելի է համարվում իր քերականական հավասարակշռությամբ և հանգիստ արտահայտչականությամբ: Պատահական չէ, որ ավանդաբար հենց Քսենոփոնից և հասկապես «Անարասիսից» են սկսում նոր ժամանակներում հունարենի ուսուցումը:

«Անարասիսի» ներկա հայերեն թարգմանությունը հարազատորեն է վերարտադրում բնագրի ձևն ու ոգին և արժեքավոր ներդրում է բազմադարյան հսկայական նվաճումներ ունեցող և հատկապես հույն գրականության նմուշներով հարուստ հայ թարգմանական գրականության զաննարանը:

ԳԱԳԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

«ԱՆԱՐԱՍԻՍԸ» ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Հունական պատմագրության դերը հին Հայաստանի պատմության լուսարանման գործում առաջին մնում է չգերազանցված: Հետազոտողի ուշադրությունն են գրավում հատկապես Հերոդոտի, Քսենոփոնի և Ստրաբոնի կերպարները: Այս եռյակի հիշատակումը պատահական չպետք է համարել: Երեքն էլ ստույգ պատմաբանի համբավ ձեռք բերած լինելուց բացի այս կամ այն ձևով մոտիկից ծանոթ են եղել Հայաստանին: Բայց նրանցից և ոչ մեկը այն չափով չի ուսումնասիրել Հայաստանը և կարևոր տեղեկություններ թողել նրա ներքին կյանքի մասին, ինչ չափով, իրերի բերմամբ, այդ արել է Քսենոփոն Աթենացին: Բյուրի ստիպողական նահանջը Քսենոփոնին՝ այդ նահանջի մասնակցին, դեմ առ դեմ կանգնեցրեց Հայաստանի բնաշխարհի և մարդկանց հետ, և ականատես հեղինակի ձեռքով կատարված գրառումները «Անարասիսի» ամենահետաքրքրական բաժիններից մեկի հիմք դարձան: Որոշ պատկերացում տալով Հայաստանի քաղաքական վիճակի մասին, Քսենոփոնը լայնորեն լուսարանում է հին հայկական հասարակության կյանքի տարրեր կողմեր: Այս է «Անարասիսի» գլխավոր արժեքը Հայաստանի պատմության համար:

«Անարասիսը» և Քսենոփոնի մյուս աշխատությունը՝ «Կյուրուպեդիան», որի Հայաստանին վերաբերող տեղեկությունները նա նույնպես քաղել է Հայկական լեռնաշխարհի միջով անցնելիս, անդրապատկերում են Հայաստանի պատմության

նշանակալից այն ժամանակաշրջանը, որն սկսվեց ուրարտական տերության անկումով և Հայկական լեռնաշխարհում հայերի քաղաքական գերիշխանության հաստատումով: Հայ ժողովրդի պատմության այս նոր փուլում տևտության առաջացման, հայ ժողովրդի կազմավորման հետ առնչվող կարևորագույն երևույթներ և բազմաթիվ այլ սկզբունքային կարգի հարցեր, ավելի կամ պակաս չափով, իրենց արտացոլումը գտան Քսենոփոնի վերոհիշյալ երկերում, մի անգամ ևս ընդգծելով նրանց աղբյուրագիտական բացատիկ նշանակությունը:

Երբ հույները ոտք դրին Հայաստանի հողի վրա, այն արդեն մեկ և կես դար Աքեմենյան Իրանի աշխարհակալ տերության մասն էր կազմում: Պարսկական իշխանությունը հաստատվել էր Հայկական լեռնաշխարհում VI դարի կեսերին, բայց երկրի վերջնական հպատակեցումը տեղի ունեցավ ավելի ուշ և կապված էր հայերի ապստամբության ճնշման հետ: Օգտվելով պարսից արքունիքում ստեղծված խառնակ վիճակից, տերության ժողովուրդները, այդ թվում և հայերը, ոտքի ելան վերանվաճելու կորցրած անկախությունը: Աքեմենյան տառնի կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչ Դարեհը, իշխանությունը իր ձեռքը վերցնելով, ստանձնեց կայսրության ամբողջականության վերականգնման գործը, որը կատարեց մեծ վճռակալությամբ՝ հակառակ հանդիպած բոլոր դիմադրությանը: Հատկապես մեծ դժվարությունների հանդիպեց Դարեհը Հայաստանում: Պարսկական զորքերը հինգ անգամ ներխուժեցին Հայաստան, միայն վերջին արշավանքից հետո պարսիկները իրադրության տերը դարձան:

Դարեհ I-ը վերամիավորված տերության մեջ բազմաթիվ բարեփոխումներ իրագործեց, վարչական նոր կարգ սահմանեց, դրամական միասնական սխտեմ մըտցրեց, կարգավորեց ճանապարհները, հարկերի հաստատ չափեր որոշեց: Հայաստանը դարձավ քեմենյան տերության աստրապություն, իր կառավարիչ աստրապով: Այս էր Հայաստանի ընդհանուր վիճակը, երբ հունական զորքը նրա միջով անցնելով, իրագործեց իր հուշակավոր նահանջը Միջագետքից դեպի Սև ծով և այնտեղից էլ Փոքր Ասիայի արևմտյան ափերը:

Մակազն V և IV դարերի սահմանագլխի այդ օրերին արդեն ուրվագծվում էր պարսկական աշխարհակալ տերության վախճանը, երևում էին նրա վերահաս փլուզման առաջին նշանները: Քսենոփոնի կողմից այդքան վարպետությամբ նկարագրած արշավանքը նախախարսպետն էր մոտ 70 տարի հետո տեղի ունեցած Ալեքսանդր Մակեդոնացու աշխարհացունց արշավանքի, որը պիտի կործաներ քեմենյան տերությունը և պայմաններ ստեղծեր մի շարք նոր երկրների, այդ թվում և Հայաստանի ինքնուրույն զարգացման համար:

* * *

401 թ. զարնանը դուրս գալով Սարդեսից, Լիդիայի, Փոնտիայի և Կապադովկիայի աստրապ Կյուրոսը, որը, ի տարբերություն իր նույնանուն նախնու, հայտնի է «Կրտսեր» մականունով, բազմաբանակ զորքի գլուխն անցած սկսեց արշավանքը ընդդեմ հարազատ եղբոր, պարսից արքա Արտաքսերքսես II Մճեմոնի (404—358): Երկու եղբայրների միջև ընդհարման պատճառը միայն անձնական ու դինաստիական հողի վրա չէր, այն կապված էր տերության առաջավոր ուժերի՝ երկրի կյանքում բարեփոխումներ մտցնելու ձգտումների հետ: Կտրելով-անցնելով Փոքր Ասիան, արշավող բանակը, որի կազմում կար նաև հույն վարձկանների մի մեծ շուկատ, Կիլիկիայի ու Ասորիքի վրայով մուտք գործեց Միջագետք և Եփրատի ձախ ափով առաջ խաղաց դեպի հարավ: Չհասած Բաբելոն քաղաքին, Կունաքսայի մոտ Կելի ունեցմով վճռական ճակատամարտը, որի էլքը աղետաբեր եղավ Կյուրոսի համար: Նա ինքը սպանվեց, իսկ իր բանակը թալանվեց ու ցարացրիվ եղավ: Հույներին, որոնց զինվորական ղեկավարման կազմի մեջ ընդգրկվել էր արշավի մասնակից Քսենոփոնը, այլ բան չէր մնում, բան մտածել վերադարձի մասին: Վերադառնալ հույները կարող էին այն ճանապարհով, որով նրանք եկել էին, բայց այն իրենց ծանոթ լինելով հանդերձ կապված էր բազմաթիվ վտանգների հետ: Այդ պատճառով նրանք վճռեցին շարժվել այն ճանապարհով, որը, ավելի երկար լինելով, ավելի ապահով էր թվում և դուրս էր բերելու դեպի Սև ծովի նավահանգիստները: Մի շարք դժվարություններ հաղթահարելուց հետո հունական զորքը անցավ Տիգրիսը և գետի ձախ ափով դեպի հյուսիս շարժվեց: Երբ հույները հասան ճանապարհի խոշոր խաչմերուկին՝ արևմտյան և նապարհը տանում էր դեպի Լիդիա և Հոնիա, արևելյանը դեպի Սուզա և Էփրատան, հարավայինը, որով նրանք եկել էին՝ դեպի Բաբելոն, իսկ հյուսիսայինը՝ դեպի կարդոլաների երկիրը, սպա նրանք ընտրեցին վերջինը, որովհետև տեղեկացել էին, որ այդպիսով կհասնեն Հայաստան, որտեղից «ամեն մեկը կարող է հեշտությամբ գնալ, ուր որ կամենա»: Քանի որ Տիգրիսի ափով այլևս հնարավոր չէր շարունակել ճանապարհը, հույները որոշեցին շարժվել կարդոլաների լեռնոտ երկրի միջով: Իրենց դժվարին անցման յոթերորդ օրը հույները հասան այն գյուղերը, որտեղից երևաց Կենտրիտես գետը, Հայաստանի և կարդոլաների երկրի սահմանը:

Հայաստանի միջով հունական զորքի նահանջի ճանապարհի ստույգ որոշումը նախապայման է «Անաբասի» Հայաստանին վերաբերող մի շարք տվյալների ճիշտ մեկնաբանման համար: Այդ է պատճառը, որ այս հարցը արժանացել է բազմաթիվ հետազոտողների ուշադրությանը, որոնք սակայն միասնական կարծիքի չեն հանգել, և այդ զարմանալի չէ, քանի որ հին Հայաստանի պատմական աշ-

խարհագրությամբ զբաղվողը վճռական խոսք ասելու համար իր տրամադրության տակ չափից քիչ նյութեր ունի: Եվ այնուամենայնիվ Քսենոփոնը հիշատակում է մի շարք հեռակեսային նշանակություն ունեցող տվյալներ, որոնք ուսումնասիրողին կողմնորոշում են ճիշտ ուրվագծելու ընդհանուր ուղղությունը, անտեսելով մասնակի շեղումները:

Այդպիսի հեռակետերից են Կենտրիտես գետը, Տիգրիսի ակունքները, Տելեբոսս գետը, Եփրատի ակունքները, Փասիս գետը, տատխների և խալիբների երկրները: Սրանցից բացի Քսենոփոնը հիշատակում է թե ամեն մի ճանապարհահատվածում բանի օր են քայլել, բանի անցում կատարել, բանի փարսախ անցել, ընդ որում հայտնի են այս միավորների միջև գոյություն ունեցող մոտավոր փոխհարաբերությունները (1 օր=1 անցում=5 փարսախ, 1 փարսախը=5 կմ):

Հաշվի առնելով երթուղին տեղում ուսումնասիրողների եզրակացությունները, օգտվելով հին աշխարհաբարտեզների և ժամանակակից մեծ մասշտաբային քարտեզների տվյալներից, հնարավոր է մոտավորապես վերականգնել մահանջի ճանապարհը: Այն փաստից, որ հույները կարդուխների երկիրը հասնելուց հետո շարունակեցին իրենց ճանապարհը այդ երկրի միջով և ոչ թե Տիգրիսի երկայնքով. կարելի է եզրակացնել, որ Կենտրիտեսը նրանք հասան ու ապա անցան մի այնպիսի կետում, որ գտնվում էր Տիգրիսի երկու՝ արևմտյան և արևելյան (Կենտրիտես) ճյուղերի միախառնման տեղից դեպի արևելք: Գետանցումը կատարելուց հետո, հաղորդում է Քսենոփոնը, հույները ընթացան այնպես, որ կտրելով-անցնելով Տիգրիս գետի ակունքները, հասան Տելեբոսս գետը: Քանի որ Քսենոփոնի հետագա շարադրանքից երևում է, որ հույները անցան նաև Եփրատի ակունքների մոտով, ապա պարզ է, որ Տիգրիսի ակունքների շրջանից այնտեղ հասնելու համար հույները պետք է հաղթահարած լինեն Հայկական Տավրոսը, անցնելով նրա լեռնանցքներից որևէ մեկով: Հնարավոր է, որ Կենտրիտեսի հայկական ափը փոխադրվելուց հետո հույները շարժվեցին մոտավորապես դեպի հյուսիս և Կենտրիտեսի վտակ Բաղեշ գետի ակունքների մոտով ու ապա Բաղեշի լեռնանցքով իջան Մշո դաշտը: Սակայն բացառված չէ, և նույնիսկ ավելի հավանական է, որ Հայաստան մուտք գործելուց հետո հույները շարժվեցին դեպի արևմուտք և ապա հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան ուղղություն ընդունելով՝ Քաղիթթ գետի հովտով բարձրացան դեպի լեռները և ակունքների մոտ գետը անցնելուց հետո Սասնա լեռնանցքով իջան դեպի Մշո նույն դաշտը: Այդ մասին «Անաբասիտում» որոշ ակնարկներ են պահպանվել: Հասնելով Կենտրիտեսի մոտ հույները դիմացի ափում նկատեցին մի ձեռակերտ ճանապարհ, որը դեպի վեր էր տանում: Հնարավոր է, որ խոսքը այստեղ «արքայական» ճանապարհի մասին է, որը, ինչպես հայտնի է, անցնում էր Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջաններով և որի ուղղությունը մերձափորից վայրերում

արևմուտքից արևելք եղած պիտի լիներ: Ընթանալով այս ճանապարհով, հույները ստժամանակ պետք է որ դեպի արևմուտք գնացած լինեն, հեռանալով հետևաբար Բաղեշի գետից և մոտենալով այդպիսով Քաղիթթ գետին: Թեքվելով ապա մայրուղուց, որը նրանց ի վերջո հասցնելու էր Փոքր Ասիայի այն վայրերը, որոնցից նրանք խոսափում էին, հույները ընդունեցին հյուսիսային ուղղություն՝ դեպի Տիգրիսի ակունքները: Որ հույները պետք է անցած լինեն ոչ թե Բաղեշի գետը, այլ Քաղիթթը, երևում է նաև այն բանից, որ Քսենոփոնը խոսում է Տիգրիսի ակունքների մասին և ոչ Կենտրիտեսի: Մոցնելով նման տարբերակում Տիգրիսի երկու ճյուղերի միջև՝ Կենտրիտեսի տակ հասկանալով Արևելյան Տիգրիսը, իսկ պարզապես Տիգրիսի, հետևաբար, արևմտյանը, Քսենոփոնը պետք է որ վերջինիս ակունքները փնտրած լինի ոչ թե Կենտրիտեսի, այլ Տիգրիսի արևմտյան ճյուղի վտակների մեջ: Վերջապես շատ անհավանական է, որ հույները Բաղեշի լեռնանցքով շարժվելիս չտեղեկանային Վանա լճի գոյության մասին, որը շատ մոտիկ է այդ լեռնանցքից:

Հայկական Տավրոսը կամ ավելի ճիշտ Սասնա լեռները հաղթահարելուց հետո հույները իջան դաշտը, իրենց ճանապարհին համդիպելով Տելեբոսս գետին: Այստեղից մի շարք անցումներ կատարելուց հետո, պատմիչի ասելով, հույները անցան Եփրատը, բայց այնպիսի մի կետում, որտեղից ակունքները հեռու չէին: Եվ ապա շարունակելով իրենց ճանապարհը, հասան Փասիս գետը՝ Արաքսի վերին հոսանքը:

Մի շարք հետազոտողներ Տելեբոսսի մեջ տեսնում են Արևելյան Եփրատը (Արածանին), մոռանալով, որ Տելեբոսսը Քսենոփոնը անվանում է ոչ մեծ գետ, իսկ Եփրատի տակ հասկանում են Արևմտյան Եփրատը, ենթադրելով, որ Արածանին անցնելուց հետո հույները ուղևորվեցին դեպի հյուսիս: Նման մեկնաբանման դեմ են խոսում սակայն մի շարք նկատառումներ: Դեռևս Միջագետքում մահանջի հետ կապված հարցերը քննարկելիս Բյուրի դեկավարներից մեկը խոշոր գետերի անցման դժվարությունների կապակցությամբ այն միտքը հայտնեց, որ նրանք հաղթահարելի են, եթե զորքը փորձի գետերը անցնել ակունքների մոտ գտնվող հատվածում: Այդ սկզբունքը կիրառելի դարձավ Հայաստանում: Հայաստանի միջով իրենց առաջխաղացման հնարավորությունները պարզելիս հույները կարդուխների երկրում տեղեկացան, որ Եփրատի ակունքները հեռու չեն Տիգրիսի ակունքներից, և այդ այդպես էլ եղավ, ավելացնում է պատմիչը: Այս պնդումը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Եփրատի անվան տակ Քսենոփոնը հասկացել է Արածանին, որը իսկապես հեռու չէ Տիգրիսի ակունքներից: Ապա ճանապարհի նկարագրությունը Եփրատից, ավելի ճիշտ՝ նրա ակունքներին մոտ մի կետից մինչև Փասիս (այսինքն՝ Արաքսի վերին հոսանքը) համապատասխանում է ավելի Արևելյան Եփրատի

(Արածանիի) և Արաքսի միջև ընկած տարածությանը, ուստի և դժվար է համաձայնվել այն ուսումնասիրողների հետ, որոնք Եփրատի անվան տակ հասկանում են Արևմտյան Եփրատը:

Այսպիսով, Տելեբուսից, որը այժմ նույնացվում է Արածանիի ձախակողմյան վտակ Մեղրագետի հետ, հույները նախ Մշո և ապա Մանագլերտի դաշտով շարժվեցին դեպի արևելք և անցան Արածանիի՝ ակունքների մոտ գտնվող մի վայրում, ու ապա, առաջ խաղալով, հավանաբար Ալաշկերտի դաշտով, հասան հայտնի այն գյուղերը, որտեղ տեղեկացան հարևան խալիբների երկրի և այնտեղ տանող ճանապարհի մասին: Սակայն, փոխանակ շարժվելու այս ճանապարհով դեպի հյուսիս և խալիբների երկրի վրայով ծովը դուրս գալու, հույները, որոնց որոշ ժամանակ առաջնորդում էր հայ գյուղապետերից մեկը, ընթացան հավանաբար դեպի հյուսիս-արևելք, հասնելով Արաքսի վերին հոսանքը: Բացառված չէ նաև, որ միառժամանակ հույները շարժվեցին Արաքսի երկայնքով, այդ պատճառով էլ լրիվ պարզ չէ, թե այն որ կետում է, որ նրանք հեռացան գետից՝ թեքվելով դեպի տառիների երկիրը տանող ճանապարհը: Այն հանգամանքը, որ այս ճանապարհի վրա ընկած լեռնանցքը պաշտպանում էին խալիբների, փասիանների և տառիների միացյալ ուժերը, ակնարկում է այն մասին, թե ճանապարհը դեպի տառիները ընթացել է փասիանների երկրի միջով, հին հայկական Բասեն գավառով, որը միջանկյալ դիրք էր գրավում տառիների և խալիբների երկրների նկատմամբ: Այդ ի դեպ հաստատվում է նաև Դիոդոր Սիկիլիացու միջնորդությամբ մեզ հասած տեղյակներով: Տառիների երկրից հույները շարժվեցին դեպի արևմուտք՝ և խալիբների ու սկյութիանների երկրի միջով, Հարպասու (Շորոխ) գետի ափով ու Գյումմիաս ըստաքով անցնելուց հետո հասան Թեխես լեռը, որտեղից երևաց ծովը և որտեղից փաստորեն սկսվեց վայրէջքը դեպի Տրապիզոն:

Քսենոփոնը Հայաստանը անվանում է ընդարձակ մի երկիր և որոշ տեղեկություններ է տալիս նրա հարավային և հյուսիսային սահմանների մասին: V դարը վերջում Հայաստանի հարավային սահմանը, ալեյի ճիշտ այդ սահմանի մի՝ արևելյան հատվածը, Վենտրիտես գետն էր (միջնադարյան աղբյուրներում՝ Ջերմ), Արևելյան Տիգրիսը (Բոհոտանու), որը Հայաստանը բաժանում էր կարդոյանների երկրից (Վորդոք): Հարավային սահմանի մյուս՝ արևմտյան հատվածը, նույն այդ ժամանակ, կամ Արևմտյան Տիգրիսն էր կազմում կամ Մասիոսը՝ Տուր-Արդին լեռնաշղթան:

Հայաստանի հյուսիսային սահմանը դժվարությամբ է որոշվում, թեպետ հնարավոր է ընդհանուր պատկերացում կազմել նրա մասին: Հյուսիս-արևմտյան մա-

սում, դատելով Քսենոփոնի, ինչպես նաև հույն այլ պատմիչների վկայություններից, հայերը սահմանակից էին խաղդայ-խալիբներին, որոնք զբաղեցնում էին Բարձր և Փոքր Հայքի լեռները: Սահմանը այստեղ հավանաբար անցնում էր Դերջանի և Կարինի գավառներով և ապա ընթանում էր դեպի հյուսիս-արևելք, իր մեջ առնելով նաև Սպեր և Բասեն գավառների հողերը: Այդ երևում է «Անաբասիսի» վերջում պահպանված մի հավելվածից, որտեղ հետաքերիտները և փասիանները (որոնցից առաջացել են վերոհիշյալ գավառների անունները) «Արևմտյան Հայաստանի» կառավարիչ Տիրիբազոսի ենթականերն են համարվում: Ինչպես երևում է նախնայի ճանապարհի նկարագրությունից, հյուսիսային սահմանի շարունակությունը գրանցվում էր Արաքսի վերին հոսանքից դեպի հյուսիս: Հույները Արաքսի մոտից սկսած հաղթահարում են մոտ 40 փարսախ (200 կմ) մինչև որ հասնում են տառիների երկիրը:

Հայաստանի արևելյան և արևմտյան սահմանների մասին Քսենոփոնը ոչինչ չի հաղորդում, բաց Հերոդոտից գիտենք, օրինակ, որ արևմտյան սահմանը Եփրատով էր անցնում: Այդ վկայությունը վերաբերում է Հայկական սատրապության գոյության առաջին ժամանակաշրջանին: Դատելով Անտիոքոս I Կոմմագենացու Նեմրոդ լեռան արձանագրություններից, հնարավոր է, որ V դարի վերջերին, հենց Քսենոփոնի հիշատակած Ծրոնտա սատրապի օրոք, այդ սահմանը կամ նրա մի մասը տեղափոխվել էր Եփրատից էլ արևմուտք, ներսանելով իր մեջ նաև Կոմմագենե երկիրը: Ինչ վերաբերում է հյուսիս-արևելյան սահմանին, ապա այն, ինչպես երևում է Հայաստանի վարչական բաժանումների բաղդատումից, գտնվում էր Քոտ գետի վրա:

Հայկական սատրապությունը՝ վարչական այս ընդհանուր միավորը, ուներ իր ենթաշրջանը՝ հյուպարքիան՝ «Արևմտյան Հայաստանը», որի հարավային սահմանները անցնում էին հավանաբար Արածանիի ստորին հոսանքով և ապա հաստատապես Հայկական Տավրոսի Սասնա լեռնաշղթայով, որը հաղթահարեցին հույները Հայաստանի հարավային շրջաններից «Արևմտյան Հայաստան» ենթաշրջանը մուտք գործելու համար: Սահմանը ապա շարունակվում էր Վանա լճի հյուսիսային ափերով և շրջանցելով Արածանիի ակունքները, միանում, հավանաբար, Հայկական Պարին ու ապա ձգվում դեպի հյուսիս՝ մինչև տառիների երկիրը¹:

Քսենոփոնի հաղորդած տվյալներից երևում է, որ Հայկական սատրապության «Արևմտյան Հայաստան» հյուպարքիայից ջոկվող մասերը չի կարելի Արևելյան Հայաստան անվանել: Նման հակադրությունը մեխանիկական կլիներ, քանի որ

¹ «Արևմտյան Հայաստանի» տեղադրման մասին կան և այլ կարծիքներ: Տե՛ս, օրինակ, սույն գրքում հրատարակվող՝ Ս. Տ. Երևմյանի քարտեզը:

այդ ենթադրյալ Արևելյան Հայաստանի մեջ մտնում էին այնպիսի երկրամասեր, ինչպիսին Աղձնիքն ու Վասպուրականն են, էլ չենք խոսում Ծոփքի և Կոմմագենի մասին, որոնց աշխարհագրական դիրքը համատեղելի չէ արևելյան հասկացության հետ:

Անհաջողության են մատնված նաև փորձերը նույնացնելու Քսենոփոնի օրոք Հայաստանում գոյություն ունեցող վարչական բաժանումը այն ավելի վաղ վիճակի հետ, որը մեզ ծանոթ է Հերոդոտի նկարագրությունից: Ինչպես հայտնի է, վերջինս խոսում է Հայկական լեռնաշխարհում և նրա սահմաններից էլ դուրս գոյություն ունեցող երկու՝ XIII և XVIII սատրապությունների մասին: XIII սատրապությունը, պատմաճոր վկայությամբ, ընդգրկում էր Պակտյուկեն, հայերին և նրանց հարևաններին մինչև Սև ծովը: Պակտյուկեի տեղը պարզված չէ, բայց V դարի առաջին կեսին (այդ ժամանակին է վերաբերում Հերոդոտի վկայությունը) հայերն ընդգրկում էին Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավային շրջանները, ներառյալ Վանա լճի ափագանը: Վերջինիս և Ուրմիա լճի արևմտյան ափերի միջև ընկած շրջաններից մինչև Բարձր և Փոքր Հայքի լեռները հայեր էին ապրում, իսկ այդ լեռներից դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք, մինչև ծովը՝ հայերի հարևանները:

XVIII սատրապությունը ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհի այն մարզերը, որտեղ, ըստ Հերոդոտի, բնակվում էին սասպեյրներն ու ալարոդները (ուրարտացիները), ինչպես նաև Ուրմիա լճի ափագանի զգալի մասը, որտեղ, ըստ նույն պատմիչի, ապրում էին մատիեները: Երկու միավորների նման սահմանազատումը չի համապատասխանում այն բաժանմանը, որ գոյություն ուներ արդեն Քսենոփոնի օրոք: Այդ նշանակում է, հետևաբար, որ V դարի երկրորդ կեսում երկրի վարչական բաժանման մեջ փոփոխություններ են տեղի ունեցել: Պարսկական արձանագրությունների Արմինա կոչվող երկիրը, որը կազմված էր երկու՝ նաև Հայկական լեռնաշխարհից դուրս հողեր ընդգրկող սատրապություններից, դարձավ ավելի կոտ՝ պարսկավելով ավել կամ պակաս չափով Հայկական լեռնաշխարհի բնական սահմանների մեջ, ինչպիսին նա եղած պետք է լինի Քսենոփոնի օրոք: Երկու սատրապությունների փոխարեն ստեղծվեց մի սատրապություն իր ենթաշրջանով, որն իր մեջ էր առնում ինչպես XIII, այնպես էլ XVIII սատրապության որոշ շրջաններ:

• • •

«Անաբասիսը» հակիրճ, բայց կարևոր վկայություն է պարունակում V և IV դարերի սահմանագլխին Հայաստանի սատրապ-կառավարչի՝ Օրոնտասի (Երվանդ) մասին, որը մասնակցել էր Կունաքսայի նախառամարտին և Բյուրի նահանջի սկզբի

օրերին վերադառնում էր տուն: Գլխավորապես հույն պատմագիրների մոտ հիշատակվող նման մի շարք վկայություններ հնարավորություն են տվել ակադ. Հ. Մանանյանին հիմք դնելու Երվանդունիների հայկական դինաստիայի ուսումնասիրմանը: Քսենոփոնից իմանում ենք նաև, որ Օրոնտասը ամուսնացած էր Աքեմենյան Դարսկաստանի թագավոր Արտաքսերքսես II Մեմեոնի (404—358) դստեր հետ, որի Հոողոգունե անունը մեզ է հասել Անտիոքոս I Կոմմագենացու Նեմրոդ-դադում կերտած արձանագրությունների և Պլուտարքոսի միջնորդությամբ: Մասնակի բնույթ ունեցող այս փաստը մի լրացուցիչ ակնարկ է այն խոշոր դերի մասին, որ խաղում էր Հայկական սատրապությունը Աքեմենյանների տերության մեջ: Հետագայում վերոհիշյալ հանգամանքը մեծ նշանակություն ստացավ Երվանդունիների հայկական թագավորության իրավական հիմունքները հաստատելու տեսակետից: Գինաստիայի՝ Աքեմենյանների հետ ունեցած ազգակցությունը, թեևուզև մայրական կողմից, լուրջ փաստարկ էր հօգուտ 330 թ-ին, Աքեմենյանների տերության փլատակների վրա, հայկական անկախ պետության ստեղծման և հաստատման:

Եթե այս եղանակով Օրոնտասի հաջորդների ծագումը կապվում է Աքեմենյանների հետ, ապա լրիվ պարզ չէ իր իսկ Օրոնտասի ծագումը: Հույն աշխարհագիր Ստրաբոնը Երվանդունիների տոհմը սերում է Հիդարնեսից՝ Դարեհ I-ի վեց հոշակավոր զինակիցներից մեկից: Նեմրոդ լեռան արդեն հիշատակված արձանագրության մեջ տոհմի նախահայրը նույն ինքը Դարեհն է համարվում, իսկ Պերգամոնի 362 թ. արձանագրության մեջ Քսենոփոնի հիշատակած Օրոնտասը հայտարարված է բակտրիացի: Անհաշտելի թվացող այս իրարմերժ փաստերին կարելի է ավելացնել նաև Երվանդունիների՝ մ. մ. թ. VI դարի հայկական թագավորական դինաստիայի հետ ազգակցական կապ հաստատող տեսակետը:

Երվանդունիների Դարեհ I-ից սերած լինելու կարծիքը զգալի չափով բխում է հենց Քսենոփոնի վկայությունից՝ Օրոնտասի՝ Արտաքսերքսեսի փեսա լինելու մասին, որով Օրոնտասի հետնորդները, բայց ոչ ինքը, Արտաքսերքսեսի և իր դստեր միջնորդությամբ իրավամբ ծագած են համարվում Դարեհ I-ից: Ուշադրության արժանի է Ստրաբոնի վկայությունը տոհմի ծագման վերաբերյալ, որը նա մեջ է բերում իր «Աշխարհագրության» մեջ վերջին Երվանդունու կապակցությամբ: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ այն պայմանավորված է հելլենիստական ժամանակաշրջանի Առաջավոր Ասիայի մի շարք երկրներում տարածում գտած ընդհանուր ձգտմամբ՝ ամեն կերպ ազգակցական կապ հաստատել Աքեմենյանների կամ նրանց սերձավորների հետ: Սակայն Երվանդունիները Հիդարնեսի հետ ազգակցական շինձու առնչություններ ստեղծելու կարիքը չունեին, քանի որ նրանց ազգակցական իրական կապը բուն Աքեմենյանների հետ ամեն մի կասկածից վեր էր, ինչպես այդ երևում է նախնառաջ Քսենոփոնի հաղորդածից: Ռուսի գաղմա-

նազով հանդերձ, որ Ստրաբոնը չի հիշատակում Երվանդունիների շատ ավելի պատվաբեր աքեմենյան ծագումը, պետք է հաշվի նստել նրա տոհմաբանական տեղեկության հետ: Այդ տեղեկությունը զուգակցված Հայաստանում սատրապական իշխանության ժառանգական բնույթի հետ, թույլ է տալիս ենթադրելու, որ ի սկզբանե Դարեհ I-ը Հայաստանը հանձնեց որպես սատրապություն Հիդարնեսին, և նրա հետևորդները ժառանգաբար կառավարեցին այն: Հավանական է, որ Հիդարնեսի նույնանուն որդին մի կողմից և Օրոնտասի՝ Նեմրոդ լեռան արձանագրություններում հիշատակվող հայրը՝ Արտաստրան և պապը՝ նույնպես Օրոնտաս, մյուս կողմից, ևս եղել են Հայաստանի սատրապներ, Հիդարնեսի՝ Դարեհի գինացի և Օրոնտասի՝ Արտաքսերքսես II փեսայի կառավարման տարիների միջև ընկած ժամանակաշրջանում (մոտավորապես VI դարի 20-ական թվականներից մինչև V դարի վերջերը): Մնում է հաշտեցնել սատրապական այդ շարքի տոհմաբանությունը Երվանդի բակտրիական ծագման վերաբերյալ տեղեկության և VI դարի դինաստիայից սերվելու մասին գոյություն ունեցող տեսակետի հետ:

Հիդարնեսի կամ Երվանդունիների նախահայրերից որևէ մեկը բակտրիացի լինելու մասին ոչ մի տեղեկություն չունենք: Ուսումնասիրողներից ոմանք (Ս. Տ. Երեմյան), ելնելով մի շարք տեղանունների ընդհանրությունից, Բակտրիա հասկացողության տակ տեսնում են Հայաստանի և Ատրպատականի սահմանամերձ շրջանները, որտեղից ծագած պետք է լինի Հայաստանի VI դարի թագավորական դինաստիան: Նման մեկնաբանման դեպքում Երվանդունիների կապը կամ, ավելի ճիշտ, նույնացումը այդ դինաստիայի հետ դառնում է իրական: Այդպիսի կապի օգտին կարող է խոսել Երվանդ անվան ընդհանրությունը (VI դարի դինաստիայում ունենք Երվանդ Սակավակյաց անունը, իսկ Երվանդունիների դինաստիայում, հատկապես նրա երկրորդ շրջանում, իշխանավորները բոլորը Երվանդ են), թեպետ մյուս կողմից հատկանշական է VI դարի դինաստիայում հանդիպող մյուս՝ Տիգրան անվան իսպառ բացակայությունը Երվանդունիների մեջ: Վերջին հաշվով բացառված չէ նաև, որ Հիդարնեսը խնամիացել էր հաշկական թագավորական տան հետ՝ ամուսնանալով նրա ներկայացուցչուհիներից որևէ մեկի հետ, երկրում իր իշխանությանը օրինական տեսք տալու նպատակով: Ամեն դեպքում և հատկապես այս ենթադրությունների համեմատությամբ Քսենոփոնի ստույգ վկայությունը Օրոնտասի և նրա ազգակցական կապերի մասին Աքեմենյանների հետ պահպանում է իր ողջ նշանակությունը:

Ինչ վերաբերում է Օրոնտասի հետագա նակատագրին, ապա այն անչլվում է Փոքր Ասիայի հետ: IV դարի սկզբներին Օրոնտասը հեռանում է Հայաստանից: Դիողոր Սիկիլիացու տվյալների համաձայն 386—384 թթ. նա Տիրիբազոսի հետ միասին պատերազմ է վարում Կիպրոսի Էվագորաս թագավորի դեմ: Դավադրություն-

ներ նյութած լինելու պատճառով Արտաքսերքսես II-ը նրան հեռացնում է Փոքր Ասիայի արևմտյան մասը, որտեղ կարգում է Մյուսիա ենթաշրջանի հյուպարքոս: Այստեղ Օրոնտասը կանգնում է սատրապական մեծագույն ապստամբության գլուխը, որին մասնակցում էին Փոքր Ասիայի համարյա բոլոր կառավարիչները (382—381 թթ.): Սակայն վերջին բուպեին Օրոնտասը դավաճանում է ապստամբներին, հույս ունենալով, որ այդ բանի համար կվարձատրվի առափնյա սատրապություններով: Դատելով Տրոգոս Պոմպեոսի վկայությունից, թագավորը այդ թվականներին նրան վերադարձնում է միայն Հայկական սատրապությունը: Դժգոհ Օրոնտասը փորձում է ուժով ձեռք բերել այն, ինչ որ բարի կամքով չէր տրվել իրեն: Նա շարունակում է գործել արևմտյան Փոքր Ասիայում, ժամանակավորապես գրավելով Պերգամոնը, որի մասին է վկայում նրա այնտեղ թողած արձանագրությունը: Ապա տեղափոխվելով Փոքր Ասիայի արևելյան մասերը, նա հարձակում է գործում Սիրիայում, նախապես համաձայնության գալով Եգիպտոսի հետ: Հնարավոր է, որ հենվելով նորից ձեռք բերած Հայկական սատրապության վրա է, որ Օրոնտասը փորձեց իրագործել իր ծրագրերը կայսրության այս մասում: Թագաժառանգ Օխսիս սակայն հաջողվում է ճնշել ապստամբությունը և 357 թ.-ին գահի վրա բարձրանալ Արտաքսերքսես III անվան տակ: Օրոնտասը պարտված էր, բայց չէր հրաժարվել իր ծրագրերից: Նա նորից է ապստամբում առափնյա սատրապությունները ձեռք բերելու նույն մտադրությամբ: 354 թ.-ին Օրոնտասը հիշատակվում է Պեմոսթենեսի մի ճառում, որպես պարսից թագավորի ամենավտանգավոր հակառակորդ: Օրոնտասի գործունեության մասին վերջին տվյալները վերաբերում են 352—349 թթ.-ին և հանդիպում են Աթենքում գտնված արձանագրություններում: 349 թ. դեկրետում խոսվում է Օրոնտասի «իշխանության» մասին, որի տակ կարելի է հասկանալ վերջապես ձեռք բերված առափնյա սատրապությունները: Բացառված չէ, որ այս նոր վիճակի կապակցությամբ, որը ժամանակագրական տեսակետից համընկնում է Արտաքսերքսես III Օխոսի իշխանության տարիների հետ (357—336), Հայկական սատրապությունը հանձնված լինի Կողոմանոսին, ապագա Դարեհ III-ին, որը այն կառավարում է մինչև 336 թ., իր գահակալման տարին, երբ Հայաստանի սատրապի պաշտոնում նրան փոխարինում է Օրոնտասի նույնանուն որդին կամ թոռը:

Ինչպես տեսանք, «Անաբասիսում» հիշատակվում է ևս մեկ բարձրաստիճան պաշտոնյա, Տիրիբազոսը, «Արևմտյան Հայաստան» կոչված ենթաշրջանի հյուպարքոսը, որը Օրոնտասի ստորադասն էր: Այդպիսին լինելով հանդերձ, նա Արտաքսերքսես թագավորի անձնական բարեկամն էր և ուներ պարսից թագավորին ձի նստեցնելու հատուկ արտոնությունը: Այս հանգամանքը ավելորդ անգամ վկայում

է Հայկական սատրապոսթան խոշոր նշանակության օգտին՝ Արեւմեցանների տնորոշան համակարգում:

* * *

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Հայկական լեռնաշխարհի էթնիկական պատկերը, որը մեզ է հասել Քսենոփոնի միջնորդությամբ: V դարի վերջին Հայկական լեռնաշխարհի մեծ մասը, նրա միջնաշխարհը բնակեցված էր հիմնականում մեկ ժողովրդով՝ հայերով: Հույների նահանջի ճանապարհի նկարագրությունից երևում է, որ Արևելյան Տիգրիսից մինչև Արաքսի վերին հոսանքը և ավելի հյուսիս հույները անցան հայկական գյուղերով: Հայերը, որոնք արդեն VI դարում ապրում էին դասակարգային հասարակության և պետականության պայմաններում, ժողովուրդ էին հանդիսանում: Հայերից բացի Քսենոփոնը հիշատակում է Հայկական լեռնաշխարհում մի շարք էթնիկական խմբեր, խալդայներ, խալիբներ, կարդոխներ, մարդեր, տաոխներ, փասիաններ, հեսպերիտներ:

«Անաբասիսի» և Քսենոփոնի մյուս աշխատության՝ «Կյուրուպեդիայի» համապատասխան տեղեկությունների համադրումից խալդայների ու խալիբների անվան տակ պետք է հասկանալ միևնույն ցեղախումբը, որը բնակվում էր Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասերում, Բարձր Հայքի և Փոքր Հայքի լեռներում: Այդ երկու ցեղանունների նույնությունը մատնանշել է նաև հույն աշխարհագիր Ստրաբոնը: Այդ ցեղի մասին վաղագույն տեղեկություններ կարելի է գտնել Ռուսա II-ի ուրարտական արձանագրություններում, որոնք VII դարում հիշատակում են Խալիտու երկիրը, ինչպես նաև VI դարի հույն պատմագիր Հեկատոսյու Միլետացու աշխատությունից մեզ հասած բեկորներում, որտեղ խալիբ-խալդայները հիշատակվում են հայերի հարևանությամբ:

Թեպետ «Անաբասիս» վերջում տեղադրված ամփոփում-հավելվածից երևում է, որ խալիբները ինքնուրույն էին, բուն տեքստի մի շարք ակնարկներից բխում է, որ Արևմտյան Հայաստանի կառավարիչ Տիրիբազը նրանց աստիճանաբար ենթարկում է իր ազդեցությանը: Հարկ է հիշել, որ նրանց հպատակեցումը արեւմեցյան տերության կողմից սկսվել էր Կյուրոս Մեծի օրոք: Ստրաբոնի մ. թ. ա. II դարին վերաբերող տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ խալիբ-խալդայները արդեն վաղուց գտնվում էին Փոքր Հայքի տիրապետության տակ: Հավանական է, որ IV դարի երկրորդ կեսում, Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքի օրերին Արևմտյան Հայաստանի հիմքի վրա կազմավորված Փոքր Հայք քաղաքական միավորը իրեն էր ենթարկել խալիբ-խալդայներին, որոնց տերիտորիայի մի մասը հետագայում անցավ Արտաշես I-ի միացյալ պետությանը: Խալիբ-

խալդայները բռնել էին հայ ժողովրդի մեջ լուծվելու ճանապարհը: Այդ մասին է վկայում ի դեպ և Պլինիոս Ավագի ուշագրավ տեղեկությունը «արմենո-խալիբների» մասին: Խալդայների հետ են կապվում հյուսիս-արևմտյան Հայաստանում մի շարք տեղանուններ, այդ թվում Խաղտիք երկրամասը:

Հյուսիսային Հայաստանում ապրում էին նաև փասիանները, որոնք ծառայում էին Տիրիբազոսի բանակում որպես վարձկաններ, և որոնց երկրով հույները ամենայն հավանականությամբ անցան: Ինչպես տեսանք, Արաքսի վերին հոսանքում տեղադրված հին հայկական հասեն գավառի անունը փասիանների ցեղանունից է սերվում: Փասիաններից ոչ հեռու էր գտնվում հեսպերիտների երկիրը, որի անունը պահպանվել է հին հայկական Սպեր գավառի մեջ: Փասիանների և հեսպերիտների երկրները «Արևմտյան Հայաստանի» մասերն էին կազմում, քանի որ Տիրիբազոսը այդ ցեղերի կառավարիչն էր համարվում:

Հյուսիսային կարենոսագոյն ցեղերից էին տաոխները, որոնք նույնպես ծառայում էին Տիրիբազոսի բանակում և որոնց երկրով անցան հույները: Տաոխների երկրի մասին հնագույն տվյալների կարելի է հանդիպել ասորեստանյան և ուրարտական արձանագրություններում՝ Դալանի կամ Դալաննի և Դիաուխի կամ Դիաուենի անվան տակ: Քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական զարգացման բավականին բարձր մակարդակի հասնելուց հետո տաոխների այս միավորումը աստիճանաբար սկսում է հետադիմել: Հավանական է, որ V դարի վերջում, խալիբ-խալդայների մտնությունը, տաոխները բռնել էին «Արևմտյան Հայաստանին» ենթարկվելու ուղին: IV դարի երկրորդ կեսում կազմավորված Երվանդունիների հայկական թագավորությունը պետք է որ արդեն իր կազմի մեջ ունենար տաոխների երկիրը՝ հայկական Տայքը:

Քսենոփոնը հիշում է նաև մարդերին՝ Հայաստանի սատրապ Օրոնտասի վարձկաններին: Սրանք իրենց անունը թողել են Հայաստանի մի շարք գավառների անունների մեջ, որոնցից մեկը՝ Մարդաստանը կամ Մարդոցայքը գտնվում է Մակուի մերձակայքում, իսկ մյուսը՝ Մադադին, Կարիկից հարավ:

Մեզ է հասել նաև կարդոխների՝ Հարավային Հայաստանի լեռներում ապրող ցեղախմբի նկարագրությունը հետաքրքիր մանրամասնություններով: Կարդոխների անունը պահպանվել է Կորդուք գավառի անվան մեջ:

Հիշատակված ցեղերի մեծ մասը գտնվում էր հասարակության զարգացման ցածր մակարդակի վրա, ապրում նախնադարյան համայնական հասարակության համար բնորոշ տրոհվածության պայմաններում և աստիճանաբար ենթարկվեց դասակարգային հասարակության և պետականության փուլը թևակոխած հայերին ու ծուլվեց նրանց:

* * *

Արեւմեայան ժամանակաշրջանում Հայաստանի տնտեսությանը վերաբերող տեղեկությունները հանդիպում են հիմնականում Քսենոփոնի աշխատություններում: Հատկապես «Անաբասիսում» գտնում ենք հայերի զբաղմունքի և արտադրության մասին բազմաթիվ մանրամասնություններ:

Հայերի հիմնական զբաղմունքը եղել է գյուղատնտեսությունը: Իրենց ճանապարհին՝ Կենտրիոնու գետի և Տիգրիսի ակունքների միջև, Տելերոսս գետի ափերին, Տելերոսսից դեպի Արածանիի ակունքները տանող ճանապարհին, Արածանիի վերին հոսանքը անցնելուց հետո հույները հանդիպել են բազմաթիվ գյուղերի կամ գյուղավայրերի:

Քսենոփոնը նշում է Հայաստանի բարեկեցիկ վիճակը, իսկ գյուղերը նկարագրելիս ամեն անգամ ընդգծում նրանց պաշարներով լի ու հարուստ լինելու հանգամանքը: Հայերի տներում Քսենոփոնի հանդիպած սննդամթերքից և պաշարներից կարելի է որոշ հետևություններ անել Հայաստանի գյուղատնտեսության հիմնական ճյուղերի՝ երկրագործության և անասնապահության մասին: Պատմիչը հիշատակում է ցորենից և գարուց պատրաստված հաց, ցորեն և գարի առանձին, չորացրած խոտ՝ անասունների համար, գարուց պատրաստված գինի (այսփնքն՝ գարեջուր), հին անուշահոտ հորած գինիներ, չամիչ, ընդեղեններ, բունջուրի, դառը նշի և բեկեկի ձեթ: Մթերքների այս թվարկումը ցույց է տալիս հին Հայաստանի երկրագործության զարգացման համեմատաբար բարձր աստիճանը և և նրա բազմաճյուղայնությունը: Հացահատիկային բույսերի մշակման կողքին գոյություն ունեին խաղողագործությունը, որի զարգացման բարձր աստիճանի մասին են վկայում հատուկ մշակման միջոցով պատրաստված հին գինիները, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի գինու մի մասը արտահանվում էր: Խմիչքի, ընդեղենի և տեխնիկական կուլտուրաների գոյությունը ևս ապացույց է վերելք ապրող երկրագործության, քանի որ այդպիսի կուլտուրաների մշակումը ոչ միայն աշխատատար էր, այլև պահանջում էր դարավոր փորձ և մեծ հմտություն, աչքի ընկնելով իր բացառիկ արդյունավետությամբ: Տեխնիկական կուլտուրաների առկայությունը մյուս կողմից վկայում է նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանում ոռոգման սիստեմի գոյության մասին: Ընդհանրապես պետք է նշել, որ 5—4-րդ դարերի սահմանագլխին Հայաստանի երկրագործության, նրա զարգացման աստիճանի, ինչպես նաև մշակվող կուլտուրաների բազմազանության մասին տեղեկությունները փոխարձագանքում են ուրարտական երկրագործության մասին մեզ հայտնի թե՛ գրավոր, թե՛ հնագիտական հարուստ տվյալների հետ:

Ինչ վերաբերում է անասնապահությանը, ապա հավանաբար խաղայների հպատակեցումից հետո էլ ավելի լավ պայմաններ ստեղծվեցին նրա զարգացման

համար, քանի որ հայերը տիրեցին արտավայրերով հարուստ նոր տերիտորիաների: Հերոդոտը հայերին անվանում է «անասուններով հարուստ ժողովուրդ», իսկ Քսենոփոնը հակառակ հանգամանքով արկում է իր տեսածը հայերի տներում կով, այծ, ոչխար, ձի, տնային թռչուններ, այնուհետև՝ ոչխարի, այծի և խոզի միս, խոզի ճարպ: Ինչպես ուրարտացիների օրոք, Հայաստանի անասնապահությունը ներկայացված էր խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններով: Հատկապես կարևոր է Քսենոփոնի վկայությունը բուծվող ձիերի մասին, որոնք թեպետ ավելի փոքր էին քան պարսկականները, բայց նրանցից ավելի կայտատ էին:

* * *

Բնական է, որ հին Հայաստանի հասարակարգն ուսումնասիրողները իրենց ուշադրությունը սևեռում են այն կարևոր տվյալների վրա, որ թողել է Քսենոփոնը գյուղական կենցաղի և կացութաձևի վերաբերյալ:

Այդ վկայությունների առաջին լուրջ ուսումնասիրողը եղել է Նիկողայոս Ադոնցը: Նա հանգել է այն եզրակացության, որ Քսենոփոնի նկարագրած Հայաստանի գյուղերը տոհմական բնույթ են ունեցել, իսկ հիշատակված գյուղապետերը (կոմարխները) տոհմի առաջնորդներ, տոհմապետներ են եղել:

Հ. Մանանդյանը այս հարցում հիմնականում համերաշխ էր Ն. Ադոնցին՝ նշելով արեւմեայան ժամանակաշրջանի հայկական գյուղերի տոհմական կազմակերպությունը:

Սովետահայ պատմագիտությունը, սակայն, իր զարգացման ընթացքում նոր եզրակացությունների է հանգել այս հարցում: Ինչպես ցույց է տվել Ս. Տրեմյանը, Քսենոփոնի նկարագրած գյուղերը ոչ թե տոհմային կապերի վրա հիմնված միավորներ էին, այլ տերիտորիալ և տնտեսական հատկանիշներով միավորված գյուղական համայնքներ: Քսենոփոնի նկարագրությունից իսկապես երևում է, որ մեծամասնության վրա հիմնված ընտանիքները ունեին իրենց տները, անասունները, գյուղատնտեսական մթերքները: Ուրիշ խոսքով, առանձին ընտանիքներ արտադրության միջոցների, սպառման առարկաների նկատմամբ մասնավոր սեփականության իրավունք ունեին: Նման ընտանիքների ամբողջությունը հենց կազմում էր գյուղական այն համայնքը, որը միավորված էր նախ և առաջ տնտեսական և ապա միայն, այն էլ մասնակիորեն, ազգակցական կապերով:

Գյուղատնտեսության ուժեղ մասնագիտացումը ուշագրավ երևույթ է Քսենոփոնի ժամանակաշրջանի Հայաստանի համար: Խաղողագործության, տեխնիկական կուլտուրաների, բանջարաբուծության, ինչպես նաև ընդհանրապես երկրագործական արտադրանքի վերամշակման բարձր մակարդակը, որի մասին վկայում է Քսենոփոնը, թույլ է տալիս ենթադրելու նաև հողի անհատական տիրակալության և

հողօգտագործման անկախության մասին, իսկ տներում ամեն տեսակի մթերքների գոյությունը՝ անհատական և մասնավոր յուրացման մասին: Նման վիճակը քիչ է համատեղելի տոհմական համայնքի հետ:

Հայկական գյուղերի վնասած տարեկան, որոշակիորեն կարգավորված հարկի մասին եղած վկայությունները նույնպես չեն ներդաշնակում հայկական համայնքների մասին Ն. Ադոնցի ունեցած պատկերացումների հետ: Վերջապես, Քսենոփոնի ուշագրավ տեղեկությունը գյուղապետի մասին, որն իր ազգակիցներին հանդիպում է իր տնօրինության տակ գտնվող գյուղից դուրս՝ այլ գյուղերում, բացահայտում է գյուղական տերիտորիալ համայնքի հիմնական հատկանիշներից մեկը՝ տոհմի տարատեղ բնակեցումը:

Ալսոնհանդերձ, ինչպես երևում է նույնիսկ շատ ավելի ուշ ժամանակաշրջանի նյութերից, գյուղական համայնքի մեջ դեռ շատ ուժեղ էին նախնադարյան համայնքի վերապրուկները:

Քսենոփոնի «Անաբասիս» տեղեկությունները, որքան էլ դրանք կարևոր լինեն, չեն տալիս ժամանակակից հայ հասարակության ամբողջական պատկերը, քանի որ վերաբերում են գրեթե բացառապես միայն գյուղական համայնքներին:

Քսենոփոնը հիշատակում է նաև երկու գյուղ, մեջը՝ ապարանք-ամրոց, սատրապի համար, պատնեշով ամրացված մի այլ գյուղ, բայց չի խոսում և ոչ մի բերդի, ավանի, տաճարային կենտրոնի կամ քաղաքի մասին, ինչպիսիք կային Հայաստանում այդ ժամանակ և թեկուզ մասամբ վկայված են գրավոր աղբյուրներով ու հնագիտական պեղումների արդյունքներով: Թերևս հույները իրենց ճանապարհին չեն հանդիպել դրանց կամ գուցե գիտակցաբար են խուսափել դրանցից:

Տնտեսության հիմնական ձևերի՝ երկրագործության ու անասնապահության մասին Քսենոփոնի ջանքերով մեզ հասած տվյալները խիստ կարևոր են նաև VI—IV դարերի հին հայկական հասարակության զարգացման մակարդակը որոշելու տեսակետից: Այդ տվյալներից երևում է, որ երկրագործության տեսակարար կշիռը երկրի տնտեսության մեջ ավելի նշանակալից էր, քան անասնապահությանը, հանգամանք, որ մեծ նշանակություն ուներ պետության ձևավորման ընթացքի համար: Երկրագործության ակնհայտ վերելքը, որ Քսենոփոնը նշում է հայկական միջավայրում, զգալի չափով պայմանավորեց հայկական պետության կազմավորման պրոցեսը:

...

Քսենոփոնի «Անաբասիս» երկից կարելի է որոշ տեղեկություններ քաղել նաև արեմենյան Հայաստանի սատրապային վարչակարգի մասին: Քսենոփոնը հիշա-

տակում է գյուղերում կանգնած ապարանք-ամրոցներ, որոնք պատկանել են սատրապին կամ նրա ենթակային և ծառայում էին որպես սատրապության նստավայր: Հայկական ընդհանուր սատրապության գլխավոր կենտրոնը սակայն շարունակում էր մնալ հավանաբար Վանը: Վանի ժայռի վրա պահպանվել է Արեմենյան Քսերքսես I (486—465) թագավորի սեպագիր արձանագրությունը, որը հաղորդում է թագավորի շինարարական աշխատանքների մասին:

Արեմենյան կայսրության մյուս սատրապությունների նմանությամբ Հայաստանում կային սատրապական տնտեսություններ և տիրույթներ: Հավանական է, որ վերոհիշյալ ապարանք-ամրոցների շուրջը գտնվող գյուղերը իրենց հողերով հանդերձ, Հայաստանի սատրապ Երվանդի կամ հյուպարքոս Տիրիբազոսի սեփականությունն էին կազմում: Նման տիրույթները կառավարվում էին հատուկ պաշտոնյաների, կառավարիչների կողմից, իսկ որպես աշխատող ուժ օգտագործվում էին ստրուկներ կամ աղքատացած համայնականներ:

Որոշ տեղեկությունների կարելի է հանդիպել «Անաբասիսում» սատրապության զինվորական կազմակերպության վերաբերյալ: Սատրապության զորքի հիմքը կազմում էր հայ աշխարհագրը: Քսենոփոնի մյուս աշխատության՝ «Կյուրուպեդիայի» մեջ ասված է, որ VI դարի հայկական թագավորությունը ուներ իր կայուն բանակը, կազմված հետևակից և այրուձիից: Հայերը մասնակցել են իրենց զորքով Դարեհի և Քսերքսեսի հունական և մյուս արշավանքներին: Իր զորքով մասնակցել է Կուսաբասի ճակատամարտին Օրոնտապը: Քսենոփոնի կարևոր վկայության համաձայն թագավորական զորքը դասավորված էր ըստ էթնիկական սրատկանելության՝ ըստ ժողովուրդների և ցեղերի: Կասկածից վեր է հետևապես, որ այդ ճակատամարտում Հայկական սատրապության զորամասերը հիմնականում հայերից էին կազմված: Նույն պատկերը մենք տեսնում ենք նաև ավելի ուշ, մ. թ. ա. 331 թ., Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Արեմենյան Դարեհ III միջև կայացած Գավգամելայի ճակատամարտում:

Ինչպես սատրապը, այնպես էլ հյուպարքոսը լայնորեն օգտվում էին վարձկանների ծառայությունից: Սրանք, որպես կանոն, համալրվում էին Հայկական լեռնաշխարհի ծայրամասերում ապրող կիսանկախ ցեղերից: Բացառված չէ, որ սատրապական զորքի մեջ կային նաև պարսիկներ, որոնք կամ թիկնապահների դեր էին կատարում և կամ ծառայում երկրի գլխավոր կենտրոնների կայազորներում: Հայաստանի սատրապական վարչության, նրա կառավարման ապարատը և սատրապական տնտեսությունը բնութագրող տվյալները, սակավաթիվ լինելով հանդերձ, թույլ են տալիս սատրապային կարգերի մեջ տեսնել մի գործոն, որը որոշ չափով, այն էլ հիմնականում սկզբնական շրջանում, կարող էր խթանել երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը:

«Անաբասիսում» որոշ տեղեկություն է պահպանվել նաև Հայկական սատրապության վճարած տարեկան հարկի մասին: Որպես հարկ հայերը թագավորին էին ուղարկում նծույզներ, մի հանգամանք, որն իր հաստատումն է գտնում նաև Ստրաբոնի հանրահայտ վկայության մեջ:

* * *

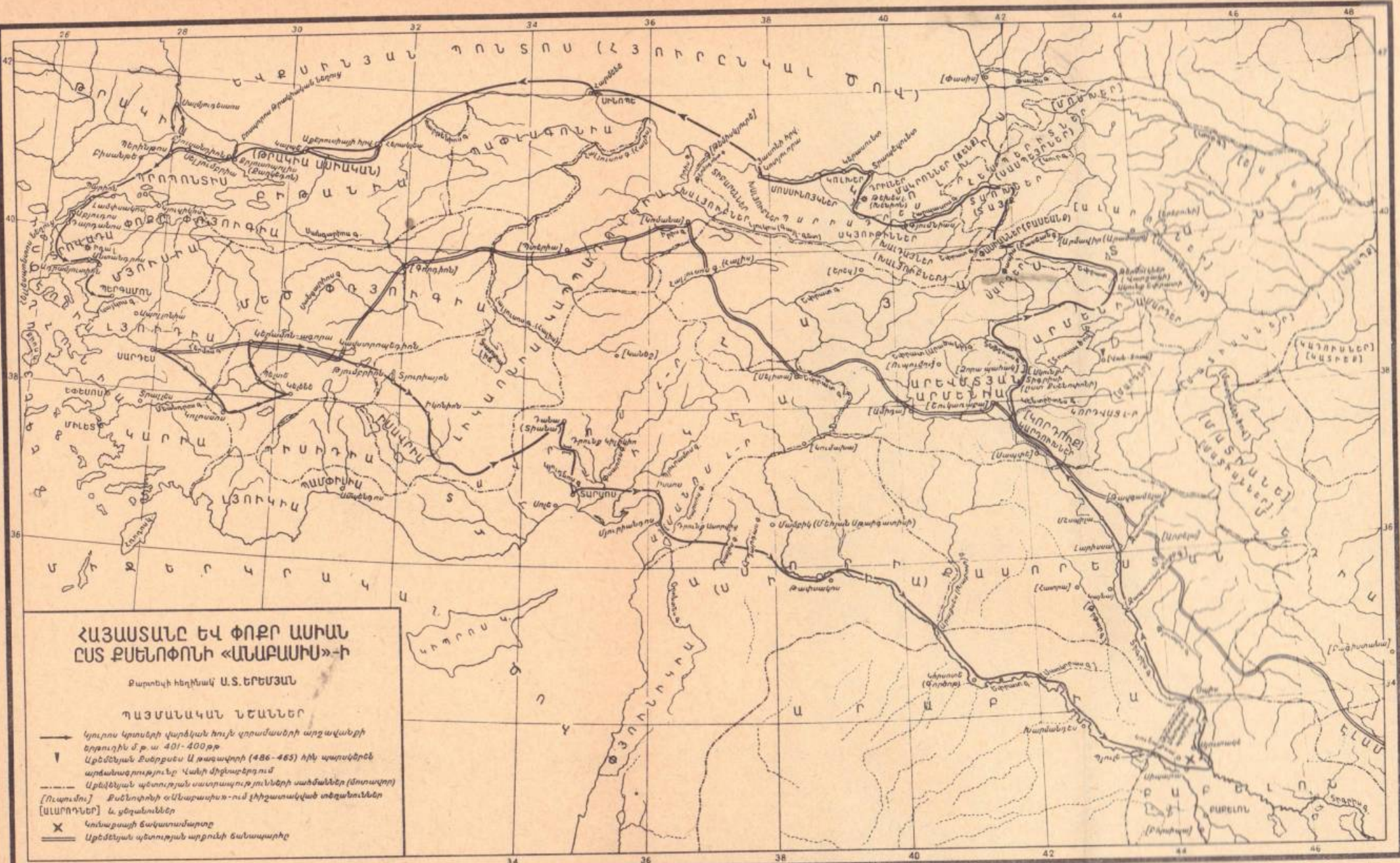
Ի վերջո, որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Հայաստանի արեմենյան ժամանակաշրջանի նյութական մշակույթի ուսումնասիրման համար Քսենոփոնի հաղորդած տեղեկությունները գյուղական ճարտարապետության, զենքերի և կենցաղային առարկաների մասին: Գյուղական տների թուղիկ նկարագրությունից երևում է, որ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանների տները տարբերվում էին կենտրոնական շրջանների տներից: Հարավային Հայաստանի տները աշտարակավոր էին: Այդ առանձնահատկությունը սահմանամերձ այս շրջանում բացատրվում է, ըստ երևույթին, պաշտպանողական նկատառումներով: Քսենոփոնը աշտարակաձև տների է հանդիպել նաև պոնտական լեռներում, մոսիոնյկների տերիտորիայում: Նման տների կառուցվածքի ակունքները պետք է որոնել ուրարտական ճարտարապետության մեջ, որին քաջ ծանոթ էին աշտարակաձև կառույցները, այդ թվում, հավանաբար, և աշտարակաձև բնակարանը:

Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հյուսիսային մասերի տները այս տիպի էին: Սրանք, դատելով Քսենոփոնի նկարագրությունից, ստորգետնյա էին, վերևից ջրհորի բերանի նման բացվածքով, որը լայնանում էր ներքևի մասում: Այս բացվածք-մուտքով մարդիկ սանդուղքով իջնում էին սենյակը: Անասունների համար հատուկ մուտք էր փորված: Այս, ինչպես նաև Հայկական լեռնաշխարհի՝ ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի հնագիտորեն ուսումնասիրված տների մեջ ուսումնասիրողները տեսնում են հայկական ժողովրդական տան վաղ օրինակը, որը հանդիսանում է ճարտարապետական ամենի զարգացած ձևի՝ գլխատան նախատիպը:

Ինչպես տեսանք, Հայաստանի միջով անցած Քսենոփոնի գրառումները, դիտողություններն ու տպավորությունները տեղ են գտել ոչ միայն «Անաբասիսում»: Կյուրոս Մեծի, արեմենյան տերության հիմնադրի վարքում՝ հանրահայտ «Կյուրոպեդիայում», ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանվել Հայաստանի VI դարի պատմության վերաբերյալ: Ժամանակակից պատմագիտությունը ծխտում է «Կյուրոպեդիայի» աղբյուրագիտական արժեքը: Բարոյախոսական ընդգծված բնույթ ունեցող քաղաքական այս վեպի մեջ պարունակված պատմական անճշտությունները արդարացիորեն առաջացրել են ուսումնասիրողների վերապահությունը դեպի այս երկիր: Ինչպես պարզվում է, սակայն, վերջին տարիներում կատարած ուսումնասի-

րություններից, վերապահ նման մոտեցումը նվազ չափով է ընդունելի Հայաստանի պատմությանը վերաբերող տվյալները բնության առնելիս: «Կյուրոպեդիայի» համեմատումը այս տեսանկյունից մի շարք աղբյուրների և առաջին հերթին Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» հետ, երևան բերեց նրա պիտանիությունը հայ ժողովրդի VI դարի պատմության այնպիսի հարցերի ուսումնասիրման համար, ինչպիսիք են. թագավորական դինաստիան, երկրի քաղաքական վիճակը և նրա փոխհարաբերությունները Մարական և ապա Պարսկական աշխարհակալ պետությունների հետ, նրա ներքին կյանքի որոշ կողմեր: Այժմ կասկածից վեր է, որ այս տեղեկությունների մեծ մասը Քսենոփոնը քաղել է Հայկական լեռնաշխարհի միջով անցնելիս, այն տեղեկությունների հետ միասին, որոնք «Անաբասիսի» Հայաստանին վերաբերող բաժնի հիմքն են կազմում, հանդիսանալով հայ ժողովրդի պատմության աղբյուրագիտական գանձարանը Քսենոփոնի ներմուծած անուրանալի ավանդը:

ԳԵՎՈՐԳ ՏԻՐԱՅՅԱՆ

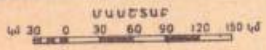

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՆ
ԸՍՏ ԲՍԵՆՈՓՈՆԻ «ԱՆԱԲԱՍԻՍ»-Ի**

Քարտիկի հեղինակ՝ Ա.Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

- կյուրոս կրտսերի վարժկան հույն զորամասերի արշավանքի ճիւղերին մ.թ.ա. 401-400թթ.
- ▼ Արեւմտյան Եւրոպայի Ա թագավորի (486-463) հին պատկերնքն արձանագրությունը՝ Կանի միջուկներում
- Արեւելյան պետության սահմանագրությունների սահմաններ (մոտավոր)
- [Ուլարմու] Բանտրոնի «Անարախա»-ում լիջշատակված տեղանուններ (սևարդներ) և ցեղանուններ
- X Կոնստանդի Երվանդունի
- == Արեւմտյան պետության արքունի Երվանդունի

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դ

Ներկա թարգմանությունը կատարել ենք՝ Xenophontis Expositio Cyri, recensuit Guilelmus Gemoll, Editio minor. Bibliotheca Teubneriana, Lipsiae, 1910 թ. հրատարակությունից: Միաժամանակ ձեռքի տակ ունեցել ենք «Loeb Classical Library» մատենաշարով հրատարակված Քսենոփոնի բնագիրը:

Թարգմանությունը ծանոթագրելիս օգտագործել ենք նույնպես՝ Ксенофонт, Анабасис, перевод, статья и примечания М. И. Максимовой, М.—Л., 1951 թ. հրատարակությունը, ինչպես նաև Աթենքում հրատարակված Հունական Մեծ Հանրագիտարանը:

Սույն թարգմանության մեջ անկյունավոր փակագծերով [...] ներկայացված են սգմ հատվածները, որոնք համարվում են Քսենոփոնի բնագրի վրա կատարված հետազոտ ընդմիջարկություններ: Կլոր փակագծերի (...) մեջ առնված բառերը ընթերցվածը պարզ դարձնելու նպատակով մեր կատարած հավելումներն են:

Գ Ի Ր Բ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

1. Աթենեյան Դարեհ 2-րդ Նոթոսը (հունարեն նշանակում է՝ «անհարազատ») իշխել է Պարսկաստանում մ. թ. ա. 423—404 թթ.*: Պարսաստիսը Դարեհ 2-րդի քույրն էր և կինը: Աչքի էր ընկնում փառասիրությանը և դաժանությանը: Իր ամուսնու, ինչպես և հետագայում իր որդու թագավորության ժամանակ նա մեծ ազդեցություն ուներ պարսկական արքունիքում:

2. Աթենեյան թագավորներից Արտաքսերքսես 2-րդ Մենմոնը (հունարեն նշանակում է՝ «հիշողության տեր») հաջորդել է Դարեհ 2-րդին և թագավորել 404—358 թթ.: Նրա դեմ ապստամբեց կրտսեր եղբայրը՝ Կյուրոսը, որը 401 թ. ջախջախվեց Կունքսայի մոտ: Այս Արտաքսերքսեսին է Պլուտարքոսը նվիրել իր «Զուգահեռ կենսագրություններից» (հայկական թարգմանական ավանդության մեջ՝ «Զուգակշիռք») մեկը:

3. Այս Կյուրոսին Աթենեյան հարստության հիմնադիր Կյուրոս Մեծի հետ չչփոթելու համար կոչել են Կյուրոս Կրտսեր:

4. Դարեհն այդ ժամանակ գտնվում էր Մեդիսյում, ուր գնացել էր 404 թ. կադուսյան ցեղերի ապստամբությունը ճնշելու համար:

5. Սատրապ (σατράπης) հին պրակ. xšādrāpā բառի հունականացումը ձևն է և նշանակում է՝ «տեղապահ, աշխարհապահ»: Աթենեյան տերության վարչական բաժանումները կոչվում էին սատրապություններ: Սատրապությունների կառավարիչ սատրապներին նշանա-

* Ծանոթագրություններում նշված տարեթվերը պետք է հասկանալ մ. թ. ա.:

կամ էր ինքը՝ արքայից արքան, որպես կանոն, պարսկական ախագանու բարձր ներկայացուցիչների միջից, իր մերձավորներին ու ազգակիցներին: Իրեն վստահված սատրապության ասանաններից ներս սատրապը մի տեսակ փոքր արքա էր: Արքայից արքայի ձեռնարկած ռազմական արշավանքների ժամանակ սատրապը գլխավորում էր իր սատրապություններից հավաքագրած զորքը: Սատրապը պարտավոր էր նաև ապահովելու տուրքերի և հարկերի գանձումը իր տիրույթներից հագուտ արքայի, ինչպես նաև վարելու դատական գործերը սատրապության ներսում: Գերագույն այս պաշտոնյան իրավունք ուներ իր սատրապության ներքին շրջանառության կարիքների համար արծաթ և պղինձ դրամ հատելու, մինչդեռ ամբողջ տերության մեջ ոսկի դրամ հատելու իրավունքը արքայից արքան վերապահում էր բացառապես իրեն:

6. Կաստոլոս դաշտը գտնվում էր Կյուրիայի միջով հոսող Հերմոս գետի հովտում: Այս դաշտը արևմտյան Փոքր Ասիայում գտնվող պարսկական ռազմական բոլոր ուժերի տարեկան ստուգատեսի հավաքատեղին էր:

7. Տիասափեոնեսը Հյուդանեսի որդին էր, Պարսկաստանի խոշոր պետական գործիչներից մեկը 5-րդ դարի վերջին—4-րդ դարի սկզբին: Հախանաբար արեանկացական կապ է ունեցել Հայաստանի Երվանդունիների հետ, քանի որ, Սորաբունի վկայությամբ, հայոց Երվանդ թագավորը ևս (III դարի վերջերը) համարվում էր Հյուդանեսի շտապիրը (Strabo, XI, 14, 15):

8. Հուպիտները կազմում էին հելլենների ծանրագին հետևակը, հունական զորքի հարվածային ուժը: Տվյալ դեպքում, անկասկած, նրանք պետք է Կյուրոսին ծառայեին իբրև թիկնապահներ:

9. Պրոտարքոսը այլ ձևով է պատմում այս դեպքի մասին: Ըստ նրա, Կյուրոսը մահափորձ է նյութում Արտաքսերքսեսի դեմ, վերջինիս թագադրման արարողության ժամանակ, բայց մատնվում իր քուրմ-դատախարակի և Տիասափեոնեսի ձեռքով: Սակայն մայրը միջնորդելով՝ փրկում է Կյուրոսին մահապատժից (Plut., Artaxerxes, 2, 3):

10. «Բարբարոս» անելով հելլեն հեղինակները նկատի են ունեցել բոլոր ոչ-հելլեններին: Բարբարոս այդ ժամանակ նշանակում էր ընդհանրապես «օտարերկրացի»: Քսենոփոնի այս և հետագա հատվածներում «բարբարոսներ» արտահայտության տակ պիտի հասկանալ ընդհանրապես պարսիկներին:

11. Առանց երկիրը կամ անունը նշելու արքային հիշատակելիս, հելլենները միշտ էլ նկատի են ունեցել պարսից արքային, որն իր հզորությամբ անհամեմատ գերազանցում էր Արևելքի բոլոր իշխանավորներին: Նրա այդ հզորությունը իր արտահայտությունն է գտել նրան տրված «արքայից արքա» պարսկական տիտղոսի մեջ: Հելլենները նրան հաճախ անվանում էին «մեծ արքա»:

12. Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափի հունիական քաղաքները, որոնք հունական պոլիսներ էին, այդ ժամանակ գտնվում էին Պարսկաստանի գերիշխանության տակ և պարտավոր էին հարկ վճարել պարսից արքայից արքային և պատերազմի դեպքում ցույց տալ նրան ռազմական օգնություն: Արքան համապատասխան սատրապի, ինչպես նաև իր նշանակած տիրանների միջոցով վերահսկում էր այդ քաղաքների ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմնական գծերին, մնացյալ հարցերում թողնելով նրանց ինքնավար:

13. Աբյուդոս—քաղաք Մյուսիայի փոքրասիական ծովափին, Հելլեսպոնտոսի ամենամեղ հատվածում: Այս քաղաքը հիշատակվում է դեռևս Հոմերոսի Իլիականում (II, 836): Աբյու-

դոսը հետագայում գաղութացվեց միլետացիների կողմից: Այստեղ էր, որ Քսերքսեսը իր ռազմաբարձր բանակի զորատեսը կազմակերպեց 480 թ., նախքան Աթենք արշավելը:

14. Կլեարքոսը պելոպոնեսյան պատերազմի ժամանակ Սպարտայի աչքի ընկնող զորահրամանատարներից էր, իր ժամանակի արկածախնդիր ռազմական առաջնորդի տիպական ներկայացուցիչը, որը ռազմական գործունեությունը միջոց էր համարում իշխանության հասնելու համար:

15. Գանեկան (բնագրում՝ *δαριώκος* նշանակում է՝ դարեհական) — պարսկական ոսկեդրամ, մոտ 5,40 գրամ արծեքով, որի զննդունակությունը, սակայն, եղել է ավելի բարձր: Այն կշռում էր 8,4 գրամ: 3000 դանեկան=1 տաղանդ=մոտ 26 կգ.:

16. Պիսիդիա—լեռնային երկիր Փոքր Ասիայի հարավային մասում, Լիկիայի և Կիլիկիայի միջև: Պիսիդիացիները, իրենց հարևան լիկոնացիների, խաոլիսացիների և պառփիլիացիների նման ապրում էին Տալլոսում գտնվող բնակավայրերում ու քաղաքներում: Մինչև 5-րդ դարի կեսերը նրանք պարսկական տիրապետության տակ էին, իսկ հետագայում, օգտվելով Պարսկաստանում կենտրոնական իշխանության թուլացումից, անկախացան և սկսեցին արշավել պարսիկներին ենթակա հարևան մարզերը: Պարսիկներին այնուհետև հնարավոր չեղավ նրանց լրիվ հնազանդեցնել:

17. Մարդես—ամբացված քաղաք արևմտյան Փոքր Ասիայում, որը հանդիսանում էր պարսկական սատրապի նստավայրը:

18. Բնագրում *γερωνίας* = մերկեր: Աջպես էր կոչվում թեթևազն հետևակը, որը չունեք պաշտպանողական սպասուզինություն: «Մերկ» բառը նույնպիսի նշանակությանը գործածել է նաև Մովսես Խորենացին: Խոսելով Տիգրան Երվանդյանի գործունեության մասին, պատմահայրը ի միջի այլոց գրում է. «Հետևանարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց քերտայք, և պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք, և շերտաւորքն ի տուսեր և ի տեգ նիզակի վառեայք. մերկքն վահանօք և զգետտոք երկաթօք պարածածկեայք» (Մ. Խորենացի, Ա, ԻԳ):

19. Պելասատները հունական բանակում զորքի այն տեսակն էր, որը միջանկյալ տեղ էր գրավում հուպիտների և մերկերի միջև: Նրանց տարբերությունը մերկերից այն էր, որ նրանք կրում էին թեթև կլոր վահան, որը հունարեն կոչվում էր *πέλασος*—պելտե (այստեղից էլ նրանց անունը՝ պելասատներ):

20. Բնագրում *σταθμός* — ստաթոս: Կայանը բանակելու վայր էր: Այդպիսի կայանները տեղաբաշխված էին իրարից մոտավորապես մեկ օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա:

21. Փարսախը (բնագրում *παρσαγγης*) երկարության չափ էր, որ հավասար էր 30 ստադիոնի՝ ապարեզի (մոտ 5,5 կմ.):

22. Պելոբոն—երկարության չափ, հավասար մոտավորապես 30 մետրի:

23. Մեհոն թեսալացու մասին հիշատակություն կա նաև Պատոնի մոտ: Ըստ երևույթին Քսենոփոնը նրա նկատմամբ աչտու է եղել: Մեհոնը Կլեարքոսի պետական էր և ձգտում էր Կյուրոսի հելլեն վարձկանների մեջ առաջին զորախորհրդանալ: Քսենոփոնը համարում է նրան դավաճան, որը պատասխանատու է եղել չորս հրամանատարների, այդ թվում և Քսենոփոնի մտերիմ ընկեր Պրոքսենոսի մահվան համար, ուստի և հեղինակը Մեհոնին քնուրազրելիս խոսեցրել է գուցե: Համենայն դեպս, Պատոնի մոտ այ կերպ ներկայացված լիկելով հանդերձ, Մեհոնը հին աշխարհում համարվել է դավաճան:

24. Դոլուպների ցեղը բնակվում էր Եպիրոսում: Էհիանները բնակվում էին հարավային Թեսալիայում: Օլիմբոս քաղաքը գտնվում էր Քաղկիդիկե թերակղզում:

25. Հուլները պարսից արքայից արքային հաճախ կոչել են մեծ արքա: (Տե՛ս ծան. 11):

26. Այնարկությունը սատիր Մարսիասին վերաբերող առասպելի մասին է, որի համաձայն Մարսիասը այնքան է մեծամասնում, որ երածշտական մրցության մեջ է մտնում մինչև իսկ Ապոլլոնի հետ: Ապոլլոնը հաղթելով Մարսիասին, չարաչար պատժում է նրան, մորթազերծ անելով:

27. Քսերքսես—պարսից արքայից արքա (486—465 թթ.): Այս հատվածում նկատի է առնված Քսերքսեսի պարտությունը Հունաստանում 480 թ.:

28. Լիկյան տունը կազմակերպում էին Ջեսի պատվին:

29. Հելլադայում մարզական մրցման մասնակիցներն իրենց մարմինը օծում էին յուղով, որը մրցումից հետո մաքրում էին հատուկ քերիչներով:

30. «Կերամոն ագորա» հունարեն նշանակում է խեցեղենի շուկա:

31. Այոնենեսիսը միայն ձևականորեն էր թագավոր: Նա փաստորեն արքայից արքայի հարստակներից էր: Այդ իսկ պատճառով նա ձգտում էր լավ հարաբերություններ պահպանել ն' Կյուրոսի, ն' Արտաքսերքսեսի հետ:

32. Միդասը Փոյոդիայի կիսաառասպելական թագավորն էր: Սատիրոսը հունական դիցաբանության երկրորդական աստվածներից էր, Դիոնիսոսի մշտական ուղեկիցը, որը մեծ թուլություն ուներ գինու նկատմամբ: Սատիրոսի մասին այս գրույցը հանգամանորեն ձիշատակում է նաև Հերոդոտոսը (VIII, 138): Ջրույցի շարունակության մեջ պատմվում է, թե Միդասը Սատիրոսի հանդեպ ցուցաբերած իր ազնիվ վերաբերմունքի համար վարձատրվեց Դիոնիսոսից այն բանով, որ պետք է կատարվեր նրա որևէ ցանկությունը: Միդասը ցանկացավ, որ այն ամենին, ինչ ինքը ձեռք տար, ոսկի դառնար: Նրա այս ցանկությունը կատարվեց և դրանով իսկ նա քաղցած մահացավ:

33. Չոկասը (բնագրում ինչ) 60 հեծյալից բաղկացած զորախումբ էր:

33ա. Մածկած սպյակառք—բնագրում ձրաչառա

34. Խիտոն—մի տեսակ վերնաշապիկ, առանց թևերի: Կենսիա—մետաղյա գրան, որը կռիվ ժամանակ ռազմիկի ծունկն ու սրունքը պահպանում էր հարվածներից:

35. Հունական զորքերին մթերքով օրսպահիկ չէր տրվում: Զինվորներն իրենց օրական պարենը գնում էին զորքին ուղեկցող առևտրականներից, եթե զորքը գնում էր ոչ թշնամական երկրի միջով: Թշնամու երկրում զորքը ապրում էր կողոպտոսի հաշվին: Անաստաներն անցնելիս զորքն իր հետ տանում էր մթերքը: Ջորահրամանատարի կարևոր հոգսերից մեկն էլ բանակի իջևանած վայրին մոտիկ մթերքի շուկայի առկայության հարցն էր:

35ա. Իկոնիոն—այժմ Կոնիա, քաղաք կենտրոնական Թուրքիայում:

36. Կյուրոսի այս քայից երևում է, որ Լիկանիան չէր մտնում նրա գերիշխանության տակ գտնվող ասորականության մեջ:

37. Արքունի ծիրանակիր (φοινικιστής βασιλευς): Այս տերմինի նշանակությունը վերջնականապես չի պարզված: Հնարյավոր է անել չորս ենթադրություն. 1) Այդպես էին կոչվում բարձրաստիճան այն պարսիկները, որոնք իրավունք ունեին ծիրանի զգեստ հագնելու: 2) Այդ տիտղոսը կրում էին պարսկական զորքի որոշակակիրները, քանի որ պարսկական որոշները ծիրանեզույց էին: 3) Այդ տիտղոսը կրում էր արքունի ներկատների կատավարիչը: 4) Այդպես կարող էր կոչվել արքայի հանդերձապահը, «զգեցուցանողը», ինչպես կատեր Խորենացին (Բ, է):

38. Տրիեթա—հունական ռազմական, երեք շարքի վրա տեղավորված թիակներով:

39. Սոլի—ծովափնյա քաղաք Կիլիկիայում, որը հետագայում նվաճվեց հայոց Տիգրան 2-րդ թագավորի կողմից և որի բնակիչները բռնի տեղափոխվեցին Հայաստան: Ըստս

առափնյա քաղաք Կիլիկիայում, Ասորիքի ամենամեծ մոտ: Պատմության մեջ հայտնի է այն բանով, որ այստեղ 333 թ. Ալեքսանդր Մակեդոնացին արքայից արքայի բազմամազար զորքը գլխովին ջախջախեց:

40. Լոբոս—զորական ստորաբաժանում մոտ 100 հոգուց՝ վաշտ:

41. Ալիմակե (αλιμακίη)—կարճ թուր, որը տղամարդիկ դաշույնի նման կրում էին իրենց մեջքին:

42. Ալսափսի նվերներ կարող էր պարզել միայն պարսից արքայից արքան: Կյուրոսի այս քայից պարզ է դառնում, որ նա արդեն իրեն համարում էր արքայից արքա:

43. Դիոդորոս Միլիդիացին այլ կերպ է նկարագրում Կիլիկիայի թագավորի բռնած ընթացքը: Նա պատմում է, թե Այոնենեսիսը Կյուրոսին դիմադրելու ուժ չունենալով, խուսաճավում էր: Իր որդիներից մեկին նա Կյուրոսի հետ ուղարկում է արշավաճքի Արտաքսերքսեսի դեմ, հանձնելով նրան ռազմական ջոկատ: Միաժամանակ մյուս որդուն նա ուղարկում է արքայի մոտ, հայտնելու համար իր հավատարմությունը և տեղեկացնելու Կյուրոսի զորքերի թիվը: Նա, ըստ երևույթին, հաջողություն չունեցավ, քանի որ 4-րդ դարում նրա դիմատիան վերացել էր (Diodor., XIV, 20):

44. Ասպարեզ (բնագրում σπάρτον = ստափոն): Հունական տարբեր քաղաքներում ասպարեզը ունեցել է տարբեր երկարություն: Աստիկյան ասպարեզը հավասար էր 177 մետրի: Քսենոփոնը, որպես աթենացի, երկարությունը հաշվում էր աստիկյան ասպարեզով:

45. Նավարքոս (ναυαρχος) նշանակում է՝ «ծովակալ»: Այդպիսին էր հունական նավատորմի հրամանատարի տիտղոսը:

46. Դիոդորոս Միլիդիացին (XIV, 19) պատմում է, որ Կյուրոսը սպարտացիներից օգնություն խնդրեց, և վերջիններս 800 ռազմիկ ուղարկեցին Կյուրոսին, Խլքրիստիոսի հրամանատարության տակ:

47. Հերոդոտոսը (V, 52 և հաջ.) պատմում է, թե Աթենեյան Պարսկաստանի կարևորագույն ճանապարհների վրա, առանձնապես ասորականությունների ամենամեծերին և դժվարամատուց վայրերում պարսիկները կառուցել էին ամրություններ, որոնք հույն պատմագիրը կոչում է «դարբասներ»: Այնտեղ մշտապես կանգնած էին կայազորեր: Սա արքայից արքային հնարավորություն էր տալիս վերահսկելու ճանապարհները և անհրաժեշտության դեպքում ռազմական ուժ գործադրելու: Կիլիկիայից Ասորիք տանող այս դարբասի մասին ձիշատակում է նաև Ստրաբոնը (XIV, 5, 18 և XVI, 2, 8): Այդ դարբասը գտնվում էր այն վայրում, որտեղ Ամանոս լեռը ճյուղավորվում է Տավրոսից ու ձգվում Կիլիկիայի արևելյան ամենամեծ մինչև ծով: Այս անցքը կոչվում էր նաև Ամանոսյան դարբաս:

48. Արրոնմասը Փյունիկիայի ասորապն էր:

49. Տրալլես՝ քաղաք Կարիայում, հարավ-արևմտյան Փոքր Ասիայում:

50. Սեմական Ատարգատիս-Դերկետո դիցուհու պաշտամունքը կապված էր սրբազան համարվող ձկների հետ: Ատարգատիսի գլխավոր տաճարը Բոսֆիկե քաղաքում էր, որը գտնվում էր Խալոս գետի մոտ, Երիտառից ոչ հեռու, Կյուրոսի երթուղուն մոտիկ: Ատարգատիս-Դերկետոյի պաշտամունքը շատ էր տարածված սեմական ցեղերով բնակեցված երկրներում: Տարածված գրույցի համաձայն, Դերկետո դիցուհին փոխակերպվեց ձկան, իսկ նրա դուստր Սեմիրամիսը (Շամիրամ)՝ աղավաճում:

51. Պարսկական արքունիքի անդամները, ինչպես նաև բարձրաստիճան պարսիկները բնամարկի ձևով եկամտու էին ստանում քաղաքներից ու երկրամասերից, որոնք արքան այդ նպատակով էլ պարզել էր իրենց: Այս միջոցները ծախվում էին արքունիքի պահպանման

և հանդերձարանի համար: «Գոտու համար» (բնագրում՝ εἰς ζώων) արտահայտությունը, հավանաբար, նշանակում է «հանդերձանքի համար»: Հերոդոտոսը (II, 98), օրինակ, հարդում է, որ եգիպտական Ատիլլա քաղաքը պարսից արքային տրամադրում էր կոշիկ:

52. Բաբելոնը կառուցվել էր հավանաբար դեռևս մ. թ. ա. Յ-րդ հազարամյակում և հետագայում դարձել մի թագավորության մայրաքաղաք, որը նրա անունով կոչվել է Բաբելոնիա: Այն գտնվում էր Եփրատ գետի վրա: Պարսից արքայից արքան սովորաբար իր ամսան այստեղ էր անցկացնում:

53. Այստեղ հույն զինվորները ոչ թե ընդհանրապես ոռոգիկ ավելացում են պահանջում, այլ միանվագ հատուկ վարձ:

54. Մնա—հունական կշռի միավոր, որը հավասար է 617 գրամի:

55. Լոբագոս—լոբոսի հրամանատար՝ վաշտապետ (տե՛ս ծանոթ. 40):

56. Գլուս—եգիպտացի Տանոսի որդին, Կյուրոսի մերձավորը և թարգմանը: Կյուրոսի պարտությունից ու սպանությունից հետո անցավ Արտաքսերքեսի կողմը և հետագայում դարձավ պարսկական նավատորմի հրամանատար:

57. Չշիթթեղ Հայաստանի Արաքս (Երասխ) գետի հետ, որի ակունքները Քսենոփոնի մոտ կրում են Փասխա (Φάσις) անունը: Այստեղ հիշատակված Արաքսես գետը Եփրատի ձախ վտակներից է Միջագետքում:

58. Այստեղ Քսենոփոնը ոչ ճիշտ կերպով Արաքսես գետից մինչև Բաբելոնի սահմանն ընկած երկիրը կոչում է Արաքիա:

59. Հունարենում Պյուլե (πύλαι) նշանակում է «դարբաս»: Հավանաբար այստեղ ևս ամրացված կետ կար, որը պաշտպանում էր Կիլիկիայից Բաբելոն տանող առևտրական ճանապարհի այս հատվածը, որը միաժամանակ Բաբելոնի մուտքն էր:

60. Կյուրոսիցները հայտնի են եղել որպես մանրածախ առևտրականներ:

61. Կապիթե (καπίτη) — հայկական աղբյուրներում հանդիպում է «կապիճ» ձևով. տե՛ս Հր. Աճառյան, Արմատական բառարան, հատ. Բ (տարողության պարսկական չափ, որը հավասար էր 2,3 լիտրի): Սիկո—պարսկական արծաթ դրամ, որը կշռում էր 5,6 գրամ: Օբոլա—հունական մանր արծաթ դրամ: Քոլնիկա (κολνηκή) — տարողության հունական չափ, որը հավասար էր 1,1 լիտրի: Քսենոփոնի հիշատակված այս գինը 50 անգամ ավելի էր, քան հացի սովորական գինը Աթենքում:

62. Կանդիս (κανδύσις) — պարսկական թևավոր վերնազգեստ:

63. Անաքսիբիդ—պարսկական երկար ու նեղ անդրավարտիք:

64. Էդ. Մելերը հաշվել է, որ Աքեմենյան Պարսկաստանի բնակչության թիվը կազմում էր մոտ 50 միլիոն մարդ (E. Meyer, Geschichte des Altertums, B. III, էջ 91):

65. Գետանցման այս ձևը լավագույնս պատկերված է Գարեհ Ա-ի Բեհիստունյան արձանագրության բարձրաբանդակներում:

66. Աքեմենյանների տերությունն մեջ արքայից արքայի կողքին կար յոթ ազնվագույն պարսիկների խորհուրդը: Այդ յոթ պարսիկները արքայի մերձավորագույն խորհրդակցաններն էին և օգնականները: Հետագայում, Աքեմենյանների տիրապետության տապալումից հետո Փոքր Ասիայում առաջացած հելլենիստական պետությունների թագավորները (Արիարատես-ար՝ Կապադովկիայում, Միհրդատը՝ Պոնտոսում, Փրոտոսը (Երվանդ)՝ Հայաստանում) իրենց համարում էին այդ յոթ պարսիկներից որևէ մեկի շտապիրդը: «Անաքսիբիդ» այս հատվածից կարելի է հետևցնել, թե Կյուրոսը ևս, որպես սատրապ և արքայորդի, իր մեր-

ձավորներից պետքով էր յոթի նմանօրինակ խորհուրդ: Նրա արքունիքը, ընդհանրապես, կազմակերպված էր պարսից արքայից արքայի արքունիքի օրինակով:

67. Պարսիկների մոտ գոտուն ձևը մեկնելը, որպես մահվան դատապարտելու նշան, նկարագրված է նաև Գիոդորոս Սիկիլիացու կողմից (Diodor., XVII, 30):

68. Աքեմենյան Պարսկաստանում հատատված սովորության համաձայն, արքայի հայտնվելու ժամանակ բոլոր հպատակները պարտավոր էին նրան երկրպագել որպես աստծու (պրոսկինիսիս): Քսենոփոնի այս նկարագրությունից կարելի է եզրակացնել, որ պարսիկ որոշ ազնվականների ևս այդպիսի պատիվ էր մատուցվում:

69. Բնագրում՝ εὐχρηστία: Բառացի նշանակում է գալիսուն կրող, մականակիր: Գետու չի պարզված պարսկական արքունիքում տրված այդ տիտղոսի բուն էությունը:

70. Հունական պոլիսներում պետությանը հատուկ ծառայություններ մատուցած աչքի ընկնող քաղաքացիներին համազրկող պարգևատրում էր պատվով: Ուկե պատկը համարվում էր բարձրագույն պարգև: Ներկա դեպքում Կյուրոսը հելլեններին շահագրգռելու նպատակով խոստանում է հետևել հունական սովորությանը:

71. Այս թվերը փոքր-ինչ տարբեր են իր իսկ Քսենոփոնի հաղորդած նախորդ թվերից (հմտ. գիրք I, գլ. II, 9 և II, 25):

72. Քսենոփոնը իր «Կյուրոսպեդիա» երկում (գիրք VI, գլ. 1, 30) պատմում է, թե սովորական ռազմակառքերը առաջին անգամ Կյուրոս Մեծի ժամանակ վերածվեցին մանգաղակիր ռազմակառքերի: Առանցքի վրա ռազմակառքի յուրաքանչյուր կողմից ամրացվում էին երկաթե մանգաղներ, մոտ մեկ մետր երկարությամբ:

73. Այս թիվը պետք է չափազանցված համարել: Պարսկական արքունիքի հույն բժիշկ, հետազայում պատմագիր Կտեսիալը (տե՛ս Plutarch., Artaxerxes, 13) Արտաքսերքեսի գորքի թիվը համարում է 400 հազար: Գիոդորոսի հաղորդման համաձայն, Կյուրոսի բանակում կար 70 հազար բարբարոս, որոնցից երեք հազարը հեծյալ, և 13 հազար հույն վարձկան, իսկ Արտաքսերքեսի բանակում հաշվվում էր 400 հազար մարդ: Վ. Տարնը (W. W. Tarn, Cambridge Ancient History, vol. VI, էջ 7) այս թվերը ևս համարում է չափազանցված: Նա ենթադրում է, որ երկու հակառակորդների բանակները թվով մոտավորապես իրար հավասար էին, բաղկացած շուրջ 30 հազար մարդուց, բայց Արտաքսերքեսի վեկ հազար հեծյալների դիմաց Կյուրոսն ուներ 2.500: Այս հանգամանքն էլ վնասը հակառակորդի էլքը հօգուտ Արտաքսերքեսի:

74. Գրկաչափ (բնագրում՝ ὄργαστος) — հունական երկարության չափ, որը հավասար է մոտավորապես 1,85 մետրի:

75. Մեդական պարիսպը մանրամասն նկարագրել է Քսենոփոնը (գիրք II, գլ. IV, 12): Սահմանամերձ այս քաջությանական գիծը կառուցել էր Բաբելոնի Նաբոգոդոնոսոր 2-րդ թագավորը (605—562 թթ.) այն վայրում, որտեղ Տիգրիս ու Եփրատ գետերը իրար ավելի են մոտենում, քան որևէ մի այլ կետում: Կառուցման հիմնական նպատակը պաշտպանությունն էր մեղացիների դեմ: Ամրության արևելյան վերջավորությունը հասնում էր մինչև Տիգրիս, որտեղ հետագայում կառուցվեց Ալեկիսա խոշոր քաղաքը, իսկ արևմտյան ծայրը հասնում էր մինչև Սիննարա քաղաքը: Կառույցի երկարությունը հասնում էր 30 կմ.: Քսենոփոնի ժամանակ, հավանաբար, պարսպի այդ մասը ավերակ էր, քանի որ՝ 1) արքան ստիպված է եղել պատել խրամատ փոքր և 2) Քսենոփոնը պարիսպը նկարագրում է ոչ թե այս հատվածում, այլ հաջորդ գլխում:

76. «Անաքսիբիդ» հրատարակչներից Գեմոլլը (Xenophontis Expeditio Cyri, recensuit

Guilelmus Gemoll. Editio minor. Bibliotheca Teubneriana, Lipsiae, 1910, կապածում է փակագծերի մեջ առնված այս հաստվածի հարազատությանը և այն համարում է հետագայի ընդմիջարկություն:

77. «Անաբասիս»-ի առաջին գրքի 8-րդ և 10-րդ գլուխները Կունաբասյում (հարեւոյնի մոտ) Արտաքսերքսեսի և Կյուրոսի միջև տեղի ունեցած վճարական ճակատամարտի նկարագրությունն է, որը աչքի է ընկնում բնականությամբ ու կենդանությամբ: Դեռևս Պլուտարքոսը իր ժամանակ մեծ գովեստով է խոսել այդ մասին, բարձր գնահատելով Քսենոփոնի պատմաբանական, տարափոխ ոճը: Վ. Վ. Տարնը, սակայն (Cambridge Ancient History, vol. VI, էջ 7), գտնում է, որ Կունաբասի ճակատամարտի նկարագրությունը Քսենոփոնի մոտ ճշմարտացի չէ: Անգլիացի գիտնականը գերադասում է Դիոդորոսի շարադրանքը (Diodor., XIV, 23, 24), ըստ որի Կունաբասի ճակատամարտի ելքը վճռեց Արտաքսերքսեսի մեծաթիվ հեծելազորը, որ Տիասափոնները նետեց Կյուրոսի զորաբանակում Կեաքքոսի ջոկատի նահանջի հետևանքով ստաջանած ճեղքվածքը:

78. Հունական գորքը, որպես մի ամբողջություն, կազմում էր Կյուրոսի ողջ բանակի աջ թևը: Կենտրոնն ու ձախ թևը կազմում էին պարսկական զորամասերը: Ուստի և Կեաքքոսն ու Մենոնը կազմում էին, համապատասխանաբար, սուկ հունական զորքերի աջ ու ձախ թևերը:

79. Արիայոս—Կյուրոսի ընկերը և զինակիցը և նրա պարսկական զորամասերի հրամանատարը: Ակզբնական շրջանում, Կունաբասի ճակատամարտից անմիջապես հետո, հունական զորամասերի հետ լավ հարաբերություններ էր պահպանում: Բայց Արտաքսերքսեսից ապահովության խոստումներ ստանալուց հետո նա երևա թեթեց հեղինակներից և մասնակցեց հելլենի հրամանատարների գերելաբման ու ոչնչացման գործին, որը կատարվել էր Տիասափոնների հրամանով: Սատրապ նշանակվելուց հետո արքայի հրամանով 395 թ. Արիայոսը ձերբակալեց ու սպանեց Տիասափոններից: Հետագայում, 394 թ., ըստ երևույթին նա մասնակցեց արքայից արքայի դեմ բռնկված ապստամբությանը (Xenoph., Hellen., IV, I, 27):

80. Փակագծերում առնված այս հաստվածը ևս Գենոլը համարում է հետագայի ընդմիջարկություն:

81. Զորքի բառակույտի դասավորումը ստացվում էր հետևյալ կերպ. առաջամասը և հետամասը կազմում էին ֆալանգների ջոկատներ, իսկ կողքերը՝ միաշար զորացուներ: Մեջտեղում, զորքի պաշտպանության տակ տեղավորվում էին թեթևազենները և գումակը:

82. Այստեղ բարբարոսական է կոչված արքայից արքայի պարսկական զորքը:

83. Խոսքը վերաբերում է իրեն՝ հեղինակին: Նա ամեն անգամ իր մասին խոսում է երբորդ դեմքով:

84. Հին հույների կրոնական հավատալիքների մեջ հատուկ նշանակություն էր ստացել բնության տարբեր երևույթների և նշանների հիման վրա գուշակելու արվեստը: Այդ մասին առաջին տեղեկությունները հաղորդում է դեռևս Հոմերոսը: Հույները կարծում էին, թե այդ նշաններն ուղարկվում են աստվածների կողմից. կյանքում մարդկանց առաջնորդելու համար: Գուշակում էին հիմնականում հավերթի թռիչքի կամ ճիչերի համաձայն, զոմաբերված անասունների փորձերի վրա, ինչպես նաև երազների բացատրությամբ: Գուշակության էին դիմում գլխավորապես այն դեպքերում, երբ ծրագրում էին կարևոր գործողություններ կատարել: Որպես կանոն, երբեք պատերազմ չէին ձեռնարկում առանց այդպիսի զոմաբերությունների ու գուշակությունների: Ինքը, Քսենոփոնը, դատնալով զորքերի հրամանատար, պարծանքով շեշտում էր, թե ոչինչ չէր ձեռնարկում առանց աստվածների կամքն իմանալու: Զո-

հարերված անասունների փորձերի վրա գուշակություն անելը համարվում էր բարդ գործ, որի համար անհրաժեշտ էր ունենալ որոշակի գիտելիքներ: Կյուրոսի բանակում կային գուշակությամբ զբաղվող մի քանի մարդ: Զոմաբերությունը անհնաջող լինելու դեպքում, սովորաբար այն կրկնում էին մինչև բարենպաստ նշաններ ստանալը:

85. Ջև-Փրկչի պաշտամունքը լայն տարածում ուներ Հունաստանում: Հույները կովից ստաջ հաճախ էին դիմում Ջև-Փրկչին:

86. Ակզբնապես պեան էր կոչվում խմբերգի մի տեսակը, որը կապված էր Ասարլոնի պաշտամունքի հետ: Արդեն «Իլիական»-ում այդպիսի պեան երգվում է, ուղղված Ապոլլոնին, որպեսզի սա վերացնի իր իսկ ուղարկած ժանտախոք: Պեան երգում են նաև Հեկատրի պալանությունից հետո, որպես հաղթանակի խորհրդանիշ: Հետագայում պեանը երգում էին ճակատամարտից հետո, որպես հաղթության երգ, կամ, դրանից առաջ, որպես ռազմերգ:

87. Էնիալիոս—նազմի աստված Արեսի մականուններից մեկը:

88. Պարսկական հետևակը չուներ պաշտպանական զենք, բացի թեթև կաշվե վանակից: Այդ իսկ պատճառով նա ի վիճակի չէր ձեռնամարտ մղելու ծանրազեն հույլիանների դեմ:

89. Քսենոփոնը իր «Կյուրոսպեդիա» գրքի վերջում (VIII, 8, 24), խոսելով Պարսկաստանում ռազմական գործի անկման մասին, նշում է, որ մանգաղակիր ռազմականքերը թեև մասնակցում էին մարտերին, բայց կորցրել էին իրենց նշանակությունը, քանի որ կատապանները, մինչև թշնամու հետ ընդհարվելը, կամ ընկնում են կտաքից, կամ իրենք են ցած թռչում, և կատրերը մնալով առանց կատավարի, հաճախ ավելի մեծ վնաս են հասցնում յուրաքանչեքին, քան թշնամուն:

90. Պարսից արքայի սեղանակիցները (հունարեն՝ *δυσπραπέτοι*) էին կոչվում այն պաշտոնատար անձինք և պալատականները, որոնք օրական մեկ անգամ ճաշում էին պարստում արքայի հաշվին: Սովորական օրերին նրանք ճաշում էին արքայից անջատ, իսկ տոներից և հանդիսավոր դեպքերին արքան նրանց հետ ճաշում էր նույն սեղանին: Սատրապ Կյուրոսն այս հարցում ևս ընդօրինակել էր արքունիքի սովորությունները:

91. Կտեսիաս—հույն պատմիչ, որը 415 թ. գերի էր ընկել պարսիկների ձեռքը և արքայից արքայի կողմից մեծ պատիվների արժանանալով, 17 տարի մնացել էր պարսկական արքունիքում որպես բժիշկ: Նա հեղինակել է Արևելքի երկրների պատմությունը՝ «Περσικά» (Պարսկական) վերնագրով, որը բաղկացած է եղել 23 գրքից: Հետագայում Պլուտարքոսը Արտաքսերքսեսի կենսագրությունը շարադրելիս մեծապես օգտվել է Կտեսիասի աշխատությունից: Ինչպես երևում է «Անաբասիս»-ի տվյալ հաստվածից, Քսենոփոնը ևս օգտվել է Կտեսիասից: Կտեսիասի աշխատության առաջին վեց գիրքը վերաբերել է Սատրեստանի և հնագույն ժամանակների Պարսկաստանի պատմությանը, մինչդեռ հաջորդ գրքերի բովանդակությունը կազմել է Պարսկաստանի հետագա շրջանի պատմությունը, մինչև 393 թ.: Հատկանշական է, որ Կտեսիասը հաճախ է մեղադրում Հերոդոտոսին որպես ստապատում հեղինակի, թեև ինքը շատ հաճախ էսպես շեղվում է նշմարտությունից: Կտեսիասը գրել է նաև աշխատություն Հնդկաստանի հրաշքերի մասին: Կտեսիասի գործերից քաղվածքներ մնացել են Բյուզանդիայի պատրիարք Փոտի երկերում:

92. Այս գլուխը ամբողջությամբ տալիս է Կյուրոսի բնութագիրը: Պարսկական գամի պատանի հավակնորդի անձնավորությունը (նա սպանվեց 22 տարեկան հասակում) մեծ սպավորության էր գործել Քսենոփոնի վրա, որն իր նկարագրությամբ ընթերցողի համակրանքն է շարժում Կյուրոսի հանդեպ: Կյուրոսն, անկասկած, պարսկական արտակարգ գործիչներից մեկն էր, օժտված մեծ տառելով, լայն մտահորիզոնով, անձնական արվ-

թյամբ և մարդկանց առնչքներու կարողությամբ: Նա սիրում էր հունական մշակույթը և տիրապետում հունարենին: Քսենոփոնը, սակայն, իդեալականացնելով իր հերոսին, լուրջան է մատնել նրա այնպիսի բացասական գծերը, ինչպիսիք են նրա փառասիրությունը, մեծամտությունը, դաժանությունը (Կյուրոսը սպանել է իր երկու եղբայրներին): Քսենոփոնի առեղծած Կյուրոսի կերպարի մեջ խառցվել են պարսիկների պատկերացրած իդեալական տիրակալի դրական գծերը, գծեր, որոնք մասամբ հավանում էր նաև Քսենոփոնը: Կարելի է համարձակորեն ասել, որ Կյուրոսը նույնքան գրական կերպար է, ինչքան և պատմական անձնավորություն: «Կյուրոպեդիա»-ն շարադրելիս, Քսենոփոնը հետևողականորեն զարգացրեց իր տեսակետները պետության օրինակելի ղեկավարի մասին, դրանք վերագրելով Կյուրոս Մեծին: «Կյուրոպեդիա»-ն ընթերցելիս դժվար չէ նկատել, որ Կյուրոս Մեծին վերագրվում են բնավորության մի շարք գծեր, որոնք հատուկ էին Կյուրոս Կրտսերին:

93. Պարսիկ ազնվականության երեխաների դաստիարակության մասին Քսենոփոնը հանգամանորեն խոսում է իր «Կյուրոպեդիա» երկում: Քսենոփոնի հաղորդած որոշ տվյալներից կարելի է ենթադրել, որ իր ժամանակ մարա-պարսկական արքունիքում դաստիարակվել է նաև արմենների թագավորի որդի Տիգրանը և այնտեղ դարձել Կյուրոսի որսակիցը (Cyrus, III, I, 7):

94. Որքը պարսկական ավագանու ոչ միայն սիրած ժամանցն էր, այլև համարվում էր ուզվածական արվեստը սովորելու և խիզախություն ձեռք բերելու լավագույն միջոց: Որսի ժամանակ պարսիկ ազնվականության պատանիները իրար միջև մրցություններ էին կազմակերպում:

95. Հին աշխարհում բնահարկի մի ձևն էլ ընծաներ մատուցելն էր: Արքայից արքային և պարսկական բարձր ավագանուն ընծաներ մատուցելը պարտադիր էր բոլոր նրանց համար, ովքեր անմիջականորեն շփման մեջ էին մտնում նրանց հետ: Պարսկական տերության հզորներին ընծաներ էին մատուցում նաև նրանց գերիշխանության տակ գտնվող քաղաքներն ու երկրները: Մ. թ. ա. 4-րդ դարի հույն մատենագիր Թևոպոմոսը պատմում է. «Պարսկական տերության մեջ եղած բնության բոլոր բարիքները և արհեստային արտադրանքը արքային է ուղարկվում ընծաների ձևով. գորգեր, զգեստներ, վրաններ, շքեղ կահույք, ոսկե և արծաթե սպասներ, անհամար գեղեցիկ և բացի այդ, բնական ռազմա-սուսուկներ, ինչպես նաև համեմունք, մետաքս, գործվածքներ և այն ամենը, ինչ կարելի է որևէ կերպ օգտագործել» (F. Jacoby, Die Fragmente der griechischen Historiker, B. II, Berlin, 1927, S. 526—617, Frag. 125):

96. Բնագրում *δούλος*, որը նշանակում է ստրուկ, ծառա: Պարսից տերության մեջ արքայից արքայի բոլոր հպատակները, նույնիսկ անմաքարծրաստիճան ազնվականները, համարվում էին նրա ծառաները: Հայկական սկզբնաղբյուրներում ևս (Փալատոս Բուզանդ, Մովսես Խորենացի) մինչև իսկ հայոց հզորագույն նախարարները համարվում էին հայոց թագավորի ծառաներ:

97. Փոկայոսի այս հարձի անունը եղել է Միլտո: Պլուտարքոսի վկայությամբ (Plutarch., Pericl., 26—28), Կյուրոսը նրան անվանում էր Ապասիա, Պերկլեսի հայտնի սիրունու անունով: Այնուհետև նա դարձավ իրեն գերեվարած Արտաքսերքսեսի հարձը:

98. Արքայից արքայի այս զինանշանը հիշատակված է նաև Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» երկում՝ «ոսկե արծիվ՝ նիզակի ծայրին պարզած» (Cyrus., VII, 1.4):

1. Այսպիսի ամփոփումներ կան նաև հաջորդ գրքերի սկզբում (բացի 6-րդ գրքից): Այս բոլորը, ինչպես նաև ներքև թարգմանության մեջ անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված հատվածները, Գ. Գեմոլլը համարում է հետագայի ավելացումներ:

2. Դեմարատոս—Ապարտուսի բառիկա, որը 491 թ. վտարվեց իր երկրից և փախավ Պարսկաստան, Դարեհ I-ի մոտ: Հետագայում նա մասնակցեց Հունաստանի վրա Քսերքսեսի կատարած արշավանքին: Իր գործակցության համար նա պարսից արքայից իբրև ծառանկական տիրույթ առացավ Տևթրանիա և Ալիսաոնա քաղաքները Միսիայում (Herod., VI, 65: Xenoph., Hellen., III, I, 6): Դեմարատոսի նման որիշ հույն քաղաքական գործիչներ ևս հատուկ ծառայությունների դիմաց ամբողջական մարզեր են իբրև պարզև առացել արքայից: Նրանք լիիշխան տիրակալներ էին իրենց պարզված երկրների, բայց պարտավոր էին պարսից արքայի պահանջով նրան զորք տրամադրել: Նրանք իրավունք են ունեցել մինչև իսկ իրենց սեփական դրամը հատելու:

3. Ոմանք ենթադրում են, որ Թևոպոմոսի անվան տակ հանդես է եկել ինքը՝ Քսենոփոնը (Ed. Meyer, Geschichte des Altertums. B. V, էջ 185): Այս կարծիքը, սակայն, քիչ է հավանական, քանի որ հաջորդ հատվածում (II, I, 14) Քսենոփոնը շեշտում է, թե «պատմում են, որ ոմանք հանդես եկան...»: Այս դարձվածքը մատնում է այն, որ Քսենոփոնը տվյալ բանակցությունների մասին հաղորդում է իր լածների համաձայն:

4. Հայտնի է, որ Դարեհ 2-րդի թագավորության ժամանակ Եգիպտոսում ապստամբություն ծագեց պարսիկների դեմ, որի հետևանքով այդ երկիրը անկախացավ և այնտեղ վերահաստատվեց փարավոնների իշխանությունը: Եգիպտոսը վերանվաճելու Արտաքսերքսես 2-րդ Մեծնոսի փորձը անհաջողությամբ ավարտվեց:

5. Փակագծերի մեջ առնված այս հատվածը Գ. Գեմոլլը համարում է հետագայի ընդմիջարկություն:

6. Հելլենների նահանջի ճանապարհի առաջին փուլը այնքան էլ պարզ չէ, քանի որ Քսենոփոնի հաղորդման այս մասում, ըստ երևույթին, աշխարհագրական մի շարք անուններ շփոթված են, իսկ որոշ դեպքերում բաց են թողնված, ինչպես, օրինակ, Տիգրիսի վտակ Փոքր Զար գետը: Անցնելով Տիգրիսը Բաբելոնից Սուսա տանող ճանապարհի կամուրջով, հելլենական զորքը ուղղվեց դեպի հյուսիս, Տիգրիսի արևելյան ափի երկայնքով:

7. Միջագետքը հնագույն ժամանակներից հայտնի էր իր արհեստական ռոտգման զարգացած սխեմանով: Քսենոփոնի հիշատակած այս առումներն ու ջրանցքները կազմում էին բարեղնյան մարզի արհեստական ռոտգման ցանցի մի մասը:

8. Արտաքսերքսեսը, հավանաբար իր մոր՝ Պարիաստիսի միջամտությամբ, իրոք որ ներեց Կյուրոսին հավատարիմ մնացած Արիայոսին և նրա մերձավորագույն զինակից Միթրատեսին և հեռագայում նրանց նշանակեց աստրապ. Արիայոսին՝ Փոյուգիայի, իսկ Միթրատեսին՝ Կապպադոկիայի:

Տա. Այս և մի քանի այլ հատվածներից հետևում է, որ արշավանքին մասնակցած հելլեններից դեռևս հայտնի չեն եղել աշխարհագրական քարտեզները և նրանք անձանոթ են եղել Արևելքի աշխարհագրությանն ընդհանրապես:

9. Հելլեն հուպիստները իրենց ծանր հանդերձանքի պատճառով անկարող էին փախչող թշնամուն հալածել, մինչդեռ նման պայմաններում հեծրակներն ունեին անհամեստ գերազանցություն:

10. Այս Օրոնտաը (Երվանդ) Արմենիացի ասորապն էր: Ամենայն հավանականությամբ, նրան ուղեկցող այս զորամասը բաղկացած էր արմեններից: Այդպիսի եկեղծությունը հիմք է տալիս *επιτομή* բառը, որը նշանակում է «իր սեփականը»:

11. Մ. Ի. Մարսիմովան «Անարախիս»-ի իր թարգմանությանը կցած համապատասխան ծանոթագրության մեջ (էջ 264, ծանոթ. 13) շատ հնարավոր է համարում, որ այդ երիտասարդը եղած լինի ոչ այլ որ, քան ինքը՝ Քսենոփոնը: Եթե այդպես է, ապա այս հատվածում հունարեն *νεανίσκος* բառը Մարսիմովան թարգմանում է սխալ (*юноша*—պատանի): Մենք նկատի ունենք այն, որ Քսենոփոնը ծնվել է շուրջ 430 թվին, ուստի և նկարագրված դեպքերի ժամանակ (401 թ.) նա կլիներ մոտ 30 տարեկան, նշանակում է՝ ոչ պատանի:

12. Քսենոփոնը Մեդիա է անվանում Միջագետքի այն մասը, որը գտնվում է Տիգրիսի միջին հոսանքի վրա և հայտնի է որպես Ասորեստան: Իրականում Մեդիան գտնվում էր ավելի արևելք, Կասպից ծովից հարավ և հարավ-արևելք:

13. Նման լաստերի նկարագրությունը տալիս է Հերոդոտոսը գրելով, որ այդ լաստերը պատրաստում էին արմենների երկրում, որտեղ «կտրում են ուռենու ճյուղերը, դրանցով հյուսում նավի կողերը, դրանք պատում կաշիով, տալով դրանց հատակի ձև. ոչ նավի ետնամասն են լայնացնում, ոչ էլ առաջամասը նեղացնում, այլ նավին տալիս են վահանի նման կլոր ձև, այն լցնում ծղոտով, բեռնում և թողնում գետի հոսանքն ի վար» (Herod., I, 194):

14. Չապատաս—Տիգրիսի ձախ հարկատու գետ (այժմ՝ Մեծ Չաք):

15. «Հավատակորոջ» իմաստով Քսենոփոնն պատեղ օգտագործում է հունարեն *ἔφεδρος* բառը, որը վերցված է Հունաստանի օլիմպիական մրցույթների պրակտիկայից: Այնտեղ մարզիկները մրցում էին զուգերով և եթե նախնական վիճակահանությամբ մարզիկներից որևէ մեկը մնում էր առանց զույգի, ապա նա կոչվում էր *ἔφεδρος* և մրցման մեջ էր մտնում նախորդ զույգի հաղթողի հետ: Հավանալի է, որ այդ մարզիկի դրությունը գերադասելի էր, քանի որ նա պետք է մրցեր արդեն հոգնած հակառակորդի հետ:

16. Դաշտավայրերը հարմարագույն ասպարեզ էին պարսկական մեծաքանակ հեծելազորի համար, մինչդեռ հեղին վարձկանները բոլորովին հեծելազոր չուներին:

17. Տիարան պարսկական խոյր էր, որը գլխին ուղիղ դնելու իրավունքը միայն պարսից արքան ուներ: Մնացած պարսիկները պարտավոր էին այն գործածել վերևի սուր մասը դեպի ներքև ծռելուց հետո միայն: Քսենոփոնի այս հատվածում Տիսասպեռները կարծես թե ակնարկում է պարսկական գահը գրավելու իր մտադրության մասին: Հովսեփոս Փլավիոսի մի վկայության համաձայն (Jos. Flav., Antiq., XIX, 87), պարսից արքան կարող էր տիարան գլխին ուղիղ դնելու իրավունք շնորհել նաև իր ցանկացած մարդուն:

18. Տե՛ս Ա գրքի 96 ծանոթագրությունը:

19. Այստեղ խոսքը 431—404 թթ. պելոպոնեսյան պատերազմի մասին է:

20. «Հեղիններ» ասելով հեղինակն սցստեղ նկատի ունի Թրակիայում հաստատված հույն գաղթականներին:

21. Էֆորոսների կողմից, թվով 5 մարդ, Սպարտայի քաղաք-պետության բարձրագույն ղեկավար իշխանությունն էր, որն ամեն տարի ընտրվում էր համայնքի ընդհանուր ժողովում:

22. Իսթմոս (բառացի նշանակում է՝ «պարանոց») կոչվում էր Պելոպոնեսոսը կենտրոնական Հելլադային միացնող պարանոցը (այժմ այն կտրված է արհեստական ջրանցքով, որի վրա կառուցված է Կորնթոսի կամուրջը):

23. Գորգիսա լեռնոտեղակային Սոկրատեսի ժամանակակից հայտնի սփեևտ էր և հռետոր: Նա եղել է ճարտասանության առաջին ուսուցիչը Հելլադայում: Ծրբել է Հունաստանում:

Եի տարբեր շրջաններ (Աթենք, Թեսալիա), հռետորական դպրոցներ բաց անելով: Անտիկ հեղինակների վկայությամբ, նա մեծ հաջողություն է ունեցել պատանիների շրջանում: Դիոդորոսը (XII, 53, 2) հաղորդում է, որ նա իր յուրաքանչյուր աշակերտից զանգում էր 100 մնա ուսման վարձ:

Գ Ի Բ Բ Ե Բ Բ Ո Ր Գ

1. Քսենոփոնի ժամանակ հույների աշխարհագրական պատկերացումները Հելլադայից նեոու գտնվող երկրների մասին դեռևս շատ սղոտ պետք է լինեին և անստույգ: Քսենոփոնի նկարագրություններից հետևում է, որ Կյուրոսի հեղին վարձկանները քարտեզներ չեն օգտագործել: Նահանգի ճանապարհին նրանք բոլոր դեպքերում դիմում էին տեղացի բնակիչներից գերի վերցված ուղեցույցների օգնությանը:

2. Այստեղ Քսենոփոնը շարադրում է իր համառոտ կենսագրությունը մինչև այն պահը, երբ ինքը միացավ Կյուրոսի բանակին:

3. Սոկրատես Աթենացին Հունաստանի ամենամանաչված փիլիսոփաներից էր: Հայտնի է նրա վաղեմ ինտելեկտուալությունը Աթենքի ստրիատիական հասարակության բարձր խավի երիտասարդության մեջ: 399 թ. աթենացիները նրան մահվան դատապարտեցին, մեղադրելով անաստվածության և երիտասարդներին գայթակղեցնելու մեջ: Քսենոփոնը դեռևս պատանեկության տարիքից եղել է Սոկրատեսի աշակերտը ու հետևորդը, և հետագայում իր գրած «Հուշեր Սոկրատեսի մասին» երկով, բաղկացած 4 գրքից, նա ամեն կերպ պաշտպանեց իր ուսուցչին, նրա դեմ հարուցված բոլոր մեղադրանքների դեմ:

4. Այստեղ ակնարկությունը Պելոպոնեսյան պատերազմի մասին է:

5. Դելփիում (կենտրոնական Հելլադա) էր գտնվում Սպարտոսի հայտնի տաճարը, որը դարձել էր համահունակական պատգամատուն: Դելփյան պատգամախոսին դիմում էին ինչպես ստանձին անհատներ, այնպես և պետությունների ներկայացուցիչներ. ընդ որում, ոչ միայն Հունաստանից, այլև ուրիշ երկրներից: Այս հանգամանքի շնորհիվ Դելփյան պատգամախոսը և տաճարի քրմերը մեծ հեղինակություն էին վայելում հին Հունաստանի քաղաքական կյանքում:

6. Հեղինների գերագույն աստված Ջևսը, ինչպես նաև մյուս աստվածների մեծ մասը, ուներ մի շարք մակդիրներ, որոնք արտահայտում էին նրա այս կամ այն հատկությունը: Ջևսը ստացել էր «արքա» մակդիրը որպես աստվածների և մարդկանց գերագույն տերը, և նա էր, որ մարդկանց ուղարկում էր տարբեր երազներ:

7. Ինչպես նշել ենք, այդ ժամանակ Քսենոփոնը շուրջ 30 տարեկան էր: Ջորավարի պաշտոնը զբաղեցնելու համար այդ տարիքի մարդը Աթենքում համարվում էր դեռևս երիտասարդ (Thucyd., VI, 12,2):

8. Քսենոփոնը պատեղ ևս, ինչպես նախորդ հատվածներից մեկում (II, V, 10), դիմում է մարմնամարզական մրցումներից վերցված համեմատության: Մրցումներում հաղթողների համար սահմանված մրցանակները նախապես ցուցադրվում էին ընդհանուրի առաջ: Ազոնոթետոս (*αζονοθητες*) կոչվում էին մրցումների կազմակերպիչներն ու դատավորները:

9. Արևելքի մի շարք ժողովուրդների, ինչպես նաև լիդիացիների մոտ, ակնցօղեր կրում էին ոչ միայն կամայք, այլև տղամարդիկ. մի բան, որ խորթ էր հույներին: Հույներն այդ համարում էին կանացիություն:

10. Բնագրում՝ Եփեսոս։ Այս անվանման տակ ենթադրված գորքի միավորը որոշակի բանակ չէր ներկայացնում։ Այդպես էր կոչվում, սովորաբար, առանձին մի հրամանատարին ենթարկված միավորը։

11. Տարսիսարքուն՝ գործառնի հրամանատար, գորավարի մերձավոր օգնականը։

12. Հին Հունաստանում բարոզի պաշտոնը դեռևս Հռոմեոսի ժամանակներից հատուկ մասնագիտություն էր, ընդ որում՝ պատվաբեր։ Քարոզի պարտականությունն էր՝ ժողովրդին առյանի հրավիրել, նա առհասարակ միջնորդ էր արքայի կամ գորահրամանատարի ու ժողովրդի միջև։ Քարոզը համարվում էր սրբազան և անձեռնմխելի անձնավորություն։ Նա ուղեկցում էր բարեկամների կամ թշնամիների մոտ ուղարկվող բանազնացներին, գոհաբերությունների ժամանակ կատարում բրնական պարտականություններ և այլն։

13. Որոշ ձեռագրերում՝ «Ագասիասի» փոխարեն՝ «Կլեանոր արկադացին»։ Այս վերջին տարբերակը կապվածներ է հարուցում, քանի որ շարունակություն մեջ Քսենոփոնը բազում անգամներ Կլեանորին համարում է ոչ թե արկադացի, այլ օրթոմենացի։

14. Հելլենների սովորությամբ, հյուրը անձեռնմխելի էր տանտիրոջ համար, քանի դեռ նա գտնվում էր վերջինիս տանը։ Այս սովորությոը ամրապնդված էր կրոնական հավատալիքներով և հյուրասիրության սրբազան օրենքների պահպանմանը համարվում էր աստվածների հայր Ջևս-Հյուրընկալը (Ζεὺς Ξένιος)։

15. Հելլենների մոտ փոշտալը բարի նշան էր համարվում։ Փոշտոցին ներկա եղողները պատասխանում էին՝ «Ջևսն օգնական»։ Ներկա դեպքում այն առանձնակի կարևորություն էր ստանում հույների համար, քանի որ զինվորը փոշտացել էր Քսենոփոնի արտասանած σωτηρίας (փրկության) բառի վրա։

16. Քսենոփոնի խոսքն սկստեղ 490 թ. տեղի ունեցած Մարաթոնյան հալտնի ճակատամարտի մասին է։

17. Հերոդոտոսի վկայությամբ (VI, 117) պարսիկները Մարաթոնյան դաշտում թողնցին 6400 սպանված։

18. Հերոդոտոսը (VII, 185) Հունաստանի վրա Քսերքսեսի կատարած արշավանքին մասնակցած պարսկական բանակի թիվը հաշվում է ալեկի քան 2.600.000 մարդ, իսկ Քսենոփոնի վկայությամբ այն քաղկացած էր 800.000 մարդուց և 1200 նավից։

19. Քսերքսեսի արշավանքը Հունաստան տեղի ունեցավ 480—479 թթ.։ Այդ ժամանակ հույները պարսիկներին հաղթեցին ծովային մարտում Սալամինի մոտ՝ 480 թ., իսկ ցամաքի վրա՝ Պլատեայի մոտ՝ 479 թ.։

20. Այս հատվածում հիշատակված մյուսիացիները, պիսիդիացիները և լիկոնացիները Փոքր Ասիայի հնագույն ժողովուրդներից էին, որոնք մշտական ընդհարումների մեջ են եղել արարական իշխանությունների հետ։

21. Այստեղ Քսենոփոնի ակնարկությունը վերաբերում է «Ռդիական»-ի հետևյալ տողերին (IX, 91—97)։

«Այնտեղ մերոնք հանդիպում են լոտոսակեր բարի մարդկանց,
Որոնք ոչ մի չարիք չէին նյութել երեք նավազներին.
Միայն նրանց լոտոս էին հյուրասիրել ճաշակելու.
Սակայն նա, ով ճաշակում էր հասած լոտոսը մեղրածոր,
Էլ չէր ուզում վերադառնալ և յուր բերել ընկերներին,

Այլ ուզում էր առնչտ մնալ լոտոսակեր մարդկանց երկրում,
Քաղցր լոտոսը ճաշակել, վերադարձը մոռանալով»։

(Հոմերոս, «Ռդիական», թարգմ. Ս. Գրքաշարյանի, Երևան, 1957, էջ 116)։

22. Քսենոփոնի այս խոսքերը բացահայտ կերպով արտահայտում են հելլենների վաղեմի ձգտումը դեպի արևելք տարածվելու ուղղությամբ։ Այս գաղափարը իր պերճախոս ձևակերպումը ստացավ արեճացի հռետոր Դուկրատեսի ճառերում, իսկ վերջնականապես գործնականում իրականացվեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից։

23. Հունական գորքին, որպես կանոն, հետևում էր գումակը և մեծ թվով ոչ-նազմիկների խոշոր մի խումբ, որոնց թիվը հաճախ գերազանցում էր մարտիկների թվին։ Արշավանքի պրոպագանդային մասնակիցները Քսենոփոնի մոտ կոչվում են ընդհանրապես «ամբոխ» (ὄχλος)։ Այս ամբոխի կազմը իսպառնդես էր։ Այստեղ էին մտնում առաջին հերթին ծառաները, որպիսին ուներ յուրաքանչյուր սպա և հուպիտ։ Ուղևորության ընթացքում ծառաները կրում էին հուպիտների ծանր զենքերը և հանդերձն ընդհանրապես։ Կային նաև առանձին բեռնակիրներ՝ վրանների և այլ իրերի փոխադրման համար։ Այստեղ մտնում էին նաև բանակին ուղեկցող տարբեր արհեստավորներ, բժիշկներ, ստրկացված գերիներ և այլն։

24. Քսենոփոնն այստեղ նկատի ունի այն, որ Կլեարքոսը հայտնի էր որպես դաժան կարգապահության կողմնակից հրամանատար։

25. Ինչպես հայտնի է, Աթենքի ու նրա դաշնակիցների և Սպարտայի ու նրա դաշնակիցների միջև տեղի ունեցած Պելոպոնեսյան պատերազմը վերջացավ Սպարտայի հաղթանակով։ Պատերազմից հետո, հաղթանակված լակեդեմոնացիները փաստորեն դարձան արողջ Հունաստանի տերը և մեծ հեղինակություն էին վայելում հունական բոլոր սրվիսների քաղաքացիների մոտ։ Այդ իսկ պատճառով Քսենոփոնը առաջարկում է լակեդեմոնացի խելիստիսին ընտրել գորքի առաջնորդ։

26. Այս Միթրադատեսի մասին տես «Անաբասիս», II, V, 35։

27. Թուլիդիդեսի վկայությամբ (VI, 25, 2) հելլենների մեջ կրեստացիները համարվում էին բավազույն ճետածիզներ։

28. «Մերկերի» մասին տե՛ս Ա. գիրք, 18 ծանոթագրությունը։

29. Այստեղ խոսքը այն գյուղերի մասին է, որոնք հիշատակված են նախորդ հատվածներից մեկում (գիրք Գ, գլխ. II, 34)։

30. Այդ ձիերը մնացել էին այն բանից հետո, երբ Կլեարքոսի գործառնից մի խումբ փախավ արքայի մոտ (հմմտ. գիրք Բ, գլխ. II, 7)։

31. «Անաբասիս»-ի անգլերեն թարգմանության մեջ Carleton Brownson-ը (Xenophon, vol. 2, London. 1961, էջ 467, ծանոթ 1) Քսենոփոնի հիշատակած Լարիսսա քաղաքը նույնացնում է Աստվածաշնչում (Գիրք ծննդոց, Ժ 11—12) հիշատակված Քաղան խոշոր քաղաքի հետ, որը գտնվում էր հին Ասորեստանում։

32. Խոսքը պարսից արքա Կյուրոս Մեծի մասին է (558—529 թթ.)։

33. Այստեղ 556 թ. տեղի է ունեցել արևի խավարում։ Հավանաբար Քսենոփոնի այս հատվածում խոսքը հենց այդ խավարման մասին է։

34. Այդ բուրգը, հավանաբար, Ասորեստանի թագավորներից մեկի դամբարանն էր եղել։

35. Carleton Brownson-ը (Xenophon, vol. 2, էջ 468, ծանոթ. 1) այս առթիվ տալիս է այսպիսի մի ծանոթագրություն։ Քսենոփոնի տեսած այս ավերակները Ասորեստանյան կայսրության հռչակավոր մայրաքաղաք Նինվեի ավերակներն են։ Զարմանալի է, որ

ասորեստանյան այս խոշոր քաղաքը նա հիշատակում է միայն պատմահայտնի և խարտուհի վկայությամբ, թե «այն մի ժամանակ բնակեցրել էին մեղացիները»: Փաստորեն մեղացիների կողմից Նինվեի գրավումը (612 թ.) այն դեպքն էր, որով փակվեց Արա պատմության կարևոր շրջանը, և քաղաքը մնաց մարերի իշխանության տակ միայն հաջորդ կես դարի ընթացքում, այն է՝ մինչև այն շրջանը, երբ մեղական կայսրությունը տապալվեց պարսիկների կողմից (549 թ.): Քսենոփոնն, այսպիսով, մի ոչ կարևոր քաղ էս է գնում իր պատմական նշումների մեջ, գուցե այն պատճառով, որ նա չմտածեց ավելի հեռու գնալ, գուցե և այն պատճառով, որ նա ի վիճակի չէր այդպես անելու:

36. Քսենոփոնն սցստեղ ակնարկում է այն հանգամանքը, որ թշնամու շարքերը շատ թիս էին, ուստի և հելլեն ռազմիկների նետումները երբեք չէին կարող վրիպել:

37. Էնոնոտարքը (Ἐνονόταρχος) շուրջ 25 հոգուց բաղկացած հետևակալիս ոչ մեծ ջոկատի՝ Էնոնոտիայի հրամանատարն էր:

38. Հելլենների այս ուրախությունը բնական է, քանի որ հեծելազորի գործունեությունը ստավել արդյունավետ էր դաշտավայրում, իսկ անհարթ տարածության վրա այն դառնում էր պակաս վտանգավոր:

39. Մտրակի հարվածների տակ պարսկական զորքերին հարկադրաբար տանում էին պատերազմի, արշավանքի, ինչպես նաև ստիպում էին զանազան աշխատանքներ կատարելու: Հերոդոտոսն, օրհնակ, վկայում է, որ Թերմոպիլեի հսցտնի ճակատամարտի ժամանակ Քսերքսեսը դիմեց այդ միջոցին (Herodot., VII, 228, հմմտ. նաև VII, 22 և 56):

40. Սուսա (Շոշ)—պարսկական տերության կարևորագույն քաղաքներից, որտեղ զանգվում էր արքայից արքայի գանձատունը: Հայտնի էր նաև իր հույակերտ արքունի պալատներով: Եկրատանա—Մեդիայի մայրաքաղաքը, հայտնի իր առասպելական հարստություններով, հատկապես արքայից արքայի պալատով, որը հիացմունքով նկարագրել է Հերոդոտոսը:

41. Հույները երբեք ստանց ճախնական զոհաբերության արշավանքի չէին մեկնում:

Գ Ի Ր Զ 2 Ո Ր Ր Ո Ր Գ

1. Քսենոփոնի այս վկայությունը իրականության չի համապատասխանում: Միշտ է, վերին Եփրատի հարավային գետաբազուկը հոսում է Հայաստանի միջով, Տիգրիսի ակունքներից ոչ հեռու, բայց այդ գետաբազուկի ակունքները գտնվում են քաղական հեռու, դեպի արևելք:

2. Հույների զորքում գիշերը բաժանված էր 3 կամ 4 պահի՝ հերթափոխության:

3. Կարդուխների բնակեցրած երկրի սահմանները քաղական ճիշտ կերպով որոշվում են Քսենոփոնի հաղորդած տվյալներով: Հարավում այն եզերված էր Քուրդիստանի լեռներով, հյուսիսում՝ Տիգրիսի վտակ Կենտրիսեսը (այժմ՝ Բոհոտան-սու) այն բաժանում էր Հարատանից: Քսենոփոնի հաղորդած վկայությունները մեծ արժեք են ներկայացնում այդ երկրի բնակիչների վաղ շրջանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի ուսումնասիրման համար: Կարդուխները այդ ժամանակ ունեցել են հարուստ գյուղեր, գրադվել են երկրագործությամբ, զինվորություններ, անասնապահությամբ, ինչպես և արհեստագործությամբ: Հատկապես զարգացած էր պղնձագործությունը: Կարդուխներն արդեն գտնվում էին սոցիալ-տնտեսական զարգացման այն աստիճանի վրա, երբ քայքայվում են համայնական կարգերը: Քսենոփոնից շուրջ 4 հարյուրամյակ հետո Ստրաբոնն արդեն վկայում է, որ գորդիները (քստ երևույթին նույն կար-

դույները—Ս. Կ.) ունեին ամրացված քաղաքներ և հայտնի էին որպես լավագույն շինարարներ և քաղաքապետական գործիքների հմուտ վարպետներ (Strabo, XVI, 1, 24):

4. «Մյուսները» արտահայտությամբ Քսենոփոնը նկատի ունի Խեյրիստիսի առաջապահ զորամասի զինվորներին:

5. Վաշտերի ուղիղ դասավորություն: Սա հելլենական զորքի տակտիկական հատուկ դասավորություն էր, երբ վաշտը կազմում էր մեկ շարապուն: Նման դասավորության դեպքում մարտական հարվածային ուժը անընդհատ շարքերի ճակատ չի կազմում, ինչպես այդ ստացվում է ֆալանգի դասավորության դեպքում: Այստեղ առանձին վաշտերը դասավորվում են առավելապես քստ խորքի, քան քստ լայնքի: Այնուհետև վաշտերը հարձակվում են, ընդ որում վաշտերից յուրաքանչյուրը հարևան վաշտից գտնվում էր քաղական հետավորության վրա:

6. Հույների պատկերացմամբ մեծագույն սրբապետություն էր մեդայներին առանց թաղման լքելը: Այդ իսկ պատճառով բոլոր դեպքերում կովից հետո երկու կողմերի միջև ժամանակավոր զինադադար էր կնքվում՝ մեդայներին հողին հանձնելու համար: Անտիկ աշխարհի մի շարք գրական հուշարձաններում («Ելիական», «Ողիսական», «Անտիգոնե») այս երեփոյթը դարձել է հիմնական կոնֆլիկտներից մեկը:

7. Կենտրիսես էր կոչվում վերին Տիգրիսի արևելյան ճյուղը (այժմ Բոհոտան-սու):

8. Անտիկ հեղինակները մի շարք անգամներ հիշատակում են մարդերի ցեղը: Այսպես, Հերոդոտոսը խոսելով մարդերի մասին, Արանց համարում է իրանական վաշկատուն ցեղ (Herod., I, 125): Ըստ երևույթին Հերոդոտոսի հիշատակած մարդերը տարբեր ցեղեր են Քսենոփոնի հիշատակած մարդերից: Վերջիններին ավելի շուտ պիտի նույնացնել Ստրաբոնի մոտ հանդիպող մարդերի (կամ ամարդների) հետ, որոնք ապրում էին հայկական լեռնաշխարհում (Strabo, XI, 13, 3: Հմմտ. նաև XI, 7, 1 և 8, 1): Աշխարհագիր Պտղոմեոս կղավդիսի վկայությամբ (Ptol., V, 12, 9), մարդերը բնակվում էին Տիգրիսի ակունքներից արևելք: Մարդերի մասին տե՛ս Ն. Ն. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 69—70:

9. Այս խաղաղներից (γαλήνιστοι) չպետք է շփոթել հարավային Միջագետքի նույնանուն քաղաքացիների ցեղի հետ: Քսենոփոնի հիշատակած խաղաղները բնակվում էին Սև ծովի հարավ-արևելյան ծովափից ոչ հեռու (տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Урагу, Ереван, 1944, էջ 328), իսկ Ց. Մարկվարտը ենթադրում է, որ այս վարձկան խաղաղները ուրարտացիներն էին, որոնց մի ժամանակ Լեհման-Հաուպտի ազդեցության տակ գիտության մեջ անվանում էին «խաղեր» (J. Markwart, Südarmanien und die Tigrisqueilen, Wien, 1930, էջ 229—230: Հմմտ. նաև՝ Ն. Ն. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 68—69):

10. Այս նախադասության ճիշտ թարգմանությունը մեծ նշանակություն ունի որոշելու համար արժեն զինվորների փոխմարտերությունները ասորացի և, առհասարակ, արքայից արքայի հետ: Բանն այն է, որ Քսենոփոնի այս նախադասությունից պարզ չի երևում, թե արդյո՞ք և՛ արմենները, և՛ մարդերը, և՛ խաղաղները վարձկաններ էին, թե՛ «վարձկաններ» բնորոշումը վերաբերում է միայն խաղաղներից: Մ. Ի. Մաքսիմովայի թարգմանությամբ (Ксенофонт, Анабасис, М.-Л., 1951, էջ 102) բոլորը վարձկաններ են, իսկ ուրիշ թարգմանություններում այդ այնպես էլ պարզ չի հասկացվում: Մենք կարծում ենք, որ Քսենոփոնի վկայությամբ վարձկաններ էղել են միայն խաղաղները, որովհետև՝ 1) Արմենիան պարսկա-

կան տիրապետության տակ գտնվող առանձին աստրապություն էր և արմենները պարտավոր էին զորք հատկացնել աստրապին, տվյալ դեպքում՝ Օրոնտասին և 2) հաջորդ նախադասությանը Քսենոփոնը նշում է, թե «խաղաղները ազատ էին», հետևաբար, նրանք պարտավոր չէին ծառայելու պարսկական բանակում: Այս հանգամանքը Քսենոփոնը մատնանշում է նաև մի այլ աղբյուրով (V, V, 17): Թվում է, թե այս նույն կարծիքին է նաև ակադ. Հ. Հ. Մանանդյանը (Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 68—69). իսկ Յ. Մարկվարտը ենթադրում է, որ «վարձկան» բառը այստեղ վերաբերում է ոչ միայն խաղաղներից, այլև մարդերին (J. Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin, 1919, էջ 17):

11. Հին Հունաստանում հեղուկ կատարելը աստվածներին անարյուն զոհ մատուցելու ձև էր, որը հաճախ կատարում էին դեռևս Հոմերոսի հերոսները («Ողիսական», III, 345—348 և այլն): Այսպիսի դեպքում բաժանի մեջ լցրած գինու մի մասը գետին էին թափում, միաժամանակ աստվածներին մաղթանք մղմանում և աղոթում:

12. Ապարտական պետական կարգերը գովաբանող իր երկում Քսենոփոնը վկայում է, որ սպարտական մարտիկները թշնամու դեմ գնալիս իրենց գլուխները զարդարում էին պաակով («Λακεδαιμονίων πολιτεία», 13, 8): Ներկա դեպքում Խելլիստիսը, որպես սպարտացի, հետևում է այդ սովորությանն ու մյուսներին ևս կոչ է անում ընդօրինակել իրեն:

13. Մյուս ծողովորդների նման հույները ևս աստվածացրել են բնության տարբեր երեվոյները, այդ թվում նաև գետերը: Այս դեպքում հույները զոհ են մատուցում տվյալ գետի աստծուն, որպեսզի սա հեշտացնի իրենց գետանցը: Հերոդոտոսի վկայությամբ, նման սովորույթ ունեցել են նաև պարսիկները (Herod., VII, 113):

13ա. Ըմպանակներ (բնագրում՝ *ἐμπώματα*)—նման ըմպանակներ հայտնաբերվել են Արևմտյան Հայաստանում կատարված հնագիտական պեղումների միջոցով (O. M. Dalton The treasure of the Oxus with other examples of early Oriental metal-work, London, 1916, II ed., էջ 44: Գ. Ա. Տիրացյան, Հայաստանի նյութական մշակույթը մ. թ. ա. 6—4-րդ դդ., Պատմա-բանասիրական հանդես, 1969, № 4, էջ 147—156):

14. Բնագրում՝ *κατ' ἀσπίδα*, որը բառացի նշանակում է «դեպի վահան», իսկ մենք թարգմանել ենք «դեպի ձախ», քանի որ ռազմիկը իր վահանը պահում էր ձախ ձեռքով:

15. Բնագրում՝ *ἐπί δόρυ*, որը բառացի նշանակում է «նիզակի վրա», իսկ մենք թարգմանել ենք «դեպի աջ», քանի որ ռազմիկն իր նիզակը բռնում էր աջ ձեռքով:

16. Քսենոփոնի այս նկարագրությունը ենթադրել է տալիս, որ այս խոշոր բնակավայրը եղել է Հայաստանի հնագույն քաղաքներից մեկը: Այն, որ Քսենոփոնը այդ համարում է գյուղ, պիտի բացատրել այն հանգամանքով, որ հելլենները քաղաք չէին համարում այն բնակավայրը, որը չէր շրջապատված պարսպով: Նույնիսկ 15 դար անց բյուզանդական հեղինակ Գեորգիոս Կեդրենոսը (Georgius Cedrenus. Historiarum t. II, Bonnae, 1897, էջ 577) միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն քաղաքներից մեկը, առևտրի հայտնի կենտրոն Արծնը համարում է գյուղաքաղաք (*χωρόπολις*), հակառակ, որ այն ուներ ավելի քան հարյուր հազար բնակիչ: Եվ այդ, հավանաբար, սուկ այն պատճառով, որ Արծնը չէր շրջապատված քաղաքային պարսպով:

17. Տեղեքոս գետը Յ. Մարկվարտը նույնացնում է այժմյան Կարասուի հետ (J. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Philologus, X, Heft I, էջ 236): Մ. Ի. Մաքսիմովսկան «Անարասիս»-ի իր թարգմանության մեջ համապատասխան ծանոթագրությամբ (Ксенофонт, Анабасис, М.-Л., 1951, էջ 271, ծանոթ. 15) հավանական է համարում, որ Տեղեքոս գետը իրականում Եփրատի հարավային թևն է, որն այժմ կոչվում է Մորադ-սու:

18. Քսենոփոնի այս վկայությունը բացառիկ նշանակություն ունի աստրապության շրջանի Արմենիացի վարչական բաժանումը որոշելու համար: Այս վկայության, ինչպես նաև Հերոդոտոսի մոտ պահպանված մի տեղեկության հիման վրա (Herod., III, 93—94), մի շարք ուսումնասիրողներ գտնում են, որ Արմենիան այդ ժամանակ վարչական տեսակետից բաժանված է եղել երկու մասի՝ արևելյան և արևմտյան, կազմելով Արմենիան Պարսկաստանի 13-րդ և 18-րդ աստրապությունները (Ա. Մ. Գարազաչյան, Քննական պատմություն Հայոց, Ա, Թիֆլիս, 1895, էջ 67: Н. Адонн, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 800: К. Aslan, Études historique sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 71 և սրիշներ): Ավելի ճիշտ պիտի համարել Հ. Մանանդյանի ենթադրությունը, թե «ինչպես Հերոդոտոսի, նույնպես և Քսենոփոնի ժամանակ Արմենիան ունեցել է հավանորեն, միայն մեկ աստրապ»: Հ. Մանանդյանը, սակայն, չի բացառում Արմենիայի բաժանումը արևելյան և արևմտյան մասերի, որոնք կազմում էին մի աստրապություն, աստրապ Օրոնտասի գերիշխանության տակ, որի օգնականն էր հյուսիսարևո Տիրիբագոսը (Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 65): Լեոն ևս մատնանշում է, որ Հայաստանը Քսենոփոնի ժամանակ ունեցել է միայն մեկ աստրապ (Լեո, Հայոց պատմություն, Ա., Թիֆլիս, 1917, էջ 331): Նույն տեսակետին է նաև «Անարասիս»-ի անգլերեն թարգմանիչ Կարլոսն Բրաունսոնը, որը համապատասխան ծանոթագրության մեջ նկատում է, որ Տիրիբագոսը «ենթակա էր ամբողջ Արմենիայի աստրապ Օրոնտասին» (Xenophon, Anabasis, book IV—VII, London, 1947, էջ 38, ծանոթ. 1):

19. Հույները սովորություն ունեին մարզական վարժություններից առաջ իրենց մարմինը յուրով օժելու, որպեսզի մաշկը առածգական դառնա:

20. Ամազոնուհիները առասպելական կին ռազմիկներ են, որոնց մասին հույները հյուսել են բազմաթիվ գրույցներ: Այդ գրույցները պահպանվել են անտիկ հեղինակների մոտ (Հոմերոս, Պինդարոս, Էսքիլոս, Հերոդոտոս, Ստրաբոն): Ամազոնուհիների հիմնական հայրենիքը համարվում էր Կովկասը: Հունական արվեստում (խեցեղենի վրա կատարված նկարներում, որմնանկարներում) ամազոնուհիները պատկերված են հատուկ ձևի տապարներով, որոնց ձեռքները հայտնաբերվում են Փոքր Ասիայում և Անդրկովկասում կատարվող հնագիտական պեղումների միջոցով:

21. Քսենոփոնի այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ արմենական գյուղերի բնակիչները, նույնիսկ կանայք, գիտեին պարսկերեն կամ ծայրահեղ դեպքում հասկանում էին այդ լեզուն:

22. Հունարեն *κώμαρχος* (նաև *κωμάρχης*) բառը, որը բառացի նշանակում է «գյուղապետ», մենք թարգմանեցինք «գեղջյուլագ», նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ այդ ձևը հանդիպում է մեր վաղ միջնադարյան մատենագրության մեջ:

23. Կրատեր (*κράτης*): Հույները գինին անխառն չէին խմում, այլ այն խառնում էին ջրի հետ: Կրատերը կամե այն անոթն էր, որի մեջ գինին խառնում էին ջրով: Սակայն Քսենոփոնի հաջորդ հաղորդումից (Anab. IV, V, 32) պարզ երևում է, որ «կրատեր» ասելով նա նկատի ունի գինու խոշոր կարասները:

24. Բնագրում՝ *ισοχειλεῖς*, որը բառացի նշանակում է շրթներին հավասար, այսինքն՝ մինչև ամանների թերանը:

25. Հակվական լեռնաշխարհում շատ է զարգացած եղել ձիաբուծությունը: Աստվածաշնչում կա հետաքրքիր մի վկայություն, որ «ի տանէ Թորգոմայ» թերված ձիերն ու ջորիները վաճառվում էին փյունիկյան քաղաքներում (Եզեկիէլ, Իէ, 14): Աշխարհագիր Ստրաբոնը վկայում է, որ Արմենիան դեռ հնուց շատ հարուստ էր ձիաբուծական արտոներով (Strabo-

XI, 13, 7), և որ արեւելահայկաների տիրապետության շրջանում Արմենիայի սատրապը պարսից արքային ուղարկում էր տարեկան 20.000 մտրուկ միրիական տոների համար (Strabo, XI, 14,9):

26. Հելիոսը ("Ἡλιος) Արևի աստվածությունն էր («արև» ἥλιος): Արևելքի մի շարք ժողովուրդներ ձին համարում էին Արև աստծու սրբազան անասունը: Հերոդոտոսը (Herod., I, 218) վկայում է, որ մասսագետները բոլորից առավել պաշտում են արևը և նրանց զոհ են մատուցում ձիեր:

27. Բացառված չէ, որ գեղջավազը դիտավորյալ կերպով հույների գործը խաչադրանի երկրով շտապեցնողն ուղիղ դեպի հյուսիս, դեպի ծովափ, այլ նրանց տարավ դեպի արևելք, Արաքսի վերին հոսանքը: Գեղջավազի փախուստից հետո հույները, գրկվելով ուղեցույց առաջնորդից, 7 օր հույն ուղղությամբ շարունակեցին ճանապարհը մինչև Արաքս գետը, որը Քսենոփոնի մոտ կոչվում է Փասիս: Այսպես է ընդունված պատմագիտության մեջ: Բացառություն է կազմում Հ. Մանանդյանը, որը Քսենոփոնի մոտ հիշատակված Փասիս գետը հույնացնում է Պասիս-տու գետի հետ, իսկ Քսենոփոնի հիշատակված Հարաբաոս ("Ἀρραβός) գետի անունը համարում է «Արաքս» անվան աղավաղված գրություն և հույնացնում է Արաքս գետի հետ (Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին, Երևան, 1944, էջ 13—17: 'Նույնի' Քննական տեսություն... հ. Ա, էջ 64): Մինչդեռ Մ. Ի. Մաքսիմովան «Անաբասիս»-ի ուսուցիչ թարգմանությանը կցած համապատասխան ծանոթագրության մեջ (Ксенофонт, Анабасис, էջ 273 և քարտեզում) Հարաբաոս գետը հույնացնում է Ճորոխ գետի հետ: Փասիսն անցնելուց հետո հույների հետևած ճանապարհը Քսենոփոնի հաղորդած տվյալներով լրիվ չի պարզվում: Այս ճանապարհի մասին վկայություն կա նաև Գիոդորոսի մոտ, որի նկարագրությունը, սակայն տարբերվում է Քսենոփոնից: Ըստ Քսենոփոնի, հեղինակները Փասիսից հետո հանդիպեցին խաչադրանի, ստոխների, դարձյալ խաչադրաններին, իսկ ըստ Գիոդորոսի (Diodor., XIV, 29) հույները հանդիպեցին խոչերին, փասիաններին և հասան խաղաղների երկիրը:

28. Այստեղ բնագրի παρά նախդիրը մենք թարգմանեցինք մոտ, մինչդեռ Մ. Ի. Մաքսիմովան (Ксенофонт, Анабасис, էջ 114) թարգմանել է «մինչև» (до), Հ. Մանանդյանը՝ (Քննական տեսություն, էջ 592) «երկարությամբ», իսկ Կ. Բրաունսոնը (Xenophon, Anabasis, էջ 57)՝ «դեպի»: Եվ դա միանգամայն հավանալի է: Բանն այն է, որ նախդիրը ունի բազմաթիվ նշանակություններ և գործածվում է տարբեր հոլովների հետ: Այսպես παρά + սեռական նշանակում է՝ «կողմից, կողքին, շուրջ», παρά + տրական նշանակում է՝ «հետ, կից, հանդեպ, ընթացքում, պահին, հանդերձ, բացի» և այլն: Հ. Մանանդյանի թարգմանությունը («Փասիս գետի երկարությամբ») բառացի ճիշտ լինելով հանդերձ, մեր կարծիքով, չի բխում ամբողջ կոնտեքստից, որտեղ չի ստված, թե հեղինակները նախապես հասել էին գետի եզերքը, որից հետո միայն նրանք ստիպված կլինեին զնալ գետի երկարությամբ: Այդպիսով, ոչ ճիշտ թարգմանության հիման վրա Հ. Մանանդյանը փորձել է վերանայել 10.000 հեղինակների նախաձեռն ճանապարհը և սխալ է որոշել Գյունդիաս քաղաքի տեղը:

29. Հույն վարձականներն իրենց նախաձեռն ճանապարհին երկու անգամ են հանդիպում խաչադրաններին: Ստացվում է, որ խաչադրանները ապրելիս են եղել երկու տարբեր մարզերում, երկու տարբեր գեղախմբերով, Պարիադրոս լեռան փեշերին և Սև ծովի ափին՝ մոսիոնյանների ու տիբարենների միջև: Մերձսևծովյան խաչադրանները հայտնի էին իրենց մետաղագործությանը. ցեղի անունն իսկ՝ χάλυψ, հունարեն նշանակում է պողպատ: Մերձսևծովյան խաչ-

ադրանները հաստատված են եղել Ամիսոսի և Տրապեզունտի միջև, ըստ Քսենոփոնի՝ Կոտյուորոս (այժմ Օրդու) քաղաքից արևելք: Քսենոփոնը նրանց համարում է ոչ մեծաթիվ. և նշում, որ նրանք զբաղվում էին մետաղագործությամբ: Մինչդեռ խոսելով լեռնաբնակ խաչադրանների մասին, հույն մատենագիրը ընդգծում է նրանց ռազմունակությունը և նրանց վերագրում բնավորության բոլորովին այլ գծեր: Մ. Ի. Մաքսիմովան (Анабасис, էջ 273, ծանոթ. 25) նշում է, որ հարևան մտղերում իրարից բոլորովին այլ կենցաղ ու կացութան ունեցող, բայց հույն անունը կրող երկու ցեղերի գոյությունը պիտի բացատրել կամ Քսենոփոնի տրվյալների անճշտությամբ, կամ էլ պիտի ենթադրել, որ խաչադրանները մերձսևծովյան հարավ-արևելյան ափերի բնիկներն էին, որոնք մ. թ. ա. I հազարամյակի ակզրներից մասամբ նվաճվել են Փոքր Ասիայի հարավային մարզերից եկած ցեղերի կողմից: Խաչադրանների մի մասը այդ ժամանակ անջատվելով հեռանում է լեռները և ապրելով բնական տարբեր պայմաններում, ժամանակի ընթացքում յուրացնում է այլ բարքեր ու սովորություններ:

30. Տառլաները լեռնային ցեղեր են, որոնք Քսենոփոնի ժամանակ ապրել են Հարաբաոս գետի ակունքների շրջանում: Ապարակյան սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում է Գայաննի, իսկ ուրարտական արձանագրություններում՝ Գիաունիի երկիրը: Սա իրավամբ հույնացվում է ստոխների երկրի հետ: Ուրարտական թագավորները (Մենուա, Արգիշտի, Սարգուրի) երկար պատերազմներ են մղել ստոխների դեմ և հարկադրել նրանց վճարել տուրք ոսկով, արծաթով, մեղրով և անասուններով (Б. Б. Пиотровский, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946, էջ 8; П. Н. Ушаков, К походам урартийцев в Закавказье, ВДИ, 1946, № 2, էջ 32; Г. А. Меликишвили, Днаухи, ВДИ, 1950, № 4, էջ 26—42): Տառլաների անունից ծագել է պատմական Հայաստանի «Տայք» գավառի անունը (Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 72):

31. Սովորաբար փասիաններ են կոչվել Փասիս գետի (այժմ՝ Ռինոն) վախճանում ապրող ցեղերը: Բայց «Անաբասիս»-ի տվյալ հատվածում հիշատակված փասիանները, հավանաբար, վերին Արաքսի շուրջն ապրող ցեղեր են եղել: Փասիանների անունից էլ ծագել է պատմական Հայաստանի Բաղյան գավառի անունը (հույն տեղում):

32. Բնագրում ὄμοιοι, նշանակում է հավասարներ, նմաններ: Այսպես էին կոչվում Ապարտալում քաղաքային համայնքի լիիրավ ազատ անդամները:

33. Քսենոփոնն իր «Հակոնական պոլիտեսյա» երկում (II, 6) պատմում է, թե Ապարտալում պատանդները վարժեցվում էին զոդության, որպեսզի նրանք սովի ժամանակ չտառապեին: Սակայն զոդության վրա բռնված պատանուն պատժում էին:

34. Այստեղ Սեյրիսոսի անվանումը և աթենական համայնքի պաշտոնատար անձանց ընթացադրությունը և, որպես սպարտացի, ծաղրում է աթենական դեմոկրատական կարգերը, միաժամանակ ակնարկում Քսենոփոնի բարձր հասարակական խալիկն պատկանելը:

35. Բնագրում՝ ἐπιλαχ, այսպես էր կոչվում սպարտացիների օգտագործած մանգաղաձև փոքր դանակը:

36. «Անաբասիս»-ի ձեռագրերում 5-ի փոխարեն հանդիպում է 15, որը Գ. Գեմոլլը և ուրիշներ համարում են ոչ ճիշտ: Հ. Մանանդյանը ևս (Քննական տեսություն, հ. Ա, էջ 393) թարգմանել է 15, որը պիտի համարել սխալ: Քսենոփոնը պատմում է, որ խաչադրաններն ընկածները մեկ ծայր ունեին. նա, հավանաբար, նշում է այս փաստը այն պատճառով, որ հույների նիզակների ներքևի մասը ևս սրածայր էր, որպեսզի հանգստի ժամին այն հեշտությամբ հողը խրկին:

37. Բնագրում՝ πολιωμα (հոգն.՝ πολιωματα), որը նշանակում է ոչ մեծ քաղաք, իսկ մեծ

քաղաքը հույների մոտ կոչվում էր *πόλις*: Այսուհանդերձ Ստրաբոնը և Ապոլիանոսը երբեմն *πολιματίον* են անվանում հայտնի քաղաքներ: Այսպես, Ստրաբոնը *πόλιμα* է համարում տաճարային Ջելա քաղաքը (8, 4), իսկ Ապոլիանոսը՝ Բերրոյա, Եղեսաա և այլ քաղաքները (Syr., LVII): *Πόλιμα* և *πόλις* հասկացությունների հարաբերությունը, մեր կարծիքով, լավ են արտահայտում անգլերեն *town* և *city* բառերը:

38. Այս սկյութիները, որոնք Քսենոփոնի ժամանակ բնակվում էին Տրապիզոնից հարավ գտնվող լեռնային վայրերում, հետևորդներն են 8-րդ դարի վերջին Հյուսիսային Կովկասից Փոքր Ասիա ներխուժած սկյութական այն ցեղերի, որոնց հարվածներից մեծապես տուժեց Ուրարտական պետությունը: Փոքր Ասիա ներխուժած սկյութական ցեղերի մասին տե՛ս Ե. Ե. Пютровский, Урарту, Ереван, 1944, էջ 295—324: Հմմտ. նաև՝ Հ. Մանանդյան, Քճնական տեսություն..., հ. Ա, էջ 73:

39. Գյումնիսա քաղաքի տեղադրությունը դեռևս պարզ չէ: Ուսումնասիրողների մեծ մասը ենթադրում է, որ այն գտնվում էր Բայբուրտյան զոգավորությունում, Ծորոխ գետի ակունքների շրջանում: Բոլորովին այլ կարծիք է ակադ. Հ. Մանանդյանը, որը Հարպասու գետը նույնացնելով Արաքսի հետ, գտնում է, որ Գյումնիսա քաղաքը, հետևաբար նաև սկյութիների երկիրը, գտնվում էր այժմյան Լեհիճակաճի վայրում (Հ. Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրորչեմների մասին, Երևան, 1944, էջ 13—17: Նույնի՝ Քճնական տեսություն..., հ. Ա, էջ 64): Ավելի հավանական պիտի համարել առաջին տեսակետը, քանի որ ուղեցույցը հայտարարում է հելլեններին, թե նրանց «հինգ օրվա ընթացքում կատաչանորդի այնպիսի մի վայր, որտեղից կտեսնեն ծովը» (Anab., IV, VII, 20):

40. Մ. Ի. Մալախովյան նկատում է, թե ինչքանով որ Քսենոփոնը չի հիշատակում սկյութիներին թշնամի եղող ցեղի անունը, որի երկրով պետք է հույներին անցկացնե՞ր Գյումնիսայից եկած ուղեցույցը, ապա պետք է ենթադրել, որ նրանք ևս սկյութիներ էին, որոնք թշնամություն ունեին Գյումնիսայի սկյութիների հետ (Ксенофонт, Анабасис, էջ 275, ծանոթ. 38):

41. Այստեղ ենթադրվում է Ալ ծովը:

42. Բնագրում՝ *Θήγγος*: Դիողորոսի մոտ՝ Քենիոն (*Χένιον*): Այս լեռան տեղադրությունը ևս վերջնականապես չի պարզվել:

42ա. Արծաթե բաժակ (բնագրում՝ *φιάλη ἀργυρά*):

43. Մակրոնների մասին հիշատակում է դեռևս 6-րդ դարի մատենագիր Հեկատեյոս Միլետացին:

44. Գիտենք, որ Խելրիսոփոսը առաջապահ զորամասի հրամանատարն էր, իսկ Քսենոփոնը՝ վերջապահի: Ընթացքի ժամանակ առաջապահ զորամասերը ճակատելիս գրավում էին աչ թևը, իսկ վերջապահ զորամասերը՝ ձախ թևը: Հելլեն զորավարների խորհրդակցությունը տեղի էր ունեցել աչ թևում, Խելրիսոփոսի մոտ:

45. Այս արտահայտությունը հանդիպում է դեռևս Հոմերոսի մոտ (Իլիական, IV, 85):

46. Քսենոփոնի այս հատրդումից պարզվում է, որ հելլենների բանակում այդ ժամանակ կար 8.000 հույիստ և 1.800 պելոսասո ու աղեղնավոր, ընդամենը 9.800 մարդ: Ինչպես հայտնի է, արշավանքին մասնակցել էին մոտ 13.000 հույն զինվոր: Ուստի պիտի ենթադրե՞ք, որ այս բոլոր ժամանակամիջոցում հելլենները կորցրել են ավելի քան 3.000 մարտիկ:

47. Խելրիսոփոսը և Քսենոփոնը գտնվում էին թշնամու դասավորության տանձաճեղքի դուրս, որովհետև մեկը զբաղեցնում էր աչ, մյուսը՝ ձախ թևը:

48. Ալ ծովի հարավ-արևելյան ափերին հանդիպող նման հատկություններով օժտված Քեղրի մասին գրել են նաև Ստրաբոնն ու Պլինիոս Ավագը: Վնասակար այդ հատկությունները կապված են տեղի թունավոր բուսականության հետ: Ծանապարհորդները պատմում են, թե այդպիսի մեղր մինչև օրս էլ պատահում է այդ վայրերում: Այդ մեղրը վնասազերծելու համար բնիկները նորից այն եռացնում են ու խառնում շաքարով, որից հետո մեղրը դառնում է օգտագործելի:

49. Տրապեզոնտ քաղաքը հունական հնագույն գաղութներից էր Ալ ծովի հարավային ափին, այժմյան Տրապիզոն քաղաքի վայրում: Հունական ավանդության համաձայն այն հիմնրվել է մ. թ. ա. 8-րդ դարի կեսերին Միլետի գաղութ Սինոպի կողմից:

50. Չոհաբերված անասունների մորթիները հաճախ էին որպես մրցանակ տրվում մարզական մրցություններում հաղթողներին: Այդ մասին առաջին հիշատակությունը գտնում ենք Հոմերոսի մոտ (Իլիական, XXII, 159):

51. Պանկրատիոնը մրցման ձև էր, որտեղ զուգակցվում էին ըմբշամարտը և բռնցքամարտը:

52. Չոհանդանը, որտեղ աստվածներին զոհեր մատուցեցին, ծառայում էր իբրև մրցությունների կման կետ:

Գ Ի Բ Բ Հ Ի Ն Գ Ե Բ Ո Բ Դ

1. Այստեղ ակնարկությունն այն մասին է, որ Ոդիսևսը երկար թափառումներից հետո փ վերջո վերադարձավ հայրենիք ֆեակների հատկացրած նավով, որի վրա նրա համար հանգչառավետ օթյակ էին պատրաստել: Ամբողջ նավարկության ընթացքում Ոդիսևսը ընկղմված էր խոր քնի մեջ և ինքն էլ չգզաց, թե ինչպես իրեն հասցրին Իթակե (Ոդիսական, XIII, 75—125):

2. Նավարքոս (*ναύαρχος*) նշանակում է ծովակալ, նավապետ) էր կոչվում Աթենքում և Ապարտայում նավատորմի պետը: Ամարսիթիոսը 401—400 թթ. սպարտական նավատորմի նավարքոսն էր:

3. Պենտեկոնտորոն՝ 50 թիակ ունեցող ռազմական նավ:

4. Ապարտայում ստրուկների, որոնք կոչվում էին հելոտներ, և ստրկատերերի հիմնական դասակարգերից բացի կար նաև բնակչության միջանկյալ մի խավ, պերիոկուսների դասը: Պերիոկուս (*περιοίκος*) բառացի նշանակում է «ծայրամասում ապրող»: Ի տարբերություն ստրկական վիճակում գտնվող հելոտների, պերիոկուսներն ունեին որոշ սահմանափակ իրավունքներ: Այսպես՝ նրանք ընդգրկված էին սպարտական համայնքի մեջ և կոչվում էին լակեդեմոնացիներ. սակայն նրանք զրկված էին քաղաքական իրավունքներից և չէին կարող մասնակցել պետության հասարակական կյանքին: Նրանք անձնապես ազատ լինելով, հուզային սեփականատիրության իրավունք ունեին և զբաղվում էին հիմնականում երկրագործությամբ ու արհեստագործությամբ: Նրանց թույլատրվում էր բնակվել ոչ թե Ապարտայում, այլ միայն քաղաքի շրջակայքում: Նրանց իրավունք էր վերապահված նաև ծառայել սպարտական բանակում: Հավանաբար նրանք Լակոնիայի հնագույն բնակիչների հետևորդներ էին, որոնց երկիրը հետագայում նվաճել էին դորեսացիները:

5. Սկրեսի մասին Քսենոփոնը մանրամասն պատմում է «Ամարսիս»-ի հաջորդ մասնություն (գիրք VII, գլ. II—III):

- 6. Տրիակոնտորոն՝ 30 թիակ ունեցող ռազմական նավ:
- 7. Քսենոփոնի այս խոսքերից կարելի է հետևեցնել, թե հելլենները մինչ այդ անպայման էին այդ ամբողջ շրջապատը և արդեն հնարավոր չէր մտնիլ տեղերում պարեն ճարել:
- 8. Մ. Ի. Մաքսիմովան որիլենրին համարում է կոլխերին ցեղակից, որոնք ապրում էին Տրապիզունտի մերձակա լեռներում (Մ. И. Максимова. Местное население Юго-восточного Причерноморья по «Анабасису» Ксенофонта, ВДИ, 1951, № 1, էջ 250—262):
- 9. Պահպանված ձեռագրերում 2000 մարդ: Գ. Գեմոլլը ուղղում է 1000 մարդ: Այժմ բոլորն ընդունում են այդ ուղղումը:
- 10. Հնիպոլիոս՝ բառացի նշանակում է «մարտական»: Այդ մականունը տրվում էր ռազմի աստված Արեաին:
- 11. Հունարեն «մյուստ» (μύθος) բառը նշանակում է «մյուսիացի» և միաժամանակ կարող է համարվել նաև մյուսացու անձնական անուն. ինչպես, օրինակ, հայի անունը կարող է լինել Արեն:
- 12. Կերասունտ քաղաքը հին հունական գաղութ էր Տրապիզունտ քաղաքից արևմուտք: Այժմ էլ Սև ծովի հարավային ափին կա նույնանուն քաղաք, սակայն, հանապաքար, ոչ հին քաղաքի վայրում:
- 13. Հին Հունաստանում աստվածներին զոհաբերություն անելու մի ձևն էլ աստծո կամ նրա տաճարին նվիրաբերված տասանորդն էր, որը հելլենները մասնաճանաչում էին իրենց շահութներից, պատերազմական ախարներից և այլն: Հայ մատենագրության տվյալներից կարելի է հետևեցնել, որ հին Հայաստանում ևս ընդունված է եղել տաճարներին տասանորդ նվիրաբերելու սովորությունը, որը հետագայում քրիստոնեության ընդունման հետ միասին անցնում է քրիստոնեական եկեղեցուն:
- 14. «Անարասիս»-ի հաջորդ հատվածներում, մինչև IV գլուխը, Քսենոփոնը ընդմիջելով իր շարադրանքը, երկրորդ անգամ կատարում է ինքնակենսագրական շեղում:
- 15. Հին Հունաստանի քաղաք-պետությունները, այդ թվում նաև Աթենքը, իրենց հատուկ գանձատունն ունեին համահունակական դելփյան սրբավայրում: Այնտեղ կենտրոնացվում և պահպանվում էին արժեքավոր պետության, ինչպես նաև առանձին քաղաքացիների կողմից Ապոլլոնին նվիրաբերված պարգևները: Այդ գանձատունը, որը մարմարե ոչ մեծ տաճար էր, կառուցվել էր 520 թվականին:
- 16. Ազենիլատը 4-րդ դարի սկզբի սպարտական, նաև համահունակական քաղաքական ու ռազմական գործիչ էր, որը 399 թ. պաշար սկսեց Պարսկաստանի դեմ և հաղթեց Տիուափենոնեյի գլխավորած զորքերին: Հետագայում նա մի շարք հաղթական պատերազմներ մղեց պարսիկների դեմ Փոքր Ասիայում:
- 17. Այդ արշավանքի հետևանքը եղավ Կորոնեայի ճակատամարտը 394 թվականին, որին մասնակցել էր նաև Քսենոփոնը: Ծակառամարոն ախարովեց սպարտացիների հաղթանակով հեռվորսի, Կորնթոսի և Մակեդոնիայի միացյալ ուժերի դեմ:
- 18. Կեոկորոս (κεοκλρος) կոչվում էր տաճարի վերահսկիչը:
- 19. Աթենքի քաղաքացի Քսենոփոնը սպարտական զորքում ծառայելու, ինչպես նաև Կլորոսի արշավանքին մասնակցած լինելու համար Աթենքի համայնքի կողմից դատապարտվեց ցմահ արտաքսման և նրա ունեցվածքը թունագրավեց: 380-ական թվականներին նա, հեռանալով հասարակական աշխատանքներից, հաստատվեց սպարտացիների կողմից իրեն տրամադրված կալվածքում, որը գտնվում էր Սկիլլուսում՝ Օլիմպիայի մոտ: Այնտեղ էլ նա շարադրել է իր «Անարասիսը»:

- 20. Օլիմպիացում, որտեղ գտնվում էր Չևսի հայտնի տաճարներից մեկը, ամեն չորս տարին մեկ անգամ տեղի էին ունենում համահունակական տոնակատարություններ և մրցումներ: Այդ օրերին մրցումները դիտելու համար հունական բոլոր քաղաքներից այստեղ էին գալիս հանդիսատեսներ և ուխտավորներ:
- 21. Քսենոփոնի այս նկարագրությունից հետևում է, որ խրախուսանքի մասնակիցները տոնակատարության ժամանակ սեփում էին տաճարի միջոցներով:
- 22. Եփեսոսում գտնվող Արտեմիսի տաճարը հունական ամենահայտնի ճարտարապետական կոթողներից մեկն էր: Տաճարի ավերակներն այժմ էլ մեծ հիացմունք են պատճառում այցելուներին: Արտեմիսի պաշտամունքը լայն տարածում ուներ ոչ միայն հույների, այլև փոքրասիական ժողովուրդների, ինչպես նաև պարսիկների մոտ: Մ. Խորենացու վկայություններից հետևում է, որ այն մուտք էր գործել նաև Հայաստան:
- 23. Կոթող (բնագրում՝ στήλη) — այսպիսիք քարից կամ բրոնզից կանգնեցվում էին դամբարանների վրա, տաճարների մոտ և այլ կառույցների ստաջ: Այդ կոթողների վրա սովորաբար լինում էին արձանագրություններ և բարձրաքանդակներ:
- 24. Մոսսիոնյկներ (μωσσοιονται) — հունարեն բառացի նշանակում է փայտե կառույցներում (μωσσοις) ապրողներ: Բառը կազմված է հունարենի բառարարդության կանոնների համաձայն: Թերևս սա տեղական տերմինի՝ հույների կողմից արված ժողովրդական ստուգաբանություն է: Ստրաբոնը նույն այդ ցեղերին անվանում է նորից հունարեն «հեպտակոմեաններ» բառով, որը նշանակում է յոթ գլուղերում ապրողներ: Մոսսիոնյկների մասին հետաքրքիր դիտողություններ ունի Մ. Ի. Մաքսիմովան հարավ-արևելյան Սև ծովի ափի հնագույն ցեղերին նվիրված իր հոդվածում (Մ. И. Максимова, Местное население юго-восточного Причерноморья по «Анабасису» Ксенофонта, ВДИ, 1951, № 1): Մոսսիոնյկներին հիշատակում են մի շարք հնագույն մատենագիրներ, սկսած Հեկատեյոս Միլետացուց: Այդ ցեղերը ապրելիս են եղել Կերասունտից արևմուտք, մերձափնյա անտառափիտ լեռներում:
- 25. Բնագրում՝ πρόξενος որ նշանակում է՝ հյուրեր ընդունող:
- 26. Հունական դասական թատրոնում դերակատարի խաղը իրենց խմբերգով լրացնում էին խորունները, ժամանակակից հասկացողությամբ՝ երգչախմբերը: Այդ խորունները ներկայացնում ժամանակ օրբեստրայում (բեմախաղում) տեղ էին զբաղեցնում հատուկ դասավորությամբ: Բաժանվելով երկու խմբի, խորսի անդամները միաշար կանգնում էին իրար դիմաց և փոխհիփոխ կատարում իրենց բաժին մասը:
- 27. Գ. Գեմոլլը ձեռագրի ἀπαντες (բոլորը) բառը կարդում է ἀπαντες և թարգմանում՝ ամբողջունը այրելով, լքեցին:
- 28. Ամֆորա — երկունկյանի կավե մեծ սափոր:
- 29. Այս վայրերում կատարվող դիփինի ռսի մասին խոսում է նաև Ստրաբոնը (Strabo, XII, 2, 19):
- 30. Բնագրում՝ κέρυα πλατιά, որը բառացի նշանակում է «տափակ ընկույզներ»:
- 31. Սրանք, ըստ երևույթին, պատկանում էին այն խաչուրբների ցեղախմբերին, որոնց երկրով նախապես անցել էին հելլեն վարձկանները (տես Anab., IV, VII, 15):
- 32. Տիրարենները բնակվում էին Սև ծովի մերձափնյա շրջանում՝ մոսսիոնյկներից արևմուտք: Հերոդոտոսի վկայությամբ (III, 94), տիրարենների երկիրը Դարեն I-ի ժամանակ ընդգրկված էր պարսկական պետության 19-րդ սատրապության մեջ: Բայց Քսենոփոնի վկայություններից հետևում է, որ նրանք ևս, իրենց հարևան մյուս ցեղերի (մոսսիոնյկներ, կոլխեր, խաչուրբներ և այլն) նման ինքնուրույնություն էին ձևեր ընդունել: Այս հանգամանքը պիտի

վերագրել մի կողմից Աքեմենյանների կենտրոնական իշխանության թուլացման, մյուս կողմից լեռնային տեղանքի անմատչելիության և բնակիչների ռազմատեղեկության: Ժամանակակից ուսումնասիրողները տիրաբեկներին նույնացնում են սելավազիր արձանագրություններում հիշատակված տարազների հզոր ցեղերի հետ: Տիրաբեկների մասին տես՝ *И. Д. Джавахишвили, Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи, ВДИ, 1939, № 4; В. А. Куфтин. К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии, Вест. Муз. Грузии, XII, 9. 1941:*

33. Կոտլորոսի քաղաքի ճշգրիտ տեղը դեռևս հայտնի չէ: Ենթադրում են, որ այն գրեթե ընկած էր ժամանակակից Օրդու բնակավայրի տեղում (*W. Hamilton, Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, I, London, 1842, էջ 251*): Մ. թ. շեմին Կոտլորոսի արդեն կորցրել էր իր նշանակությունը և վերածվել էր ոչ մեծ գյուղի (*Strabo, XII, C. 548*):

34. Փակագծերի մեջ առնված այս հատվածը ևս հրատարակիչները համարում են հեռագայի հավելում:

35. Հունական խոշոր սրբավայրերի տոնախմբություններում տեղի էին ունենում հանդիսավոր երթեր (*πομπαι*): Այդ երթերին մասնակցող մարդկանց թափորը տաճար էր տանում աստվածների արձանները և սրբանվեր ընծաներ:

36. Պափլագոնիան գրավում էր կենտրոնական Փոքր Ասիայի հյուսիսային մասը: Պափլագոնացիները լսյն ինքնավարություն էին վայելում պարսկական տերության կազմում և ունեին իրենց ցեղակից առաջնորդը: Պափլագոնացիները Քսենոփոնի ժամանակ արդեն իրենց իշխանությունը տարածել էին դեպի արևելք, գրավելով Կասպադովկիայի հյուսիսային մասը:

37. Սինոպ—քաղաք Փոքր Ասիայի հյուսիսային ծովափին, որը, համաձայն հունական սվանդության, հիմնել էին միլետացիները մ. թ. ա. 8-րդ դարում: Այն շուտով դարձավ հեղինակական խոշորագույն քաղաք Ասիայի հարավային ափերին:

38. Կորյուպա: Պափլագոնացիների առաջնորդը: Քսենոփոնի վկայությամբ (*Anab., I, III, 5*) Կորյուպի զորքերի թվում կար նաև 1000 հեծյալ պափլագոնացի. ուստի պիտի ենթադրել, որ Կորյուպաը մինչ այդ դաշնակից էր Արտաքսերքսեսի հակառակորդների հետ:

39. Այստեղ ակնարկությունը պափլագոնացիների առաջնորդ Կորյուպսի մասին է:

40. Պոնտական Հերակլեան Ասիայի հարավային ափին գտնվող հունական խոշորագույն քաղաքներից էր: Գտնվում էր այժմյան Էրեզի («Հերակլեան» անվան աղավաղված ձևը) քաղաքի տեղում:

41. Տե՛ս *Anab., I, VII, 18:*

42. Կիզիկոսը հելլենական հայտնի քաղաք էր Պրոպոնտիսում (այժմյան Մարմարա ծովի ափին): Կիզիկյան ոսկե դրամը հավասար էր պարսկական 1½ դրամեկանի:

43. Փառնաքաղաք Փոյոզիայի և Բյուրանիայի պարսիկ սատրապն էր:

44. Դերկլյուիդաը Սպարտայի հայտնի զորավարներից էր: Նա մասնակցել էր Պեղոպոնական պատերազմին: Հետագայում այս 10 հազար հելլեն վարձկանները ծառայեցին Արտաքսեսի հրամանատարության տակ: Այստեղ ակնարկված արշավանքը տեղի է ունեցել 418 թ.:

45. Փասիանները Կոլխիդայում ապրող ցեղեր էին:

46. Այնտեղ ստասպելական անձնավորություն է: Հին հունական գրույցների համաձայն, նա Արեզակի և Պերսեի որդին էր և հայտնի կախարհ Կիրկեի եղբայրը (*Ողիսական, X,*

185—189): Արգոնավորողների արշավանքի հետ կապված ստասպելում նա հիշատակված է որպես Կոլխիդայի թագավոր և Մեդեայի հայր:

47. Ագորանոմոս—շուկայի վերահսկիչ հունական քաղաքներում:

48. Հելլեններն անպայման հատուկ ծիսակատարությամբ հրկիզում էին իրենց հարազատի դիակը: Դիակն անթաղ թողնել նշանակում էր սրբապիծություն և մեծագույն անպատվություն մեռողի հասցեին: Հելլենները հավատում էին, որ անթաղ մնալու դեպքում մեռածի հոգին չէր կարող հանգիստ մտնել Հադեսի սահմաններից ներս (հմտ. «Ողիսական», III, 265: Sophocles, Antigone):

49. Հելլենները բանակցությունների համար գնացող դեսպաններին առհասարակ համարում էին անձեռնմխելի անձնավորություն:

50. Հելլենների սովորության համաձայն, բանագնաց դեսպանները կրում էին հատուկ մական, տարբերանշաններով: Այդ մականի վերին ծայրը զարդարված էր լինում զույգ օձի ջանդակով: Այսպիսի մական կրողը անձեռնմխելի անձ էր համարվում:

51. Քսենոփոնն այստեղ նկատի ունի Հելլադան:

52. Հրատարակիչները նկատում են, որ այստեղ ձեռագիրն աղավաղված է:

53. Թիավարողների վերակազմում (բնագրում՝ *προποσει*) նախի առաջամասում նստած, ազդանշան էր տալիս թիավարումն սկսելու և վերջացնելու համար. միաժամանակ նա հետևում էր, որպեսզի բոլորը համաչափ թիավարեն:

54. Հույների մոտ քվեարկությունը կատարվում էր փոքրիկ քարերի կամ խեցիների միջոցով, որոնք քվեարկողները գցում էին քվեատուփի մեջ:

Գ Ի Բ Բ Վ Ե Ց Ե Բ Ո Ր Գ

1. Միտակա—թրակիական ռազմական երգ, որը ստեղծվել էր Թրակիայի թագավոր Միտակասի պատվին. սա գանակալ էր մ. թ. ա. 5-րդ դարի երկրորդ կեսին:

2. Էնիանցիները և մագնեսիացիները Թեսսալիայում ապրող ցեղախմբեր էին: Մագնեսիա կոչվում էր Թեսսալիայի լեռնային շրջաններից մեկը: Այն չափի շփոթել փոքրասիական Մագնեսիա քաղաքի հետ:

3. Կարպայա (*καρπαια*) կոչված պարը ուրիշ ոչ մի տեղ չի հիշատակված: Բայց առաջացել է, հավանարար, հունարեն *καρπος*. (նշանակում է՝ պտուղ, բերք) արմատից: Հստ երեվոյթին կարպայա պարը կապված էր բերքահավաքի հետ և նշանակում էր «բերք հավաքելու պար»:

4. Պյորրիքե (*Πορριχη*) կոչված պարը Հելլադայում մեծապես տարածված ռազմական պար էր, որը կատարում էին ապտագինված: Այդ պարը հատկապես սիրելի էր Սպարտայում, որտեղ այն սովորեցնում էին երեխաներին հինգ տարեկան հասակից սկսած:

5. Մեդիմոս՝ տարրողության չափ, որն օգտագործում էին հին Հունաստանում: Ատտիկյան մեդիմոսը հավասար էր մոտավորապես 52,5 լիտրի:

6. Սափորը (*σαρμινον*) կալիս աման էր 20 լիտր տարողությամբ:

7. Տրիերս (տես Ա գրքի 38 ծանոթությունը):

8. Անաքսիբիոսի մասին տես գիրք Ե, գլ. 3—4:

9. Հունաստանում լայնորեն տարածված էր հավերթի թռչչի և նրանց կոնչի հիման վրա գուշակություններ կատարելը:

10. Այստեղ Քսենոփոնը ակնարկում է Խելքիստիոսին: Այդ ժամանակ, ինչպես վերևում նշել ենք (տե՛ս Գ գրքի 35 ծանոթ.), մեծ էր լակեդեմոնացիների հեղինակությունը ամբողջ հունական աշխարհում, ուստի և Քսենոփոնն անթույլատրելի է համարում սպարտացի ռազմիկի ներկայության դեպքում ոչ սպարտացուն հրամանատար ընտրելը:

11. Այստեղ նկատի է առնված Պելոպոննեսյան պատերազմի վերջում (404 թ.) Աթենքի ջախջախումը սպարտացիների կողմից:

12. Հելլենները խնջույքի ժամանակ ընտրում էին դեկավար, այժմյան հասկացողությանը՝ թամադա, որը և դեկավարում էր ամբողջ խնջույքը: Բոլոր սեղանակիցները պարտավոր էին ննջարկվել նրան և կատարել նրա բոլոր կարգադրությունները:

13. «Արգո» — առասպելական նավ, որով, ըստ հունական ավանդության, կատարվել է առաջին հետապարհորդությունը: «Արգո» նավով ճամփորդել են հունական հերոսները դեպի Կոլխիդա, ոսկեգեղջեր ձեռք թերելու համար: Նավի անունով նրանք կոչվել են արգոնավորդներ: Արգոնավորդների առաջնորդ Ցասոնի անունով է կոչվել Թերմոդոնտ գետից արևելք գտնվող հրվանդանը: Արգոնավորդների առասպելը ավելի հին է, քան Հոմերոսի պոեմները: Արգոնավորդների արշավանքը կատարել է հունրոսյան հերոսներին ճամփորդած սերունդը: Ցասոնի և նրա ուղեկիցների անվան հետ կապված գրույցները առանձին նշանակություն ունեն հայ ժողովրդի պատմության հնագույն շրջանի, հատկապես նրա կազմավորման խնդրի հետ կապված մի շարք հարցերի ուսումնասիրման համար:

14. Անկրունավոր փակագծերի մեջ առնված այս հատվածը պահպանվել է «Անարափա»-ի ձեռագրերում, սակայն հրատարակիչները այն համարում են հետագա ժամանակների հավելում և իրավացի կերպով նկատում, որ այստեղ հիշատակված աշխարհագրական տրվյալները չեն համապատասխանում իրականությանը: Այսպես, Ցասոնի հրվանդանը և Թերմոդոնտի, Իրիսի և Հալյուսի գետաբերանները գտնվում են ոչ թե Սիմոպեից արևմուտք, այլ արևելք: Միայն Պարթենիոսի գետաբերանը գտնվում է Սիմոպեի և Հերակլեայի միջև:

15. Մարիանդիները Փոքր Ասիայի այս շրջանի հնագույն բնակիչներից են եղել: Հերակլեսը քաղաքի հիմնադրումից հետո մարիանդիներն ընկնում են Մեգարայից եկած հելլեն գաղութարարների գերիշխանության տակ և դառնում նրանց ստրուկները:

16. Ըստ հունական դիցաբանության, Հերակլեսը 12 գերմարդկային սխրագործություններ կատարեց: Դրանցից մեկն էլ այն էր, որ նա կարողացավ իջնել ստրոբիլոյա աշխարհ, Հադեսի թագավորության սահմաններից ներս և ստեանգել Հադեսի անքում պահակ կենդանի շուն Կերբերոսին:

17. Քսենոփոնի ձեռագրի այս հատվածը տարբեր հրատարակիչներ տարբեր ձևով են ընթերցել: Մեր ներկա թարգմանության ժամանակ մենք հետևել ենք Carleton Brownson-ի հրատարակությանը, որը լույս է տեսել Լոնդոնում Loeb Classical Library շարքով:

18. Նեոնը Խելքիստիոսի տեղակալն էր:

19. Կատավարիչ (բնագրում *επιποστεις*): Այս տիտղոսը կրում էր դորեացիների հիմնած գաղութներում Սպարտայի կողմից նշանակված կատավարիչը:

20. Այս Թրակիան գտնվում էր Փոքր Ասիայի թերակղզում. այն չի կարելի շփոթել հալկանյան թերակղզում գտնվող Թրակիայի հետ:

21. Անկրունավոր փակագծերի մեջ առնված այս հատվածը իրավամբ համարվել է հետագայի հավելում, ուստի և «Անարափա»-ի մի շարք հրատարակիչներ այն զանց են առել:

22. «Անարափա»-ի այս հատվածում հետագա շարադրանքի հաջորդականությունը հրատարակիչների մոտ կասկածանք է հարուցել, որի հետևանքով էլ նրանցից ոմանք պարբե-

րությունների տեղաշարժ են կատարել: Մեր թարգմանության մեջ անկրունավոր փակագծերով ցույց է տրվում պարբերությունների՝ հրատարակիչների կողմից առաջարկված նոր համարակալումը, իսկ կրթ փակագծերի մեջ նշված է պարբերությունների՝ Քսենոփոնի ձեռագրերում պահպանված համարակալումը:

23. Այստեղ Քսենոփոնի ակնարկությունը նախորդ հատվածներից մեկում (գիրք 2, գլ. II, 9—12) նկարագրված դեպքերի մասին է:

24. Բնագրում *στόμα*, որը բառացի նշանակում է «քերամ»:

25. Բնագրում *πάλισμα*: Այս բառի մասին տես Գ գրքի 37 ծանոթությունը:

26. Հուշադամբարան (բնագրում *νενοστήριον*, որը բառացի նշանակում է «դատարկ դամբարան»): Այսպիսի դամբարաններ կառուցում էին այն դեպքում, երբ հնարավոր չէր լինում սպանվածի դիակը գտնել: Այդ դամբարանների առաջ ևս հելլենները կատարում էին ընդունված բոլոր ծիսակատարությունները:

27. Փառնարագոսի մասին տես «Անարափա», գիրք Ե, գլ. VI, 24: Հելլենները, քանի դեռ առաջանում էին ծովափով, գործ էին ունենում ինքնավար կամ պարսիկների անվանական գերիշխանության տակ գտնվող ցեղերի, ինչպես նաև հելլենական ազատ քաղաքների հետ: Մտնելով Բյուրանիա, հելլենները նորից բախվեցին Փառնարագոսի պարսկական զորքերի հետ: Փառնարագոսի նպատակն էր փակել հելլենների ճանապարհը դեպի պարսկական Փոյուզիա սատրապությունը:

28. Այստեղ խոսքն այն մասին է, որը նկարագրված էր նախորդ հատվածներից մեկում (գիրք 2, գլ. IV, 3):

29. Թվում է, թե անտիկ աշխարհի ռազմական տակտիկայի պատմության մեջ սա մեկ հայտնի առաջին դեպքն է, երբ անպատանարտի ժամանակ պահեստային ուժեր են օգտագործվում:

30. Այստեղ մեր թարգմանության ընթացքում հետևել ենք „Loeb Classical Library“ հրատարակությանը լույս տեսած «Անարափա»-ի բնագրին: Ուրիշ հրատարակություններում 19-րդ պարբերության վերջին նախադասությունը տեղադրված է պարբերության պարունակում:

31. Ռազմական աղաղակներով (բնագրում *ἀλαλάσαντες*, որը բառացի նշանակում է «ա-ա-ա գոչելով»): Հույները հարձակման էին գնում բոլորը միասին աղաղակ աղաղակ:

32. Բնագրի *οιξέτης* բառը մենք թարգմանեցինք «ընդոժին»: *Οιξέτης* բառացի ունի նրկու նշանակություն՝ «ընտանիքի անդամ» և «ստրուկ, ծառա»: Մենք կարծում ենք, որ հայ մին մատենագրության մեջ հանդիպող «ընդոժին» բառն այս դեպքում ավելի լավ է արտահայտում Քսենոփոնի *οιξέτης* բառի իմաստը:

33. Ինչպես այլ առիթով նշել ենք, Կլեանդրոսը լակեդեմոնացիների կողմից նշանակված կատավարիչ էր Բյուզանդոն քաղաքում:

34. Այստեղ «Անարափա»-ի ձեռագիրը վնասված է:

35. «Ջույգ աստվածներ» ասելով այստեղ նկատի են առնված Կաստոր և Պոլիդեկես եղբայրները, որոնք հունական դիցաբանության մեջ հայտնի են դիոսկուրոսներ անունով: Ինչպես անունն է ցույց տալիս, նրանք համարվում էին Ջևաի որդիներ (Կիոս = Ջևա անվան սեռ. հոլովը, իսկ «կուրոս» նշանակում է տղա, որդի): Նրանք հիմնականում համարվում էին Սպարտայի հովանավոր աստվածներ, ուստի և նրանց պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը Հակոնիան էր. սակայն նրանց պաշտամունքը տարածված էր նաև ամբողջ հունական աշխար-

նում: Գիցարանության մեջ գովարանվում է նրանց առաքինությունը, եղբայրասիրությունը, նվիրվածությունը: Նրանք համարվում էին լույսի և բարության աստվածներ, մարդկանց օգնականներ և առավել չափով մեծարանքի էին արժանանում ծովագնացների մոտ:

86. Այսինքն՝ Բյուզանդիոնը քաղաքը:

87. Այս Քրյուստոպոլիս Χρυσοπολις քաղաքը գտնվում էր ասիական ափին՝ Բյուզանդիոնի դիմաց:

Գ Ի Ր Զ Յ Ո Թ Ե Ր Ո Ր Դ

1. Թրակիայի թագավոր Ալթեոսի կենսագրությունը Քսենոփոնը տալիս է այս գրքի հետագա հատվածներում:

2. Լակեդեմոնացի պաշտոնյա, որի անունը հայտնի էր դեռևս Պելոպոննեսյան պատերազմից: Այստեղ նա Անաքսիբիոսի օգնականն է:

3. Կլունիսկոսը սպարտական զորավար էր, որն այդ ժամանակ պատերազմական գործողություններ էր վարում թրակիացիների դեմ:

4. Սրբազան կոչվող այս լեռը գտնվում էր հարավային Թրակիայում, Պրոպոնտիսի հյուսիսային ափին: Հելլենական գործի նպատակն էր հասնել այժմյան Գեդիպոլոս թերակղզին, որի համար կար երկու ճանապարհ, առաջինը՝ դժվար, բայց կարճ, իսկ երկրորդը՝ երկար, բայց դյուրին:

5. Թրակիական անունը կրող հրապարակը գտնվում էր Բյուզանդիոն քաղաքի կենտրոնական մասում:

6. Այստեղ Քսենոփոնը նկատի ունի Սպարտայի և Աթենքի միջև 431—404 թթ. առկա ունեցած պատերազմը, որը պատմության մեջ հայտնի է Պելոպոննեսյան պատերազմ անունով և որն ավարտվեց Սպարտայի լիակատար հաղթությամբ:

7. Կոլոսատոսա թերեացին իր ժամանակի համար բնորոշ թափառական զորակազմներից էր: Նա պատերազմը դիտում է որպես արհեստ և պատրաստ է ամեն կոմի մաշնակցել միայն թե այդ բանը իր համար շահավետ լինի: Նախկինում նա մասնակցել էր Պելոպոննեսյան պատերազմին որպես Կլեսարոսի օգնականը և գերի էր ընկել աթենացիների ձեռքը (Xenoph., Hellen., I, III, 15—22): Այս հատվածում Քսենոփոնը հեզնանքով է պատմում հելլենական գործի հրամանատարությունը վերցնելու նպատակով նրա կատարած, սկիզբը փորձի մասին:

8. Բնագրի ἔθνος (էթնոս) բառը մենք թարգմանել ենք «ազգ»:

9. Սա հավանաբար այն եռանկյունի թերակղզին է, որը ձգվում է Սև ծովի, Բոսպորի և Պրոպոնտիսի միջև:

10. Նանընդ աչքսես մտածելու հիմքեր ուներ, քանի որ բոլոր զորավարների մեջ միակ լակեդեմոնացին ինքն էր:

11. Ծովակալը (ναύαρχος) ընտրվում էր ամեն ամառ, մի տարի ժամանակով, այդ պաշտոնում չէր կարելի վերընտրել նույն մարդուն:

12. Այս մասին տես «Անաքսիս»-ի գիրք է, գլ. I, 2:

13. Պերիևթոսը գտնվում էր Պրոպոնտիսի եվրոպական ափին:

14. Քերտոնեսոս թերակղզին (հունարեն Χερσοννησος ինքնին նշանակում է թերակղզի) մայր ցամաքի ռևտ հաղորդակցվում էր նեղ մի պարանոցով, որը զբաղեցրել էր դեպքում: Ռեշտությունը կարելի էր գործը Քերտոնեսոսում պահել պաշարված վիճակում:

15. Թյունները (բնագրում θύναι) թրակիական ցեղեր էին, հավանաբար բյուզանդացիների ցեղակից:

16. Աթենի նախնի Տետեոսի և աթենացիների ցեղակցության մասին ավանդությունը հիշատակում է Թուկիդիդեսը (II, 2ձ, 2):

17. Մեգանդիոնները, թյունները, տրանիպսները և օդրյունները թրակիական ցեղեր էին. սրանց մեջ ուժեղագույնը օդրյուններն էին, որոնք և իրենց էին հպատակեցրել թրակիական մյուս ցեղերին և հիմնել ստանձին թագավորություն:

18. Այստեղ Քսենոփոնը նկատի ունի Արխատարքոսին:

19. Զինվորների և հրամանատարների վարձատրման ընդունված կարգը նկարագրված է նախորդ հատվածում: Այդ կարգի համաձայն վաշտապետը ստանում է կրկնակի վարձ, քան զինվորը, իսկ զորավարը կրկնակի վարձ քան վաշտապետը:

20. Հունական Մարոնեսա քաղաքը գտնվում էր Թրակիայում:

21. Տուն վերադառնալու հանգամանքը հատուկ նշանակություն ուներ Տիմախոնի համար, քանի որ նա վտարանդի էր իր հայրենի քաղաքից:

22. Այստեղ, հավանաբար, ակնարկությունը վերաբերում է աթենական հայտնի քաղաքական գործիչ Ալկիբիադեսին:

23. Խոլոնիկա կոչվող չափի մասին տես Ա գիրք, 61 ծանոթ.:

24. Բյուզանդական բառարանագիր Սուիդոսը վկայում է, որ թրակիացիները սովորություն են ունեցել որևէ կենաց խմելիս եղջյուրի մեջ մնացած վերջին կաթիները շող տալ հյուրի զգեստների վրա:

25. Մագադիս—լարային երաժշտական գործիք, որը հավանաբար նման էր տավիլին:

26. Այսպես է նկարագրում նաև Հերոդոտոսը Քսերքսեսի արշավանքին մասնակցած թրակիացի զինվորների հագուստը (Herod., VII, 75):

27. Բնագրում՝ Ἐπιταλίας: Գ. Գեմոլլը իր հրատարակության մեջ այն ուղղում է Εἰσαλίαι (Եվրեացի):

28. Տես «Անաքսիս», գիրք է, գլ. I, 33, ծանոթ. 8:

29. Կորեկակերներ, բնագրում՝ μελινοφάγοι, հունարեն ἡ μελίνη բառից, որ նշանակում է՝ կորեկ:

30. Ապոլոնիեսոս երկրամասը համանուն քաղաքով գտնվում էր Սև ծովի արևմտյան ափին (Strabo, VII, 6.1):

31. Ստրաբոնը ևս վկայում է, որ թրակիացիները կողոպտում էին այնտեղ ափ դուրս ընկած նավերը (Strabo, VII, 6.2):

32. Սելյուսբրիս—հունական քաղաք Պերիևթոսի և Բյուզանդիոնի միջև՝ Մարմարա ծովի հյուսիսային ափին:

33. Կլոլոսոսի սպանությունից հետո նրա առարկությունն անցավ Տիսապիեոնեսին: Մինչ այդ առարկությունը սահմաններում շտապող հունական քաղաքները, օգտվելով Պարսկաստանում ծայր առած զանազանական երկաշատություններից, իրենց հպատարեցին անկախ Կատրակ դարձած Տիսապիեոնեսը 400 թ. արշավեց այդ քաղաքների դեմ: Հունական քաղաքներն օգնություն խնդրեցին Սպարտայից: Սպարտացիները պատերազմ հայտարարեցին Տիսապիեոնեսին և հինգհազարանոց զորք ուղարկեցին Լիբեսոս, Թիբրոնի հրամանատարությամբ:

34. Այստեղ Քսենոփոնը ակնարկում է հաշտություն կնքելու վերաբերյալ տեղի ունեցած

բանակցությունների ժամանակ Աթենի կատարած խոստումները՝ Քսենոփոնին իբրև սեփականություն քաղաքներ և ամրություններ պարգևելու մասին:

35. Տես՝ Զ գրքի 35 ծանոթությունը:

36. Խոսքն այստեղ վերաբերում է օղորտների կողմից եկած մարդուն, որն ընկերակցում էր Մեդոսադեսին:

37. Քսենոփոնի այս ակնարկումից կարելի է հետևցնել, թե ճշյուն վարձկանների թիվը 13 հազարից նվազելով արդեն իջել էր 6 հազարի:

38. Տես՝ Ե գրքի 19 ծանոթությունը:

39. Լյուկեյոն—Աթենքի հայտնի գիմնասիոնը, որտեղ ուսանել է նաև փիլիսոփա Արիստոտելը:

40. Չնայր պաշտվում էր նաև «Մոլորմած» (Μετ' ἄγνοίας) անունով: Այս ատոմոն պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը Աթենքն էր, որտեղ նրան նվիրված տոնախմբությունների ժամանակ առատ զոհեր էին մատուցում:

41. Աստվածներին մատուցվող սովորական զոհաբերությունների ժամանակ մորթված անասունի մի փոքր մասը կիզելով նվիրաբերում էին աստծուն, մի մասը տրվում էր զոհաբերության արարողությունը կատարող քրմերին, իսկ մյուս մասը բաժանվում էր տոնավայրության մասնակիցներին: Բայց որոշ դեպքերում, հատկապես ողորմածություն հայցելու նպատակով կատարված զոհաբերությունների ժամանակ, ամբողջ անասունը ողջակիզվում էր:

42. Գ. Գեմոլլի հրատարակության մեջ համապատասխանաբար՝ Ատրամիտեյոն և Կլուդոնիոն:

43. Էրետրիացի Գոնգյուլոսի նույնանուն նախնին վտարված էր Էրետրիացից այն բանի համար, որ նա միջնորդի դեր էր կատարել արքայից արքա Քսերքսեսի և Սպարտացի բասիլևս Պալսանիասի միջև, որը մտածում էր Հունաստանը հանձնել պարսիկներին: Այս ծառայության դիմաց Քսերքսեսը նրան ժառանգության իրավունքով պարգևել էր չորս քաղաք Տրովադայում (հմմտ. Բ գրքի, 2 ծանոթությունը):

44. Տես՝ Բ գրքի 2 ծանոթությունը:

45. Բնագրում *πρόστα* (տես՝ Գ գրքի 37 ծանոթ.):

Ց Ա Ն Կ Ե Ր

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԴԻՑԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

Արրոզեմն 187	Արտակամա 197
Արրոկոմա 16, 17, 26	Արտազոս 48, 54
Ագափա ստյումփալացի 63, 65, 85, 102, 103, 113, 141, 142, 149, 156—158, 196	Արտապատե 24, 30
Ագեախաու 116	Արտաքսերքսես 7, 37, 49
Ագիա արկադիացի 53, 58	Արտեմի 67, 117, եփեսուպան 115, 116
Աթենա 176	Արտիմա 197
Ամփիդեմո 87	Արտոփաա 89
Ամփիկրատես աթենացի 87	Արքագորա 87
Ալեսես 129	Բապիա արկադիացի 84, Էլիդացի 195
Անաքսիբիոս 110, 139, 141, 157, 161—163, 165, 167, 168	Բելեսիս 18, 197
Ապոլլոն 10, 60, 115, 116, 194	Բիոն 195
Ապոլլոնիդես 62	Բոխսկոս թեսալացի 136
Առեքսիոն արկադիացի 149, 151, 152	Գապլիտես 25
Ասիդատես 195, 196	Գլոս 19, 21, 37, 49
Արքակա 197	Գնեսիպոս աթենացի 174
Արքակես 26	Գորքիա 26
Արզո ճափ 142	Գոնգյուլոս 195, 196
Արիպոս 28, 34, 37, 38, 40, 41, 46—48, 53, 54, 58, 65, 66, 68, 79	Գորգիա լեոնտիցացի 56
Արիստարքոս 167, 168, 171, 183, 185	Գորգիոն 195
Արիստես քիոսցի 85 101	Դամարատոս 196
Արիստիպոս թեսալացի 8, 9, 58	Դարեոն 2-րդ 7, 26
Արիստոն աթենացի 126	Դափնագորա 195
Արիստոնիմոս մեթոդիացի 85, 101—103	Դեմարատոս 37
Արյուստա 174	Դեմոկրատես տեմնոսացի 94
Արտագերքես 26	Դեոնես 197

Գերկուլիդա 127
 Դերսիպարոս 111, 141, 156—159
 Դրակոնտիոս սպարտացի 108, 159

Եպիարքա 11, 13
 Եպիսեմենոս ամփիպոլսեցի 35, օլինթացի 178
 Եվկլիդես գուշակ 194
 Ելիթիոքոս լուսիացի (արկադիացի) 88, 103, 165, 187
 Ելիթիմարոս դարդանեցի 126—127
 Եստեոնիկոս 162, 163

Զեկարքոս 132
 Զևս 26, 61, 75, 108, 132—134, 136, 183, 184, 194, Արքա 61, 140, 187, Հյուսիսակալ 66, Ողորմած 194, Փրկիչ 29, 66, 154, Օլիմպիական 116

Էմեչաս ստյոմփալացի 103
 Էմիպիոս 29, 113
 Էսքինես սկառնանեցի 91, 107

Թարսիպա 58
 Թեոգենես լոկրացի 179
 Թեոպոմպոս աթենացի 39
 Թիրթրոն լակեդեմոնացի 182, 187, 194, 167
 Թորարս բեովտիացի 126, 127, 129

Բուսանենա 196

Լեոն թուրիացի 109
 Լեոնիմոս լակոնիացի 84
 Լյուկիոս աթենացի 73, 91, 104, սիրակուսացի 36
 Լյուկոն 127, 142, 143

Խելիստոս 17, 38, 40, 54, 65, 70—72, 78—80, 82—84, 86, 88—92, 95—102, 107, 109, 110, 115, 116, 129, 139, 141—146, 149, 150

Կալլիմարոս պատասիացի 85, 102, 103, 142, 143
 Կերքերոս 142

Կեփիստոքորոս աթենացի 87
 Կեփիստիոն 87
 Կլեագորոս 194
 Կլեայենտոս 111
 Կլեանդրոս 143, 150, 155—160, 166, 167
 Կլեանոր արկադիացի (օրքոմենացի) 38, 54, 65, 66, 99, 107, 150, 166, 177, 180, 181
 Կլեարետոս 131
 Կլեարքոս 8—11, 13—16, 18, 22—26, 28, 29, 35—50, 52—56, 65, 66, 70, 73, 116, 127, 141, 144
 Կլունիսկոս 162
 Կլորոս Մեծ 31
 Կլորոս Կրտսեր 7—34, 36—39, 41, 45, 48—52, 54, 55, 57—60, 63, 66, 67, 71, 75, 82, 109, 126, 133, 140, 148, 161, 167
 Կոլորատարա թերեացի 165, 166
 Կորյուլաս 122, 123, 125, 137, 197
 Կոտսիաս 30

Հադես 142
 Հեգեսանդրոս 144
 Հեկիոս 98
 Հելլաս 195
 Հեկատոնկլոմոս 121, 123, 124
 Հերակլես 108, 125, 142, 154
 Հիերոնիմոս էլեացի 63, 149, 165, Էպիթալիացի 179
 Հուսթինես 152
 Հուպարաս 197

Մայասդես 179, 180
 Մարսիաս 10
 Մեգաքսյուզոս 116
 Մեգափեոնես 12
 Մեդես 75
 Մեդոկոս 170, 173, 188, 189
 Մեդոսադես 161, 167, 169, 187, 189
 Մենոն թեսալացի 10—13, 19, 20, 22, 25, 28, 38, 49, 48, 53—55, 57, 65
 Միդաս 11
 Միթրատես 54, 71, 72, 74, 197
 Միլտոկլոթես թրակիացի 41
 Մյուսոս 115

Նալսիկլիդես 195
 Նեոն աթենացի 116, 129, 143, 149—151, 166—168, 170, 171
 Նիկանդրոս լակոնացի 111
 Նիկարքոս արկադիացի 54, 72
 Նիկոմարոս իտեացի 101

Ոդիսևս 109

Պասիոն մեգարացի 9, 14, 17
 Պատեզյուաս 27
 Պարիսատիս 7, 18, 26, 50
 Պիզրես 11, 21, 28
 Պելեպեմենոս ամփիպոլսեցի 99
 Պյութագորոս լակեդեմոնացի 17
 Պյութիաս արկադիացի 152
 Պոլիմիկոս 182, 187, 189, 194
 Պոլիստրատոս 73
 Պոլյուկրատես աթենացի 97, 168, 170, 187
 Պոլոս 167
 Պրոկլես 37, 40, 196
 Պրոքսենոս բեովտիացի (թերեացի) 9, 22, 23, 35, 38, 47, 53—56, 60, 61, 63 65, 116

Սամոլաս արպացի 126, 152
 Սատիրոս 11
 Սիլանոս ամբրակիացի (գուշակ) 27, 126, 128, 149, մակեդոնացի 179
 Սմիկրես 144
 Սյուսենեսիս 11—13, 17, 197
 Սոկրատես աթենացի 60, արպացի 9, 10, 53, 58, 65
 Սոսիս սիրակուսացի 10
 Սոտերիդաս սփիոնացի 79
 Սոփայենտոս ստյոմփալացի (արկադիացի) 9, 10, 54, 94, 115, 133, 152
 Սպիթրիդատես 152

Ստրատոկլես կրետացի 88
 Սպես 111, 161, 162, 166—187, 189, 190, 192—194, 197

Տամոս 12, 17, 37
 Տերես օդրյուսացի 169, 180
 Տիմասիոն դարդանացի 65, 71, 126—129, 141, 146, 147, 154, 166, 173, 174, 177, 180, 181
 Տիմեափեոնոս տրապեզուսացի 117
 Տիսապիտոնես 7—10, 17, 26, 28, 32, 35, 38, 45—50, 52—54, 59, 63, 65, 68, 71, 74—79, 82, 89, 164, 182, 197
 Տիրիբազոս 93—95, 197
 Տոլմիդես էլեացի 43, 65, 113

Փալիմոս 38—40
 Փանոարազոս 127, 150, 152, 155, 161, 167, 168, 197
 Փիլեսիոս արպացի 65, 115, 127, 133, 165, 166
 Փոլոնիսկոս 166, 170, 180, 181
 Փրոսպիոս աթենացի 152

Քարսիմոս լակոնացի 182, 187, 189, 194
 Քանթիկլես արպացի 65, 133, 166
 Քաննիաս պատասիացի (արկադիացի) 7, 9, 11, 14, 18
 Քանոփոն 29, 48, 54, 60, 63, 65, 66, 70—72, 78—80, 83—93, 95—100, 102, 104—107, 110—114, 116, 117, 119, 122, 125—130, 133—135, 139—157, 159, 161, 164, 166—183, 187—190, 193—197
 Քարքես 10, 67

Օրոնտաս (պարսիկ) 23, 24, 34
 Օրոնտաս Արմենիացի սատրապ 47, 54, 75, 81, 89

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՅԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբյուդոս 8	Բյուրանիացիներ 144, 147, 150, 151, 154, 155, 160, 197
Ադրամյուտիոն 195	Գանուս 180
Աթենացիներ 55, 67, 100, 116, 140, 143, 164, 170	Գյունմհիսա 104
Աթենք 60, 67, 105, 194	Դանա 12
Անտանդրոս 195	Դելուս թրակիական 165, 180
Ապոլլոնիա 196	Դելփի 60, 116, 140
Ասիա 116, 161, 164, 166—170, 183, 185	Դելուսներ 10
Ասորեստանցիներ 196	Դրիլներ 111, 112
Ասպենդացիներ 11	Եգիպտացիներ 28, 51
Ասպուրիա 197	Եգիպտոս 39
Արաբիա 20, 197	Եկրատանա 49, 81
Արաքսես 20	Եվրոպա 163, 184
Արգոս 87	Եվքսիցյան Պոնտոս 107, 109
Արկադիացիներ 138, 141, 143—145, 147, 148, 174, 183	Եփեսոս 17, 41, 116, 117, 140
Արմենիա 81, 82, 89, 93, 98, արևմտյան 93	Եփրատ 16, 19—21, 27, 28, 47, 82 95
Արմեններ 89, 98	Զապատոս գետ 50, 72
Արալացիներ 144—147	Էնիաններ 10, 133
Աքերուսիսս թերակղզի 142	Էոլիս 127
Բաբելոն 19, 21, 41, 48, 81, 121, 197	Թափասկոս 19, 20
Բաբելոնիա 25	Թեբեի դաշտ 195
Բեռլիոս 63, 116	Թեաուպիա 9
Բիսանթի 171, 180	Թերմոդոնտ 125, 142
Բյուզանդացիներ 163, 166	Թեբես լեռ 104
Բյուզանդիոն 143, 147, 150, 156, 161, 162, 164, 166—169, 171, 180	

Թյուսրիոն 11	Կերասունացիներ 122, 130—133
Թյուններ 169, 170, 177—179	Կիլիկիացիներ 11—13, 15
Թրակիա 144, 163, 167, 185, 194, ասիական 147	Կիլիկիա 11—13, 17, 60, 197
Թրակիացիներ 8, 10, 14, 55, 137, 138, 144, 145, 147, 166, 173—175, 177—181, 185, 187, 191, 197	Կիտոնիոն 195
	Կյուդոս գետ 13
	Կյուզիկոս 167
	Կոլլես 105, 107, 111, 129
	Կոլխիդա 107, 115
	Կոլոսատո 10
Իդե լեռ 195	Կոմանիա 196
Իկոնիոն 12	Կոլտոսներ 197
Իսթմոս 55	Կոտյուորա 121
Իստոս 13, 17	Կոտյուորացիներ 121—123, 136
Իրիս գետ 125, 142	Կորսոսե 20
	Կրետացիներ 10, 72, 73, 75, 88, 108, 115
Լակեդեմոն 116	Հափասոնե 196
Լակեդեմոնացիներ (լակոնացիներ) 55, 60, 116, 140, 141, 143, 156, 157, 159, 164, 166, 170, 182, 183, 186—189, 191, 192, 197	Հալյուսոս գետ 125, 142
Լամիասկոս 194, 195	Հարմենե 139
Լամիասկոսացիներ 194	Հարպատոս 103
Լարիսսա 74	Հելլադա 10, 14, 15, 18, 40, 44—48, 59, 63, 65, 67, 69, 79, 105, 109, 117, 126—130, 139, 148, 154, 156—159, 165
Լիկաոնացիներ 69	Հելլեններ 10—12, 14, 17—19, 25—30, 34—38, 40—50, 52—55, 59, 60, 69, 71, 72, 74—96, 101, 103—105, 107, 109, 111, 112, 114, 115, 117—125, 127, 131, 132, 137—139, 142, 144—148, 150—152, 154—156, 161, 165, 167, 172, 173, 175, 177—180, 186—
Լիկատոնիա 12, 197	Հելլեսպոնտոս 8, 55, 167
Լյուդիա 10, 31, 81, 196, 197	Հեսպերիաներ 197
Լյուդիացիներ 63	Հերակլես 125, 141—143, 145, 147, 149, 151
Լյուկկոն 194	Հերակլեսացիներ 126—128, 142, 144, 150
Լյուկոս գետ 142	Հյուրկանցիներ 196
	188, 194—197
Խաղաղներ 89, 122	Հոնիա 12, 19, 37, 81
Խալկոսներ 94, 98, 99, 103, 121	Հոնիական քաղաքներ 8
Խալոս գետ 18	Հոդոսացիներ 73, 75
	Մագնեսիացիներ 138
Կազպե 143—147	Մակրոններ 105, 122
Կալիկոս գետ 195	Մանտրիսեսացիներ 138
Կալնայ քաղաք 50	Մասկաս գետ 20
Կապադոկիա 12, 31, 197	Մասպիլա 75
Կաստոլոսի դաշտ 7, 31	
Կամարուպեդիոն 11	
Կարդոլիսներ 81—83, 89, 91—93, 122, 197	
Կարկասոս գետ 196	
Կարսոս գետ 17	
Կենտրիսես 88	
Կերամոն ազորա 11	
Կերասունտ 115, 117, 131, 132	

Մարդեր 89	Սիրիա 17, 18, 20, 197
Մարիանդիններ 142	Սիտուակի 48
Մարոնեա 173	Սկիլլուն 116
Մարսիա գետ 10	Սկոպիներ 103, 105
Մեանդրոս գետ 10	Սոլի 13
Մեգարացիներ 142	Սպարտա 55
Մերական պարիսպ 27, 48	Սրբազան լեռ 163, 171
Մեդացիներ 69, 74, 75	Սուսա 49, 81
Մեդիա 50, 81, 197	
Մելանդիտներ 170	Տառխներ 94, 99, 101, 103, 122
Միլետ 8—10, 17, 31, 139	Տարսուն 13
Մյուսիա 11, 195	Տելեբոսա 93
Մյուսիացիներ 32, 51, 68, 69, 138	Տիբարեներ 121, 197
Մյուրիանդոս 18	Տիգրիս 27, 41, 48—50, 74, 79, 82, 93
Մուսիոնյկներ 117—121, 197	Տյուրիալոն 11
	Տրալլես 18
Յատուրի հրվանդան 142	Տրանիսպաներ 170
	Տրապեզունտ 107, 109, 115, 122, 156
Նեոն ամրոց 180	Տրապեզունտացիներ 110—112, 122, 158
	Տրովադա 127, 195
Պարթեմիոն 196	Տերթանիա 37, 196
Պարթեմիոս գետ 125, 142	
Պարիոն 167, 169, 173	Փասիաններ 99, 129, 197
Պարսիկներ 28, 31, 67, 69, 72, 74, 75, 77	Փասիա 99, 129, 130
Պասիլագոնացիներ 28, 122—124, 137, 138	Փյունիկեցիներ 18
Պասիլագոնիա 121, 124, 137, 139, 197	Փյունիկիա 17, 26, 197
Պելոպոննես 17	Փյուսկոս գետ 49
Պելոս 11	Փոլոն լեռ 116
Պերգամոն 195, 197	Փոլոզիա 10—12, 31, 127, 150, 197
Պերիներոս 167, 170, 177, 185	Փասրոս գետ 17
Պիսիդիացիներ 9, 32, 51, 60, 68	
Պյուլե 21	Քաղկեդոն 163, 169
Պյուրամոս գետ 17	Քաղկեդոնիա 160
Պոնտոս 111, 112, 126, 127, 130, 131, 139, 142, 147, 153 161, 181	Քերտոնեսոս 8, 14, 55, 127, 162, 166, 168, 171, 183
	Քրյուսատլիս 146, 160, 161
Սալմոնդեսոս 181	
Սամոս 25	Օդրյուսներ 170, 173, 180, 181, 188, 189
Սարդես 9, 10, 23, 60	Օլիմպիա 116
Սելինոս 116	Օլիմբոացիներ 10
Սելյամբրիա 170, 181	Օպիս քաղաք 49
Սինոպ 107, 115, 121—123, 125, 139	Օփրյունիոն 195
Սինոպցիներ 122—125, 127—128, 139	

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Գ ի Ր Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն	7
Գ ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Պ	37
Գ ի Ր Ք Ե Ր Ր Ո Ր Պ	59
Գ ի Ր Ք Չ Ո Ր Ր Ո Ր Պ	82
Գ ի Ր Ք Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Պ	109
Գ ի Ր Ք Վ Ե Ց Ե Ր Ո Ր Պ	137
Գ ի Ր Ք Յ Ո Ւ Թ Ե Ր Ո Ր Պ	161
Խ Ե Կ Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր	
Գ. Սարգսյան—Քսենոփոնի կյանքը և ստեղծագործությունը. «Անարասիա»	201
Գ. Տիրացյան—«Անարասիս» և Հայաստանը	221
Մ ա ն ո թ ա գ բ ու թ յ ու ն ն ե թ	241
Յ ա ն կ ե թ	275

ՔԱՆՆՈՓՈՆ
ԿՇԵՈՓՈՒՏ

Ա Ն Ա Բ Ա Ս Ի Ս

Նկարչական ձևագրումը՝ Հ. Ն. ԿՈՐԾԱԿԱՅԱՆԻ
Տեխնիկական խմբագիր Մ. Ա. ԿԱՓԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ Բ. Ս. ԲՐՈՒՏՅԱՆ

ՎՆ 03548 Հրատ. 3322 Պատվեր 347 Տպարանակ 15000

Հանձնված է արտադրության 9/II 1970 թ., ստորագրված է տպագրության
28/XII 1970 թ., տպագր. 17,75 մամուլ + 17 ներդիր, հրատ. 17,71 մամուլ,
պարման. 20,76 մամուլ, թուղթ № 1, 70 × 90^{1/16}: Գինը 1 ս. 90 կ:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան